

Ермінако

Науковий щоквартальник
№ 2 (30) (квітень-червень)

Миколаїв
2020

УДК 94+930+902/904+327
DOI: 10.33782/eminak2020.2(30)

Засновник видання: Науково-дослідний центр «Лукомор'є» Інституту археології НАН України

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України (група «Б») з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17 березня 2020 року).

Головний редактор: *Ігор Срібняк*, д.і.н., професор (Київ, Україна)

Відповідальний редактор: *Олександр Тригуб*, д.і.н., професор (Миколаїв, Україна)

Редакційна колегія: Барсук Олена, к.і.н., доцент (Мозир, Республіка Беларусь)
Біаджи Паоло, PhD, професор (Венеція, Італія)
Буйських Алла, д.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Георгієв Георгій, PhD, доцент (Софія, Болгарія)
Гречко Денис, к.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Гузун Вадим, PhD, магістр з міжнародного права (Бухарест, Румунія)
Данилець Юрій, к.і.н., доцент (Ужгород, Україна)
Димчик Рафал, доктор габілітований, професор (Познань, Польща)
Кринко Євген, д.і.н., професор (Ростов-на-Дону, Російська Федерація)
Кривошея Ірина, д.і.н., професор (Умань, Україна)
Кривошея Ігор, к.і.н., професор (Умань, Україна)
Мерфі Наталя, PhD, асистент професора (Магнолія, Арканзас, США)
Михайлуца Микола, д.і.н., професор (Одеса, Україна)
Піструїл Ігор, к.і.н., доцент (Одеса, Україна)
Савченко Віктор, д.і.н., доцент (Одеса, Україна)
Сініка Віталій, к.і.н. (Тирасполь, Молдова)
Тельнов Микола, к.і.н. (Кишинів, Молдова)
Юодіс Дарюс, PhD (Вільнюс, Литва)
Цораніч Ярослав, PhD, доцент (Прешов, Словаччина)

Відповідальний секретар: *Кирило Горбенко*

Адреса редакції:

54003, м. Миколаїв, площа Адміралтейська 1, Науково-дослідний центр «Лукомор'є»,

E-mail: alextrigub@ukr.net

Дивіться наші статті на сторінках:

Офіційна сторінка в Інтернеті: <https://www.eminak.net.ua>

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: <http://nbuv.gov.ua/>

Журнал індексується (представлений у базі):

Наукометричною системою **Index Copernicus** (Республіка Польща); Системою **РИНЦ** (РФ); **Google Scholar** (США); Пошуковими базами **ERIH Plus** (EU); **DOAJ** (Швеція), **Crossref** (США)

Емінак: науковий щоквартальник. 2020. № 2 (30) (квітень-червень). 264 с.

Статті подаються в авторській редакції. Автори несуть відповідальність за достовірність фактів, імен і за граматичні та стилістичні помилки.

ISSN (Print) 1998-4634
ISSN (Online) 2708-0226

© Автори статей, 2020
© Науково-дослідний центр
«Лукомор'є», 2020

* **Емінак** (грец.) – за однією з версій, ім'я скіфського царя, що здійснював владу над Ольвією.

Εμίνακο

**Scientific Quarterly Journal
№ 2 (30) (April-June)**

**Mykolaiv
2020**

UDC 94+930+902/904+327
DOI: 10.33782/eminak2020.2(30)

The founder of the publication: Research Center «Lukomorie» of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

The journal is included in the List of Scientific Professional Editions of Ukraine in the field of Historical Sciences (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 409 dated March 17, 2020).

Editor in Chief: *Ihor Sribniak* (Kyiv, Ukraine)

Deputy Chief Editor (Responsible Editor): *Oleksandr Trygub* (Mykolaiv, Ukraine)

Editorial board:

- Barsuk Alena*, PhD, Associate Professor (Mozyr, Republic of Belarus)
- Biadgi Paolo*, PhD in History, Professor (Venezia, Italy)
- Bujskikh Alla*, Doctor in History, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine)
- Georgiev Georgi*, PhD in History, Associate Professor (Sofia, Bulgaria)
- Grechko Denys*, PhD in History, Senior Researcher (Kyiv, Ukraine)
- Guzun Vadim*, PhD in History, Master of International Law (Bucharest, Romania)
- Danylets Iurii*, PhD in History, Associate Professor (Uzhhorod, Ukraine)
- Dymczyk Rafal*, Doctor in Humanities, Professor (Poznan, Poland)
- Krynko Yevgeniy*, Doctor in History, Professor (Rostov-on-Don, Russian Federation)
- Kryvosheia Iryna*, Doctor in History, Professor (Uman, Ukraine)
- Kryvosheia Ihor*, PhD in History, Professor (Uman, Ukraine)
- Murphy Natalia*, PhD in History, Associate Professor (Magnolia, Arkansas, USA)
- Mykhailutsa Mykola*, Doctor in History, Professor (Odesa, Ukraine)
- Pistruil Igor*, PhD in History, Associate Professor (Odesa, Ukraine)
- Savchenko Viktor*, Doctor in History, Associate Professor (Odesa, Ukraine)
- Sinika Vitalij*, PhD in History (Tiraspol, Moldova)
- Telnov Nicolai*, PhD in History (Chişinău, Moldova)
- Juodis Darius*, PhD in History, Senior Researcher (Vilnius, Lithuania)
- Coranič Jaroslav*, PhD, Associate Professor (Prešov, Slovakia)

Responsible secretary: *Kyrylo Horbenko*

Editorial Address:

Research Center «Lukomorie», Admiralteiska Square 1, Mykolaiv, 54003, Ukraine

E-mail: alextrigub@ukr.net

See our papers on the following web pages:

Official web page: <https://www.eminak.net.ua>

Vernadsky National Library of Ukraine: <http://nbuv.gov.ua/>

The journal is Abstracted/Indexed:

Index Copernicus (Poland); RINC (Russian Federation); Google Scholar (USA); ERIH Plus (EU); DOAJ (Sweden); Crossref (USA)

Eminak: Scientific Quarterly Journal. 2020. № 2 (30) (April-June). 264 p.

Papers are submitted in the author's wording. The authors are responsible for the authenticity of the facts, names and for grammatical and stylistic errors.

ISSN (Print) 1998-4634
ISSN (Online) 2708-0226

© Authors of papers, 2020
© Research Center «Lukomorie», 2020

* *Eminak* (greek) – according to one version, the name of the Scythian king, who exercised power over Olbia.

ЗМІСТ

Історія України

Кривошея Ірина

Реєстр розподілу майна між спадкоємцями полковника гадяцького Федора Криницького (1678 р.) 9

Кривошея Ігор, Стецик Юрій

Обіжник протоігумена Інокентія Матковського ЧСВВ (29.01.1781 р.) 21

Шевчук Андрій

Канцелярські службовці головних судів Правобережної України: принципи формування та кадровий склад (1797-1831 рр.) (російською) 30

Маркевич Оксана

Державна служба у Волинській губернії у спогадах та оцінці сучасників (кінець XVIII – перша половина XIX століття) 45

Міронова Ірина

Динаміка цін на землю на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.) 56

Моїсеєва Тетяна

Одеське училище для незрячих дітей: організація навчального процесу та формування трудових навичок у вихованців (1887-1915 рр.) 68

Шульга Наталія

Діяльність агроеліоратора М.О. Тюленєва (1889-1969 рр.) на болотних дослідних станціях 77

Буравський Олександр, Сезонєць Ігор, Цецик Ярослав

Регулювання органами влади соціально-економічних процесів на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. 87

Рогожа Марія

Іпостась генерала О.О. Загородського (за матеріалами мемуарної літератури) 97

Полич Марія

Державотворча та дипломатична діяльність Лонгіна Цегельського в добу Української революції (1917-1921 рр.) 106

Дацків Ігор

Дипломатична діяльність В'ячеслава Липинського (1918-1919 рр.) 115

Савчук Тетяна

«Зруйнований мікрокосмос»: сім'я парафіяльного священника в радянській Україні у 1920-1930-х рр. 125

Анненков Ігор

Формування першої в УСРР школи конструкторів електричних машин (1920-і роки) 135

- Кузнець Тетяна, Скус Ольга**
Політичні репресії проти польської інтелігенції на Уманщині у 20-30 рр. XX ст. (англійською) 146
- Михайлуца Микола, Тригуб Олександр**
Одеський православний рух vs «більшовицька пропаганда дією» (початок 1920-х років) 155
- Осипенко Олександр**
Культурні процеси у сільській місцевості «Трансністрії» 1941-1944 рр. (англійською) 167
- Пачева Марія**
Чинники етнокультурного розвитку болгарської національної меншини Північного Приазов'я у 1943-91 рр. 180
- Коротяєв Сергій, Спіркіна Оксана, Чубіна Тетяна**
Утворення Черкаської області та розвиток промисловості у перше десятиріччя новоутвореної адміністративної одиниці 190

Всесвітня історія та міжнародні відносини

- Різун Назар**
Скандинавські та слов'янські середньовічні асамблеї як ранньодержавні інститути 200
- Сипко Богдана**
Мусульмани в урядах Франсуа Фійона 209

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

- Священко Зінаїда**
Пореформене українське село в аграрних студіях науковців київської школи 220
- Ухач Василь**
Сучасна українська історіографія антипольського повстання ОУН (серпень-вересень 1939 р.) 229
- Гріффен Леонід, Рижєва Надія**
Історико-культурна спадщина як соціальний феномен (російською) 238
- Тхоржевська Тетяна, Богуславська Юлія**
Глобальний капіталізм vs традиційна культура: гроші у дискурсі зарубіжної культурної антропології 248

Сторінка рецензента

- Шандра Ірина**
Про що промовляє статистичне джерело?
[рец.]: Петрова І.В. **Військово-топографічні описи України XIX ст. (методика створення, джерельна база, інформаційні можливості).** Вінниця: Видавництво ФОП Кушнір Ю.В., 2019. 572 с. 259

CONTENT

History of Ukraine

<i>Kryvosheia Iryna</i> Register of Estate Distribution among the Heirs of Hadiach Colonel Fedir Krynyskyi (1678)	9
<i>Kryvosheia Ihor, Stetsyk Yurii</i> Circular of OSBM Protohegumen Inokentii Matkovskyi (January 29, 1781)	21
<i>Shevchuk Andriy</i> Clerical Workers of the Right-Bank Ukraine Main Courts: Principles of Formation and Staffing (1797-1831) (in Russian)	30
<i>Markevych Oksana</i> Civil Service in Volyn Province in Memories and Assessments of Contemporaries (Late 18th – First Half of the 19th Century)	45
<i>Mironova Irina</i> Land Price Dynamics in the South of Ukraine (Second Half of the 19th – Beginning of the 20th Century)	56
<i>Moiseeva Tatyana</i> Odesa Professional School for Blind Children: Organization of the Educational Process and Formation of Educatees Work Skills (1887-1915)	68
<i>Shulha Natalia</i> Activities of Agro-Ameliorator M.O. Tiuleniev (1889-1969) at Swamp Research Stations	77
<i>Buravskiy Oleksandr, Sezonets Ihor, Tsetsyk Yaroslav</i> Regulation of Social and Economic Processes by the Authorities in Volyn in Late 19th – Early 20th Century	87
<i>Rohozha Maria</i> Personality of General O.O. Zahrodskyi (Based on Memoirs)	97
<i>Polych Mariana</i> State-Building and Diplomatic Activity of Lonhyn Tsehelskyi during Ukrainian Revolution (1917-1921)	106
<i>Datskiv Ihor</i> Diplomatic Activity of Viacheslav Lypynskyi (1918-1919)	115
<i>Savchuk Tetiana</i> 'Destroyed Microcosm': The Family of a Parish Priest in Soviet Ukraine in the 1920s – 1930s	125
<i>Annikov Ihor</i> Formation of the First School of Electric Machine Engineers in the Ukrainian SSR (the 1920s)	135

<i>Kuznets Tetyana, Skus Olga</i>	
Political Repressions Against Polish Intellectual Class in the Uman Region in the 1920s-1930s (in English)	146
<i>Mykhailutsa Mykola, Trygub Oleksandr</i>	
Odesa Orthodox Movement vs 'Bilshovyk Propaganda by Action' (early 1920s)	155
<i>Osypenko Oleksandr</i>	
Cultural Processes in the Rural Areas of Transnistria, 1941-1944 (in English)	167
<i>Pacheva Mariya</i>	
Factors of Ethnocultural Development of the North Azov Sea Region Bulgarian National Minority in 1943-91	180
<i>Korotiaiev Serhii, Spirikina Oksana, Chubina Tetiana</i>	
Formation of Cherkasy Oblast and Development of Industry in the First Decade of the Newly Formed Administrative Unit	190

World History and International Relations

<i>Rizun Nazar</i>	
Scandinavian and Slavic Medieval Assemblies as Early State Institutions	200
<i>Sypko Bohdana</i>	
Muslims in the Governments of Francois Fillon	209

Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines

<i>Svyaschenko Zinaida</i>	
Post-Reform Ukrainian Village in Agricultural Studies of Kyiv School Scholars	220
<i>Ukhach Vasyl</i>	
Contemporary Ukrainian Historiography of the OUN Anti-Polish Uprising (August-September 1939)	229
<i>Griffen Leonid, Ryzheva Nadiia</i>	
Historical and Cultural Heritage as Social Phenomenon (in Russian)	238
<i>Tkhorzhevskia Tetiana, Bohuslavskia Yulia</i>	
Global Capitalism vs Traditional Culture: Money in the Discourse of Foreign Cultural Anthropology	248

Page of Reviewer

<i>Shandra Iryna</i>	
What a statistical source talking about? Book Review: <i>Petrova I.V. Military topographic descriptions of Ukraine of XIX century (Methodology of creation, key database and information opportunities)</i> . Vinnytsia: Publishing House of the FOP Kushnir Yu.V., 2019. 572 p.	259

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) «1678»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).402](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).402)

РЕЄСТР РОЗПОДІЛУ МАЙНА МІЖ СПАДКОЄМЦЯМИ ПОЛКОВНИКА ГАДЯЦЬКОГО ФЕДОРА КРИНИЦЬКОГО (1678 р.)

Ірина Кривошея

Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (м. Умань, Україна)

e-mail: iiivahnuk@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>

У статті зібрано та проаналізовано, відому з різних джерел і літератури, інформацію про Федора Михайловича Криницького, генерального писаря (1668), гадяцького полковника (1672-1678). Також опубліковано раніше невідомий архівний документ із фондів відділу рукопису Наукової бібліотеки ПАН у Кракові. Це реєстр розподілу спадку загиблого полковника гадяцького Ф. Криницького, що є частиною втраченого тестаменту.

Ключові слова: реєстр, тестамент, полковник гадяцький, Ф. Криницький

Українська історія другої половини XVII ст. має багато лагун. Це стосується різноманітних царин, у тому числі й наших знань про акторів тієї доби, людей, які рухали історію козацького періоду. Декому поталанило більше і ми маємо можливість читати про них статті, монографії і навіть романи. Більшість так і залишається мовчазною юрбою, серед якої не лише пересічне козацтво, а й старшина, включно з полковниками і генеральними урядниками.

До таких мовчазних і забутих постатей належить Федір Криницький, генеральний писар в уряді гетьмана І. Брюховецького (1668), гадяцький полковник (1672-1678). До нас дійшли крихти інформації про нього самого і його родину, що робить дане дослідження та публікацію знайденого архівного документу актуальними.

Розпорошену інформацію про самого Федора Криницького, його родину чи ймовірних предків і нащадків знаходимо у дослідженнях і довідкових виданнях В. Кривошеї та В. Заруби¹. Довідкова інформація про герб роду почерпнута із виданого В. Лукомським і В. Модзалевським гербовника та нового довідника, укладеного

---

¹ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: монографія: в 2 т. Київ: ДП «НВЦ Пріоритети», 2012. Т. 2. 508 с.; Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія. Київ: Стило, 2010. 792 с.; Кривошея В.В., Кривошея І.І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. І. Борзна. ІІ. Волинка. Київ: ІПіЕД НАНУ, 1999. 126 с.; Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Вид. 2-е, доп. Київ: Стило, 2004. 391 с.; Заруба В. Козацька старшина гетьманської України (1648-1782): персональний склад та родинні зв'язки. Київ: Ліра, 2011. 932 с.

А. Кобилянським та Є. Чернецьким². Джерелами слугували матеріали генерального слідства про маєтності Гадяцького полку, щоденник П. Гордона за 1678 р., Лохвицька ратушна книга³ й архівні документи.

Мета статті зібрати й проаналізувати усі відомі з джерел і досліджень дані про полковника гадяцького Федора Михайловича Криницького й опублікувати знайдений, раніше невідомий архівний документ із фондів відділу рукописів Наукової бібліотеки ПАН в Кракові.

Федір Криницький походив із шляхетської родини, ймовірно з Чернігівщини, яка володіла маєтностями на Переяславщині в 30-40-х роках XVII ст. У XVIII ст. Криницькі були пов'язані з Чернігівщиною. Поєднуючою ланкою родового ланцюжка, ймовірно, міг бути гадяцький полковник Федір Михайлович Криницький. Про герб шляхтичів Криницьких у малоросійському гербовнику повідомляється таке: щит – у голубому полі повернута сокира; нашоломник – подібна сокира; назва герба – «Топор». Це герб нащадків Андрія Криницького, хорунжого гарматного (1687)⁴. Опис цього герба (Топор) знаходимо у довіднику родових гербів шляхти: традиційне походження – польське; щит – у червоному полі срібна бойова сокира в стовп, повернута ліворуч; клейнод – над шоломом у короні така ж сокира навскіс ліворуч⁵.

На Переяславщині Криницькі до 1648 р. мали значні володіння в Басані й околицях, активно за них судилися. В актових документах згадується Федір (Теодор) Криницький. У 1631 р. він сплачував податки з Басані. У 1644 р. Федір позивав переяславського полковника А. Душинського за кривди, завдані ним у Басані. У 1646 р. згадана донька Федора Криницького, яка була дружиною К. Кульчевського. Ще одна представниця роду Ганна Криницька, підстолова чернігівська, у 1646 р. позивала Павла Вольського за наїзд на с. Піски поблизу м. Басань, а також Рудницького та Суличича за розорення їхніми людьми добр у Ядрівці й Остролуччі⁶. Всі названі володіння знаходилися на Переяславщині. В. Кривошея вважав, що полковник гадяцький походив саме з цієї родини⁷. Такої ж думки тримається В. Заруба. Він вказує, що Федір Криницький був підстоловим Чернігівського воєводства (1633-1641), а Ганна Криницька була його дружиною. На думку дослідника, цей Федір Криницький був дідом полковника гадяцького⁸.

Федір Михайлович Криницький отримав добру освіту. Перша згадка про його службу відноситься до липня 1663 р., коли він посідав уряд гадяцького полкового писаря⁹. Такий уряд, а тим паче наступний його уряд генерального писаря, передбачав належну освіту. З того ж можемо робити обережні припущення про його вік. Ймовірно, Федір народився бл. 1635-1640 р. Те, що він мав неповнолітніх дітей, а са-

² Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. Малоросійський гербовник. Київ: Либідь, 1993. 217 с., LXVII, 12 с.; Кобилянський А., Чернецький Є. Родові герби шляхти. Довідник. Біла Церква, Видавець О. Пшонківський, 2014. 224 с.

³ Генеральное следствие о маєтностях Гадяцького полка. 1729-1730. Полтава: Полтавський губ. стат. ком., 1893. 4, 45 с.; Гордон П. Дневник 1677-1678 / пер. Д.Г. Федосова; отв. ред. М.Р. Рыженков. Москва: Наука, 2005. 235 с.; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: (збірник актових документів) / підг. до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. Київ: Наукова думка, 1986. 222 с.

⁴ Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. Вказ. пр. С. 85.

⁵ Кобилянський А., Чернецький Є. Вказ. пр. С. 128.

⁶ Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва... С. 68.

⁷ Там само. С. 68.

⁸ Заруба В. Вказ. пр. С. 245.

⁹ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія... С. 442.

ме це бачимо в опублікованому реєстрі, теж може свідчити про середній вік на момент загибелі. Вхідження його до групи гадяцьких старшин закономірно визначило кар'єру в часи гетьманування І. Брюховецького, адже Гадяч був місцем резидування останнього. Саме цього періоду стосується згадка про посідання генерального уряду писаря Федором Криницьким. У січні 1668 р. зібралася старшинська рада, на якій було прийнято рішення про зміну курсу в зовнішній політиці та початок антимосковського виступу. На цій раді серед генеральних старшин був присутній писар Федір Криницький¹⁰.

1670 роком датується згадка про нього, як про колишнього писаря гетьмана Брюховецького. Мова про справу, яку вписано до Лохвицької ратушної книги. З цієї справи, де Федір Криницький фігурує свідком, складно зробити однозначний висновок про його проживання на той момент у Лохвиці, як це інколи трактується в дослідженнях. Він міг бути там тимчасово, адже мова йшла про розгляд всього лише чутки щодо вивезення з Лохвиці гармати: «зале(д)во почули(с)мо про(з) пана Федора Криницького < > бившо(г)[о] писара пана гетмана Брюховецького < > о гарма(т)це нашо(й) < > которая з-по(д) шопи з города без відом[а] пропала < > бо пань Федо(р), седячи в дому пана Ігната Мицієнка з нами в єдно(й) ко(м)пані, на(м) то повіда(л), же якоби то пре(з) пана Миха(й)л[а] Горбанєнка и пре(з) челя(д) его < > з города армата вивезена < > и на се(й) ча(с) в Гадячо(м) зо(с)тає(т) < >»¹¹. Отже, Федір перебував у Лохвиці в домі Гната Мицієнка, його власний дім не згадується зовсім. Ф. Криницький розповів сотенному уряду, що ні в чому не звинувачував М. Горбанєнка, а лише пожартував про старших, через недогляд яких у місті пропала гармата. Хто винен і де знаходиться гармата, Федір не знав.

Зате у розумінні лохвицьких козаків, бачити її він міг саме в Гадячі, що певним чином засвідчує його постійне місце проживання. У червні 1672 р. Федір Криницький вже згадується як гадяцький полковник. Коли точно його обрали на уряд невідомо. На уряді полковника гадяцького, Ф. Криницький, як і його попередники, володів містечком Рашівка, містом Комишна, селами Гремячкою та Остапівкою. Двори цих населених пунктів з часу призначення гадяцького ключа на гетьманську булаву належали до гадяцького замку. Коли було утворено полк, маєтності перейшли на уряд полковника. Першим ними володів Семен Острєнко, а за ним – Федір Криницький¹².

У 1676 р. полковник Федір Михайлович, разом з полком, присягнув на вірність цареві Федору Олексійовичу і власноруч підписав присягу¹³.

Гадяцький полк Федір Криницький очолював до своєї смерті у серпні 1678 р. під Чигирином. Інформація про нього, полк і загибель полковника під час бою 11 серпня 1678 р. збереглася у щоденнику Патрика Гордона¹⁴. Керуючи розбудовою чигиринського замку з квітня 1678 р., П. Гордон ретельно фіксував дані про військову силу та її очільників. 12 травня він записав у щоденнику про прибуття Гадяцького полку під керівництвом Федора Криницького. Разом з ними прибув військовий суддя Павло Животовський, який став наказним гетьманом над козацьким військом під час облоги. Гордон писав, що у полку мало бути 6 тисяч козаків, але прибуло трохи більше 4 тисяч. На його думку, козаки були добре озброєнні на свій лад. 13 травня полк

¹⁰ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... С. 192; Лохвицька ратушна книга... С. 191.

¹¹ Лохвицька ратушна книга... С. 191.

¹² Генеральное следствие о маєтностях Гадяцького полка... С. 7.

¹³ Російський державний архів давніх актів у м. Москва. Ф. 229. Оп. 2. Спр. 42. Арк. 314.

¹⁴ Гордон П. Дневник 1677-1678... С. 83.

увійшов у місто та розмістився на території Нижнього замку¹⁵. Наступного разу Гордон згадав полковника, описуючи бої під Чигирином 11 серпня 1678 р. Полковник гадяцький Ф. Криницький і недавно прибулий з полком полковник стародубський (Авт.: Федір Мовчан) разом з козаками в ході бою з турками потрапили у тисняву на мосту через Тясмин, їх знесло в річку, де обидва й загинули. Полковники намагалися зупинити неорганізований відступ і П. Гордон записав, що «оба, хотя и большие храбрецы, были унесены потоком перепуганных людей»¹⁶.

Очевидно, що полковник Федір Криницький, перед походом під Чигирин на війну з Туреччиною, залишив тестамент і супутні до нього документи. Тестаменти козацька старшина традиційно укладала перед кожним походом. Маєтні старшини, а шляхтич, полковник, у недалекому минулому генеральний писар Федір Криницький напевно був заможною людиною, мали заздалегідь подбати про належний поділ спадку між дітьми та родичами.

Дані про його власну родину так само уривчасті. Федір був одружений з Тетяною Романовською (?-1670-1729-?). Після постригу в Гадяцькому Красногірському монастирі мала ім'я Тарасія. У 1709 р. гадяцький полковник І. Чарниш захопив її власність: «завладел напрасно лес и луг под селом Крутками, над рекой Пслон, також хутор, греблю на котором была мельница с чотырма колами»¹⁷. Ці володіння Тетяни Криницької та її сина Івана Криницького, як куплені у них І. Чарнишом, були стверджені останньому царською грамотою в 1718 р. Також серед іншого майна у цій грамоті згадані куплені у Тетяни та її сина Івана Криницьких і прапорщика полкового Григорія Цюпки на сарській греблі на Пслі пусті місця, на яких полковник звів млини на 12 кіл¹⁸. Отже, одного з синів Криницьких звали Іваном. У 1713 р. Гречаний Яків Степанович купив у черниці Тарасії Криницької млин на р. Пслі в два мучних та одне ступне коло¹⁹. Ймовірно, Тетяна Криницька прийняла постриг між 1709 і 1713 рр.

В. Заруба подає інформацію про двох синів Федора Криницького²⁰. Він вважає сином полковника Андрія Криницького, хорунжого гарматного у 1687 р.²¹ Хоча в джерелах ім'я його батька не назване. Другий син полковника, на думку В. Заруби, Максим був городовим писарем чигрин-дїбровським (1692). Його син, Федір Максимович був випускником Києво-Могилянської академії, служив канцеляристом Генеральної військової канцелярії, у 1706 р. склав оду на вінчання Василя Васильовича Кочубея й Анастасії Данилівни Апостол²². Чи є у дослідника документальні підстави вважати Андрія та Максима синами Ф. Криницького – невідомо.

У XVIII ст. існувала гілка Криницьких на Чернігівщині, досліджена В. Кривошеєю. Першими у розписі значаться Михайло та двоє його синів, Олексій (у 1711 р. свідок заповіту в Чернігові) та Іван (? – помер раніше 1735), священник у с. Козляничі Волинської сотні (1718). Від останнього якраз походить уся відома пізніше гілка цього роду²³. В. Кривошея прямо не пов'язав цей рід з полковником гадяцьким

¹⁵ Гордон П. Дневник 1677-1678... С. 37.

¹⁶ Там само. С. 83.

¹⁷ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 442.

¹⁸ Генеральное следствие о маестностях Гадяцкого полка... С. 41.

¹⁹ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 296.

²⁰ Заруба В. Вказ. пр. С. 245.

²¹ Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. Вказ. пр. С. 85.

²² Заруба В. Вказ. пр. С. 245.

²³ Кривошея В.В., Кривошея І.І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва... С. 81-82; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... С. 422-423.

Ф. Криницьким. В. Заруба, не підтверджуючи це документально, вважає кількох представників цього роду прямими нащадками Ф. Криницького²⁴. Наявний сьогодні генеалогічний матеріал не дозволяє прямо пов'язати Івана Михайловича Криницького, священика с. Козляничі та його нащадків з полковником Ф. Криницьким. Відсутня будь-яка інформація як про ім'я другого сина полковника, так і про засновника чернігівської гілки Михайла (останній за віком міг би бути його сином).

Зважаючи на такий стан наших знань про родину Федора Криницького, кожен новий документ є важливим і потребує публікації. У відділі рукописів Наукової бібліотеки Польської академії наук у Кракові зберігається документ, що трохи додає інформації про родину Криницьких та їхнє майно. На титулі справи польською мовою зроблено напис «Testament Feodora Krynieckiego z podpisami Jana Mazepu i innych» («Тестамент Федора Криницького з підписами Івана Мазепи і інших»). Це пізніший бібліографічний опис працівників архіву. Сам документ написано староукраїнською мовою і це, на жаль, не тестамент. Його назва, винесена на початок документу, така: «Реєстр позоставих добръ небожчика Федора Криницького з которих в подѣле дѣтям его що кому назначено з отчизны так в фантах, в срѣбре, и грунтах, и готових грошей и бидла розного»²⁵.

Документ, що публікується – це реєстр розділу майна, що зазвичай був частиною тестаменту. Сам тестамент не зберігся. Те, що реєстр не самостійний документ, підтверджується відсутністю імен дітей та іншої інформації персонального характеру про родину Криницьких. Отже, цей список є лише частиною додатку до втраченого тестаменту, в якому були вказані імена дітей та інших спадкоємців. Частиною тому, що зі збереженого реєстру, поділеного на три окремі документи з підписами свідків високого рангу, знаємо про існування старшого та меншого синів і старшої доньки. Тому, була ще, як мінімум, одна донька, частина реєстру якої не збереглася. Також відсутня частина реєстру майна, що відходило дружині. Тобто, переліки майна Ф. Криницького не повні. Збережені реєстри пожитків не вражають. Не виглядає колишній генеральний старшина дуже багатою людиною.

З документу дізнаємося, що в тестаменті були призначені опікуни. Їхні імена невідомі, однак часто опікунами дітей ставали свідки тестаменту та реєстру. Опікуни, згідно тексту реєстру, повинні були продати частину рухомого майна та збільшити частку обох синів у грошовому еквіваленті. Наявність опікунів засвідчує неповноліття обох синів станом на 1678 р.

Підписи старшин-свідків повторюються після реєстру кожного з дітей. Ними стали генеральний осавул Леонтій Артемович Полуботок, Іван Мазепа, генеральний суддя Павло Животовський і наступник небіжчика на полковницькому уряді Михайло Васильович, племінник гетьмана І. Самойловича. Підписи свідків зроблено різними почерками (ім'я та прізвище, уряд і власний підпис). На аркуші реєстру старшого сина немає власного підпису Павла Животовського, але почерк його власний, дуже відмінний від інших. Зате підписи інших є, включно з підписом І. Мазепи. Іван Мазепа у той період був значним товаришем військовим і дворянином гетьмана І. Самойловича²⁶. На частині доньчиного розподілу не згадано Павла Животовського. На частині реєстру меншого сина знову вказані свідками усі чотири старшини.

²⁴ Заруба В. Вказ. пр. С. 245.

²⁵ Krakow PAU i PAN, № 271, к. 33-38.

²⁶ Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII-XVIII ст.): монографія. Видавець Пшонківський О.В., 2016. Т. 1. С. 118.

Їхні прізвища й уряди вписані в однаковій послідовності різними почерками. На третьому аркуші є власні підписи лише Леонтія Полуботка та Михайла Васильовича.

Особи свідків поділу майна покійного гадяцького полковника доволі знакові. Два генеральних старшини, діючий полковник і значний товариш військовий, наближений до гетьмана. Насамперед, вони засвідчують високий соціальний статус самого Федора Криницького. Також між небіжчиком і деякими свідками напевно існували родинні чи інші близькі до родинних зв'язки, нам сьогодні невідомі. Очевидно, що служба в Гадячі, а потім на генеральних урядах, близько єднала Федора з Павлом Животовським. Під Чигирин у 1678 р. вони теж прибули разом.

У документі міститься три цілих аркуша з переліком майна на обох сторонах і три обірваних аркуша. Сину старшому, доньці старшій, сину меншому. Така послідовність. У реєстрах синів, окрім рухомого майна, старшому відказано двір у Гадячі, куплений у Константого і млин Фасдишовський на Пслі на два кола, одну ступу та фалюші, біля млина хата з садом, ліс Трушівський, солодовня, комора на ринку, в якій відходило по два вікна для кожного сина; меншому – хутір Котлярувський біля міста, млин Ювхимовський на Пслі на 2 кола, ступа і фалюші, винниця на 5 казанів; обом гроші – по 800 золотих. Після продажу худоби опікуни мали додати кожному ще по 200 золотих. Донька отримала лише рухоме майно (одяг, коштовності, срібні кубки, олов'яні миски, пояси, постіль, худобу). Їй не дісталось ні грошей, ні нерухомості. Це може свідчити про її заміжжя та виділення раніше частки нерухомості. В її частині реєстру не згадуються опікуни.

В архівному документі на трьох наступних шматках аркушів містяться короткі записи. Очевидна сумісність розірваних частин документу з аркушів 36 і 37. Поєднаний текст виглядає таким чином: «Додяши сей в котрой зол осмь сот потреба доложити зол чотириста двадцать і три зол: за соболь [...] і конь за все [...] порахована»²⁷. Ймовірно, цей додаток, згідно допису на арк. 38, призначався старшому сину. Хоча, радше, мова йде про ті чотириста золотих, що їх навпіл мало бути додано до спадку кожного з синів.

Списки рухомого майна, включеного до реєстру, занурюють у повсякдення родини Криницьких. Маємо перелік пожитків, які Федір вважав цінними. Очевидно, що перелічений одяг був не лише новий, а й вживаний. З цього боку цікавіший перелік речей для доньки, дуже деталізований, аж до ношених сорочок. Реєстр містить традиційно цінні речі для заможних людей того часу. Це вироби із золота, срібла, дорогоцінне каміння, зброя, посуд з олова, хутро, одяг з оксамиту, шовку чи французького сукна. Також важливим елементом любого тестаменту ставала худоба. Ф. Криницький розподілив худобу між дітьми: майже порівну синам і трохи менше дочці. У реєстрі фігурують воли робочі та молоді, корови, бугай і назимки, клячі й коні.

Очевидно, що попри відсутність тестаменту й частини реєстрів розподілу майна, цей документ має велике значення для дослідників. Він не лише слугує джерелом вивчення історії повсякдення козацької старшини, а й дає нову інформацію: про двох синів (*одного з яких звали Іваном. – Авт.*) і двох (мінімум) доньок полковника. Можливо прослідкувати рух частини нерухомого майна (приміром, млини на р. Псел). Те, що у 1709 р. полковник І. Чарниш заволодів млинами на Пслі на 4 кола й іншим нерухомим майном Тетяни Криницької та її сина Івана Криницького, а у

²⁷ Krakow PAU i PAN, № 271, k. 36-37.

1713 р. Тарасія продала млин на Пслі на 2 кола доводить, що Тетяна теж отримала млини за заповітом чоловіка і статки родини були значно більшими, ніж бачимо зі збереженого реєстру. Утім, доки не знайдуться тестамент чи інша частина реєстру, матимемо лише здогади.

Подяка. Авторка виражає подяку факультету «Artes Liberales» Варшавського університету, фонду «Інститут «Artes Liberales» (Варшава, Польща) у співпраці зі Спілкою ректорів вищих навчальних закладів України та Міжнародним благодійним фондом «Міжнародний фонд досліджень освітньої політики» за можливість участі у проєкті «Інноваційний університет і лідерство. Фаза V: Інтердисциплінарність та міжгалузевість і стратегії розвитку університету» (жовтень 2019 р.) завдяки чому, зокрема, випала нагода праці у польських архівах.

REFERENCES

- Generalnoe sledstvie o maetnostiakh Gadiatskogo polka 1729-1730* (1893) [General investigation of the property of the Gadiach regiment]. Poltava [in Russian].
- Gordon, P.** (2005). *Dnevnik 1677-1678* [Diary of 1677-1678]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Kobylianskiy, A. & Chernetskiy, Ye.** (2014). *Rodovi herby shliakhty* [Generic emblems of the nobility]. Bila Tserkva: Vydavets O. Pshonkivskiy [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V.V.** (2008). *Kozatska elita Hetmanshchyny* [Cossack elite of the Hetmanate]. Kyiv: IPIEND imeni I.F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V.V.** (2012). *Ukrainske kozatstvo v natsionalnii pamiaty. Chernihivskiy polk* [Ukrainian Cossacks in national memory. Chernihiv Regiment]. Volume 2. Kyiv: DP «NVTs Priorityety» [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V.V.** (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny: entsyklopediia* [Cossack officers of the Hetmanate]. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V.V. & Kryvosheia, I.I.** (1999). *Narysy istorii Chernihivshchyny periodu kozatstva. I. Borzna. II. Volynka* [Essays on the history of the Chernihiv Cossack period. I. Borzna. II. Volynka]. Kyiv: IPIED NANU [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V.V.** (2004). *Henealohiia ukrainskoho kozatstva: Narysy istorii kozatskykh polkiv* [Genealogy of Ukrainian Cossacks: Essays on the History of the Cossack Regiments]. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
- Kryvosheia, I.I.** (2016). *Neuriadova starshyna Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (XVII-XVIII st.)* [Non-governmental chief of the Ukrainian Cossack state]. Volume 1. Bila Tserkva: Vydavets Pshonkivskiy O.V. [in Ukrainian].
- Lukomskiy, V.K. & Modzalevskiy, V.L.** (1993). *Malorosiiskiy herbovnyk* [Malorosiia armorial book]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Mashtabei, O.** (1986). *Lokhvitska ratushna knyha druhoi polovyny XVII st. (zbirnyk aktovykh dokumentiv)* [Lokhvitsa Town Hall Book of the Second Half of the 17th Century]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Zaruba, V.** (2011). *Kozatska starshyna hetmanskoi Ukrainy (1648-1782): personalnyi sklad ta rodynni zviazky* [Cossack Elders of Hetman's Ukraine (1648-1782): Staff and Family Relations]. Kyiv: Lira [in Ukrainian].

Iryna Kryvosheia

(Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine)

e-mail: iivahnuk@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>

Register of Estate Distribution among the Heirs of Hadiach Colonel Fedir Krynytskyi (1678)

Information about Fedir Mykhailovych Krynytskyi, General Chancellor (1668), Hadiach Colonel (1672-1678) is analyzed in the paper. History of Ukraine of the second half of the 17th century, especially in the fields of biography study and genealogy, is full of lacunae. The studied person, despite his significant position in the Cossack government, remains a little-known

personality in that period of the history of Ukraine. This makes the study relevant because its important component is the archival document introducing into scientific circulation.

The goal of the paper is to collect and analyze all known sources of information and historiography about Hadiach Colonel Fedir Krynytskyi and to publish a newly found, previously unknown archival document from the Manuscript Department Fund of the Scientific Library of Polish Academy of Sciences in Krakow.

Fedir Krynytskyi, before the campaign near Chyhyryn, where he was killed in 1678, left the testament and the register of estate distribution. Such practice was traditional for Cossack officers in a warring state. The testament is lost. The document, first published in this paper, is a part of the testament. This is the register of estate distribution among the heirs of the deceased Hadiach Colonel F. Krynytskyi. The register is divided into three parts, which list the assets assigned to two sons and the eldest daughter of the Colonel. Having analyzed the document, we can state that the register is incomplete. There are no parts assigned to the younger daughter and his wife (it is possible that there were several younger daughters). The register shows the Colonel's wealth and gives the opportunity to study the history of the everyday life of Cossack officers.

Keywords: register, testament, Hadiach Colonel, F. Krynytskyi

Надійшла до редакції / Received: 06.04.2020

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2020

Додаток 1

Реєстр позосталих добрь небожчика Федора Криницького з которих в подѣле дѣтям его що кому назначено з отчизны так в фантах, в сръббре, и грунтах, и готових грошей и бидла розного²⁸

Арк. 33

Наперед
синови старшему

Рострухан ореха индийского в сръббро злоцистое оправний
Другий роструханъ сръббро злоцистий полской работи
Кубочок сръббний
Цебринъ малий сръббний
Ложокъ три болшихъ пестро злоцистих а четвертая сръббная
Душникъ Сръббрий
Кунтуш табиновий жолтий з петлицями сръббними подбитий китайкою небеской масти
Жупан зелений Аксамитний и Гузиков сребро злоцистих Ки (28)
Жупан папужий зелений французского сукна и Гузиков двадцет позлоцистих
Шапка Аксамиту червоного соболцевая
Пояс шолковий червоний [секи...]
Плат старий пушкарлатований гафований (?)
Ноженозка турецкая з мусатиком и з ножиками бруштиновая

Арк. 33зв.

Килим старий пстрий
Сагайдак оправний пстро злотистий
Двор в мистѣ куплений у Костантого
Млин Фасдишовский на Пслѣ двѣ колѣ мучних, третие ступи пшенние и фалюши суконние з хатою, садом и стрелѣши[...]
Лес у Билску (?) Трушовский
Солодовня
Комора в ринку в которой чотири окна: два окнѣ старшому а два меншому [...]
городець в поле зарозвалком
Полумисков осѣм цѣнових и талѣрок шест
Кулбаку ярованую (?) на сукнѣ блакитном з платом таким же
Готових грошей осѣм сотъ золотих а двѣстѣ спровавши
Бидло, конѣ и соболѣ тиеж опекунове доложити меют
Товару волов осмь робочих: а чотири молодих коров осмь
И бугаю одного и молодих назимков 4 кляч 4 коней 6

Леонтий Полуботок Асаул
Войска Его Црского Велич
Запорозкого Енералний
Рукою (*нідпис*)

Івань Мазепа (*нідпис*)

Михайло Василеевич Полковник войска Его
Црского Прес Влчтва Запорозкого Гадяцкий (*нідпис*)

²⁸ Krakow PAU i PAN, № 271, к. 33-38.

Павел Животовский Судя Войска
Его Царского Пресветлого Величества
Запорозкого Енералний

Арк. 34
Доць старшей

Манисто перловоє осьм шнуров перенизованое червоними золотими московс-
кими червоних сьмь
Перстений два зчирозлотних оден з каменем шмаракгдом а другий
складаний обручиков чотири
Пара серег так же золотих з каменем шмаракговим
Поясков щепляних два срьббро злоцьстих
Кубочков два срьбних
Калиточка гафованая на атлас из перламина сажовая
Ложок три срьбних
Гапликов срьбних до шнуровки пар вусьм
Курта Аксамету зеліоного подшита соболями з стрьлкою злоцьстою и кгузьков
вусьмь позлоцьстих
Курта табьну зеленого подшита сьбьрками з строкою срьбною и с ковнером
соболям
Курта Атласу жолто горячого подшита горностаями з отро[чкою] срьбряною и
сколнером соболевым и кгузьков осьм злоцьстих
Шведка едемашковая блакитная кихдяком (?) подшитая
Сподница канаваковая золотими квьтами ткана з шнуровкою
на блакитном атласе золотом гафована и с курунами золотими
Сподница табьновая папужной масти з срьбними курунами

Арк. 34зв.
Сподница атласу цекілястого з [маліенком] старим
Сподница атласу зеленого з ретоцею чирвоною
Шнуровка Аксамьту чарвоного з росботами золотими
Шнуровка табьну зеленого тож з расботами золотими
Шапка табьновая папужая бялокіловская з оборками соболевыми
Чепцов два на атлась чирвономь гаптованих
Запасок двь одна табьну зеленого а другая китайчаная
[Ски..дячка ?] гаптованая чирвоная и подкосников два китайчаних
Запона китайчаная
Колдра атласовая пстрая
Кошул пять золотом шитих
Баволниц двь з золотими концами хоженых
Полог бзовий
Простирадло бьлошитое
[Товале.] две шитих шовком
Наволочок шитих крамних шитих шовком
Обрусов два

Плахта чирвоная [еваж/зняя]
 Полумисков цѣнових сѣмь
 И талѣрок сѣмь цѣнових;
 Дочцѣ коров 9 волов 4 молодих и молодих назимков 6 шкап двѣ

Леонтий Артемович Полуботок
 Асауль Войска Его Царс Пресв. Велич
 Запорозкий Енералний Рукою (*нідпис*)

Івань Мазепа (*нідпис*)

Михайло Василевич полковник Войска Его
 Царс Пресв.Влчтва Запорозкого Гадяцкий

Арк. 35

Снови меншому

Рострухан срѣбро злотистий [..то] Авшпурское работи з накришкою
 Кужел срѣбний
 Кубочок срѣбний
 Ложок три срѣбних великих А четвертая пстро злоцистая
 Душничок малий срѣбро злоцистий
 Табину на кунтуше кроено нешито
 Кунтуш темно зелений французского сукна
 Кафань жолто атласу и гузичков шет десят
 Жупан блакитний французского сукна и гузичков 10 смалцеваних
 Шапка барщево сукна соболцевая
 Плат старий кармазиновий гафований
 Гузички срѣбние тяснение и шолковия
 Шабля на зеленом цапѣ (?) в срѣбро оправная
 Футор Котлярувский близ места
 Винница з пятма казанами чотири малих а пятый затиралний (?)
 Млин Ювхимовский на После кул двѣ хлѣбних а третие ступное и фалюшовое
 У ринкову коморѣ оконь двѣ
 Полумисков осѣм и талѣрок шет цѣнових

Арк. 35зв.

Готових грошей осѣм соть золотих А двѣстѣ золотих опекунове бидло конѣ
 продавши соболе доложити мають
 Волов робочих осмь и молодиков чотири коров осмь и бугая одного: назимков
 чотири коней п'ятеро и кляч д (4)

Леонтий Полуботок Асауль
 Войска Его Царского Пресветлого
 Величества Запорозького
 Енералний Рукою (*нідпис*)

Івань Мазепа

Михайло Василевич Полковник Его
 Црского Прес Величества Запорозкого Гадяцкий
 Рукою (*нідпис*)

Павел Животовский Судя Войска Его
 Царского Пресветлого Величества Запорозкого
 Енералний

Арк. 36

ДоДяши сей в котрой зол осмь
двадцять і три зол: за соболѣ
опрод борошна [*правий край документа відірваний*]

Арк. 37

соть потреба доложити зол чтириста
[...] і конѣ за все [...] порахована [*лівий край документа відірваний*]

Арк. 38

Синове старшому
отдаю

УДК 273.13 (0.044) : 271 «1781»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).403](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).403)

ОБІЖНИК ПРОТОІГУМЕНА ІНОКЕНТІЯ МАТКОВСЬКОГО ЧСВВ (29.01.1781 р.)

Ігор Кривошея¹, Юрій Стецик²

¹ Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (Умань, Україна)
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

² Дрогобицький державний педагогічний ун-тет ім. Івана Франка (Дрогобич, Україна)
e-mail: stetsyk_u_o@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1795-687X>

Окреслено актуальність питання для розвитку сучасної церковної археографії. Визначено рівень наукової новизни та методологічні засади публікації обіжника протоігумена Інокентія Матковського Чину Святого Василія Великого. Подано огляд епістолярних видань та друкованих і рукописних листів. Проведено джерелознавчу характеристику листа. Визначено призначення обіжника. Виокремлено структурні частини документа. Подано загальний огляд інформаційного наповнення листа.

Ключові слова: лист, обіжник, протоігумен, капітула, консульта

Постановка проблеми. У сучасних умовах розбудови мережі чернечих осередків Василіанського Чину в Україні постає необхідність у відродженні системи управління розпорощеними обителями. Адже сучасна система адміністративно-територіальної організації василіанського аскетичного життя на українських землях бере свої витoki з XVIII ст. Хоча основною датою утворення Василіанської Конгрегації вважається 1617 р., однак процес формування Чину набув завершеної організаційної форми аж у 1743 р. Саме із утворенням Руської (Святопокровської) провінції пов'язані процеси уніфікації та модернізації унійного чернецтва східного обряду. Вагому роль у цих процесах відігравали протоігумени, які керували всім чернецтвом, що мешкало на території провінції. Відповідно постає необхідність у вивченні адміністративного досвіду протоігуменів Святопокровської провінції, який відображений в листах обіжниках, що продукувалися ними.

Наукова новизна. В сучасній церковній археографії не віднаходимо спеціального корпусу документації в якій було б відображено листування протоігуменів Святопокровської провінції за 1739-1839 рр. Натомість віднаходимо тільки листування василіанських урядників із Апостольським Престолом¹. У таких реаліях постає необхідність у заповненні певних лакун серед археографічних видань. Запропонований обіжник вперше був виданий у Почаївській василіанській друкарні (січень 1781 р.)². Упродовж тривалого часу друкований обіжник мандрував із одного до іншого монастиря та переписувався до книги «актів домових», яка провадилися при кожній обителі провінції³. Відповідно до нашого часу дійшли як копії рукописних листів, так і

¹ Welykyj A., Pidrutchnyj P. *Litterae Basilianorum in Terris Ucrainae et Bielarusjae (1601-1760)* // *Annals of OSBM*. 1979. Ser. II. Sec. III. Vol. I-II.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. 1. Спр. 1104. Арк. 53-54зв.

³ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Rękopis 4502. K. 90-92 (zw).

друкований оригінал обіжника. Співставлення різних списків із оригіналом дозволяє визначити географію поширення обіжника та дає змогу говорити про певну обізнаність із його змістом. Запровадження до широкого наукового обігу тексту обіжника дозволить дослідникам чернецтва ознайомитися із основними настановами протоігумена Інокентія Матковського.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Започатковані Юрієм Стециком та Ігорем Кривошеєю археографічні студії з історії Уманського василіанського монастиря й адміністративної праці протоігуменів Святопокровської провінції дозволяють систематизувати джерельний матеріал, який досі не запроваджений до наукового обігу⁴. Зокрема, Юрій Стецик започаткував серію видань обіжників протоігуменів⁵. І цей лист є продовженням розпочатих археографічних публікацій. В історіографії досліджень Василіанського Чину зустрічаємо тільки загальні огляди обіжників протоігуменів Святопокровської провінції⁶.

Джерельна база дослідження охоплює різні списки (як рукописні, так і стародруковані) листів-обіжників, які уклалися протоігуменом Інокентієм Матковським і його попередниками. Для верифікації інформації залучено постанови Тороканської провінційної капітули (1780 р.), розпорядження Білостоцької консульти (грудень 1780 р.) та повідомлення із обіжників протоігуменів (07.02.1777 р., 15.11.1778 р.)⁷.

Мета дослідження – проаналізувати структуру та зміст листа-обіжника Інокентія Матковського, протоігумена Святопокровської провінції.

Виклад матеріалу. Біографічні відомості про ієромонаха та протоігумена Інокентія Матковського подані у дослідженнях Юрія Стецика⁸. Тож зупинимося докладніше на джерелознавчій характеристиці листа-обіжника. Цей вид епістолярної документації набув популярності серед протоігуменів Святопокровської провінції в останній чверті XVIII ст. Ці обіжники уклалися з метою ознайомлення всіх настоятелів монастирів провінції з постановами провінційних капітул і розпорядженнями консулт. Якщо капітули виконували законодавчі та виборчі функції, то консульти були виконавчими органами управління.

Із виборами протоігумена водночас проводилося на провінційній капітулі обрання колегіального органу управління – провінційної управи: чотирьох консулторів і

⁴ Кривошея І., Стецик Ю. Джерела історії Уманського Василіанського монастиря: географія, походження та інформаційний потенціал // Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія / наук. ред. д.і.н. проф. О.О. Салати. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 24-37; Stetsyk Y., Kolpakov V. Administrative Authority of Protohegumens of Syatopokrovska Province (1743-1780): Historical and Legal Aspects // East European historical bulletin. 2019. Issue 11. P. 56-65.

⁵ Стецик Ю. Циркулярні листи протоігумена Онуфрія Братковського як джерело регламентації чернечого життя у монастирях Святопокровської провінції (1772-1775 рр.) // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ. Серія «Історія». 2016. Вип. 38. С. 15-28; Стецик Ю. Лист-обіжник протоігумена Йосифа Моргульця до монастирів Святопокровської провінції (07.02.1777 р.) // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ. Серія «Історія». 2017. Вип. 40. С. 131-144.

⁶ Ваврик М. До історії василіанських капітул у Галичині в XVIII-IX ст. // Записки ЧСБВ. 1958. Серія II, Секція II, Т. III (IX), Вип. 1-2. С. 46-68; Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. 560 s.

⁷ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Rękopis 4502.

⁸ Стецик Ю. Реформаційний декрет протоігумена Інокентія Матковського (02.07.1781 р.) як джерело до вивчення чернецтва Уманського василіанського монастиря // Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 1. С. 22-27.

секретаря. Протоігумен не приймав одноосібних рішень, а постійно радився із своїми консульторами та настоятелями монастирів. Для цього він скликав дорадчі засідання, які отримали назву консулт, оскільки їхню основу становили обрані консультори (радники) провінції, які водночас призначалися настоятелями монастирів, а отже не могли проживати поряд із протоігуменом і секретарем у Провінційному Домі (на той час був у Почаївській Лаврі). Виходячи із таких обставин, протоігумен постійно мандрував до різних монастирів провінції, проводячи їхні візитаційні оглядини, а по її завершенні скликав консулту для обговорення виявлених недоліків в укладі аскетичного життя. На цих зібраннях розглядалися поточні питання провінційного управління: розподіл фундацій і зобов'язань між монастирями, організація чернечих студій, розгляд дисциплінарних справ⁹.

Як постанови капітул, так і розпорядження консулт знайшли своє відображення у циркулярних листах (обіжниках) протоігуменів Святопокровської провінції. До нашого часу збереглися як рукописні, так і друковані листи. Зокрема, це обіжники протоігуменів Онуфрія Братковського, Йосифа Моргульця та Інокентія Матковського¹⁰.

У структурі розглядуваного листа-обіжника можемо виокремити три тематичні складові частини: 1) постанови Тороканської провінційної капітули (1780 р.); 2) розпорядження Білостоцької консулти, яка проводилася за спільною участю управ Галицької та Польської провінцій (грудень 1780 р.); 3) нагадування про розпорядження, які подані в обіжниках попереднього протоігумена Йосифа Моргульця (07.02.1777 р., 15.11.1778 р.).

У першій частині постанови Тороканської провінційної капітули зобов'язували настоятелів монастирів: до укомплектування бібліотек шляхом обміну літературою між обителями провінції; до підготовки документації та фінансової підтримки для прокураторів Чину у Варшаві та Любліні; до розподілу фінансових внесків для потреб Чину на три частини (1. для протоархимандрита, 2. для протоігумена, 3. на будівництво у Почаєві); до активної місіонерської праці.

У другій частині наведено розпорядження Білостоцької консулти (грудень 1780 р.), які поширювалися як на чернецтво Польської (Святопокровської), так і Галицької (Святоспаської) провінцій: щоб місіонери та професори, у вільний від виконання основного обов'язку час, залучалися до проповідницької праці у монастирському храмі; магістри новіціатів повинні дбати про розвиток у новиків здібностей до духовної науки та враховувати віковий ценз у складені аскетичних обітів і їх бажань щодо вибору провінції (для Польської провінції – 16 років, для Галицької провінції – 24 роки); листування повинно носити офіційний характер, кожний лист повинен скріплюватися усталеною печаткою; по обіді потрібно співати гімн «Богородиця ти є лоза істинна», або ж інші церковні пісні присвячені святковому дню; щоб монахи, які переходять із однієї провінції до іншої, повинні мати із собою послухальний лист із дозволом протоігумена провінції, де він мешкав до цього.

У підсумковій частині листа звернута увага на виконання розпоряджень, які видавалися попереднім протоігуменом Йосифом Моргульцем: щоб не по одній, а по дві літургії щомісяця відправляти за потреби провінції; щоб листи зберігалися у монастирській канцелярії, вписувалися до книги «Актів домових», перечитувалися кожної чверті року для монастирської спільноти та під час візитацій перевірялася їх наяв-

⁹ Stetsyk Y., Kolpakov V. Op. cit. P. 56-65.

¹⁰ Стецик Ю. Циркулярні листи протоігумена Онуфрія Братковського... С. 15-28; Стецик Ю. Лист-обіжник протоігумена Йосифа Моргульця... С. 131-144.

ність; щоб монахи не носили годинників із золотими і срібними прикрасами, оскільки це вважалося світською модою; щоб настоятелі уклали реєстр монастирської спільноти та відправили до Провінційного Дому для упорядкування каталогу всієї провінції; із дозволу єпископів настоятелі обителі могли підготовляти сповідників шляхом екзаменування ієромонахів спільноти для визначення їх здібностей. Список визначених здібностей чернецтва, разом із реєстром монастирської спільноти, необхідно було надсилати до Провінційної Управи¹¹.

Висновки. Виклад інформаційного матеріалу розглядуваного листа-обіжника структурований логічно та послідовно. У ньому подано основні нововведення, які запроваджувалися Тороканською провінційною капітулою та Білостоцькою консультою, які продовжували та доповнювали модернізаційні запровадження попереднього протоігумена Йосифа Моргульця. Активізація модернізаційних процесів була зумовлена суспільно-політичними змінами: першим поділом Речі Посполитої. Адже ця подія дала поштовх до поділу двох чернечих провінцій (Польської та Литовської) на чотири адміністративно-територіальні одиниці (Польську, Галицьку, Литовську, Білоруську). Про їх утворення офіційно проголошено на Тороканській генеральній капітулі (1780 р.), що також відображено у розглядуваному листі. 1780-1783 рр. був перехідним періодом щодо розподілу чернецтва та монастирів між новоутвореними провінціями. Відповідно в цей час відбуваються спільні засідання двох провінційних управ, що знайшло відображення у розпорядженнях Білостоцької консульти.

Перспективним напрямом дослідження вважаємо подальший пошук обіжників інших протоігуменів з метою укладення спеціального історико-археографічного збірника.

REFERENCES

- Kryvosheia, I. & Stetsyk, Y.** (2018). Dzherela istorii Umanskoho vasylianskoho monastyria: heohrafia, pokhodzennia ta informatsiinyi potentsial [Sources of History of the Uman Basilian Monastery: geography, origin and information potential]. In Salata, O.O. (Ed.). *Istorychni dzherela v ukrainskomu informatsiinomu i osvitiinomu prostori: veryfikatsiia ta interpretatsiia* (pp.24-37). Vinnytsia: TOV «TVORY» [in Ukrainian].
- Lorens, B.** (2014). *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego [in Polish].
- Stetsyk, Y.** (2016). Reformatsiinyi dekret protoihumena Inokentii Matkovskoho (02.07.1781 r.) yak dzherelo do vyvchennia chernetstva Umanskoho vasylianskoho monastyria [The reformation decree of the protoihuman Innocenti Matkovski (02.07.1781 year) as a source to the study of monastic Basilian monastery in Uman]. *Eminak*, 3 (15), Vol. 1, 22-27 [in Ukrainian].
- Stetsyk, Y.** (2016). Tsyrukuliarni lysty protoihumena Onufria Bratkovtskogo yak dzherelo reglamentatii chernechogo zytia u monastyriah Sviatopokrovskoi provintsii (1772-1773 roky) [The circular letters of the protoihuman Onuphrius Bratkovsky as a source of regulation in the life of monastic (1772-1775)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats DDPU. Serii «Istoriia»*, 38, 15-28 [in Ukrainian].
- Stetsyk, Y.** (2017). Lyst-obizhnyk protoihumena Yosyfa Morhultsia do monastyriv Sviatopokrovskoi provintsii [The encyclical letter of Joseph Morhulets addressed to the monasteries of Svyatopokrovsk Province (07.02.1777)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats DDPU. Serii «Istoriia»*, 40, 131-144 DOI: 10.24919/2312-2595.40.123244 [in Ukrainian].
- Stetsyk, Y. & Kolpakov, V.** (2019). Administrative Authority of Protohegumens of Svyatopokrovsk Province (1743-1780): Historical and Legal Aspects. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 11, 56-65. DOI: 10.24919/2519-058x.11.170700 [in English].
- Vavryk, M.** (1958). Do istorii vasyliianskykh kapitul u Halychyni v XVIII-XIX stolitti [The history of the

¹¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Ф. 1. Спр. 1104. Арк. 53-54зв.

Basilian chapters in Galicia in the seventeenth and nineteenth centuries]. *Zapysky ChSVV – Annals of OSBM* (ser. II, sec. II, Vol. III (IX), issue. 1-2), 46-68 [in Ukrainian].

Welykyj, A. & Pidrutchnyj, P. (1979). *Litterae Basilianorum in Terris Ucrainae et Bielarusjae* (1601-1760). *Zapysky ChSVV – Annals of OSBM* (ser. II, sec. III, Vol. I-II) [in Latin].

Yurii Stetsyk

(Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine)

e-mail: stetsyk_u_o@ukr.net

ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-1795-687X>

Ihor Kryvosheia

(Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine)

e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

Circular of OSBM Protohegumen Inokentii Matkovskiy (January 29, 1781)

The relevance of the issue for the development of modern church archeography is outlined. The scientific novelty level and methodological bases of epistolary documents publication are determined. An overview of epistolary publications is given. Different lists of the circulator are analyzed. The source description of the letter is carried out. The reason for the circular is clarified. The structural parts of the document are named. A general overview of the information content of the letter is given.

In the current conditions of creating a network of monastic centers of the Order of Saint Basil in Ukraine, there is a need for revived management systems of scattered monasteries. The modern system of administrative and territorial organization of Basilian ascetic life in Ukrainian lands originates in the 18th century. The processes of unification and modernization of the union monasticism of the Eastern rite were connected with the formation of the Holy Pokrova Province. Protohegumens played an important role in those processes. Accordingly, there is a need to study their administrative experience, represented in the circulars.

The main goal of the study is to identify the structure and contents of the circular. The presentation of the information material of the letter is structured logically and consistently. It presents the main innovations introduced by the Torokan Provincial Chapter and the Bilostok Consulta. The intensification of modernization processes took place because of social and political changes (the first division of the Polish-Lithuanian Commonwealth). This event gave impetus to the division of the two monastic provinces (Polish and Lithuanian) into four administrative and territorial units (Polish, Galician, Lithuanian, Belarusian). Their formation was officially announced at the Torokan General Chapter (1780). 1780-1783 was a transitional period for the distribution of monasticism and monasteries between the newly formed provinces. Correspondingly, at that time the joint meetings of two provincial councils (Bilostok Consulta) took place.

We consider the further search for circulars of other Protohegumens to be a promising area of study in order to compile a special archeographic collection.

Keywords: letter, circular, Protohegumen, Chapter, Consulta

[Обіжник протоігумена Інокентія Матковського (Загорів, 29.01.1781 р.)]¹²

**Innocenty Matkowskowsi Z. S. B. W., S. T. D., Opat Kaniowski, Prowincyi pod
tytułem Najświętszey Maryi Panny Prowincyał
Przewielebnym monasterów prowincyi naszej przełożonym, jako też wieleb-
nym Oycom i Braci władzy naszej poruczonym, pokóy w Panu.**

K. 53 // Włożonego na Nas obowiązku przez wruczenie rządów Prowincyi Opieką Najświętszey Maryi P[anny] zaszczyconey, tym usilniey dopelnić żądamy, im gorliwie o ocalenie praw, czyli ustawów zakonnych, tak przez nas samych, iako i podręcznych nam Ojcow i B[ratow] starać się mamy na których to praw ocaleniu gruntuie się doskonałość zakonna, a w tey coraz więcey postępować każdy z osób zakonnych winien pod obowiązkiem sumnienia. Do tego ustawów zachowania, nie mało pomoże wiadomość obrad naszych zakonnych, mianowicie na kapitulach i konsultach mianych, gdzie niektóre przestrogi, potrzebne zalecenia, i nakłaniające do dobrego pobudki Oyców wybornych zdaniem układać się zwykły, nic nie odstępuiąc od przepisów tak S. Patriarchy Naszego Bazylego Wielkiego, iako też SS. Zakonu naszego Oyców w duchu i doskonałości zakonney gorliwych. Co zaś dawniejsze ustanowiły kapituly; częścią prasa onych drukarska obwieściła, częścią poprzedników naszych okolne oglosily listy. Podobnie co ostatnia kapitula generalna w Torokaniach miana, długim przeciągiem czasu i pracy nie mniej gorliwie, iako doskonale ułożyła, trudno iest niniejszym, ile krótkim, listem zamknąć i ogłosić, nad to że raz kapitula i oney chwalebne dzelo wyściem z pod prasy drukarskiej exemplarzów rozesłać się mających po wszystkich monasterach oglosi i obwieści. Sądziemy przeto, iż terazniejszym listem naszym dosyć będzie ogłosić przewielebnościom i wielebnościom waszym, tak zalecenia kapituly prowincyalney Torokańskiej, (na którey, iako iuż podobno wszystkim wiadomo, stanol podział dwóch przedtym prowincyi na cztery, iako to Polskiej na Galicką i Polską, Litewskiej na Bialo-Ruską i Litewską) iako też niektóre ostrzeżenia i uwagi z konsulty w Białymstoku odprawionej, za pomocą i wsparciem Nas Rady obydwóch prowincyi Polskiej i Galickiej. Nayuroczyściey tedy ogłaszamy zalecenia kapituly prowincyalney Torokańskiej.

A nayprzód: Iż wspomniana kapitula obowiązuię mieyscowych przełożonych: 1-mo: Aby biblioteki monasterów rządóm swoim powierzonych pilnie zwidzieli, i gdy podwoione, lub potroione exemplarze iednego auktoru upatrzą, innym monasteróm, podobnego exemplarza żadnego niemaiącym, za sprawiedliwą ostąpili cenę: lub też gdy w inney bibliotece drugiego auktoru podwoione exemplarze, znaydować się będą, wzamian za swoje podwoione exemplarze podług sprawiedliwej taxy oddali *Sess: 8-va. Nro 1.*

2-do. Ciż mieyscowi przełożeni, gdy interest iakowy prawny J. XX. prokuratoróm pilnuiącym spraw w Warszawie, lub też w Lublinie poruczają: nie tylko mają zupełnie i dostatecznie przez papiery na to przygotowano, onych zainformować, i ściągając się do prawnych kroków czasu, mieysca i dziela, iuż zaczętego lub // K. 53 (zw) //

¹² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Ф. 1. Спр. 1104. Арк. 53-54зв.

maiącego się zacząć, okoliczności należyście przelożyć: ale też wydatek pieniężny na utrzymanie prawne interessu, przez nichłożony zupełnie nadgrodzić. *Sess. 9-na ad finem.*

3-tio. Gdy monaster nasz Poczaïowski dla rozpoczętey w nim fabryki utrzymować i żywić, iak by powinien, nayprzewielebniejszego oycy naszego rządce Zakonu z całą radą jego nie iest zdolnym w tym czasie, innego kapituła obmyśleć szrodku do należytego utrzymowania teyże rady Proto-Archimandryczey niemogła, iak tylko do dawniejszey zwyczajney składki na podrózne potrzeby prowincyi, nową wyznaczyć składkę w ten sposob: by dawniejsza składka umiarkowaniem trzech części dzielona była, a tak dwie części nowe do dawniejszey całej składki przydać się mają: naprzykład: monaster który płacił złotych polskich sto, te na troie dzieląc, wyniesie każda część złotych polskich trzydzieści trzy, groszy dziesięć, przeto łącząc do złotych sta, części nowych dwie, to iest złotych polskich sześćdziesiąt sześć groszy dwadzieścia: teraz będzie wypłacić obowiązany złotych polskich 166 grosz 20. Podobny dział w większym i mniejszym wydatku zachowany być ma. Tym zaś końcem te kapitułarne ogłasza się ułożenie, aby mieysc przelożeni wczesnie takową wygotowali składkę, i w czasie kanoniczney wizyty wyliczyć ją i oddać bez żadney wymówki i zawodu gotowemi byli. *Sess. 2-da Nro 1.*

4-to. Pilnie roztrząsając też kapituła Torokańska, obowiązek funduszowy przez missye po klasztorach obydwóch prowincyi na nas, tak w Galicyi, iako też panowaniu Polskim, włożony: aby XX. missionarze chwalebnych prac swoich dla pożytku zbawienego dusz ludzkich, iako też dla wykonania chęci i myśli fundatorów swoich, gorliwie dopelniali: zalecić i przelożonych mieyscowych na sumnienia obowiązać nie zaniedbala, usilnie przykazując staranność, z użyciem do tego wszelkich środków, by funduszowe, gdzie są po klasztorach missye, corocznie z wszelką pilnością odprawiane były. Gdy by zaś przez iakowy przypadek, lub niedostatek osób w którym, do missyi obowiązany klasztorze, zbywalo na Zakonnikach do tey apostolskiej pracy zdolnych: na ów czas mieysca przelożony, z innego poblizszego klasztoru missionarzów sprowadzi nakładem monasteru swego: a tak chęciom pobożnych fundatorów dosyć uczynić obowiązany będzie. *Sess. 9-na Nro 5.*

Powtóre: Na obradach naszych w klasztorze Bialostockim mianych, gdzie obydwóch Prowincyi Rada zgromadzona była, w roku teraz skończonym 1780, w dniach ostatnich miesiąca grudnia ułożyliśmy, i tymże listem naszym okolnym ogłosić nie zaniedbywamy, następujących przestroż w ścisłym zachowaniu być mających.

1-mo. Aby XX. Missionarze, gdy od prac missyi są wolnemi, ambonę domową w niedziele i święta uroczyste dla pożytku zbawienego ludzi na nabożeństwo do nas garnących się, zastąpić z wszelką pilnością starali się, mianowicie w tych monasterach, w których dla niedostatku osob każących niema sprawującego urząd kaznodziejski: które to kazania tak przygotowane być mają: aby w czasie odprawiającej się missyi tymże XX. Missionarzóm przydać się mogły. Do podobnego w miewaniu kazań obowiązku znać się mają XX. Professorowie w każdym czasie tym, którego od prac i zabaw szkolnych wolnemi będą, zwłaszcza gdzie na kaznodziei, i sposobnych do przepowiadania słowa Bożego zbywa. Przeto iezeliby który z XX. Missionarzów, lub Professorów mający zręczność i sposobność od wspomnianey chciał się uchylić pracy, nie mając w wymówieniu się należytey przyczyny: takowemu mieysca przelożony, podług proporcji niedbalstwa, habitowego uiać ma, i będzie powinien. Ciż XX. Missionarze corocznie w miesiącu styczniu, nas prowincyała uwiadomić mają, kędy, iak wiele,

i z iakowego obowiązku missye odprawili; abyśmy łatwiej dociec mogli, iako, i czyli wszędy funduszom missionarskim zadosyc się staie, którey powinności pilnie przestrzegać będą mieysca przełożeni.

2-do. Xięza Magistrowie nowicyatów dopilnować mają, aby nowicyuszowie nasi, zdolność do powiedzenia nauki duchowney mający, w święta uroczyste kolejno na kształt kazań, dawniejszym zwyczajem w refektarzu exorty miewali, a // K. 54 // w cerkwi dla pożytku ludzi na nabożeństwo zgromadzonych, nauki sposobem katechizmu odprawiali. Tey jednak usługi nie będą czynili z publiczney ambony, ale ze wszelką skromnością, w przytomności przydanego sobie socyusza, na ziemi stojąc, odprawiać wruczone sobie dzieło będą, tak aby ztąd w nowicyackiej probie, i ducha ćwiczeniu żadney nie odnosili szkody. Ciż XX. Magistrowie w prowincyi naszey Polskiej, tak z obowiązku kapituły prowincyalney Torokańskiej, iako też z zalecenia ostatney konsulty naszey w roku niniejszym 1781 w Białymstoku pierwszych dni stycznia mianey, każdego z nowicyuszów, do uczynienia slubów zakonnych zabierającego się, pytać mają, iezeli by professyą na prowincyą Polską lub też na Galicką uczynić chcieli: nie namawiając, ani przymuszając żadnego do tey albo owey prowincyi. Którzy iezeli w prowincyi naszey Polskiej zostać usiłuią, bądź urodzeni w Galicyi, po zakończonych leciech szesnastu, do professyi przypuszczeni być mają. Jezeli przeciwnie, urodzeni w Galicyi, do własney się oyczyzny powrócić, i na prowincyą Galicką professyą uczynić zechcą, przed dopelnieniem lat dwudziesto czterech wieku swego, do professyi uczynienia przypuszczeni nie będą, aby w tey mierze prawo nayiaśniejszego ceserza Jgmc i swóy odebrało skutek.

3-tio. Jako dawniejsze obrady nasze, tak też Białostocka, ściśle i surowo wszystkich bez wyłączenia oyców i braci obowiązuię; aby listów żadnych, nie tylko do świeckich, ale też do żadnego z zakonników, nawet i przełożonych, pisywać bez wiedzy mieyscowego starszego, lub w niebytności, mieysce jego utrzymującego, nie wazyli się. Gdy zaś pisanie listu nieuchronna wymagać będzie potrzeba, napisany przełożonemu, lub w niebytności, namiestnikowi iego do zapieczętowania ma być oddany. Co aby łatwiej uskutkować się mogło, wzmiankowana konsulta Białostocka ten obmyśliła sposób, i dozorowi czyli piłności mieyscowych przełożonych zaleciła; aby w każdym monasterze naszym, iedna tylko dla wszystkich powszechna pieczętka była, z tym okolo kolumny Świętego Oycy Naszego na pisem: *Sigillum Monasterii NN*. Takową pieczętką listy, nietylko od młodszych, ale i od przełożonego pisane, pieczętowane być mają tak dalece, że gdy wspomnionego pieczętki wyrażenia na iakowym liście odbierający nie upatrzy tego listu rozpieczętować, a tym bardziej czytać niema, iako nie prawnie i przeciwko niniejszemu rozrządzeniu pisanego. Nad to bez takowey pieczętki listy do przełożonych zakonu i prowincyi pisane, od nich odbierane i czytane nie będą chybaby komu z zakonników w podróży zostającemu zdarzyło się list w potrzebie napisać z przyciśnieniem używaniu pozwoloney pieczętki, na ow czas na liście wyrazić ma: *z podróży*: a gdy i tego nie uczyni, list takowy niema być czytany.

4-to. W czasie po obiednim, gdy wszyscy, dla dostąpienia nato wyznaczonego odpustu, Nayświętszy Sakrament odwiedzaią, żaden hymnu poty zaczynać niema, poki przełożony, lub mieysce jego utrzymujący znaku nieda, po którym zgodnym głosem wszyscy zaspiewaią hymn: *Богородиця ти еси лоза истинна*: albo też inny do wypadley uroczystości stosuiący się.

5-to. Aby się dosyc stalo rozrządzeniu kapituły prowincyalney torokańskiej, wymagającej, by osoba zakonna z iedney do drugiej prowincyi, na przykład z naszey

Polskiej do Galickej przenosząca się, miała list posłuszny od prowincyała tey prowincyi, do której się przenosi, oraz zezwolenie wyraźne nasze po drugiey stronie listu posłusznego, by się przeniosła. Przeto obowiązujemy mieyscowych przełożonych prowincyi naszej, by żadnego zakonnika z monasteru swego nie wysylali za listem posłusznym, nie mając na nim wyrażoney z podpisem ręki naszej przeniesienia się woli.

Potrzenie. Listy przeszłych turnów okolne, iako to list w roku 1777 dnia 7 miesiąca lutego S.K. z Poczaiowa, drugi w roku 1778 dnia 15 listopada S.K. z Zahorowa, dane i w nich wyrazy i zalecenia, Przewielebnościom i Wielebnościom waszym przypominamy, wszystkie w nich ostrzeżenia pilnemu wykonaniu zalecamy, i tey mocy i wagi mieć chcemy iakoby od nas samych pisane i uroczyście ogłoszone były. Za zaś po niniejszym podziale prowincyi wszystkie // K. 54 (zw) // obliży na iedną tylko naszą, są przeniesione, tym aby się zadosyć uczynić mogło, mieyscowych przełożonych obowiązujemy, aby i sami i onych podręczni, iuż nie po iedney Mszy S. na intencyą prowincyi, ale po dwie na miesiąc bez zawodu odprawiali, w czym obowiązujemy i obciążamy sumnienie każdego. Gdyby zaś iakowym przypadkiem listy okolne przeszłych turnow w którym monasterze nie znaydowały się, tedy J. XX. przełożeni o nie starać się mają i razem z listem niniejszym do aktów wciągnąć, iakoteż każdej ćwierci roku, by czytane były w refektarzu, przykażą: czego gdyby nie uczynili, w czasie wizyty kanoniczney spytani, naganieni będą. Mieć tuż pilne oko mają na Braci zegarki dla wygody noszących, by przy nich taflem przerabianych złotem lub srebrem, z okazałością światową, a barzicy z pogorszeniem świeckich, nie nosili, i łańcuszków przy nich mianych z zanadrza dla chluby nie wystawiali.

Nakoniec obowiązujemy mieysć przełożonych, aby iako nayrychley, każdy zgromadzenia swego, tak wieku, iako y professyi, iako naypilniey registryk wygotował, i do nas przesyłał, tym końcem, aby katalog dostatecznie i prędzey osob prowincyi naszej mogli być wygotowany. Gdy nam od J. WW. Biskupów moc iest pozwolona, ap-probowania spowiedników po klasztorach, tey mocy mieyscowym udzielamy przełożonym, z obowiązkiem sumnienia, by każdego z podręcznych examinowali, i examinowanych zdolność nam razem z wyż rzeczonym registrykiem przesłali. Co wszystko scislemu zachowaniu gdy poruczamy, niniejszy list dla większey wiary y wagi własną, przy zwykley pieczęci, podpisujemy ręką. Dan w Zahorowie die 29 januarii v.s. 1781 Anno. Innocenty Matkowski ZSBW Opat Kaniowski, Prowincyał prowincyi Polskiej m[anu] p[ropria]. Orest Nachimowski ZSBW sekretarz Prowincyi m[anu] p[ropria]. L[ocus] S[igilli].

УДК 343 (470+571) : 94 (477.4) «1797/1831»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).404](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).404)

КАНЦЕЛЯРСКИЕ СЛУЖАЩИЕ ГЛАВНЫХ СУДОВ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ: ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И КАДРОВЫЙ СОСТАВ (1797-1831 гг.)

Андрей Шевчук

Житомирский государственный университет им. Ивана Франко (Житомир, Украина)
e-mail: shevchuk.istor@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

У статті розглядаються питання принципів формування та кадрового складу корпусу канцелярських службовців головних судів Правобережної України в кінці XVIII – першій третині XIX ст. Ефективність роботи апеляційно-ревізійних губернських головних судів залежала, у тому числі, і від кадрового складу: освіченості, майнового стану, бажання працювати, можливостей кар'єрного росту канцеляристів. Винятково польським шляхтичам (в інших регіонах імперії канцеляристами могли бути представники інших станів) надавалася можливість проходити службу канцеляристами. Приїжджих чиновників, які організовували роботу на початковому етапі російського правління, фактично витісняли з установ. Як правило, канцеляристи походили з неможливого дворянства, змушені були жити за досить невисоку платню.

Ключові слова: Правобережна Україна, головний суд, польська шляхта, чиновники, канцелярські службовці, кар'єра

Конец XVIII в. стал переломным в истории Правобережной Украины. Расчленение Речи Посполитой должно было полностью изменить все сферы жизни местного населения. Политика Екатерины II была направлена на полную интеграцию региона в состав Российской империи. В ходе реформирования, согласно «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 г., были изменены системы управления и судопроизводства. Однако смерть правительницы приостановила этот процесс более чем на 30 лет. Павел I и Александр I нуждались в стабильности, ради чего готовы были пожертвовать курсом предшественницы. Поиск согласия с польской шляхтой края стал стержнем внутренней политики императоров в регионе.

«Заигрывание» с польской элитой касалось, прежде всего, судебной власти: было восстановлено действие Литовского статута и польских конституций, восстановлено действие поветовых и подкоморских судов, магистратов с выборностью чиновников. На самом деле верховная власть только «наведала иллюзию» о старых временах (власть над крепостными, подконтрольная судебная структура, сохранение судебного регулирования поземельных отношений, польское образование и т.д.). Реальная военная, административная и финансовая власть принадлежала Петербургу. Не все просто было и с судебной властью, для контроля над которой в Киевской, Подольской и Волынской губерниях были созданы главные суды (1797-1831 гг.), а также Волынский надворный суд (1798-1801 гг.). От эффективности деятельности судебных учреждений поветового уровня и главных судов зависело отношение местной шляхты к российскому господству. Обеспечение нормальной работы было задачей канцелярских служащих. Как происходило формирование кад-

рового корпуса канцеляристов главных судов? Кто становился служащими, какие к ним выдвигались требования? Какими были механизмы поступления и увольнения со службы? Каким было денежное обеспечение, получали ли они отпуска? Ответы на эти вопросы мы попробуем дать далее.

Принципы формирования и кадровый состав главных судов Правобережной Украины не нашли отражения в историографии. По нашему мнению, причины заключаются в большом количестве архивных дел в фондах главных судов Центрального государственного исторического архива в г. Киеве, государственных архивов Житомирской и Хмельницкой областей, что затрудняет поиск необходимой информации о канцеляристах, утере части дел. Также объект исследования находится на стыке истории и юриспруденции.

Вместе с тем, исследование различных аспектов службы канцеляристов Российской империи не осталось без внимания историков. Л. Писарькова в своей фундаментальной монографии, посвященной эволюции бюрократической системы Российской империи с конца XVII – до конца XVIII века, анализирует изменения, проведенные Павлом I. Курс на централизацию и бюрократизацию сопровождался изменениями в политике по отношению к канцелярским служащим, например, в проявившемся доступе лиц с податных сословий к статской службе. Отмечается распространение среди чиновников должностных преступлений, алкоголизма, равнодушия к выполнению служебных обязанностей. Однако, главное внимание обращено, прежде всего, на кадровый состав чиновников и канцеляристов Московской губернии¹.

Также российская исследовательница делает акцент на изучении условий службы и быта гражданских служащих. При характеристике социального состава российской бюрократии приведено разделение на группы: высшее (I-V классы), среднее (VI-VIII) и низшее (IX-XIV) чиновничество, также выделена отдельная группа – канцелярские служащие, которая делилась на подгруппы: канцеляристы, подканцеляристы и копиисты. Последняя группа не имела классовых чинов и использовалась прежде всего для переписывания документов. Определено, что в первой трети XIX в. канцеляристы составляли 25% общей численности чиновничества, а в целом преобладали недворяне. Отмечая нелюбовь дворян к статской службе, Л. Писарькова сосредоточивает внимание на том факте, что на работу в гражданские учреждения вступали представители непривилегированных сословий, нередко случайные и элементарно неграмотные².

Тезис, что состав канцеляристов формировался, в том числе и из представителей других сословий, подтверждается на материалах некоторых регионов Российской империи. В. Дятлов приводит данные, что в Пензенской и Саратовской губерниях в начале XIX в. потомственные дворяне составляли 39,4% чиновников, остальные происходили из других сословий, в т. ч. из духовенства – 19%, из крестьян – 10,2%. К тому же большим был процент чиновников из бывших военных³. Р. Минигалеев, сравнивая формулярные списки о гражданской службе чиновников Оренбургской

¹ Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII – до конца XVIII века. Эволюция бюрократической системы. Москва: РОССПЭН, 2007. 743 с.

² Писарькова Л.Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века // Человек. Москва 1995. № 4. С. 147-158.

³ Дятлов В.А. Особенности социального положения чиновничества Российской империи в первой половине XIX века (на примере Пензенской и Саратовской областей) // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г.Белинского. Пенза, 2012. № 27. С. 601-604.

губернии за 1785 и 1806 гг. приходит к заключению, что сначала значительное число отставных военных сокращалось⁴.

Различные аспекты, связанные со службой чиновников на украинских землях в конце XVIII – XIX вв., показаны в работах украинской исследовательницы В. Шандры. Определяя административную и судебную ответственность чиновников согласно законодательных актов Российской империи, автор отмечает недостаток целостного надзора за их деятельностью. Подробно анализируя «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 г., В. Шандра утверждает, что верховная власть требовала от чиновников работы в четко урегулированном правовом поле, чтобы они знали свои права и обязанности, различали грань между проступком и преступлением. Все же этого оказалось недостаточно, чтобы чиновники не нарушали закон⁵. Рассматривая процесс формирования бюрократии на Правобережной Украине в XIX – начале XX вв., автор делает вывод, что консолидирующие мероприятия Екатерины II не прошли испытания во время правления Павла I, который ослабил наступление и снисходительно относился к шляхте. Несмотря на бюрократический централизм Александра I, местный управленческий аппарат продолжал формироваться, в основном, из правобережной шляхты, которая, в отличие от российского дворянства, предпочитала гражданскую службу военной и охотно служила в государственных учреждениях и сословных органах⁶.

Французский историк Д. Бовуа обращает внимание, что первый волынский губернатор-поляк Б. Гижицкий (1816-1824 гг.) в 1816 г. констатировал отсутствие служащих в канцелярии, что было парадоксальным, учитывая множество бедной шляхты в регионе, которая могла успешно справиться с этими обязанностями⁷.

Польский исследователь истории права А. Коробович отмечает, что Павел I восстановил судебную систему, которая была до раздела Речи Посполитой. Указано, что были созданы главные суды, но, учитывая советников и назначаемых секретарей, делопроизводство велось на польском и русском языках. В судопроизводстве сохранились прежние литовско-польские процессуальные положения и обычаи, неизвестные правовой системе России или же отличающиеся от нее⁸.

В то же время, политика верховной власти в исследуемом регионе не осталась без внимания специалистов. М. Долбилов, проведя глубокий анализ этноконфессиональной политики Александра II на инкорпорированных от Речи Посполитой территориях Литвы и Беларуси, отмечает, что Россия была значительной по территории и различной по этническому, конфессиональному и социальному составу. Чтобы управлять отдаленными от центра регионами верховной властью использовались различные институты и процедуры для управления: от потрясающе архаич-

---

⁴ Минигалеев Р.Р. Формирование корпуса оренбургского гражданского чиновничества в последней трети XVIII – начале XIX в. // Общество: философия, история, культура. 2016. № 7. URL: http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/fik/2016/7/history/minigaleev.pdf

⁵ Шандра В.С. Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2013. Вип. 22. С. 5-13.

⁶ Шандра В.С. Формування бюрократії в Правобережній Україні // Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 143-158.

⁷ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. Львів: Кальварія, 2007. С. 200-201.

⁸ Коробович А. Судебная система на занятых Россией восточных землях Речи Посполитой (XVIII-XIX вв.) // Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 49. С. 106-107.

ных до вызывающе экспериментаторских. Одновременно имперская власть работала в режиме постоянного приспособления к новым ситуациям, перенастраивала свои взаимодействия с местными сообществами и осуществляла поиск возможностей для согласования их интересов с собственными приоритетами⁹.

Л. Горизонтов отмечает важность «польского вопроса». С точки зрения внутренней политики России он заключался во всеобъемлющей интеграции бывших земель Речи Посполитой в имперский механизм, преобразовании поляков в верноподданных правящей династии, чего, в конце концов, осуществить не удалось. Центр неоднократно изменял систему управления Западной окраиной, но заметное усиление курса по отношению поляков настало уже в 1820-х гг., коренной же поворот настал после Ноябрьского восстания 1830-1831 гг.¹⁰

Австрийский исследователь А. Каппелер считает присоединенные территории Речи Посполитой инородным телом для России, а польский вопрос дестабилизировал самодержавную империю. Если Екатерина II стремилась достичь однородности и унификации, то Павел I проявлял большее уважение к традиционным структурам. Задержку в форсировании интеграции автор объясняет войнами России в Европе до 1815 г. Отдельное внимание обращено на сложности нахождения *modus vivendi* верховной власти с местной элитой, которая не хотела мириться с потерей независимости; а мещане и крестьяне не могли выступать партнерами российских чиновников. Как и ранее, Россия пошла на сотрудничество с региональной элитой и лояльные шляхтичи кооптировались в имперскую знать и включались в местное управление. В 1820-х гг. российско-польские отношения начали портиться, радикальные изменения настали после Ноябрьского восстания¹¹.

Американская исследовательница Дж. Бёрбэнк считает типичную для имперского законодательства дифференциацию систем правосудия способом установления связи между государством и простыми людьми, тогда как попытки стандартизировать различные суды империи имели антидемократические последствия для ее подданных. Утверждается, что элиты получали определенные права в обмен на обязательство служить государству¹².

Приход к власти Павла I означал поворот во внутренней политике. Потребность в централизации и бюрократизации ради полного контроля вместе с экономией средств вызвали необходимость проведения своеобразных реформ. Речь идет, прежде всего, о «заигрывании» с элитами национальных окраин. Согласно указу 12 декабря 1796 г. вся территория империи была переведена на новое административно-территориальное деление: губернии, «управление в которых осуществлялось на общих основаниях», и губернии «на особых правах и привилегиях» (к последним относились Киевская, Подольская и Волынская губернии)¹³. Были восстановлены суды первой инстанции (поветовые и подкоморские суды, магистраты), однако для

⁹ Долбилов М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. Москва: Новое литературное обозрение, 2010. С. 18.

¹⁰ Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва: Издательство «Индрик», 1999. С. 7-8.

¹¹ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Католицького Українського університету, 2005. С. 67-68, 70.

¹² Бёрбэнк Дж. Местные суды, имперское право и гражданство в России // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей. Москва: Новое издательство, 2004. С. 320, 322.

¹³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 (ПСЗ-1). Т. 24 (6 ноября 1796-1797). Санкт-Петербург, 1830. С. 229-230.

контроля за их деятельностью были созданы в каждой губернии главные суды, разделенные на два департамента: уголовных и гражданских дел. В состав входили два председателя, два советника и шесть заседателей¹⁴. Отдельно указывалось, что от короны назначались советники и секретари¹⁵.

Главная роль в работе департаментов главных судов отводилась секретарю. Поэтому неслучайно на эти должности верховной властью назначались лица, в лоляльности которых была полная уверенность. Вместе с тем, к кандидатам предъявлялись определенные квалификационные требования: в 1798 г. секретари Киевского главного суда должны были владеть польским языком и знать местное право и порядок судопроизводства¹⁶.

Вопрос назначения секретарей регулировался гражданскими губернаторами. 20 апреля 1797 г. волынский губернатор М. Миклашевский сообщал Волынскому главному суду, что в уголовный департамент назначается бывший секретарь Палаты гражданского суда коллежский секретарь М. Щастный, а к делам гражданского департамента – бывший секретарь Палаты в военной экспедиции коллежский секретарь Д. Ильичевский¹⁷. Первому из них в то время было 26 лет, он был дворянином, в собственности которого находилось 8 крепостных в Житомире. Представлял приезжих карьеристов*: статскую службу начал в Новгород-Северском наместничестве и, после увольнения, в 1793 г. переехал в Житомир. Очевидно, что прибывший был простым канцеляристом без чина, но начал делать блестящую карьеру, получив в 1794 г. низший чин согласно «Табели о рангах» – коллежского регистратора (XIV класс), в следующем году – губернского секретаря (XII класс) и впоследствии коллежского секретаря (X класс)¹⁸ (13 марта 1800 г. он должен был получить следующий чин, но Сенат отказал ему и еще двум лицам без указания причины)¹⁹. В 1801 г. М. Щастный был обвинен советником уголовного департамента К. Трусевичем во взяточничестве, хотя доказательств он так и не смог предоставить²⁰.

Секретарь гражданского департамента Киевского главного суда в 1798 г. коллежский секретарь С. Жученков начал службу в 1769 г. в полтавской полковой канцелярии²¹.

Понятно, что формулярные списки не могут предоставить полную информацию о жизни того или иного чиновника или канцеляриста, карьеры которых, иногда, ра-

¹⁴ ПСЗ-1. Т. 44: Часть 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715-1800). Санкт-Петербург, 1830. С. 397.

¹⁵ ПСЗ-1. Т. 24 (6 ноября 1796 – 1797). Санкт-Петербург, 1830. С. 728.

¹⁶ ПСЗ-1. Т. 25 (1798-1799). Санкт-Петербург, 1830. С. 386.

¹⁷ Государственный архив Житомирской области (ГАЖО). Ф. 16. Оп. 1. Д. 68. Л. 1.

* М. Кречетникова, который возглавлял российские войска в регионе, императрица наделила административными функциями, и поэтому при формировании бюрократического аппарата он самостоятельно мог присваивать чиновникам звания, – до титулярного советника включительно. При этом она советовала назначать чиновников способных и бескорыстных, среди них и местных, лояльных к империи. Его преемнику Т. Тутолмину рекомендовалось брать на службу опытных канцелярских служащих, в случае нехватки местных чиновников, из российских и малороссийских губерний, которым предлагалось дополнительное жалование [Шандра В.С. Формування бюрократії в Правобережній Україні // Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 145].

¹⁸ Государственный архив Житомирской области (ГАЖО). Ф. 16. Оп. 1. Д. 81. Л. 4об.-5.

¹⁹ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 3. Д. 7. Л. 11.

²⁰ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 3. Д. 12. Л. 12, 26об., 57.

²¹ Центральный государственный исторический архив в г. Киеве (ЦГИАК). Ф. 484. Оп. 5. Д. 7. Л. 4-4об.

звивались странными траекториями. Шляхтич С. Рожанский, не имеющий недвижимого имущества и крепостных, после окончания народного училища в 1805 г. начал свою карьеру губернским регистратором в гражданском департаменте Волынского главного суда. Однако в 1807 г. он был назначен повьытчиком (столоначальником) 3-го департамента Сената, где получил чин коллежского секретаря. В 1814 г., по предложению председателя гражданского департамента Волынского главного суда Бачинского, С. Рожанского освободили от должности в Сенате для назначения секретарем гражданского департамента. Он занимал эту должность и на момент заключения формуляра (1823 г.), за это время получил титулярного советника, а также, по представлению волынского губернатора, орден св. Анны III степени²².

Секретарем гражданского департамента Подольского главного суда в 1823 г. был 39-летний шляхтич титулярный советник Ф. Михаловский, который не имел собственности. Его статская служба началась в 1803 г. при делах подольского губернского прокурора, в следующем году он получил губернского регистратора. В 1806 г. был переведен в гражданский департамент Подольского главного суда, где в следующем году был назначен столоначальником и получил коллежского регистратора. Далее был протоколистом и надзирателем крепостных дел (крепость – письменный акт, фиксирующий сделки, например: купчая крепость (покупка-продажа), закладная крепость). В 1810 г. Ф. Михаловский становится губернским секретарем, позже назначен на должность секретаря департамента после смерти предшественника. Характеризовался начальством исключительно положительно, вовремя получая следующие чины²³. По состоянию на 1831 г. продолжал службу на этой же должности, хотя уже упоминалось неразделенное с совладельцами имение с 250 крепостными в Кременецком уезде Волынской губернии²⁴.

Из имеющейся информации становится ясно, что часть секретарей были выходцами из Левобережной Украины, в лояльности которых не было никаких сомнений. Однако на начальном этапе это касалось руководства, остальные канцеляристы рекрутировались из местного населения. Сразу же часть местной шляхты начала сотрудничать с российскими властями. Переводчик гражданского департамента Волынского главного суда шляхтич М. Вржевский по состоянию на 1798 г. имел 33 года и не имел крепостных. После окончания Житомирской академии (запись в формуляре. – *Авт.*) в 1785 г. поступил на статскую службу палестрантом (адвокатом), затем служил архивариусом. После прихода Российской империи продолжил службу и получил сначала коллежского протоколиста, далее – губернского секретаря²⁵. Также есть информация о трех канцеляристах-шляхтичах из местного населения, не имевшие собственности, которые начали службу в 1793 г.²⁶

Так как Киев был центром наместничества, которое занимало до реорганизации Павла I, в основном, левобережные районы, то штат канцеляристов был, очевидно, в большей степени представлен выходцами из других регионов. По состоянию на 1798 г. в гражданском департаменте служили протоколист, коллежский секретарь Клосович, который с 1774 г. занимался письменными делами в лубенской полковой канцелярии; архивариус, губернский секретарь Т. Колосовенин с 1773 г. и регистра-

²² ГАЖО. Ф. 16. Оп. 1. Д. 47. Л. 1об.-2.

²³ Государственный архив Хмельницкой области (ГАХМО). Ф. 120. Оп. 1. Д. 3043. Л. 1205об.-1207.

²⁴ ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 3342. Л. 1481об.

²⁵ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 1. Д. 81. Л. 6об.-7.

²⁶ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 1. Д. 81. Л. 8об.-11.

тор, коллежский архивариус Я. Письменнов были копиистами переяславского магистрата; переводчик, коллежский регистратор А. Добржанский с 1783 г. был письмоводителем в чериковском магистрате Могилевской губернии. Все свои последние чины они получили до начала работы в гражданском департаменте²⁷.

В конце XVIII в. разгорелся скандал из-за прибывших из других губерний на Волынь чиновников и канцеляристов. В 1796 г. от их имени к управляющему Минской, Изяславской, Волынской и Брацлавской губерниями Т. Тутолмину обратился столоначальник, коллежский регистратор В. Гладкий, который указывал, что при переезде им обещали различные преференции, в том числе деньги на проезд и треть годового жалованья. Однако они ничего не получили, не помогло обращение Волынского главного суда к казенной палате²⁸. Губернскому регистратору Я. Борзенцу, который начал службу в 1777 г. в Новгород-Северском наместничестве, и после приезда был регистратором тогда еще в Палате уголовного суда, обещали чин коллежского регистратора²⁹. Также губернский регистратор И. Домарацкий из уголовного департамента Волынского главного суда в 1797 г. просил освободить его от службы по причине маленького жалованья³⁰. Очевидно, что часть канцеляристов, не прижившись, вернулись домой или изменили род занятий (например, в 1797 г. волынский губернатор М. Миклашевский позволил регистратору М. Черному занять должность учителя русского языка в Кременецком училище, подведомственном Приказу общественного призрения³¹). По нашему мнению, очередной отток неместных чиновников был связан с сенаторской ревизией Волынской губернии Ф. Сиверсом, которая обострила взаимоотношения местной элиты с российской властью, представленной губернатором М. Комбурлеем. На российских чиновников посыпались доносы от польских помещиков. В ответ те подали 30-страничное коллективное прошение на имя императора, в котором указывали, что прибыли в губернию в 1793 и 1794 гг. Причиной жалоб считали события российско-французской войны 1812 г. и озлобленность помещиков, которые терпели убытки и во всем обвиняли российскую власть и чиновников³². После этого кадровый состав канцеляристов формировался исключительно из представителей местной шляхты.

В полном объеме нам удалось установить кадровый состав гражданского департамента Подольского главного суда по состоянию на 1830 г. Он формировался исключительно из шляхты, насчитывал 41 человека** (включая секретаря) и имел следующий вид:

– протоколист, надзиратель крепостных дел, титулярный советник и кавалер ордена св. Анны III степени 45-летний шляхтич Ф. Вацовский, который не имел собственности, за исключением недостроенного каменного дома. Свою службу начал в 1804 г. канцелярским служащим гражданского департамента Подольского главного суда, где прошел все этапы карьерного роста. Интересно, что когда в 1815 г. глава департамента Л. Подоских занимал должность гражданского губернатора, то Вацов-

²⁷ ЦГИАК. Ф. 484. Оп. 5. Д. 7. Л. 4-4об.

²⁸ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 1. Д. 63. Л. 1-1об.

²⁹ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 1. Д. 63. Л. 3.

³⁰ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 1. Д. 63. Л. 12.

³¹ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 1. Д. 63. Л. 14.

³² ЦГИАК. Ф. 1254. Оп. 1. Д. 1584. Л. 91-121.

** В целом это свидетельствует о росте объемов работы: для сравнения, в гражданском департаменте Киевского главного суда по состоянию на 1800 г. было 12 канцелярских служащих [ЦГИАК. Ф. 484. Оп. 5. Д. 15. Л. 1].

ский, кроме своей должности столоначальника, служил в канцелярии губернатора. Последнюю должность занимал с 1817 г.³³;

– переводчик^{***}, титулярный советник 39-летний шляхтич И. Рыбицкий, из собственности имел только каменный дом в Каменце-Подольском. В 1810 г. он окончил Подольскую семинарию и был оставлен в ней учителем грамматики низшего класса. В следующем году был переведен в Шаргородское отделение семинарии учителем грамматики и польского языка среднего класса. С 1813 г. был принят переводчиком гражданского департамента (переводил документы с латыни, польского и французского языков)³⁴;

– переводчик, титулярный советник 31-летний шляхтич А. Степновский, собственности не имел, начал службу в гражданском департаменте в 1815 г. канцеляристом, через три года – столоначальником, с 1821 г. – переводчиком³⁵;

– архивариус [старого] и польского архива и одновременно надзиратель по осуществлению польских актов, титулярный советник 38-летний шляхтич И. Садовский, имел в Каменецкому уезде 179 неразделенных с братьями крепостных. После окончания в 1811 г. Каменецкого народного училища поступил канцеляристом в гражданский департамент и в 1812 г. был назначен архивариусом (бессменно занимал должность 18 лет, получая очередные чины)³⁶;

– архивариус, титулярный советник 36-летний шляхтич В. Морожековский, имел приобретенный деревянный дом в губернском городе. После окончания уездного училища в 1809 г. начал статскую службу в Каменецком уездном суде. В 1815 г. был назначен вице-регентом и регистратором. Через три года получил чин коллежского регистратора, а в следующем году переведен в гражданский департамент на должность архивариуса, где получал очередные чины³⁷;

– четыре столоначальника, трое из которых были титулярными советниками в возрасте от 35 до 48 лет и один коллежский регистратор (31 год). Всех их объединяло отсутствие любого недвижимого имущества и крепостных, вся их служба продолжалась в главном суде (трое находились на статской службе исключительно в гражданском департаменте, один начинал служить во временном уголовном департаменте). Стаж работы старшего составлял 23 года, остальные – 12-13 лет³⁸;

– одиннадцать столопомощников, двое из которых были титулярными советниками, пятеро – коллежскими секретарями, по двое – губернскими секретарями и коллежскими регистраторами. Возраст колебался от 26 до 36 лет. Десять чиновников не имели никакой собственности, один имел неразделенный с братьями каменный дом в губернском городе. Также десять служили только в гражданском департаменте, один пять лет проработал канцеляристом в Балтском уездном суде, а затем был переведен в главный суд. Стаж работы колебался от 6 до 21 года (шесть человек

³³ ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 3342. Л. 1488об.-1490.

^{***} Учитывая двуязычие работы главных судов, переводчики должны были обеспечить бесперебойное поступление дел в Сенат. Обеспечение перевода происходило следующим образом: сторонам процесса отдавались бумаги для перевода с польского на русский, потом переводы сверялись переводчиками, формировалось описание и дело поступало в Сенат [ЦГИАК. Ф. 484. Оп. 2. Д. 74. Л. 2-2об.].

³⁴ ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 3342. Л. 1490об.-1493.

³⁵ ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 3342. Л. 1493об.-1494.

³⁶ ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 3342. Л. 1494об.-1495.

³⁷ ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 3342. Л. 1495об.-1496.

³⁸ ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 3342. Л. 1495об.-1500.

имели стаж работы в учреждении от 10 до 16 лет, четыре – от 6 до 9 лет)³⁹;

– журналист (вел журнал заседаний департамента), титулярный советник 36 лет, в собственности ничего не имел. Служил только в гражданском департаменте (имел перерыв с 1816 по 1820 гг.)⁴⁰;

– регистратор, коллежский секретарь 37 лет, ничего не имел в собственности. Служил только в гражданском департаменте на протяжении 12 лет⁴¹;

– два копииста: один – губернский секретарь (31 год), который имел неразделенный деревянный дом в Каменце-Подольском и стаж работы 10 лет, другой – коллежский регистратор (26 лет), не имел собственности и служил 9 лет. Вся их работа была связана с гражданским департаментом⁴²;

– три коллежских регистратора, причем возраст одного не вызывает сомнений – 29 лет, у остальных указан (ошибочно. – *Авт.*) 20 и 22 года, ведь в таком случае статскую службу они должны были начать соответственно в 12 и 13 лет. Двое из канцеляристов ничего не имели в собственности, один – неразделенный каменный дом в губернском центре. Стаж службы у двоих составлял 8 лет (гражданский департамент), третьего – 9 лет (из них первые 6 – в канцелярии подольского гражданского губернатора)⁴³;

– тринадцать канцеляристов возрасте от 19 до 30 лет. Одиннадцать не имели никакой собственности, один – неразделенные от отца 33 крепостных и один – 23 крепостных в Волынской губернии. Первым и единственным местом службы десяти был гражданский департамент, один сначала был канцеляристом в канцелярии подольского гражданского губернатора, затем – Брацлавского нижнего суда, еще один год прослужил канцеляристом в Полевом аудиториате, последний – в Литинском уездном суде. Стаж работы двух составлял два года, шести – четыре года, трех – пять лет и двух – шесть лет⁴⁴.

В фонде 16 (Волынский главный суд) Государственного архива Житомирской области сохранилось только 37 формуляров канцелярских служащих гражданского департамента. Анализ имеющейся в них информации позволяет сделать следующие обобщения:

– абсолютно все служащие были шляхтичами;

– четверо из них не были выходцами из Волынской губернии, один прибыл из Переяславского нижнего земского суда (Полтавская губерния), остальные трое представляли Подольскую и Киевскую губернии;

– списки были составлены в разное время: первый датируется 1799 г., последний – 1853 г., когда главного суда не существовало;

– возраст 30 человек (77%) колебался от 20 до 29 лет, 5 (14%) – от 30 до 39 лет, секретарь суда, титулярный советник имел 40 лет, помощник надзирателя крепостных дел, титулярный советник, который всю жизнь прослужил в департаменте, а затем – гражданской палате (49 лет) имел 65 лет;

– стаж работы в учреждении на момент составления формуляров был у 32 человек (86%) от 0 до 9 лет, 3 (8%) – от 10 до 19 лет, у одного не было отмечено и еще

³⁹ ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 3342. Л. 1501об.-1509.

⁴⁰ ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 3342. Л. 1506об.-1507.

⁴¹ ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 3342. Л. 1503об.-1504.

⁴² ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 3342. Л. 1506об.-1507.

⁴³ ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 3342. Л. 1507об.-1508, 1513об.-1514.

⁴⁴ ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 3342. Л. 1508об.-1514.

один служил 49 лет;

– только для трех главный суд стал вторым местом службы, для остальных (92%) – первым;

– образовательный уровень 26 (70%) составляли уездные училища, 5 (14%) закончили Высшую Волынскую гимназию (с 1819 г. – лицей), один – Подольскую гимназию, у 5 образование не указано;

– за наличием чинов три человека были титулярными советниками, двое – коллежскими секретарями, трое – губернскими секретарями и семь – коллежскими регистраторами. Гораздо большим было количество канцелярских служащих: шесть губернских регистраторов и шестнадцать канцеляристов (причем среди последних были шляхтичи, которые имели 200 и 205 крепостных);

– что касается собственности, то 27 человек (73%) не имели никакой недвижимой собственности и крепостных, у одного – не указано, еще один был неотделенным от отца, только один имел приобретенный деревянный дом в Житомире (прослужил 49 лет), у одного родители имели 25 крепостных, еще один с тремя братьями имел неразделенных 150 крепостных. Лишь пять человек (14%) имели собственных крепостных: 19, 37, 164, 200 и 205 крестьян. Очевидно, что последние четыре канцеляриста (25 крепостных давали право брать участие в дворянских выборах и претендовать на выборные должности) приобретали практические знания для дальнейшей карьеры на выборных должностях⁴⁵.

Не должно складываться впечатление, что служба канцеляристом была приговором, и служащие должны были находиться на ней до конца жизни. Были и исключения, например, коллежский регистратор Г. Радинский, после окончания Житомирского народного училища, с 1815 по 1820 гг. был сначала регистратором, а затем – столоначальником гражданского департамента Волынского главного суда. По состоянию на 1853 г. числился надворным советником, начальником отделения Польского банка⁴⁶.

Не все канцеляристы были заинтересованы в системной работе, некоторые попадали на службу «случайно». Регистратор гражданского департамента Волынского главного суда Т. Островский происходил из польской шляхты и не имел собственности. После окончания в 1804 г. Житомирского народного училища он пять лет находился в Житомирской палестре и при канцелярии уездного суда для изучения порядка судопроизводства (готовясь к должностям в судебной структуре). Затем был избран дворянским чиновником (без указания должности. – *Авт.*) в Новоград-Волынском уезде. С 1811 г. десять лет служил в гражданском департаменте (с двухлетним перерывом) и, получив губернского секретаря, был уволен по собственному желанию⁴⁷.

Отдельную категорию составляли лица, числившиеся при департаменте, но не получавшие жалования, а зарабатывающие самостоятельно. Шляхтич М. Преждецкий, после окончания наук в Кременецком лицее, принес присягу в гражданском департаменте Волынского главного суда о вступлении в должность вольнопрактикующегося землемера⁴⁸.

Если говорить о самой процедуре формирования штата канцеляристов, то можно установить два основных пути: по собственному желанию и по переводу из одного

⁴⁵ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 1. Д. 2-11, 13-16, 18-21, 23, 26-28, 30-36, 38, 40, 43-48.

⁴⁶ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 1. Д. 46. Л. 1об.-4, 11.

⁴⁷ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 1. Д. 38. Л. 1об.-2.

⁴⁸ Государственный архив Ровенской области. Ф. 384. Оп. 6. Д. 4. Л. 3.

учреждения в соответствующий департамент главного суда. Действовала специальная процедура приема на службу канцеляристом: на имя императора подавалось прошение на гербовой бумаге стоимостью 50 коп. с указанием образования, семейного положения и желаемой вакансии. Уездный хорунжий предоставлял свидетельство о дворянстве на бумаге стоимостью 50 коп. В 1815 г. шляхтич В. Збуровский, желая занять должность канцеляриста гражданского департамента Киевского главного суда, в собственноручно написанном прошении на русском языке сообщал, что получил домашнее образование, был сиротой. Липовецкий уездный хорунжий Володкевич в свидетельстве о дворянстве сообщал, что отец соискателя должности был уездным стряпчим, происходил из дворян, в подушном окладе не состоял и по ревизии был записан при отце⁴⁹. В 1827 г. на статскую службу канцеляристом гражданского департамента Подольского главного суда желал вступить шляхтич М. Гречина. Он окончил курс наук в Барском поветовом училище и подал свидетельство о дворянстве из Волынского дворянского депутатского собрания. Прощение подавалось на гербовой бумаге стоимостью 1 руб.⁵⁰ В 1820 г. на должность переводчика второго департамента Киевского главного суда претендовал шляхтич Ф. Волошиновский. Кроме обязательного прошения на имя императора на гербовой бумаге стоимостью 50 коп., было предоставлено свидетельство, что претендент был экспедитором Таращанского уездного земского суда и успешно справлялся с работой⁵¹. В 1799 г. из Богуславского уездного суда в гражданский департамент был перемещен писарь Михайловский⁵².

Часто случалась ситуация, когда на статскую службу приходили не только молодые шляхтичи. В 1810 г. в гражданский департамент Волынского главного суда обратился С. Можаровский, который в 1794 г. окончил шесть классов (то есть изучал философию) Житомирского училища и Киевской дворянской комиссией был признан дворянином с внесением в первую часть Дворянской родословной книги⁵³.

Что касается увольнения со службы, то оно могло происходить как по собственному желанию, так и по определенным причинам. Причинами, в первом случае, были: неудовлетворительное материальное обеспечение, получение нового места службы, в т. ч. официалов у богатых помещиков, семейные обстоятельства. После соответствующего прошения (на польском языке) в 1809 г. в связи с болезнью шляхтича М. [неразборчиво] был избран писарем шляхтич А. Петровский, чью кандидатуру должен был утвердить гражданский губернатор⁵⁴. Еще одним основанием для освобождения канцеляристов был преклонный возраст. В 1799 г. из уголовного департамента Киевского главного суда поступило прошение к губернскому правлению об увольнении по возрасту переводчика И. Визерского с одновременным назначением коллежского регистратора И. Визерского (возможно сына, но судя по низкому чину – внука. – *Авт.*)⁵⁵.

Одной из составляющих эффективности работы канцелярского служащего является достаточное материальное обеспечение. По состоянию на 1800 г. выплачивалось следующее жалование канцеляристам гражданского департамента Киевского

⁴⁹ ЦГИАК. Ф. 484. Оп. 5. Д. 185. Л. 1-2.

⁵⁰ ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 3342. Л. 1463.

⁵¹ ЦГИАК. Ф. 484. Оп. 5. Д. 259. Л. 3, 4.

⁵² ЦГИАК. Ф. 484. Оп. 1. Д. 12а. Л. 245.

⁵³ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 3. Д. 211. Л. 23.

⁵⁴ ЦГИАК. Ф. 484. Оп. 2. Д. 74. Л. 252.

⁵⁵ ЦГИАК. Ф. 484. Оп. 1. Д. 12а. Л. 133.

главного суда (руб. серебром в год): секретарю – 350 руб.^{****}, протоколисту – 250 руб., регистратору – 200 руб., архивариусу – 200 руб., двум канцеляристам – по 150 руб., двум подканцеляристам – по 100 руб., четырем копиистам – по 80 руб., вахмистру – 40 руб. и сторожу – 24 руб. В общем, штат канцелярских служащих составлял (без обслуживающего персонала) 12 человек с суммой 1820 руб. Отдельной статьей было определено 160 руб. на канцелярские расходы – 160 руб.⁵⁶ Вместе с тем, непонятно отсутствие в штате департамента должности переводчика с жалованием 180 руб.⁵⁷ Интересно, что жалованье, которое выплачивалось за треть года, давали возможность получать в несколько приемов вперед⁵⁸. По штатам канцелярским служащим платили жалованье серебром, а не ассигнациями⁵⁹.

Средств на содержание канцелярских служащих в Волынском главном суде постоянно не хватало. Однако в 1798 г. в учреждение поступило письмо из Волынского губернского правления, в котором шла речь о том, что по предложению А. Беклешова, на статскую службу на должность переводчика был принят венгерский дворянин Силыч. Было приказано дать ему «приличное содержание», и поэтому из сумм, определенных на канцелярских служащих губернского правления, ему выделялось 150 руб., а с главного суда еще 100 руб. При этом служить Силыч должен был в губернском правлении⁶⁰. Во время конфликта 1806 г. между волынским губернским прокурором Блажиевским и уголовным департаментом Волынского главного суда по поводу несвоевременного представления информации выяснилось, что из канцелярских сумм суда ежегодно отпускалось 49 руб. 50 коп для ведения всей переписки в канцелярии прокурора⁶¹. В 1809 г. гражданский губернатор П. Панкратьев предложил из канцелярских сумм гражданского департамента Киевского главного суда платить 80 руб. в год титулярному советнику Кондратьеву, который служил в канцелярии губернатора⁶². В 1816 г. во время ревизии Киевской губернии сенатором А. Болотниковым руководство главного суда жаловалось на недостаточность выделенной штатной суммы на жалование канцелярским служащим⁶³.

Кроме денежного обеспечения, для канцеляристов актуальным был вопрос отпусков. 1 марта 1800 г. в департаментах Волынского главного суда слушали ответ из Сената, что во время отпусков председателя, советников и заседателей секретари должны были находиться на службе, и им запрещалось заменять друг друга⁶⁴. Вопрос об отпусках членов суда регулярно поднимался на высшем уровне. В 1808 г.

**** Интересно, что когда в 1821 г. Волынскому главному суду было добавлено по одному секретарю во временный и уголовный департаменты, то их жалованье составляло 350 руб. в год [ПСЗ-1. Т. 37 (1820-1821). Санкт-Петербург, 1830. С. 957]. В 1829 г. по предложению киевского военного губернатора было добавлено одного секретаря в первый департамент Киевского главного суда с жалованием 800 руб. в год из остатков от канцелярской суммы, выделенной Министерству юстиции на канцелярские расходы [Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2 (ПСЗ-2). Т. 4 (1829). Санкт-Петербург, 1829. С. 15.

⁵⁶ ЦГИАК. Ф. 484. Оп. 5. Д. 15. Л. 1.

⁵⁷ ПСЗ-1. Т. 44: Часть 2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715-1800). Санкт-Петербург, 1830. С. 397.

⁵⁸ ЦГИАК. Ф. 484. Оп. 5. Д. 343. Л. 1.

⁵⁹ ПСЗ-1. Т. 29 (1806-1807). Санкт-Петербург, 1830. С. 671-672.

⁶⁰ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 4. Д. 41. Л. 1-1об.

⁶¹ ЦГИАК. Ф. 1254. Оп. 1. Д. 822. Л. 1, 3.

⁶² ЦГИАК. Ф. 484. Оп. 2. Д. 74. Л. 44.

⁶³ ЦГИАК. Ф. 484. Оп. 5. Д. 12, Л. 4об.

⁶⁴ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 3. Д. 71. Л. 9.

гражданский департамент Подольского главного суда слушал указ Сената от 6 апреля 1806 г. с запретом отпускать канцеляристов в отпуск во время каникул председателя, советников и заседателей департамента. Вместо этого им предписывалось заниматься уголовными делами. Причиной указа стало обращение гражданского губернатора В.Чевкина, который сообщал, что во время четырехмесячного закрытия гражданского департамента секретарь и канцеляристы вместо того, чтобы заниматься делами уголовного департамента, под разными предлогами хлопочут о предоставлении отпуска⁶⁵. На самом деле картина была безрадостная: в формулярном списке титулярного советника Г.Белявского за 49 лет службы (1805-1853 гг.) отмечено только три факта предоставления отпуска: в 1810 г. – 18 дней, в 1819 г. – 25 дней и в 1826 г. – 15 дней⁶⁶.

Приход к власти Николая I означал прекращение периода «заигрывания» с польской элитой региона. После подавления Ноябрьского восстания 1830-1831 гг. император активизировал курс на полную инкорпорацию Западного края, одной из составляющих которого стала унификация судебной системы. Уже 30 октября 1831 г. по именному указу предписывалось переименовать все учреждения по российскому образцу (согласно «Учреждений...» 1775 г.). Вместо главных судов создавались две палаты уголовных и гражданских дел. Несколько менялся порядок формирования палат: председатель уголовного департамента назначался от короны, советники определялись Министерством юстиции⁶⁷. Датой реорганизации было определено 20 ноября⁶⁸. Понятно, что канцеляристов так быстро соответствующие изменения не могли коснуться, но не вызывает сомнений, что верховная власть не доверяла основной массе служащих. Определенным подтверждением этого служат преимущества, имеющиеся для чиновников российского происхождения, которые переходили на службу в Подольскую и Волынскую губернии: в течение трех лет им выдавались прогонные деньги соответственно их чина и расстояния, сохранялись предыдущие пенсии по военной или гражданской службе, с соответствующей выплатой жалованья⁶⁹.

Таким образом, в силу специфики политики Павла I и Александра I польская элита продолжала сохранять влияние в судебной системе региона. Исключительно польским шляхтичам (в отличие от других регионов империи, где канцеляристами могли быть представители других сословий) предоставлялась возможность проходить службу канцеляристами в уголовном и гражданском департаментах главных судов. Приезжих канцеляристов, которые организовывали работу учреждений после включения региона в состав Российской империи, фактически вытесняли из учреждений. Для желающих проходить службу выдвигались требования: наличие образования (минимум уездное училище), что подтверждалось соответствующим документом и свидетельством о принадлежности к дворянству.

В большинстве случаев канцеляристами были молодые шляхтичи, которые в условиях упорного труда могли дослужиться до чина титулярного советника (получение следующего чина коллежского асессора, который давал потомственное дворянство, предусматривало сдачу экзамена или наличие университетского диплома).

⁶⁵ ГАХМО. Ф. 120. Оп. 1. Д. 2129. Л. 2-2об.

⁶⁶ ГАЖО. Ф. 16. Оп. 1. Д. 2. Л. 4.

⁶⁷ ПСЗ-2. Т. 6: Часть 2 (1831). Санкт-Петербург, 1832. С. 159-160.

⁶⁸ ЦГИАК. Ф. 484. Оп. 2. Д. 261. Л. 617, 618.

⁶⁹ ПСЗ-2. Т. 7 (1832). Санкт-Петербург, 1833. С. 472.

Как правило, канцеляристы происходили из неимущего дворянства, вынужденного жить за сравнительно невысокое жалованье. Лишь некоторые из них за долгие годы службы могли приобрести недорогую недвижимость (как правило, деревянный дом). Для многих служащих департамент был первым местом работы. Главную роль в организации работы канцеляристов играл секретарь, который сначала назначался из числа лояльных по отношению к власти приезжих чиновников. После отставки М. Комбурлея и начала полного доминирования польской элиты секретарями становились местные уроженцы.

Большая часть канцеляристов вступала на статскую службу по собственному желанию, меньшая – переводилась из других учреждений, где они занимали аналогичные должности, но здесь имели лучшие предпосылки для успешной карьеры. Необходимыми условиями для приема на службу в департамент были вышеуказанные образование и принадлежность к дворянству, по переводу – добавлялись аттестат с характеристикой о предыдущей службе. Увольнялись канцеляристы по собственному желанию (невысокое жалованье, семейные обстоятельства, поиск лучшего места и т. п.), а также по возрасту или из-за болезни. Денежное обеспечение работы канцеляристов было невысоким, однако даже незначительные суммы постоянно урезались другими учреждениями. В отличие от руководящего состава главных судов, канцеляристы были лишены права на регулярные отпуска. В целом, сохранившаяся речьпосполитовская судебная традиция примирила местную элиту с российским господством. Николай I начал проводить политику централизации. Ее следствием стала борьба с польским влиянием в регионе, что непременно должно было отразиться на кадровом составе канцеляристов губернских уголовных и гражданских палат.

REFERENCES

- Berbenk, Dzh.** (2004). *Mestnye sudy, imperskoe pravo i grazhdanstvo v Rossii* [Local Courts, Imperial Law and Citizenship in Russia]. *Rossiiskaia imperiia v sravnitelnoi perspective*. Moskva: Novoe izdatelstvo, 320-361 [in Russian].
- Bovua, D.** (2007). *Rosiiska vlada i polska shliakhta v Ukraini. 1793-1830 rr.* [The Russian Government and Polish Nobility in Ukraine. 1793-1830]. Lviv: Kalvariia [in Ukrainian].
- Diatlov, V.** (2012). *Osobennosti sotsialnogo polozheniia chinovnichestva Rossiiskoi imperii v pervoi polovine XIX veka (na primere Penzenskoi i Saratovskoi oblastiakh)* [Provincial officialsdom of the Russian Empire in the first half of the XIXth century (on the example of the Penza and Saratov regions)]. *Izvestiia Penzenskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. V.G. Belinskogo*, 27, 601-604 [in Russian].
- Dolbilov, M.** (2010). *Russkii kraj, chuzhaia vera: Etnokonfessionalnaia politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II* [Russian region, foreign faith: ethnoconfessional Imperial policy in Lithuania and Bielorrussia]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- Gorizontov, L.** (1999). *Paradoksy imperskoi politiki: Poliaki v Rossii i russkie v Polshe (XIX – nachalo XX v.)* [Paradoxes of imperial politics: Poles in Russia and Russians in Poland (XIX – early XX centuries)]. Moskva: Izdatelstvo Indrik [in Russian].
- Kappeler, A.** (2005). *Rosiia yak polietnichna imperiia: vynyknennia, istoriia, rozpad* [Russia as a multi-ethnic Empire: origin, history, disintegration]. Lviv [in Ukrainian].
- Korobovich, A.** (2009). *Sudebnaia sistema na zaniatykh Rossiei vostochnykh zemliakh Rechi Pospolitoi (XVIII-XIX vv.)* [System of the courts on busy at Russia east earths of Thing Pospolitoi (XVIII-XIX cent.)]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*, 49, 104-110 [in Russian].
- Minigaleev, R.** (2016). *Formirovanie korpusa orenburgskogo grazhdanskogo chinovnichestva v poslednei treti XVIII – nachale XIX v.* [Development of the corpus of Orenburg civil officialsdom in the last quarter of the XVIII – early XIX century]. *Obshchestvo: filosofii, istoriia, kultura*, 7. Retrieved from: http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/fik/2016/7/history/minigaleev.pdf [in Russian].
- Pisarkova, L.** (2007). *Gosudarstvennoe upravlenie Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII veka. Evoliutsiia*

biurokraticheskoi sistemy [State administration of Russia from the end of the XVII to the end of the XVIII century. Evolution of the Bureaucratic System]. Moskva: ROSSPEN [in Russian].

Pisarkova, L. (1995). Rossiiskii chinovnik na sluzhbe v kontse XVIII – pervoi polovine XIX veka [Russian official in the service at the end of the XVIII – first half of the XIX century]. *Chelovek*, 4, 147-158 [in Russian].

Shandra, V. (2013). Administrativna ta sudova vidpovidalnist chynovnyka v zakonodavchykh aktakh Rosiiskoi imperii (do postanovky naukovoï problemy) [Administrative and judicial responsibility of the official in the Russian Empire's legislative acts]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Zbirnyk naukovykh prats*, 22, 5-13 [in Ukrainian].

Shandra, V. (2007). Formuvannia biurokratii v Pravoberezhnii Ukraini [Formation of bureaucracy in Ukrainian-right-bank provinces]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 143-158 [in Ukrainian].

Andriy Shevchuk

(Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine)

e-mail: shevchuk.istor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

Clerical Workers of the Right-Bank Ukraine Main Courts: Principles of Formation and Staffing (1797-1831)

The principles of formation and staffing of the clerical corps of the main courts of the Right-Bank Ukraine at the end of the 18th – the first third of the 19th century are discussed in the paper.

The incorporation of the region into the Russian Empire led to the forcible implementation of the Russian administrative and judicial systems. The coming to power of Paul I and the need for the loyalty of local elites marked a change in Russian politics in the region which caused the return of elements of the Polish-Lithuanian Commonwealth judicial tradition with keeping certain control from the side of provincial main courts.

The effectiveness of the institutions depended, inter alia, on the staff composition: education, property status, wish to work, and career opportunities for clerks. Exclusively Polish gentry (unlike other regions of the Empire, where clerical workers could be the representatives of other classes) were given the opportunity to serve as clerical workers. Arrived officials who organized the work at the initial stage of Russian rule were actually excluded from the institutions. The following requirements were put forward for the seekers of the position: education and a certificate of nobility. Most of the clerical workers were young gentry, who, under the condition of hard work, could rise to the rank of Titular Councilor.

As a rule, the clerical workers came from the poor nobility, and had to exist on a relatively low salary. For many employees, the department was the first place of work. The main role in the organization of the clerical work was played by the secretary who was first appointed from among the arrived officials loyal to authorities. After the resignation of M. Komburlei and the beginning of the complete domination of the Polish elite, only local natives became secretaries.

Most clerical workers entered the civil service at their own free will, a smaller part was transferred from other institutions. They quit voluntarily, as well as by age or due to illness. The cash security for the clerical work was low, but even fractional sums were constantly cut by other institutions. Unlike the leadership of the main courts, clerical workers were denied the right to regular leave. In general, the remaining judicial Polish-Lithuanian Commonwealth tradition brought the local elite together with Russian domination. Nicholas I began to establish a policy of centralization, an integral part of which was the struggle against Polish influence in the region which would have certainly affected the staff of clerical workers of provincial criminal and civil chambers.

Keywords: Right-Bank Ukraine, main court, Polish gentry, officials, clerical workers, career

УДК 94 (477.42) «18/19»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).405](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).405)

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У СПОГАДАХ ТА ОЦІНЦІ СУЧАСНИКІВ (кінець XVIII – перша половина XIX століття)

Оксана Маркевич

Житомирський державний університет імені Івана Франка

e-mail: oksanamarkevich@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0457-8697>

У статті проаналізовано мемуарну літературу (спогади, записки, мемуари), листи, які висвітлюють особливості державної служби у Волинській губернії, взаємодію влади з населенням, засоби приваблювання та стимулювання, дозвілля та культурні запити службовців. З'ясовано як впливала політична ситуація на виконання службових обов'язків. Визначено оцінку державної служби та характеристики начальників краю як самими чиновниками, так і особами не пов'язаними зі службою.

Ключові слова: державна служба, Волинська губернія, чиновники, шляхта, мемуарна література

Дослідження державно-правового та соціально-політичного інституту державної служби потребують залучення широкого кола джерел, у тому числі особового походження, адже аналіз поставленої проблеми не обмежується висвітленням повноважень і функцій службовців, а ставить глибші завдання ефективності, взаємодії з населенням. Ці питання особливо актуальні сьогодні. Листи, щоденники, спогади повніше розкривають перед дослідниками яскраву картину суспільного життя, оскільки повсякдення автора вплітається у канву політичних подій і доповнює останнє судженнями та власною оцінкою. Водночас їх аналіз та інтерпретація через свою суб'єктивність вимагає прискіпливішої уваги.

Метою статті є аналіз мемуарної літератури (спогадів, записок, мемуарів), листів, які висвітлюють державну службу у Волинській губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Як впливала політична ситуація на кадрову політику, повноваження та завдання чиновників, їх матеріальне забезпечення, взаємодія з місцевим населенням? Розглянути питання дозвілля та культурних запитів чиновників Волинської губернії, які, хоч і опосередковано, впливали на виконання посадових обов'язків.

Сучасне історичне дослідження неможливе без залучення джерел особового походження, які якісно доповнюють діловодну документацію та законодавство. Більшість сучасних авторів застерігають, що вони не повинні абсолютизуватися своїм значенням, а потребують зіставлення з офіційними документами, щоб об'єктивно оцінювати сутність і правову природу тогочасної управлінської системи.

Мемуарна література стала об'єктом окремих досліджень. Володимир Єршов дослідив мемуари польської шляхти Волині доби романтизму. Автор охарактеризував політичну ситуацію у Волинській губернії, яка впливала як на авторів мемуарів, так і на зміст їх праць. Коло проаналізованих питань обмежується діяльністю масонів, війною 1812 р., виступом декабристів і польськими повстаннями, діяльністю Товариства польського народу та Товариства з видання польських книг за зниженими

цінами¹. Єршов не зупиняється окремо на висвітленні шляхтою державної служби у Волинській губернії, але вказує, що частина опрацьованих ним мемуарів відображає дане питання. Зокрема, письменник і відомий суспільний діяч Ю. Крашевський надав нищівну характеристику місцевому чиновництву: критикував його самолюбство, лінощі, інертність, ратував за наближення прогресивних реформ². Є. Фелінська у «Мемуарах...» ділить посадовців на групи: обрані шляхтою зі свого середовища на виборах і коронні – призначенні верховною владою³. Перших описує як цілісну «родину», які жили спільним життям, аж «поки якісь чвари деяких з них не відштовхували...», натомість коронні⁴ становили окремий прошарок, які так і не змогли стати частиною волинської громади. Житомир постає як чиновницьке місто, яке не цікавило магнатів для постійного проживання. В. Єршов наголошує на унікальності мемуарів шляхтичів, кожен з яких може стати предметом окремого дослідження. З цим погоджуються інші дослідники.

Ігор Фицик проаналізував мемуари польської шляхти як джерела з історії Правобережжя, зокрема спогади волинян дослідженого нами періоду. Проблематика торкається переважно повстання 1768 р., міжконфесійних стосунків, Листопадового постання, стану освіти⁵.

Сучасна історіографія поповнюється дослідженнями, де в центрі уваги автор і його доробок. О. Бондарчук проаналізувала проблематику «Мемуарів мого життя» Т. Бобровського⁶. Детально зупинилася на питаннях звільнення селянства, Кримської війни та Січневого повстання. Решта проблем, як вважає автор, не набули у праці значного висвітлення.

Менше уваги приділено спогадам російських урядовців, які прибували у Волинську губернію завдяки стимулюванню верховної влади. Катерина Мельник проаналізувала образ Волині у «Записках» російського чиновника М.І. Мамаєва⁷. Авторці вдалося показати трансформацію поглядів урядовця про новоприєднаний край, зачарування його історією та місцевими традиціями. Державна служба аналізується побіжно, складається враження, що вона більше заважала безтурботному життю автора, хоча саме для цього М. Мамаєв покинув військову службу.

Відсутність комплексного висвітлення державної служби на Волині у спогадах і оцінці сучасників вплинуло на вибір даної проблеми. Для детального аналізу джерела поділимо на умовні групи: посадовців, безпосередньо пов'язаних з урядуванням на Волині, та праці осіб, які не носили мундир чиновника. Окремо проаналізуємо опубліковані листи.

Перші російські посадовці прибули у новоприєднані землі у 1793-1794 рр. Вони

---

¹ Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генеологія мемуаристичності. Житомир: Полісся, 2008. С. 14

² Ibid. С. 292.

³ Ibid. С. 483.

⁴ Переважно вихідці внутрішніх губерній імперії.

⁵ Фицик І. Мемуари польської шляхти як джерела з історії Правобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століття // Чорноморський літопис. 2014. Вип. 10. С. 142-149.

⁶ Бондарчук О. Трансформація ідеї гармонійного розвитку Правобережжя в «Мемуарах мого життя. Спогадах зрілого віку» Т. Бобровського // Science and Education a New Dimension. Philology. VII (56), 2019. С. 7-10. DOI: <https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-190VII56-01>

⁷ Мельник К. Образ Волині першої половини XIX ст. у «Записках» М.І. Мамаєва // Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. 2013. Вип. 48. С. 221-226.

поступали у розпорядження генерал-губернатора для відкриття губернії, розбирання документації справ річпосполитського періоду. На вимогу М.М. Кречетнікова ще до відкриття губернії прибув на Волинь Пафнугій Сергійович Батурін (1740-1803)⁸. Йому довелося брати активну участь у розбудові адміністративного апарату. Він займав високі губернські посади: голови другої комісії, яка тимчасово забезпечувала фінансове управління, а після створення губернії – голови кримінальної палати суду.

У спогадах міститься цінна інформація про судові традиції Речі Посполитої. З самого початку автор із захопленням споглядав як оперативно йде вирішення справ, судовий процес не затягувався і не обтяжувався діловодною документацією, як це відбувалося у Російській імперії. Згодом П. Батурін змінив свою думку, оскільки така «спрощена процедура» породжувала зловживання, а найбільше – хабарництво. Автор спогадів негативно оцінює перші управлінські кроки генерал-губернатора Т.І. Тутолміна, який замість того аби якнайшвидше відкрити урядові установи («присутственные места») згідно «Установ для управління губерніями», наказав створити три спеціальні комісії у кожній з підпорядкованих йому губерній. П.С. Батурін був керівником другої комісії, яка займалася облаштуванням губернського та повітових казначейств, в яких зберігались казенні прибутки. З самого початку йшлося, що комісії існуватимуть недовго, як перехідні установи, до встановлення традиційної губернської моделі управління, однак термін їх діяльності виявився тривалішим. На думку автора записок, замість того, аби налагодити управління, це, навпаки, призвело до порушень, зловживань полкових офіцерів, що були призначені тимчасовими наглядачами⁹. П.С. Батурін вважає спеціальні інструкції Т.І. Тутолміна, які отримали назву «Розпорядок», були лише проявом амбіцій і бажанням надати власному урядуванню більшої ваги.

Злісним оцінкам була піддана діяльність губернатора В.С. Шереметьєва, віце-губернатора І.Т. Арсеньєва. Пафнугій Батурін неодноразово підкреслює родинні зв'язки між ними, а також іншими чиновниками, які прибували на його запрошення. Невдовзі проявились і результати таких родинних кадрових призначень. Перший віце-губернатор І.Т. Арсеньєв проводив дозвілля граючи в азартні ігри, що спричинило недостачу у губернському казначействі розміром сто тисяч рублів. Цю суму покрили позики поляків, які намагалися таким способом заручитися підтримкою високого сановника, змогли б у подальшому впливати на його рішення, але факт розкрадання державного майна приховати не вдалося. Було розпочато слідство з цього приводу¹⁰. В результаті голову казенної палати звільнили з посади.

У цілому П.С. Батурін критикує перші урядові кроки верховної влади, діяльність чиновників. Причина цього, на нашу думку, полягала у тому, що автор не зумів реалізуватися на нових посадах, не отримав бажаних за службу маєтків, а згодом взагалі був змушений залишити Волинську губернію через конфлікт із місцевою магнатською.

За правління імператорів Павла I та Олександра I шляхта зберігала значний вплив на всі сфери життя у Волинській губернії, що позначилося і на державній службі. Поляки домоглися не тільки зайняти ключові губернські посади, а й відновили виборність справників, отримали дозвіл залучати на службу осіб, які не довели шляхетного походження, сповільнити темпи декласації безземельної шляхти, у діловод-

⁸ Батурин П.С. Записки (1780-1798 гг.) // Голос минувшего. 1918. № 4-6. С. 173-210.

⁹ Батурин П.С. Записки (1780-1798 гг.) // Голос минувшего. 1918. № 7-9. С. 106-108.

¹⁰ Державний архів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 851. Арк. 2-4

стві використовувалася польська мова¹¹. У мемуарах Яна Дуклана Охотського (1766 (1768?) – 1848) цей період зображено як час відносного затишшя, а сам автор, хоч і походив із місцевої збіднілої шляхти, завдяки здібностям досяг помітного становища. Він швидко зрозумів вигоди від співпраці з новою владою, а тому після заснування губернії обіймав значні посади, серед яких виділимо земського справника¹². І хоча на той час до виборної посади навряд чи можна застосувати визначення державна служба, однак за колом повноважень він був повноправним помічником губернатора у повіті¹³. Не завжди ця посада була виборною. Зокрема, після Листопадового повстання, аби нейтралізувати її від впливу дворян, справників призначала влада¹⁴. Таким чином можна з упевненістю констатувати, що автор мав пряме відношення до державної служби.

Події Я.Д. Охотський виклав у хронологічній послідовності, кожному із запропонованих розділів дав влучний заголовок, як-от: «Нова губернія Волинська», «Вибори 1805 року», «Рік 1812», «Комбурлей» та ін.¹⁵ Шляхтич детально описав відкриття губернії, запровадження губернських органів влади, урядування волинських губернаторів першої третини XIX ст.: звідки ті прибули, чим відзначились у що стало приводом їх звільнення. Я.Д. Охотський не залишив поза увагою жодного начальника Волинської губернії аж до урядування М.Ф. Бутовт-Анджейковича. Це при тому, що спогади він писав на схилі літ у віці 76 років! Детально характеризував губернатора М.І. Комбурлея, як людину жваву, запальну, характеру мінливого, неспокійного, але зауважив інші позитивні риси, зокрема благородство. Автором було відмічено, що з його приїздом у Житомирі розпочалося світське життя. Щедрі обіди та розкішні бали магнатів у центрі особливої уваги Я. Охотського.

Серед урядовців найчастіше згадував В.К. Гіжицького, з яким мав дружні взаємини. Окремо зупинився на такій важливій події, як приїзд Олександра I, описав підготовку його зустрічі. Автор відверто пише про конфлікти між чиновниками, кулуарні домовленості з губернатором про заняття ключових посад, навіть тих, які залежали від виборів шляхти, хабарництво, наклепництво, ворожнечі на основі майнових спорів¹⁶.

На відміну від попередника, чиновник з особливих доручень Микола Іванович Мамаєв (1815-1885) побачив «іншу» Волинь – після польського Листопадового повстання 1830 р. та під час запровадження реформ Д.Г. Бібікова. Посаду обіймав спочатку за урядування О.П. Маслова, а згодом Г.С. Лошкарьова. Власні обов'язки сприймав як заходи місцевої влади для контролю за краєм, серед яких арешти місцевих магнатів, розшук контрабандистів¹⁷.

¹¹ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793-1830 рр. (пер. З. Борисюк). Львів: Кальварія, 2007. С. 189-200.

¹² Крашевский И. Рассказы о польской старине: записки XVIII века, переписанные и изданные И. Крашевским. Санкт-Петербург. 1874. Т. 2. С. 40-41.

¹³ Земський справник займав вищу повітову адміністративно-поліцейську посаду, обирався шляхтою кожні три роки. Контролював дотримання громадської безпеки, надходження державних податків і викупних платежів. Відповідав за стан доріг, переправ, перебування військ, пожежну безпеку. Очолював земський суд з правом призупиняти його рішення.

¹⁴ Шандра В.С. Справник // Енциклопедія історії України. Т. 9. Київ: Наукова думка, 2012. С. 774-775.

¹⁵ Крашевский И. Рассказы о польской старине: записки XVIII века, переписанные и изданные И. Крашевским. Санкт-Петербург. 1874. Т. 2. С. 319.

¹⁶ Ibid. С. 89-96.

¹⁷ Мамаев Н.И. Записки // Исторический вестник. 1901. Т. 86. С. 46-72, 428-470, 864-883.

З початку розповіді про службу у Волинській губернії він із захопленням констатує, що всі обов'язки зводились до того, щоб о дев'ятій з'являтися до губернатора, доповідати про відвідувачів і зміст їх прохань. Так тривало до дванадцятої, далі – обід, після якого губернатор відправлявся в губернське правління¹⁸, а М.І. Мамаєв або був вільний решту часу, або виконував особливі доручення начальника. Згодом останніх настільки побільшало, що про розваги можна було забути. Доручення ці були небезпечними, оскільки арешти, розшуки польських шляхтичів, запідозрених у державній зраді, провокували помсту їх згорьованих родичів. Російські чиновники або зникали без сліду, або при загадкових обставинах були знайдені мертвими. Для більшої достовірності наводить приклади, підтвердження яким, як він сам запевняє, можна знайти в архівах урядових установ.

Широкого розголосу набула справа про станового пристава, який дізнався про створення забороненого товариства та їхав на затримання, але зник по дорозі. Попри значну від держави винагороду за будь-яку інформацію, ані він, ані кучер з кіною трійкою не були знайдені. Ще одна справа, яка розслідувалася владою, стосувалася пожежі в єврейській корчмі, під час якої живцем згоріли стряпчий і становий пристав, які їхали на слідство. І хоча пожежа, як вказував господар, сталася від раптового удару блискавки, сам він встиг врятувати майно, сім'ю, господарство, а чиновники не змогли вибратись. Як виявило слідство, двері їх кімнат були підперті ззовні. Тому наголошує автор: «Ложась спать не были уверены, что к утру останемся в живых, садясь за обед – что встанем не отравленными»¹⁹.

Служба ускладнювалася ще й тим, що поляки не пропускали нагоди нашкодити, зловтішались над помилками прибулих урядовців, які, як виправдовує М.І. Мамаєв, не знали місцеву специфіку. Як приклад, між Російською та Австрійською імперіями існували двосторонні договори про те, що піддані, затримані за злочини, відправляються на батьківщину і судяться за законами своєї держави. Новопризначений віце-губернатор Є.І. Корф, переведений із військового відомства, не був знайомий з такою особливістю, а тому не передав австрійській стороні спійманого на контрабанді товарів єврея, уродженця містечка Броди, а розпорядився про затримання і довго утримував його в Острозькій в'язниці²⁰. Чиновники-поляки не роз'яснили про заборону таких дій, а між тим розігрівання дипломатичної напруги могло завершитись звільненням не лише віце-губернатора, а й начальника губернії. Лише шляхом значних зусиль губернатора конфлікт вдалося залагодити.

Попри небезпеку та складність служба на Волині була вигідною. У розпорядженні губернатора знаходилось 30 тис. руб. асигнаціями для виплати винагороди чиновникам, які, на його думку, особливо відзначились. Ними розраховувалися за розгляд доносів, затриманих утікачів, особливо державних злочинців, виявлення контрабанди²¹. Такий прийом приваблювання особливо зацікавив відставних військових, які займали, переважно, поліцейські посади. М.І. Мамаєв різко відгукнувся про чиновників, вихідців з внутрішніх губерній, які переслідували мету через хабарі швидко збагатитися у цьому краї²².

¹⁸ Губернське правління – місцевий колегіальний орган влади. Важливі управлінські рішення начальник краю мав вирішувати спільно з правлінням

¹⁹ Мамаєв Н.И. Записки... С. 801.

²⁰ Ibid. С. 465.

²¹ Ibid. С. 62.

²² Ibid. С. 431-432.

Значну частину «Записок» становлять розповіді про дозвілля автора. Неодружений молодик (на час виконання повноважень йому заледве виповнилося 24 роки) гостро відчував потребу у цікавому дозвіллі. Губернський Житомир не міг задовольнити культурні запити, а поширені картярські ігри не цікавили мемуариста. Найяскравішими культурними подіями були звані обіди та весілля польської шляхти, на які запрошували губернатора та його ад'ютанта. М.І. Мамаєв згадує, що губернатори на таких заходах залишалися рівно стільки, скільки потребував етикет, а от сам він затримувався надовго. Детально описано весілля у маєтку Корженевського. Російського чиновника захопило не стільки багате застілля та дороге вино, як історія роду. Все буквально дихало старовиною. У маєтку, щонайменше, дві кімнати займали старожитності: портрети предків, зброя, знамена тощо. Як пише М.І. Мамаєв, кожен освічений шляхтич знав історію роду від засновника, а портретні галереї магнатів містили картини двохсотлітньої давності²³.

М.І. Мамаєв не пропускав нагоди насолодитися історією старовинних маєтків і радо приймав запрошення поляків на екскурсію. Одного разу це ледь не коштувало йому кар'єри та життя. За ініціативи Д.Г. Бібікова йшли обшукували у справах Ш. Конарського. Відбувалося все наступним чином: у підозрюваних у зв'язках з таємним товариством проводився обшук, вилучали все приватне листування, яке прискіпливо вивчалось і всі адресати також піддавалися обшукам. Дійшло до великої чисельності осіб і зачепило коло спілкування М.І. Мамаєва. Приводом арешту останнього послужила записка, в якій він відмовляється прийти на запрошення «товариства» у зв'язку з терміновим відрядженням. Слово «товариство» було трактовано як «організація», а отже російський чиновник був запідозрений у найгіршому – зв'язках з польською таємною організацією. Справа могла мати трагічні наслідки, якби не покровительство Г.С. Лошкарьова. Врешті, М.І. Мамаєв таки був виправданий і повернувся до своїх обов'язків, однак отримав особисту рекомендацію від генерал-губернатора не заводити дружні відносини з поляками, не виправдовувати та не співчувати останнім²⁴. Невдовзі автор спогадів покинув Волинь, перевівшись на службу до Казанської губернії. І як сам згадував, служба в ній, порівняно, було легшою та спокійнішою.

Одним із найінформативніших джерел про управління Волинською губернією є спогади її начальника Миколи Петровича Синельникова (1805-1892). Автор «Записок сенатора» описав коло повноважень, детально зупинився на тих, що викликали найбільші труднощі. Найперше, на що звернув увагу новопризначений губернатор, це те, що під наглядом поліції перебувало аж 50 осіб²⁵. Вирішення справ в Овручі взагалі обурило чиновника. У камері для дворян утримували осіб за конокрадство, які вважалися як такі, що ще не довели благородного походження. Це при тому, що верховна влада створювала спеціальні комісії на місцевому та регіональному рівнях, аби пришвидшити розгляд справ про затвердження у дворянському походженні. Осіб, які до цього часу не надали доказів, мали зараховувати у податні стани.

Для управління губернією чиновник обрав дієвий стиль «бабога і пряника». Спочатку домігся поблажок дворянству – звільнив із заслання колишнього предводителя дворянства графа Ледуховського, але коли серед шляхти поширилися чутки про його наступні вибори – пригрозив арештами. У цілому, як згадує автор «Записок...»,

²³ Ibid. С. 793.

²⁴ Ibid. С. 54-56.

²⁵ Синельников Н.П. Записки сенатора // Исторический вестник. 1895. Т. 60. С. 380-397.

він не відчував труднощів під час взаємодії з польською елітою. Куди складніше було забезпечити виконання постоевої повинності, рекрутських наборів, які зросли з початком Східної (Кримської) війни.

Ставлення місцевих чиновників до населення було безтактним і грубим. Видно було, що чиновники не користувались необхідною довірою й авторитетом, задля власної вигоди затягували діловодство. Значно потерпали після повстання від земських справників, переважно відставних військових, які вимагали за видачу документів для виїзду за кордон 5-10 руб. з кожного поляка. Та найбільш прибутковими були хабарі, які сплачували поміщики за можливість порушувати інвентарні правила. Це шкодило не лише селянству, а й авторитету верховної влади. М.П. Синельников вважав недоцільним збільшення числа поліцейських чиновників без належного їх матеріального забезпечення²⁶.

Спогади волинського губернатора є цінними для дослідження не лише історії державної служби, а й розвитку губерньського міста, в облаштуванні якого автор відіграв помітну роль. Він по праву вважається одним з найактивніших управлінців: побудував православний собор, відкрив будинок для душевнохворих на 30 місць, завершив будівництво кам'яного театру, побудував міст через річку Тетерів тощо²⁷. Це знайшло відображення у схвальних відгуках про нього. Значна частина спогадів і біографічний нарис про М.П. Синельникова вийшли після його смерті та характеризували ділові й особистісні якості²⁸.

До другої групи віднесемо спогади осіб, які не носили урядовий мундир. Вони хоча і менш інформативні, але часто з оцінкою якості державної служби. Найперше, це мемуари поляків Северина Букара (Розділ IX), абата Охотського (четверта частина «Із записок абата Охотського»), які були вперше надруковані в середині XIX ст. у Вільно за ініціативи польського громадського та культурного діяча Ю. Крашевського, а вже 1874 р. вийшли у Петербурзі²⁹. Зокрема, Северин Букар не зупиняється на конкретному губернаторові, а згадує їх побіжно, не дотримується хронології, констатує лише факти протекції при призначенні на посаду. Зокрема, аналіз діяльності губернатора М.М. Волконського обмежується тим, що він був братом улюбленця імператора Олександра I³⁰. Щодо мемуарів іншого поляка, абата Охотського, то автор описує лише генерал-губернатора Т.І. Тутолміна та губернатора В.С. Шереметьєва, з якими познайомився під час слідства про участь у повстанні 1794 р.³¹

Ще один поляк, заможний шляхтич Густав Олізар, критикував діяльність адміністрації Волинської губернії, яку очолювали губернатори-поляки. Ним конкретизуються причини та приводи суперечок між вищими чиновниками, що негативно позначилось на управлінні краєм. Дослідник його спогадів А. Копилов дає розгорнуту характеристику політичної ситуації. Губерньська адміністрація була у заручниках польських магнатів, зокрема А. Ілінського, який завдяки зв'язкам доносив у випадку найменшої незадоволеності. Прибулі російські чиновники мали догоджати місцевій

²⁶ Синельников Н.П. Записки сенатора... С. 391.

²⁷ Ibid. С. 397.

²⁸ Суворов П.П. Сенатор Н.П. Синельников (Биографический очерк) // Исторический вестник. 1894. Т. 56. № 4-6. С. 203-221; Кельш Н. Воспоминания о Н.П. Синельникове // Исторический вестник. 1893. Т. 54. С. 876-881.

²⁹ Туди ввійшли і мемуари Я.Д. Охотського, про якого згадували вище.

³⁰ Крашевський І. Рассказы о польской старине: записки XVIII века, переписанные и изданные И. Крашевским. Санкт-Петербург, 1874. Т. 2. С. 221-230.

³¹ Крашевский И. Указ. соч. С. 129-145.

шляхті, а в іншому разі могли позбутися своїх посад³².

По-військовому, небагатослівно, описав службу Сергій Григорович Волконський, учасник декабристського повстання, який командував Першою бригадою другої Уланівської дивізії у Новоград-Волинську. Він не втручався у цивільне управління, однак охарактеризував період польського губернатора та напружені взаємини між чиновниками-росіянами та чиновниками-поляками, які переходили у ворожнечу³³.

На відміну від поляків спогади чиновників інших губерній про Волинь та її управління більш стримане, позитивну оцінку отримало урядування губернатора М.І. Комбурля. Про останнього, зокрема, у своїх записках зауважував генерал-лейтенант, граф Е.І. Комаровський, який за дорученням верхньої влади відвідав Волинську губернію для закупівлі коней³⁴. Ф.Ф. Вігель у «Записках» відзначив особливі заходи цього губернатора для того, щоб утримати у покорі польську шляхту під час війни з Наполеоном³⁵.

Окремо виділимо епістолярну спадщину про державну службу у Волинській губернії. Нами проаналізовано листи надвірного радника Опитова до княгині Старожилової, опубліковані у «Київській старовині» та лист-звернення волинського губернатора М.І. Комбурля до міністра поліції, яке видав російський історик М.Ф. Дубровін 1883 р. Останній більш офіційний і стосується обґрунтування застосування жорстких мір до поляків-зрадників після війни 1812 р.³⁶ Губернатор обґрунтовував використання непопулярних заходів аби покарати прибічників Наполеона, чим викликав хвилю невдоволення³⁷.

М. Опитов, доповнюючи вищезазначені події, називає конфлікт між губернатором М.І. Комбурлем і шляхтою «Волинською революцією»³⁸. У трьох опублікованих листах він намагається виправдати честь мундиру волинського сановника, який, на його думку, став жертвою інтриг Гіжицького, Лінського, Стройновського, Ворцеля. Автор завіряє, що російському чиновнику вкрай важко нести державну службу у краї, де місцева еліта використовувала всі доступні засоби аби дискредитувати місцеву владу. М. Опитов називає прізвища відомих родин, ладних за будь-яку ціну зашкодити адмініструванню: у Житомирському повіті Охотські та Букар; Новоград-Волинському – Ольшевські та Вележинські; Острозькому – Кароль Яблоновський і Прушинські; Рівненському – Яловицькі і Стецькі; Дубинському – Ледуховські і Яновські; Кременецькому – Држевицькі та Дениско; Луцькому – Бистрий та Шимет; Володимир-Волинському – Гостинський і Ропікер; Ковельському – Чернецькі і Весоловські; Заславському – Валевські та Янишевські; Старокостянтинівському – Ржевуські і Кохановські; Овруцькому – Галецькі та Залинські тощо³⁹.

³² Копылов А. Мемуары графа Олизара // Русский вестник, 1893. Т. 227. С. 3-41.

³³ Волконский М.С. Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста). Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1901. 546 с.

³⁴ Комаровский Е. Из записок генерал-адъютанта графа Е.В. Комаровского // Русский архив. Москва, 1867. Кн. 1. С. 1276-1330.

³⁵ Вигель Ф.Ф. Записки. Москва, 2000. 327 с.

³⁶ Дубровин Н. Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I (с 1807-1829 год). Санкт-Петербург: Тип. АН, 1883. С. 533.

³⁷ Верховна влада підтримувала заходи сановника, однак після звинувачень у хабарництві та сенаторської ревізії Ф. Сіверса його було звільнено з посади.

³⁸ Опыттов М. Волинская революция первой четверти XIX столетия (Письма надворного советника Опыттова к графине Старожиловой) // Киевская старина. 1883. Т. 5. С. 121-144; С. 319-365; С. 774-828.

³⁹ Ibid. С. 814.

Аби ще більше підкреслити складність несення державної служби, наводить категорії населення, які завжди будуть незадоволені діями влади. Це в основному шляхта, яка втратила маєтності, ведучи розгульний спосіб життя, учасники повстань, їх родичі, колишні польські урядовці, які з різних причин втратили свої посади, а тому намагалися зашкодити новоприбулому російському урядовцю, орендарі, що довели селян за межу бідності та шукали того, на кого можна було б перекинути провину тощо. М. Опитов всіма способами доводить неблагонадійність шляхти, а сама Волинь постає краєм зрадників⁴⁰. Листи емоційні, написані з конкретною метою та відрізняються від спогадів шляхти.

Отже, висвітлення у спогадах, записках, мемуарах, листах державної служби на Волині потребує детального аналізу, співставлення між собою й іншими джерелами, оскільки йдеться про складні проблеми взаємодії влади та суспільства. Важливим є врахування політичної ситуації, оскільки умови служби у період політичних загострень були складнішими та небезпечнішими.

Найбільш інформативними є спогади волинських урядовців, які детально зупинялись на виконанні посадових і додаткових обов'язків, підкреслювали їх небезпечність, описували взаємодію з населенням. Вони, переважно, підкреслюють неблагонадійність поляків. Шляхтичі більше зупиняються на хабарництві, яке процвітало з приходом російських урядовців, невисокому їх авторитеті серед населення, а також внутрішніх чварах. У спогадах вихідців внутрішніх губерній факт хабарництва також не замовчується, а навпаки, підкреслюється, що цим служба була привабливою колишнім військовим. Описують й інші засоби стимулювання. Найменше відомостей про дозвілля. Верховна влада не втручалася у цю сферу, допоки це не зачіпало її інтересів. Якщо ж картьярство провокувало недостачу, а налагодження дружніх відносин могло розкривати державні таємниці – службовців наказували для прикладу іншим.

REFERENCES

- Baturin, P.** (1918). Zapiski (1780-1798 rr.) [Notes (1780-1798)]. *Holos minuvsheho*, 4-6, 173-210 [in Russian].
- Bondarchuk, O.** (2019) Transformatsiia idei harmoniinoho rozvytku Pravoberezhzhia v «Memuarakh moho zhyttia. Spohadakh zriloho viku» T. Bobrovskoho [Transformation of the idea of harmonious development of the Right Bank in «memoirs of my life. Recollections of the mature age» by T. Bobrovsky]. *Science and Education a New Dimension. Philology*, VII (56), 7-10. DOI: <https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-190VII56-01> [in Ukrainian].
- Bovua, D.** (2007). *Rosiiska vlada i polska shliakhta v Ukraini 1793-1830 rr.* [The Russian authorities and the Polish nobility in Ukraine 1793-1830 rr.]. Lviv: Kalivariia [in Ukrainian].
- Dubrovin, N.** (1883). *Pisma glavneishikh deiatelei v tsarstvovanie imperatora Aleksandra (s 1807-1829 god)* [Letters of Principal Figures in the Reign of Emperor Aleksander I (from 1807 to 1829)]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Fytsyk, I.** (2014). *Memuary polskoi shliakhty yak dzherela z istorii Pravoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XVIII – pershoi polovyny XIX stolittia* [Memoirs of Polish nobility as sources in history of Right-Bank Ukraine of the second half of 18th – early 19th century]. *Chornomorskyi litopys*, 10, 142-149 [in Ukrainian].
- Kelsh, N.** (1893). *Vospominaniia o N.P. Sinelnikove* [Memoirs of N.P. Sinelnikove]. *Istoricheskii vestnik*, 54, 876-881 [in Russian].
- Komarovskii, Ye.** (1867). *Iz zapisok general-adiutanta grafa E.V. Komarovskogo* [From the notes of the General-Adjutant Count Ye.V. Komarovskogo]. *Russkii arkhiv*, 1, 1276-1330 [in Russian].
- Kopylov, A.** (1893). *Memuary grafa Olizara* [Memoirs of Count Olyzer]. *Russkii vestnik*, 227, 3-41 [in Russian].

⁴⁰ Ibid. С. 808.

- Krashevskii, I** (1874). *Rasskazy o polskoi starine: zapiski XVIII veka, pereisdannyye i izdannyye I. Krashevskim* [Stories about Polish old time: notes of the 18th century, rewritten and published by I. Krashevskii]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Mamaev, N.** (1901). Zapiski [Notes]. *Istoricheskii vestnik*, 86, Pp. 46-72, 428-470, 864-883 [in Russian].
- Melnyk, K.** (2013). Obraz Volyni pershoi polovyny XIX st. u «Zapyskakh» M.I. Mamaeva [The image of Volyn in the first half of the 19th century in «Notes» by M.I. Mamaev]. *Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»*. *Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*, 48, 221-226 [in Ukrainian].
- Opytov, M.** (1883). Volynskaia revoliutsyia pervoi chetverti XIX stoletia (Pisma nadvornogo sovetnika Opytova k grafine Starozhilovoi) [The Volyn revolution of the first quarter of the 19th century (Letters of the Court Councillor Opytov to Princess Starozhylova)]. *Kievskaiia starina*, 5, 121-144; 319-365; 774-828 [in Russian].
- Shandra, V.** (2012). Spravnyk [Polic officer]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 9, pp. 774-775). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Sinelnikov, N.** (1895). Zapiski senatora [Senator's notes]. *Istoricheskii vestnik*, 60, 380-397 [in Russian].
- Suvorov, P.** (1894). Senator N.P. Sinelnikov (Biograficheskii ocherk) [Senator N.P. Sinelnikov (Biographical essay)]. *Istoricheskii vestnik*, Vol. 56, No 4-6, 203-221 [in Russian].
- Vigel, F.** (2000). *Zapiski* [Notes]. Moskva [in Russian].
- Volkonskii, M.** (1901). *Zapiski Sergeya Grigorievicha Volkonskogo (Dekabrista)* [Notes of Sergei Grigorievich Volkonsky (Dekabrist)]. Sankt-Peterburg: Sinodalnaia tipografiia [in Russian].
- Yershov, V.** (2008). *Polska literatura Volyni doby romantyzmu: gheneolohiia memuarystychnosti* [Polish literature of Volhynia in the Romantic Period: genealogy of memoirs]. Zhytomyr: Polissia [in Ukrainian].

Oksana Markevych

(Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine)

e-mail: oksanamarkevich@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0457-8697>

Civil Service in Volyn Province in Memories and Assessments of Contemporaries (Late 18th – First Half of the 19th Century)

Literary Memoirs (memoirs, notes), describing the civil service in Volyn Province in the late 18th – the first half of the 19th century are analyzed. The letters that were actively published in the late 19th century are studied separately. The influence of the political situation on the service, powers, and tasks of the officials, their material support, and interaction with the local population is determined. The issue of leisure and cultural needs of Volyn Province officials, influencing the performing of official duties, is partially ascertained.

The first group of memoirs includes memoirs of Volyn administrative staff members telling about their own service and the problems they personally faced (P. Baturin, M. Mamaev, Yan Okhotskyi, and Volyn Governor M. Sinelnikov). They described the professional duties and the complexity of additional tasks, relations with the local gentry, bribery of retired military officers who came to Volyn for quick enrichment. The correlation between the political situation and public service is traced. According to the authors themselves, the most difficult situation was during the periods of political aggravation, in particular during the war with Napoleon, after the November Uprising and during searches in the case of Sh. Konarskyi, while M.P. Sinelnikov no longer felt gentry's resistance. Thanks to prudent governing measures, he, on the contrary, managed to establish cooperation, so in general, he assessed the service as relatively calm.

Another group includes memoirs of people not connected with the governing in Volyn region. Contemporaries of those events did not miss the activities of the leadership of the region, describing the style of their rule, competence. Their assessment was not always impartial, especially concerning the gentry. Although less informative, they give a subjective description of both individual officials and state administration as a whole. Very often, the low authority of

the arrived Russian government official with the local population, his rude behavior is shown.

The issues of leisure and cultural inquiries of employees are the least represented. Zhytomyr is described as a city of officials, extremely poor in the sphere of entertainment. The great events were festive dinners and balls with gambling, weddings of magnates, where only the highest provincial leadership was invited. The supreme power had only to control that such events did not affect the reputation and impartiality of the officials in the performing of the civil service.

Keywords: civil service, Volyn Province, officials, gentry, memoirs

Надійшла до редакції / Received: 30.03.2020

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2020

УДК 94 (477.73) «18/19»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).406](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).406)

ДИНАМІКА ЦІН НА ЗЕМЛЮ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Ірина Міронова

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна)

e-mail: ya.Irina761@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>

У статті розкрито основні фактори, причини й особливі чинники, які впливали на цінотворення землі у південному регіоні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Особливу увагу приділено Селянській реформі 1861 р. і Столипінській аграрній реформі, які відігравали ключову роль у формуванні земельного ринку. Визначено роль Селянського поземельного та Дворянського земельного банків у фінансовому та земельному забезпеченні аграрного сектору економіки Південної України.

Ключові слова: *земельний ринок, ціна землі, Селянська реформа 1861 р., Столипінська аграрна реформа, Селянський поземельний і Дворянський земельний банки*

У сучасній Україні одним із пріоритетних і актуальних завдань держави є земельна реформа. Конституція зазначає, що власником українських земель є народ України. Утім, за роки Незалежності громадяни так і не отримали право вільно розпоряджатися цією власністю. Це свідчить про пережиток радянських часів в Україні та необхідність реформування земельного законодавства, що і має на меті земельна реформа. Ринок землі в Україні фактично діє, але у тіньовій і викривленій формі, від чого багато втрачають селяни, держава та легальні інвестори.

Відшуковуючи оптимальні шляхи вирішення земельного питання, Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України наголошує, що земельна реформа збільшить доходи мешканців села, запровадить чесні правила гри для легальних інвесторів, розвине фермерство та дрібне агровиробництво, встановить ринкові, а не корупційні ціни на землю. Але, разом з тим, небезпідставними побоюваннями українців є те, що вся українська земля буде продана, олігархи скуплять її величезні площі, іноземці зможуть набувати у власність українські землі, селян змусять продавати свої паї, орендарів виженуть з орендованих ділянок, а також – ціна на землю буде штучно занижена. У зв'язку з цим, варто зауважити, що схожі питання вже виникали у селян, зокрема, під час проведення Столипінської аграрної реформи. Саме тому реформування земельного ринку за сучасних умов потребує вивчення історичного досвіду державних регулювань у галузі сільського господарства, а також використання позитивних складових реформ минулого.

Проблема реформування та розвитку сільського господарства, формування ринку землі в Україні, аналіз Селянської реформи 1861 р. та Столипінської аграрної реформи, є предметом дослідження сучасних українських вчених О. Реєнта¹,

---

¹ Реєнт О.П. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Український селянин. Збірник наукових праць. 2006. Вип. 10. С. 6-16.

В. Шевченка², М. Якименка³, С. Корновенка⁴, О. Михайлюка⁵, О. Овдіна⁶, Г. Павельчика⁷, О. Приймака⁸, Ю. Присяжнюка⁹ й ін. У своїх працях автори розкривають різні складові аграрних відносин другої половини ХІХ – початку ХХ ст., з'ясовують процеси капіталізації сільськогосподарського виробництва, визначають регіональну специфіку проведення аграрних реформ, а головне – дають сучасну оцінку історичного минулого – реформування аграрного сектору. Водночас, питання цінової політики землі в окремих регіонах України, зокрема Півдня, в їх працях предметно не вивчалися. У зв'язку з цим, автор статті ставить за мету дослідити сутність, причини й особливі чинники, які впливали на цінотворення землі у південному регіоні України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Згідно з висновками сучасних експертів, ціну на землю формують такі фактори: наявна до продажу площа земель, придатних для сільського господарства; законодавча база; різноманітні регіональні фактори; кліматичні умови країни та регіонів; близькість до інфраструктури; якість ґрунту; рельєф місцевості; ринкові умови (насамперед, баланс між попитом і пропозицією); правила продажу землі іноземцям¹⁰.

Природно-кліматичні умови південного регіону України були, у цілому, сприятливими для землеробства. Помітних прогресивних успіхів воно досягло з 30-х рр. ХІХ ст. переважно на території Херсонської та Катеринославської губерній¹¹. Реформа 1861 р., крім основних завдань звільнення селян від кріпосної залежності, зумовила формування ринку землі та мобілізацію її від одних рук до інших, що природно спричинило підвищення цін на неї.

На початку ХІХ ст. земля на Півдні України, перебуваючи переважно у руках поміщиків, коштувала 1 руб. за десятину (1,0925 га). До 1830-х рр. вона підвищилася в ціні до 5-15 руб. за дес., а в Таврійській губернії ціна її залишилася на цьому ж рівні і в 1860-х рр.¹²

За статистичними даними 1887 р. головними власниками землі у південному ре-

---

² Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.): монографія. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. 344 с.

³ Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. 1996. № 1. С. 3-13.

⁴ Корновенко С.В., Герасименко О.В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902-1917 рр.: [монографія]. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. 204 с.

⁵ Михайлюк О.В. Столипінська аграрна реформа в контексті процесів розселення сільського господарства на теренах Російської імперії // Український селянин. Збірник наукових праць. 2006. Вип. 10. С. 25-29.

⁶ Овдін О.В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906-1916 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2005. 19 с.

⁷ Павельчик Г.О. Регіональна специфіка проведення столипінської аграрної реформи на території України // Література та культура Полісся. 2012. Вип. 71. С. 174-184.

⁸ Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.). Запоріжжя: Тандем-У, 2002. 188 с.

⁹ Присяжнюк Ю.П. Ментальні «почування» українського селянства в умовах проведення Столипінської аграрної реформи // Український селянин. Збірник наукових праць. 2006. Вип. 10. С. 22-25.

¹⁰ Ціна землі в Україні: якою вона може бути? URL: <https://landlord.ua/news/tsina-zemli-v-ukraini-iaokiu-vona-mozhe-but/>

¹¹ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга. Т. XIV. Новороссия и Крым / Под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена, 1910. С. 231.

¹² Ibid. С. 240-241.

гіоні України були приватні особи, яким належало більше половини всієї площі землі – 10 918,6 тис. дес. (50,9%) із загального числа в 21 470,8 тис. дес. У Херсонській губернії переважало приватне землеволодіння, яке складало 53,1% від загальної площі земельної власності. Друге місце належало селянським товариствам, які мали в наділі 40,4% землі. Найбільші розміри селянська надільна власність мала у Катеринославській губернії (45,6%) і найменші – у Херсонській (34,4%). У Таврійській губернії площа селянських земельних наділів становила 39,4%. Таким чином, селянські товариства та приватні особи були власниками 9/10 частини всієї земельної площі Південної України. На частку інших власників – скарбниці, міст, монастирів та інших установ – припадало менше 1/10 частини.

Велика частка приватної землі (58,1%) знаходилася у власності дворянського стану. Найбільший розвиток дворянське землеволодіння отримало у Катеринославській губернії, де воно становило 67,2%, потім у Херсонській – 63%. Найменший відсоток воно мало у Таврійській губернії – 43,9%. Другим за кількістю землі особистим власником було селянство, яке володіло $\frac{1}{2}$ частини (20,2%) усієї площі приватних земель (2206,2 тис. дес.). На противагу дворянському землеволодінню селянське найбільших розмірів досягло у Таврійській (26,4%) і Катеринославській (23,7%) губерніях, найменших – у Херсонській (13,8%). Третє місце належало купецькому землеволодінню. Загалом купці мали 13,7% всієї приватної землі регіону (1500,3 тис. дес.). Найбільша кількість землі знаходилася у руках купців Таврійської губернії (17,9%), найменша – в Катеринославській (7%). Наступним за кількістю землі в регіоні було землеволодіння духовенства, почесних громадян та ін. Їм належало 4,4% (480,1 тис. дес.) усієї площі приватних земель Півдня України – в Таврійській губернії – 7,7%, у Херсонській – 3,3%, у Катеринославській – 0,4%. У володінні ж міщан перебувало 3,6% приватної землі (388,5 тис. дес.) – найбільше в Херсонській губернії (5,5%) і найменше в Катеринославській (1,7%)¹³.

Таким чином, щодо розподілу приватної землі між окремими станами власників (за винятком дворянського) Херсонська була губернією з найбільш розвиненим купецьким і міщанським землеволодінням, а Таврійська і Катеринославська – з селянським.

Період 70-80-х рр. XIX ст. характеризувався найбільш інтенсивною мобілізацією земельної власності із рук одного стану до іншого (див. Табл. 1).

Таблиця 1
Мобілізація земельної власності на Півдні України (1877-1887 рр.)¹⁴

Губернії	Роки	Дворян	Селян	Купців	Міщан
Херсонська	1877	76,1	1,1	12,8	3,0
	1887	63,0	13,8	14,4	5,5
Катеринославська	1877	85,6	1,9	6,3	0,9
	1887	67,2	23	7,0	1,7
Таврійська	1877	60,4	3,8	17,7	5,6
	1887	43,9	26,4	17,9	4,1

¹³ Ibid. С. 232-235.

¹⁴ Ibid. С. 235.

Як можна побачити з даних таблиці, різке скорочення земельної власності по всіх губерніях відбулося лише у дворянському стані. Земельна ж власність інших станів, навпаки, значно збільшилася. За період 1877-1887 рр. дворянське землеволодіння найбільше скоротилося в Катеринославській (21,8%) і Таврійській (21,7%) губерніях. У Херсонській губернії дворянські землі зменшилися на 15,4%. Селянська ж земельна власність, яка нараховувала в 1877 р. у південних губерніях (разом з Бессарабією) 205,9 тис. дес., до 1887 р. зросла до 2206,2 тис. дес., тобто збільшилася більше ніж у десять разів¹⁵.

Разом зі скороченням розмірів дворянської земельної власності зростала заборгованість приватного землеволодіння. Зазначимо, що дворянство Південної України мало велику заборгованість за землю ще у дореформений період. Так, до 1859 р., коли видачу позичок з державних кредитних установ під заставу поміщицьких маєтків припинили, сума боргів поміщиків у регіоні зросла до 9106,8 тис. руб., з яких 48% припадало на Катеринославську губернію і 41% – на Херсонську. Згідно з реформою 1861 р. у винагороду за поступку звільненим селянам надільної землі уряд призначив поміщикам певну суму, при видачі якої утримував ту її частину, яка становила їхній борг кредитним установам. Таким чином, дореформені земельні борги приватного землеволодіння були погашені шляхом викупної операції. Але нові умови господарювання, викликані реформою, незабаром зумовили потребу в новому кредиті.

З 1864 р. виникла низка іпотечних установ (Херсонський земельний банк, Товариство взаємного поземельного кредиту тощо), і вже до 1870 р. борг приватного землеволодіння Херсонської губернії складав понад 9,6 млн. руб., Катеринославської – 1 млн. руб. Зауважимо, що за величиною боргу Херсонська губернія на той час перебувала на першому місці серед інших губерній Російської імперії, а Катеринославська – на сьомому.

До 1 січня 1900 р. борг приватних землевласників Південної України сягав 336 млн. руб., що становило $\frac{1}{5}$ частини (23,5%) загальної суми іпотечного боргу приватних землевласників усієї імперії. По відношенню до всієї площі приватного землеволодіння регіону в заставі перебувало понад половини (55%) всіх власницьких земель, що на 25% перевищувало середній по всій імперії розмір заборгованості. У 1900 р. найбільша кількість приватної землі перебувала у заставі в Херсонській губернії – 76%, у Катеринославській вона становила 68%, Таврійській – 49%¹⁶.

Збільшення заборгованості приватних землевласників супроводжувалося зростанням цін на землю, що не припинялося до початку ХХ ст. (див. Табл. 2).

Таблиця 2
Ціни на землю на Півдні України у 1868-1897 рр. (у руб.)¹⁷

Губернія	1868-1877 рр.	1878-1887 рр.	1888-1897 рр.	Підвищення ціни у відсотках	
Херсонська	27,1	42,2	88,3	55	109
Катеринославська	24,7	36,9	80,5	49	118
Таврійська	14,9	29,4	69,7	97	137

¹⁵ Ibid. С. 235-236.

¹⁶ Ibid. С. 240-241.

¹⁷ Ibid. С. 242.

Отже, як можна побачити з даних таблиці, за тридцять років вартість землі на Півдні України зростає майже втричі і продовжує зростати й далі. Так, на Катеринославщині в 1898 р. середня вартість 1 дес. землі коштувала 104 руб., в 1903 р. – 157 руб.¹⁸ У Херсонській губернії в 1900 р. вартість землі складала 141 руб. за дес., а в 1908 р. зростає до 191 руб.¹⁹ Найменшою залишалася вартість землі у Таврійській губернії, у 1910 р. ціна коливалася від 107 до 115 руб. за дес.²⁰

Наступним важливим фактором, що визначав цінотворення землі, був існуючий у даній місцевості попит на землю та її прибутковість. Це, у свою чергу, крім ґрунтових і кліматичних умов регіону, залежало від щільності населення та продовольчого прибутку. Цей фактор можна підтвердити на прикладі південноукраїнських губерній (див. Табл. 3).

Таблиця 3
Зв'язок ціни на землю зі щільністю населення і продовольчими прибутками на Півдні України (1888-1897 рр.)²¹

Губернія	Середня ціна за десятину землі у 1888-1897 рр. (у руб.)	Чистий дохід продовольчого прибутку в пудах на 1 кв. версту (1889-1900 рр.)	Кількість мешканців на 1 кв. версту (1897 р.)	Середні дані по губерніях у відсотках		
	I	II	III	I	II	III
Херсонська	88	1337	31	116	144	124
Катеринославська	81	1215	33	107	122	132
Таврійська	70	1072	30	92	108	120

Наведені у таблиці дані показують тісний взаємозв'язок між ціною землі, її продовольчим прибутком і щільністю населення. Так, високій щільності сільського населення щодо найбільшої з однієї одиниці площі збору хлібів у Херсонській губернії відповідала й найбільша ціна землі. Цілком зрозумілою за таких умов виглядає і швидкість росту ціни на землю в Південній Україні, оскільки її зумовлювали такі найважливіші фактори як заселеність і розораність земель, які прогресували в її губерніях швидше, ніж в інших частинах Російської імперії.

Також прямим наслідком швидкого зростання цін на землю було і зростання орендних цін на неї, що можна побачити у наступній таблиці.

¹⁸ Овдін О.В. Вказ. пр. С. 9-10.

¹⁹ Цибуленко Г., Цибуленко Л. Аграрна криза на тлі екологічної катастрофи в Херсонській губернії на початку ХХ століття // *Scriptorium nostrum*. 2015. № 3. С. 114.

²⁰ Держархів Херсонської області (ДАХО). Ф. 44. Оп. 1. Спр. 431. Арк. 98.

²¹ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. С. 243.

Таблиця 4
Середня річна орендна плата за десятину ріллі в рублях²²

Губернія	1881 р. (при оренді за один рік)	1901 р. (при оренді за один рік)	1901 р. (при оренді за декілька років)
Херсонська	4,53	8,97	6,22
Катеринославська	3,76	7,77	7,33
Таврійська	3,37	8,65	4,15

Як можна побачити з даних таблиці, по відношенню до середніх орендних цін на землю порядок губерній залишався такий самий, як і в попередній таблиці. Звернемо увагу на той факт, що в оренду землю здавали переважно малоземельні власники – духовенство, чиновництво та дрібне дворянство, власність землі яких не перевищувала 50 дес. У Херсонській губернії станом на 1905 р. вага їхніх господарств складала 22,48%. Треба відзначити у цей період роботу муніципалітетів, які, попри прагнення задовольнити землею всіх бажаючих міщан, сприяли розвитку саме високо-рендтабельних господарств, для чого проводили акції оренди з таким розрахунком, щоб міщанські сільськогосподарські ділянки зростали до 25 дес.

На початку ХХ ст. у Російській імперії існувало два типи оренди, що суттєво відрізнялися за характером виробничих відносин і виникали при користуванні орендною землею: голодна (продовольча) оренда найбідніших мас селянства та підприємницька оренда землі заможними селянами. При другому типі оренди заможні селяни орендували землю на декілька років, при цьому плата за землю коштувала їм дешевше при довгостроковій оренді й оренді великими ділянками. З цих орендованих селянами земель 40% перебувало в руках заможних селян. Наприклад, по Херсонській губернії орендувалося у 1900 р. 114,938 дес. у середньому по 495,4 дес. на одну операцію по ціні від 9 до 10 руб. за дес., у 1901 р. вже орендувалось 165,745 дес. по 560 дес. за операцію по ціні від 10 до 12 руб. (при оренді за один рік). Значні обсяги орендних ділянок свідчили про те, що вони орендувалися крупними виробниками. Оренда ж більшості селян була дрібною та не фіксувалася фінансовою системою губернії²³.

Столипінська аграрна реформа, головними напрямками якої було виселення значної частини селян на окраїни імперії, зруйнування селянської общини й створення прошарку заможних фермерських господарств, зумовила нову хвилю ринкової мобілізації земельної власності, а відтак – і здорожчання землі. Основні завдання реформи полягали у тому, щоб за селянами закріпити у приватну власність землю. Для цього потрібно було надати кредити на її придбання. Якщо взяти до уваги, що упродовж 1906-1914 рр. перехід на хутори та відруби сягнув значних розмірів, що потребувало ширшого застосування залізних плугів, упровадження технологій вирощування технічних культур та інших нововведень, то потреба фінансової підтримки виглядає очевидно²⁴.

Головними локомотивами фінансового та земельного забезпечення аграрного

²² Ibid. С. 243-244.

²³ Цибуленко Г., Цибуленко Л. Вказ. пр. С. 109, 111.

²⁴ Присяжнюк Ю.П. Вказ. пр. С. 23.

сектору економіки стали три банки: Селянський поземельний банк, Дворянський земельний банк і Земський банк.

9 (22) листопада 1906 р. видано указ, зміст якого стосувався звільнення селян із общини. Селянський банк зобов'язувався скуповувати поміщицькі садиби та продавати земельні паї селянам за пільговими цінами²⁵. Пропонувався багаторічний кредит, що доходив до 90% вартості землі при досить низькому відсотку (4,5%, враховуючи погашення). У 1912 р. Селянський банк видав позики на 1 млрд. 168 млн. руб.²⁶

Уряд розраховував на підтримку заможних селян, які повинні були першими покинути общину та зосередити у своїх руках більшу частину общинних, казенних і банківських земель, що були скуплені Селянським банком у поміщиків. Після указу 9 листопада розпочалася купівля земельних ділянок, укріплених за тими, хто залишив общину та подався у села. Такі наділи скуповували селянські багатії, які не обробляли цю землю, а негайно здавали в оренду та продовжували проживати в селі. Оскільки ціни на землю в українських губерніях були надзвичайно високі, то малоземельні охочіше залишали общину, щоб вигідніше продати укріплену ділянку або взяти позику²⁷.

Селянський банк активно сприяв концентрації землі в руках крупних господарів. Намагаючись їх підтримати, банк розорював селян, підривав економічний стан їх господарства. Особливо у важкому стані знаходилися бідняки та середняки. Не маючи засобів для сплати в термін платежів за позиками, більшість їх розорювалася. У 1906 р. недоїмки за платежами банку склали 18,3 млн. руб. (75% річного складу). Проте, вже на 1910 р. вони скоротилися до 9,1 млн. руб. Діяльність банку в Херсонській губернії була досить масштабною. Так, у 1900 р. ним було надано позик на придбання 8,127 дес., у 1904 – 146,730 дес. землі. У 1906 р. обсяги купівлі через банк знову скоротилися до 8 тис. дес., у 1908 р. склали 17,705 дес., а в 1913 р. лише 5,042 дес., що визначалося як спроможністю покупців, так і поступовим скороченням земельного ресурсу на ринку.

Окрім того, варто відзначити наявність цільового продажу банком землі. Це свідчило про ретельне відстеження ним ефективних господарств. У 1911 р. в Херсонській губернії банком було продано під хутори 273 ділянки середнім розміром 12,4 дес., під відруби з переселенням – 491 ділянку розміром 13,3 дес. і 137 – під відруби без переселення розміром 9,7 дес.²⁸

У цілому, за підрахунками О. Приймака, за рахунок банківських послуг розмір приватного землеволодіння на Півдні України збільшили 16 635 селян, що становило 1,7% від загальної кількості сільського населення регіону. Унаслідок купівлі ділянок з фондів і при посередництві банку, 68% його клієнтів підвищили розмір свого землеволодіння до рівня заможних селян, а 31% – до рівня селян-середняків²⁹.

Треба відзначити той факт, що малоземельні селяни, у своїй більшості, ставилися негативно до діяльності Селянського банку. Зважаючи на те, що банк був великим земельним власником, селяни були впевнені, що політика банку має грабіжницький

²⁵ Корновенко С.В., Герасименко О.В. Вказ. пр. С. 92.

²⁶ Коваленко В.О. С.Ю. Вітте й П.А. Столипін: два погляди на одну проблему // Український селянин. Збірник наукових праць. 2006. Вип. 10. С. 18.

²⁷ Ресент О.П. Вказ. пр. С. 7, 11-12.

²⁸ Цибуленко Г., Цибуленко Л. Вказ. пр. С. 114-115.

²⁹ Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002. С. 7.

характер щодо них. Вигідна вона лише поміщикам і заможним селянам. За таких обставин селяни часто відмовлялися від купівлі землі у Селянського банку чи за його сприяння, від сплати грошових внесків банку³⁰.

Іншим суттєвим недоліком була неузгодженість у роботі самих іпотечних банків. Так, якщо уряд за допомогою операцій Селянського банку із перепродажу землі намагався регулювати скорочення поміщицького землеволодіння та мобілізації земельної власності на користь селянства, то Дворянський банк своїми пільговими позиками штучно стримував розпродаж поміщицької землі. Це дозволяло поміщикам утримувати на високому рівні земельні ціни. У результаті, діяльність Дворянського банку перешкоджала розширенню селянського землеволодіння, у першу чергу приватного, а тому фактично суперечила завданням Столипінської аграрної реформи³¹.

Варто звернути увагу й на правила продажу банками державних земель. Згідно з указом від 19 травня 1912 р. державні землі перед продажем здавалися у шестирічну оренду із зобов'язанням вести поліпшене господарство за встановленою сівозміною. Такі землі могли бути продані лише після закінчення орендного терміну в разі точного виконання орендарем всіх зобов'язань. Для селян така попередня оренда була незрозумілою і не відповідала їх інтересам. Цілком природним було їх прагнення стати власниками земель, вносити платежі не в якості оренди, а як погашення боргу за купівлю³². Негативною стороною цього указу стало подорожчання державної землі. Так, у 1917 р. в Катеринославській губернії її продавали від 106 до 274 руб., у середньому – по 194 руб. за десятину³³.

Одним з головних факторів цінотворення землі є ринкові умови, що формують баланс між попитом і пропозицією. За підрахунками В. Шевченка, у межах дев'яти українських губерній, які входили до складу Російської імперії, упродовж 1906-1914 рр. було укладено 238,2 тис. торгових угод, спрямованих на продаж землі, і 248,7 тис. таких угод, спрямованих на її купівлю. Із них, на Півдні України було вчинено 54 003 угоди купівлі (22,7% від загальноукраїнського показника) і 45 584 угод продажу землі (19,1%). Усього за цей період було продано 2 631 713 дес. (36,9%), куплено – 2 753 659 дес. землі (36,5%). Лідером купівлі-продажу землі у регіоні була Херсонська губернія, де було вчинено угод з продажу землі – 19 553, з купівлі – 19 542; продано – 1 158 164 дес., куплено – 1 146 697 дес. землі. Другою за рівнем купівлі-продажу землі була Таврійська губернія (угод з продажу – 16 357, з купівлі – 16 367; продано – 795 229 дес., куплено – 887 905 дес.), третьою – Катеринославська (угод з продажу – 9674, з купівлі – 18 094; продано – 678 320 дес., куплено – 719 057 дес.)³⁴.

У цілому, земельний ринок Південної України виглядав найбільш збалансованим з-поміж інших українських губерній. Цьому сприяли такі суттєві фактори, як наявність великих площ вільної землі, найнижча в Україні щільність населення, підпо-

³⁰ Корновенко С.В., Герасименко О.В. Вказ. пр. С. 112.

³¹ Коріненко П.С., Терещенко В.Д. Проблеми державного кредитного забезпечення поміщицьких та селянських господарств в роки Столипінської аграрної реформи // Український селянин. Збірник наукових праць. 2006. Вип. 10. С. 32.

³² Ход крестьянского дела // Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год. Екатеринослав: Губернская типография, 1915. С. 85-86.

³³ Ход крестьянского дела // Екатеринославский адрес-календарь. 1917 год. Екатеринослав: Губернская типография, 1917. С. 38.

³⁴ Шевченко В. Ринкова мобілізація земельної власності в роки столипінської аграрної реформи (на матеріалах України) // Сіверянський літопис. 2011. № 6 (102). С. 90-91.

рядкування сільськогосподарського виробництва законам ринкової економіки, заселення краю іноземними колоністами-фермерами й ін. Як наслідок, у регіоні сформувались надзвичайно сприятливі умови для розвитку та еволюції земельного ринку. Землі тут продавалися й купувалися досить багато. Усе це сприяло тому, що за багатьма середньостатистичними показниками Південна Україна помітно переважала інші українські регіони³⁵.

По всій Україні основною причиною продажу землі був пошук кращої ділянки – з допомогою переселення або купівлі більш привабливого (з точки зору розміру) землеволодіння³⁶. Серед продавців землі, як і раніше, продовжували виділятися дворяни. Після поразки революції 1905-1907 рр. купівля дворянами земель почала відновлюватися, хоча й помітно поступалася її продажу. При цьому, в середовищі дворян дедалі помітною ставала тенденція до внутрішнього перерозподілу їхнього земельного фонду в напрямку концентрації земельних угідь у руках найбагатших дворянських родин. До активних продавців землі з початком ХХ ст. можна віднести також купців і банки. Перші, скупивши у 60-80-х рр. ХІХ ст. величезні земельні площі, з різким подорожчанням землі почали масово розпродувати її, отримуючи від торгово-поземельних операцій надвисокі прибутки. Банки ж, особливо Селянський, отримавши дозвіл на придбання земельної власності з метою її перепродажу, в роки аграрної реформи П. Столипіна, перетворились на справжніх лихварів не тільки щодо фінансового капіталу, але й щодо капіталу земельного. Серед покупців земельної власності найперше слід відзначити селян-одноосібників, чисельність яких помітно зросла у роки реформи, а також козаків і південноукраїнських колоністів. Серед колективних землевласників активними покупцями землі виявили себе селянські й інші товариства, залізничні та промислові компанії тощо³⁷.

Унаслідок проведення Столипінської реформи на Півдні України зменшилася площа державного, дворянського та купецького землеволодіння. За рахунок останніх збільшився розмір селянської земельної власності. Напередодні революційних подій 1917 р. він дорівнював 9 914 720 дес. і складав 56,2% всієї території регіону³⁸.

Зважаючи на головні сподівання П. Столипіна на створення прошарку «міцних і сильних» господарів, не менш важливим завданням для нього було й утримання основної маси селян від розорення та загибелі. Держава повинна була опікуватися селянами і захищати їх, у тому числі й від вторгнення розкладаючих впливів і руйнуючих ринкових відносин³⁹. Тогочасна статистика навіть врахувала таку причину продажу землі черезсмужного володіння, як пияцтво. З цієї причини по всій Україні продали землю 1,3% селян⁴⁰. Безсумнівно, багатьох господарів бентежило, що власник, який укріпив свою землю, міг пропити її, продати за безцінь, а багаті селяни, скориставшись цим, могли скупити її велику кількість.

У зв'язку з почастішанням випадків марнотратства, що призводило до легковажного відчуження окремими господарями ділянок землі, 18 травня 1911 р. був прийнятий закон «Про заснування опіки над сільськими мешканцями внаслідок марно-

³⁵ Ibid. С. 93.

³⁶ Краснікова О.М. Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): історико-економічне дослідження. Полтава: РВВ ПДАА, 2018. С. 173-174.

³⁷ Шевченко В. Вказ. пр. С. 94.

³⁸ Приймак О.М. Вказ. пр. С. 9.

³⁹ Михайлюк О.В. Вказ. пр. С. 27.

⁴⁰ Краснікова О.М. Вказ. пр. С. 173.

тратства». Згідно з законом, на майно особи, визнаної волосним судом марнотратом, накладався арешт і призначалися опікуни. Волосне правління, у свою чергу, не мало право засвідчувати операції, що здійснювалися власником майна на ділянки обштинної землі, які перебували у його користуванні⁴¹.

Стосовно побоювань селян, що багатії могли скупити всю землю, то уряд не надавав цьому факту важливого значення. Якщо кілька заможних селян скуповували по 100-300 дес., то придбати землю вони могли тільки за готівку, оскільки Селянський банк брав у заставу та видавав позики лише до певної норми. До того ж, застава землі в банку супроводжувалася наданням великої кількості документів (заява про видачу позики; умова сторін про купівлю-продаж землі; згода сільського товариства про укріплення землі; посімейно-майновий список покупця; план землі; заставне свідоцтво старшого нотаріуса й ін.). Після розгляду банком цих документів і дозволу на позику, вчинялися купчі, після затвердження яких могли бути видані позики. У результаті, процес отримання заставного свідоцтва затягувався на кілька місяців, а купча вчинялася упродовж одного-двох років.

Такий тривалий процес отримання позики під заставу надільних земель змушував селян продавати свої землі багатіям, які могли сплатити хоча б частину суми готівкою, за заниженою ціною, оскільки очікувати позики від Селянського банку означало залишитися на цілий рік без посіву та без доходів. Це й було основною причиною купівлі заможними селянами земель.

Також звернемо увагу й на той факт, що оцінка земель Селянським банком була майже вдвічі нижчою за існуючі ціни. Так, землі, не відведені до одного місця, продавалися на Півдні України у 1908 р. по 50-60 руб., в 1909 р. – по 100-150 руб. Відведені ж землі до одного місця у тих же селах продавалися по 200-300 руб. за десятину, а оцінка їх банком залишалася такою самою⁴².

Отже, ціна на землю на Півдні України від другої половини XIX – до початку XX ст. зросла майже на 200% (у середньому від 15-25 до 200 руб. за десятину). Цьому сприяли такі фактори, як наявна до продажу площа земель, придатних для сільського господарства, найнижча в Україні щільність населення, підпорядкування сільськогосподарського виробництва законам ринкової економіки, баланс між попитом і пропозицією на землю. Водночас прискорене зростання ціни на землю було небажаним явищем, оскільки викликало негативне уявлення про нову форму володіння. Якщо за час від проведення Селянської реформи 1861 р. до Столипінської аграрної реформи цінову політику визначали переважно фактори зростання ринкового обігу землі, що спричиняло мобілізацію її від рук одного стану до іншого, то у період Столипінської реформи, крім вказаних явищ, одну з головних ролей у цінотворенні землі почали відігравати банківські установи. Неузгодженість уряду з діями банків та останніх поміж собою було однією з причин, яка призводила до посилення процесу концентрації великої кількості землі у руках заможних верств населення, тим самим, сприяючи розоренню малоземельних селян. Зрозуміло, що причини цієї неузгодженості лежали не в економічній, а в суто політичній площині. Намагаючись створити

---

⁴¹ Журнал Херсонского губернского присутствия. 1911 год июля 11 дня // Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 год. Херсон: Типография Херсонского Губернского Правления, 1912. С. 28-31.

⁴² Иванов. Обзор деятельности землеустроительных комиссий Екатеринославской губернии за 1909 год // Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1910 год. Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1910. С. 12-14.

новий прошарок заможних селян-власників, уряд не міг не рахуватися з інтересами поміщиків, як головної соціальної опори самодержавства.

За оцінкою сучасних експертів, вартість землі сільськогосподарського призначення в Україні, після зняття мораторію, може становити 1,5-2 тис. дол. за гектар. Задля зменшення ризиків для сільськогосподарського виробництва (23% українців вважають, що зняття мораторію на продаж землі дозволить скупити її олігархам), у сучасних реаліях проведення земельної реформи уряду слід особливу увагу звернути на досвід вирішення земельного питання у попередні роки, удосконалити чинне земельне законодавство, а також узгодити кредитну політику банківських установ.

REFERENCES

- Ivanov** (1910). Obzor deiatelnosti zemleustroitelnykh komissii Yekaterinoslavskoi gubernii za 1909 god [Overview of the activities of land management commissions of the Ekaterinoslav province for 1909]. In *Adres-kalendar Yekaterinoslavskoi gubernii na 1910 god* (pp. 8-16). Yekaterinoslav [in Russian].
- Korinenko, P.S., & Tereshchenko, V.D.** (2006). Problemy derzhavnogo kredytnoho zabezpechennia pomishchyskykh ta selianskykh hospodarstv v roky Stolypinskoi ahrarnoi reformy [Problems of State Credit Provision of Landlords and Peasants during the Stolypin Agrarian Reform]. *Ukrainskyi selianyn*, 10, 29-32 [in Ukrainian].
- Kornovenko, S.V., & Herasymenko, O.V.** (2017). *Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902-1917 rr.* [Peasant rebel. Peasant Revolution in Ukraine 1902-1917]. Cherkasy: Chabanenko Yu.A. [in Ukrainian].
- Kovalenko, V.O.** (2006). S.Yu. Vitte y P.A. Stolypin: dva pohliady na odnu problemu [S.Yu. Witte and P.A. Stolypin: two views on one problem]. *Ukrainskyi selianyn*, 10, 16-18 [in Ukrainian].
- Krasnikova, O.M.** (2018). *Finansy i kredyt u silskomu hospodarstvi Livoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): istoryko-ekonomichne doslidzhennia* [Finance and credit in agriculture of the Left Bank Ukraine (second half of XIX – beginning of XX century): historical and economic research]. Poltava: RVV PDAA [in Ukrainian].
- Mykhailiuk, O.V.** (2006). Stolypinska ahrarna reforma v konteksti protsesiv rozselianennia silskoho hospodarstva na terenakh Rosiiskoi imperii [Stolypin Agrarian Reform in the Context of Agricultural Settlement Processes in the Russian Empire]. *Ukrainskyi selianyn*, 10, 25-29 [in Ukrainian].
- Ovdin, O.V.** (2005). *Stolypinska ahrarna reforma na Katerynoslavshchyni (1906-1916 rr.)* [Stolypin Agrarian Reform in Katerynoslav Region (1906-1916)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Pavelchuk, H.O.** (2012). Rehionalna spetsyfika provedennia stolypinskoi ahrarnoi reformy na terytorii Ukrainy [Regional specifics of Stolypin agrarian reform in Ukraine]. *Literatura ta kultura Polissia*, 71, 174-184 [in Ukrainian].
- Prisiazhniuk, Yu.P.** (2006). Mentalni «pochuvannia» ukrainskoho selianstva v umovakh provedennia Stolypinskoi ahrarnoi reformy [Mental «feelings» of the Ukrainian peasantry in the conditions of Stolypin agrarian reform]. *Ukrainskyi selianyn*, 10, 22-25 [in Ukrainian].
- Pryimak, O.M.** (2002). *Stolypinska ahrarna reforma na Pivdni Ukrainy (1906-1917 rr.)* [Stolypin Agrarian Reform in the South of Ukraine (1906-1917)]. Zaporizhzhia: Tandem-U [in Ukrainian].
- Pryymak, O.M.** (2002). *Stolypinska ahrarna reforma na Pivdni Ukrainy (1906-1917 rr.)* [Stolypin Agrarian Reform in the South of Ukraine (1906-1917)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Reient, O.P.** (2006). Stolypinska ahrarna reforma: osnovni podii, periodyzatsiia, osoblyvosti, naslidky [Stolypin agrarian reform: main events, periodization, features, consequences]. *Ukrainskyi selianyn*, 10, 6-16 [in Ukrainian].
- Semenov-Tian-Shanskii, V.P.** (Ed.). (1910). *Rossia. Polnoie geograficheskoe opisanie nashego otechestva. Nastolnaia i dorozhnaia kniga. Novorossia i Krym.* (Vols. XIV). Sankt-Peterburg: Izdanie A.F. Devriyena [in Russian].
- Shevchenko, V.M.** (2010). *Zemelnyi rynek Ukrainy (1861-1917 rr.)* [Land Market of Ukraine (1861-1917)]. Nizhyn: Aspekt-Polihraf [in Ukrainian].
- Shevchenko, V.M.** (2011). Rynkova mobilizatsiia zemelnoi vlasnosti v roky stolypinskoi ahrarnoi reformy (na materialakh Ukrainy) [Rynkova mobilizatsiia zemelnoi vlasnosti v roky stolypinskoi ahrarnoi reformy (na materialakh Ukrainy)]. *Siverianskyi litopys*, 6 (102), 89-95 [in Ukrainian].
- Tsybulenko, H., & Tsybulenko, L.** (2015). Ahrarna kryza na tli ekolohichnoi katastrofy v Khersonskii

hubernii na pochatku XX stolittia [Agrarian crisis against the backdrop of an environmental disaster in Kherson province in the early XX century]. *Scriptorium nostrum*, 3, 107-124 [in Ukrainian].

Yakymenko, M.A. (1996). Stanovlennia selianskoho (fermerskoho) gospodarstva v Ukraini pislia skasuvannia kriposnogo prava (1861-1918 rr.) [Formation of peasant (farmer) economy in Ukraine after the abolition of serfdom (1861-1918)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 3-13 [in Ukrainian].

Irina Mironova

(Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine)

e-mail: ya.Irina761@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>

Land Price Dynamics in the South of Ukraine (Second Half of the 19th – Beginning of the 20th Century)

The main factors and special reasons that influenced the land price formation in the southern region of Ukraine in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century are presented in the paper. Among them were the areas of agricultural land available for sale, the lowest population density in Ukraine, the dependence of agricultural production on the laws of a market economy, the balance between supply and demand for land. It is noted that the Peasant Reform of 1861 and Stolypin Agrarian Reform played a key role in the formation of the land market and its price formation.

It is stated that the reform of 1861 gave impetus to increase the market turnover of land and led to its mobilization. The main reasons for the increase in land prices in the post-reform period were the reduction in the size of aristocratic land ownership, the arrears of private land ownership, the existing demand for land and its profitability, and rising rental prices for land.

It is proved that Stolypin Agrarian Reform caused a new wave of market mobilization of land ownership, which led to higher land prices. The role of the Peasants' Land Bank and the Nobles' Land Bank in the financial and land support of the agricultural sector of the South Ukraine economy is determined. It is stated that the above-mentioned banks acted mainly to the benefit of the well-to-do population, which led to the intensification of the process of large amounts of land concentration in their hands and contributed to the burst-up of land-poor peasants. It is traced that the price of land in the southern region of Ukraine from the second half of the 19th to the beginning of the 20th century increased by an average of 200% – from 15-25 to 200 rub. for a desiatyna.

Keywords: land market, land price, Peasant Reform of 1861, Stolypin Agrarian Reform, Peasants' Land Bank and the Nobles' Land Bank

УДК 364.5 : 376 : 94 (477) «18/19»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).407](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).407)

ОДЕСЬКЕ УЧИЛИЩЕ ДЛЯ НЕЗРЯЧИХ ДІТЕЙ: ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ТА ФОРМУВАННЯ ТРУДОВИХ НАВИЧОК У ВИХОВАНЦІВ (1887-1915 рр.)

Тетяна Моїсеєва

Одеський національний політехнічний університет (Одеса, Україна)

e-mail: m.tatyana.n.33@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7129-6046>

Статтю присвячено аналізу діяльності Одеського училища для дітей з вадами зору (під патронатом Одеського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих) у сфері організації навчального процесу та вироблення трудових навичок у вихованців. Окремо розглядаються шляхи вирішення питань забезпечення училища фахівцями по роботі з незрячими та формування контингенту вихованців.

Ключові слова: *Одеське відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, училище для незрячих дітей, навчальний процес, формування трудових навичок*

Проблема суспільної адаптації людей з обмеженими можливостями, у тому числі незрячих, була і залишається надзвичайно актуальною і тому повинна стати одним з пріоритетних напрямків соціальної політики української держави. Істотним фактором цієї адаптації є створення умов для отримання особами з порушеннями зору повноцінної освіти та можливості оволодіти певною професією, що дало б їм перспективу, в подальшому, знайти своє місце у суспільстві.

Значний науковий і практичний інтерес представляє досвід роботи в означеній сфері Одеського відділення Маріїнського опікунства про сліпих (ОВМОС – *Авт. скороч.*) та створеного ним училища для незрячих дітей.

Сучасну українську історіографію проблеми представляють праці, які умовно можна поділити на дві групи. *Перша* – наукові розвідки загального характеру, в яких, у широкому контексті, розглядається практика опіки дітей, у тому числі, дітей з особливими потребами (О.В. Кравченко¹, Ю.В. Сербалюк²). До *другої* групи варто віднести роботи, безпосередньо присвячені різним площинам організації допомоги особам з функціональними обмеженнями (О.В. Кравченко³, М.В. Марчук⁴, Т.М. Моїсеєва⁵,

¹ Кравченко О. Добровчинні товариства опіки дітей в Одесі (друга половина XIX – початок XX століть) // Скарбниця української культури: 36. наук. пр. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 119-123; Кравченко О. Опіка над дітьми на Чернігівщині у XIX – на початку XX ст. // Ніжинська старовина. 2013. Вип. 16. С. 62-73.

² Сербалюк Ю.В. Благодійна та освітньо-виховна діяльність закладів Відомства установ імператриці Марії у Кам'янці-Подільському наприкінці XIX – на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2011. Т. 18. С. 388-402.

³ Кравченко О.В. Опіка над сліпими дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Сер.: «Історія та географія». 2012. Вип. 44. С. 50-54.

⁴ Марчук М.В. Діяльність опікунсько-виховних закладів Буковини у контексті суспільної опіки дітей з особливими потребами (к. XIX – перша третина XX ст.) // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. 2014. № 4. С. 11-19.

⁵ Моїсеєва Т.М. Одеське відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих: формування структури та засад діяльності (1887-1915 рр.) // Інтелекція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 14. Серія: історія. 2008. С. 35-44

Ю.В. Соколовська⁶, В.О. Стремецька⁷, О.М. Устименко⁸.

Незважаючи на значний інтерес сучасних науковців до історичного аспекту питання опіки «особливих» дітей, роль у цій справі спеціалізованих навчальних закладів залишається в колі малодосліджених проблем і потребує подальшого вивчення.

Метою статті є дослідження діяльності Одеського училища для незрячих дітей (під патронатом ОВМОС) у сфері організації навчального процесу та формування трудових навичок у вихованців. Джерельну базу публікації склали звіти про діяльність ОВМОС за 25 років.

Виховні заклади для незрячих у Російській імперії входили до системи установ Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, статут якого був затверджений 13 лютого 1881 р.⁹

Одеське відділення Маріїнського опікунства про сліпих було відкрите на початку 1887 р. Вже на першому засіданні Ради Опікунства було вирішено, в якості першого кроку, відкрити школу (у звітах ОВМОС фігурують, як поняття «школа», так і поняття «училище») для 10 сліпих хлопчиків і сприяти залученню до роботи у ній профільних фахівців¹⁰.

Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що керівництво ОВМОС особливу увагу приділяло формуванню контингенту учнів школи. Не дивлячись на те, що відкриття такого закладу в Одесі було нагально необхідним (за статистичними даними, серед 3 500 сліпців по Херсонській губернії, діти з вадами зору склали ¼ частину), спочатку населення відносилося до нього з недовірою. Так, на першому році існування школи, на десять вакантних місць було прийнято лише троє дітей, у 1888 р. ця цифра збільшилася до п'яти.

Подібна недовіра, на думку членів Правління, пояснювалася новизною справи, а також тим, що значна частина місцевої спільноти вважала незрячих втраченими для суспільства, не розуміла, що їх можливо не лише навчити грамоті, а й допомогти отримати професію і, таким чином, адаптувати до життя, зробити їх повноцінними членами громади¹¹.

Враховуючи це, керівниками ОВМОС було проведено певну агітаційну та роз'яснювальну роботу серед мешканців, зокрема, через публікації у місцевій пресі. З цією ж метою, Рада товариства звернулася до голови губернської земської управи з проханням поширити серед селян відомості про існування в Одесі училища для слі-

⁶ Соколовська Ю.В. Допомога хворим дітям та дітям з обмеженими можливостями у Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX століть // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Сер.: «Історія та географія». 2012. Вип. 44. С. 168-171.

⁷ Стремецька В.О. Організація навчання сліпих та глухонімих дітей у XIX – на початку XX століття // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Сер.: Педагогіка. 2009. Т. 112, Вип. 99. С. 143-147.

⁸ Устименко О.М. Харківське училище для незрячих дітей (1886-1917 рр.) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2010. № 906. Вип. 13. С. 114-119.

⁹ Отчет о деятельности Одесского Отделения, состоящего под августейшим покровительством ея императорского величества государыни императрицы, Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1892 г. Одесса: типография Е.И. Фесенко, 1893. С. 16.

¹⁰ Отчет о деятельности одесского отделения марининского попечительства для призрения слепых за 1887 г. Одесса: Типография «Одесского Листка», 1888. С. 4-5.

¹¹ Отчет о деятельности Одесского Отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1888 г. Одесса: Типография «Одесского Листка», 1889. С. 5-6.

пих хлопчиків, а також сприяла виданню тематичних брошур під авторством статського радника І.Н. Галагана («К торжеству открытия в г. Одессе училища для слепых мальчиков», «Что делалось и делается у нас в России для слепцов») та вчителя А. Дабежа («О воспитании слепых»)¹².

Проведена роз'яснювальна робота мала позитивні наслідки – в наступні роки кількість опікуваних невпинно збільшувалася: у 1891 р вона складала 14 осіб, у 1898 та 1902 рр. відповідно – 31 та 53 особи¹³.

Збільшення довіри до закладу та зростання його авторитету в суспільстві спонукали керівництво ОВМОС поступово розширювати коло опікуваних і напрямки діяльності організації. З 1896 р. училище для незрячих почало здійснювати прийом дівчаток; у 1903 р. було відкрито притулок (гуртожиток) з майстернями для дорослих сліпців, що закінчили училище, а при ньому – відділення для малолітніх (від трьох до семи років); у 1913 р. було завершено будівництво гуртожитку для дорослих дівчат і притулок для старих сліпців¹⁴.

Слід зазначити, що хоча в одеському училищі перевага віддавалася сліпцям з Херсонської губернії та м. Одеси, правління закладу не відмовляло у прийомі й вихідцям з інших губерній. Ілюстрацією тут слугує, наприклад, звіт ОВМОС за 1912 р., де в характеристиці учнівського контингенту названі, у тому числі, й уродженці Подільської, Бессарабської, Таврійської, Могилевської, Катеринославської, Київської, Курської й Орловської губерній¹⁵.

Налагодження продуктивної діяльності закладу вимагало, поряд з вирішенням інших проблем, і організації навчального процесу, забезпечення його необхідною матеріальною базою.

Збільшення кількості учнів, згодом, зумовило, необхідність їх поділу на три класи (з урахуванням віку дітей, їх здібностей і рівня підготовки), для яких були розроблені учбові програми з використанням відповідних для такої специфічної аудиторії форм і засобів навчання. Серед предметів, які викладалися, з відмінним рівнем складності у різних класах, можна назвати наступні: арифметика, географія, історія, зоологія, російська мова (читання та письмо по шрифту Брайля), Закон Божий, малю-

¹² Отчет... за 1887 г. С. 6; Отчет... за 1888 г. С. 5-6.

¹³ Отчет о деятельности Одесского отделения, состоящего под августейшим покровительством ея императорского величества государыни императрицы, попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1891 г. Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1892. С. 9; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета одесского отделения попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1898 г. Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1899. С. 15; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета одесского отделения попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1902 г. Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1903. С. 5.

¹⁴ Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета одесского отделения попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1896 г. Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1897. С. 7, 12; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета одесского отделения попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1903 г. Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1904. С. 4; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета одесского отделения попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1913 г. Одесса: Типография под фирмой «Вестник виноделия», 1914. С. 4.

¹⁵ Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета одесского отделения попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1912 г. Одесса: Типография под фирмой «Вестник виноделия», 1913. С. 4.

вання, фізичне виховання, церковний і світський спів. При цьому, заняття розподілялися таким чином, щоб діти без втоми більшу частину дня проводили в діяльності¹⁶.

З 1893 р. для вихованців (за бажанням і здібностями) було запроваджено уроки музики – навчання грі на струнних інструментах, пізніше – на роялі. Заняття безоплатно проводили відомий військовий капелмейстер Ф.І. Бондаренко, І.В. Лабінський, Є.П. Гладкова. З часом було створено невеличкий оркестр, який вже у 1908 р. виконував близько 17 п'єс¹⁷.

З самого початку існування керівництво установи велику увагу приділяло не лише засвоєнню вихованцями певної системи знань за шкільною програмою, а й формуванню трудових навичок, навчанню професії.

З цією метою для утриманців училища, незалежно від віку, окрім навчальних занять в аудиторіях, було організовано і роботу в майстернях. У 1896 р. учні першого класу проводили у майстерні по 3 години на тиждень, третього – 9 годин, а сліпці з ремісничого відділення – по шість з половиною годин щоденно¹⁸.

На перших порах діти, в основному, опановували ремесла, які не потребували володіння складними професійними навичками: плетіння та виготовлення килимів, в'язання, виготовлення різноманітних щіток та ін.¹⁹

Згодом межі трудового навчання сліпих дітей було розширено. У квітні 1893 р., для ознайомлення учнів з головними прийомами столярства, в училище було запрошено столяра, а з 1 вересня 1908 р. в ремісничому відділенні училища було введено навчання шевській майстерності, що дало можливість задовольняти внутрішні потреби закладу по виготовленню та ремонту взуття²⁰.

З 1899 р. бере початок ще один цікавий почин робітників закладу щодо навчання дітей певним професійним навичкам – за ініціативою доктора М.С. Моргулієса з деякими вихованцями було розпочато заняття з анатомії, фізіології та масажу. Для закріплення отриманих знань на практиці, за пропозицією помічника лікарняного інспектора доктора С.Є. Попова та сприяння графині А.І. Шувалової, старший лікар єврейської лікарні дозволив масажистам-сліпцям практикуватися в амбулаторії. По закінченню практики вісім вихованців отримали від лікарняної управи свідоцтва на право займатися масажем під керівництвом і наглядом лікаря²¹.

Варто однак зазначити, що це починання не мало бажаних наслідків, оскільки жодному учню не було запропоновано місце масажиста, що можна пояснити неготовністю суспільства сприймати сліпих як повноправних його членів і конкуренцією у

¹⁶ Отчет... за 1891 г. С. 11-14.

¹⁷ Отчет о деятельности Одесского отделения, состоящего под августейшим покровительством ея императорского величества государыни императрицы, попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1893 г. Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1894. С. 13; Отчет... за 1896 г. С. 12; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета одесского отделения попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1908 г. Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1909. С. 9; Отчет... за 1913 г. С. 5.

¹⁸ Отчет... за 1896 г. С. 28.

¹⁹ Отчет о деятельности Одесского Отделения, состоящего под августейшим покровительством ея императорского величества государыни императрицы, Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1889 г. Одесса: типография Е.И. Фесенко, 1890.

²⁰ Отчет... за 1893 г. С. 13; Отчет... за 1908 г. С. 10.

²¹ Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского Отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1901 г. Одесса: типография Е.И. Фесенко, 1902. С. 13-14.

цій сфері послуг, зумовленою наявністю досить великої кількості зрячих масажистів.

Навчання незрячих основам ремесел, в скорому часі, дало свої позитивні результати. Так, наприклад, роботи утриманців училища були представлені та одержали позитивні відгуки на сільськогосподарській виставці в Херсоні 1890 р. (училище нагороджено срібною медаллю), першій виставці рослинництва у Гаграх 1903 р. (срібна медаль), плавучій виставці Російського товариства пароплавства і торгівлі 1909 р.²²

Не менш високою оцінкою якості виробів сліпих дітей служило і те, що замовлення на них надходили від самих різноманітних організацій та установ, а саме: Російського товариства пароплавства і торгівлі, Товариства Одеської конки, Одеської міської в'язниці, Одеської міської лікарні, Одеського військового шпиталю, Одеського міського водогону, Міського сирітського будинку, Одеського юнкерського училища, Імператорського університету, Севастопольської військової портової контори, акцизних управлінь низки губерній (Гродненської, Люблінської, Таврійської, Волинської, Херсонської й ін.)²³.

Збільшення попиту населення на добротні вироби учнів училища згодом дало можливість реалізовувати їх через торгову мережу. Наприклад, у 1897 р. реалізацією виробів інвалідів (без будь-якої винагороди за організацію цієї справи) займались Одеська земська управа, громадяни: Є.Є. Хакаловська, (утримувала магазин на вул. Дерibasівській), М.І. Купуричкін (Дерибасівська), М.М. Цише (Поштова) й ін.²⁴

Керівництво закладу не залишилося осторонь вирішення і ще однієї проблеми – влаштування долі тих вихованців, які закінчили курс навчання, але не мали сім'ї та власної домівки. Для цієї категорії опікуваних у 1903 р. було відкрито спеціальне Сховище (гуртожиток) з майстернями, в яких дорослі сліпці повинні були працювати на замовлення, а за виручені кошти оплачувати проживання та харчування у гуртожитку по 7 руб. на місяць. З часу відкриття Сховища туди було поміщено 5 осіб у віці 17-25 років²⁵.

Аналіз звітів ОБМОС свідчить, що організація повноцінного функціонування Сховища не була здійснена належним чином. Наприклад, дорослі сліпці не завжди отримували замовлення, а їх розподіл між училищем і Сховищем спричиняв дефіцит

---

²² Отчет о деятельности Одесского Отделения, состоящего под августейшим покровительством ея императорского величества государыни императрицы, Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1890 г. Одесса: типография Е.И. Фесенко, 1891. С. 16; Отчет... за 1903 г. Одесса: типография Е.И. Фесенко, 1904. С. 12-13; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского Отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1909 г. Одесса: типография Е.И. Фесенко, 1910. С. 11.

²³ Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского Отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1899 г. Одесса: типография Е.И. Фесенко, 1900. С. 18; Отчет... за 1901 г. С. 15-16; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского Отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1904 г. Одесса: типография Е.И. Фесенко, 1905. С. 9; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского Отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1905 г. Одесса: типография Е.И. Фесенко, 1906. С. 9-10.

²⁴ Отчет... за 1892 г. С. 29; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского Отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1897 г. Одесса: типография Е.И. Фесенко, 1898. С. 17.

²⁵ Отчет... за 1903 г. С. 4; Отчет... за 1904 г. С. 11-12.

роботи для обох закладів. З іншого боку, не всі утриманці Сховища бажали займатися ремеслами і через деякий час залишали заклад, що на наш погляд, робило його функціонування взагалі безперспективним (враховуючи загалом обмежене число «клієнтів» Сховища)²⁶.

Результативність діяльності училища у сфері підготовки учнів до трудового життя, в першу чергу, слід оцінювати показниками затребуваності випускників закладу на ринку праці. І тут хотілося б звернути увагу на деякі особливості.

Звіти про діяльність ОВМОС (по 1912 р. включно) не дають будь-яких даних про отримання незрячими замовлень на виконання столярських, або шевських робіт. Аналогічне становище склалося із заявками на виготовлення щіток – їх виробляла лише незначна кількість випускників установи (у першу чергу, це було пов'язано з тим, що вироби сліпців виконувалися вручну, і тому не витримували конкуренції з більш дешевими іноземними аналогами, що вироблялися із застосуванням техніки). Ця ситуація, як і у випадку з підготовкою масажистів, пояснюється, на наш погляд, двома головними чинниками – недовірою суспільства до професійної діяльності незрячих і конкуренцією на ринку послуг.

Більше можливостей працевлаштуватися отримали вихованці училища, які навчалися музиці і грали в училищному оркестрі (хоча, запроваджені у 1893 р. уроки музики, судячи з документів про діяльність ОВМОС, не мали чітко вираженої проф-орієнтаційної спрямованості). Найкращою ілюстрацією цьому є наведені далі факти. Так, вихованці Палатник і Печерський у ході навчання музиці в училищі продемонстрували гарні результати і після іспиту в музичному училищі Одеського відділення Імператорського Російського музичного товариства, отримали від художньої ради училища свідоцтва на звання регента церковного співу²⁷.

Відомості про випускників за період з 1897 по 1905 рр. (всього 29 осіб) свідчать, що п'ятеро з них влаштувалися музикантами у ресторани; троє залишилися у Сховищі при училищі, займалися виготовленням щіток; двоє – співали у церковному хорі²⁸.

У 1912 р. кількість випускників вже нараховувала 48 осіб, з яких 16 утворили два оркестри, один з яких грав в Астрахані, а другий – по південним містам Росії²⁹.

Винятково гостро в ОВМОС стояло питання про залучення до роботи в училищі професійних кадрів по роботі з незрячими. Не маючи можливості готувати такі кадри на місцевому рівні, правління організації запрошувало педагогів, що пройшли підготовку й отримали досвід роботи з цією категорією опікуваних у Московській школі й Олександрівському Петербурзькому училищі сліпих: А.П. Чиркіну, Ф.Є. Бартошевську, М.П. Гусєву, Н.Ф. Дубенську, М.В. Малахова й ін.³⁰

Згодом, педагогічний колектив поповнився колишнім учнем Аккерманської прогімназії П.П. Кірхнером, який потрапив до закладу у 17-річному віці в якості вихова-

²⁶ Отчет... за 1905 г. С. 10; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета Одесского Отделения Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых за 1906 г. Одесса: типография Е.И. Фесенко, 1907. С. 11-12.

²⁷ Отчет... за 1902 г. С. 8.

²⁸ Отчет... за 1905 г. С. 11-12.

²⁹ Отчет... за 1912 г. С. 8.

³⁰ Отчет... за 1887 г. С. 5-6; Отчет... за 1890 г. С. 6; Отчет... за 1901 г. С. 11; Отчет... за 1905 г. С. 5-6; Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета одесского отделения попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1914 г. Одесса: Типография под фирмой «Вестник виноделия», 1915. С. 5.

нця (втратив зір у результаті нещасного випадку на полюванні). Юнак продемонстрував великі здібності, витримав іспит на народного учителя та був прийнятий Радою Одеського відділення спочатку в якості помічника вчительки, а пізніше – вчителя³¹.

Вчительський персонал мав велике коло обов'язків: окрім проведення уроків, вони виконували також функції вихователів і завідували майном училища. Жалування педагогів складало 300-360 руб. на рік. Враховуючи невідповідність розміру зарплати та сфери відповідальності вчителів, Рада ОВМОС у 1901 р. визнала за потрібне здійснювати їм надбавку до жалувannya кожні п'ять років по 60 руб. на рік до досягнення розміру подвійного окладу³².

З 1896 р. у зв'язку з розширенням училища, збільшенням кількості учнів і необхідністю здійснення ефективного керівництва, у закладі було введено посаду інспектора з виплатою заробітної платні у розмірі 1500 руб. щорічно з коштів Головної Ради³³.

Висновки. Керівництво ОВМОС і педагогічний колектив училища для сліпих, провели велику роботу по налагодженню його плідного функціонування. Значна увага у цій діяльності приділялася організації навчального процесу, формуванню контингенту вихованців, вирішенню кадрової проблеми – залученню до установи профільних фахівців.

Важливою складовою справи було створення необхідних умов для професійного навчання вихованців закладу, урізноманітнення його форм і методів. У той же час, неготовність суспільства адекватно сприймати людей з вадами зору в своєму середовищі, конкуренція на ринку послуг, затрудняли незрячим можливість працевлаштуватися, застосувати трудові навички на практиці.

REFERENCES

- Kravchenko, O.** (2007). Dobrochynni tovarystva opiky ditei v Odesi (druha polovyna XIX – pochatok XX stolit) [Charitable societies of child custody in Odessa (second half of XIX – beginning of XX centuries)]. *Skarbnytsia ukrainiskoi kultury: Zbirnyk naukovykh prats*, 8, 119-123 [in Ukrainian].
- Kravchenko, O.** (2013). Opika nad ditmy na Chernihivshchyni u XIX – na pochatku XX st. [Childcare in Chernihiv in the 19th – early 20th centuries]. *Nizhynska starovyna*, 16, 62-73 [in Ukrainian].
- Kravchenko, O.** (2012). Opika nad slipyymi ditmy v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Custody for blind children in Ukraine (second half of XIX – early of XX century)]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody. Serii: «Istoriia ta heohrafiia»*, 44, 50-54 [in Ukrainian].
- Marchuk, M.V.** (2014). Diialnist opikunsko-vykhovnykh zakladiv Bukovyny u konteksti suspilnoi opiky ditei z osoblyvymy potrebamy (kinets XIX– persha tretyna XX st.) [Activities of guardianship institutions in Bukovina in the context of social care of children with special needs (end of XIX – first third of XX century)]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky*, 4, 11-19 [in Ukrainian].
- Moiseieva, T.N.** (2008). Odeske viddilennia Opikunstva imperatrytsi Marii Oleksandrivny pro slipykh: formuvannia struktury ta zasad diialnosti (1887-1915 rr.) [Odessa Branch of the Guardianship of Empress Maria Alexandrovna on the Blind: Forming the Structure and Foundations of Activity (1887-1915)]. *Intelihentsiia i vlada. Hromadsko-politychnyi naukovyi zbirnyk. Serii: istoriia*, 14, 35-44 [in Ukrainian].
- Serbaliuk, Yu.V.** (2011). Blahodiina ta osvithno-vykhovna diialnist zakladiv Vidomstva ustanov

³¹ Отчет... за 1892 г. С. 21.

³² Отчет состоящего под августейшим покровительством государыни императрицы Марии Федоровны Совета одесского отделения попечительства Императрицы Марии Александровны о слепых за 1900 г. Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1901. С. 12; Отчет... за 1901 г. С. 4-5.

³³ Отчет... за 1896 г. С. 4.

imperatrytsi Marii u Kamiantsi-Podilskomu naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Charitable and educational activities of the institutions of the Office of the Empress Maria in Kamianets-Podilsky in the late XIX – early XX centuries]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, 18, 388-402 [in Ukrainian].

Sokolovska, Yu.V. (2012). Dopomoha khvorym ditiam ta ditiam z obmezhenymy mozhlyvostiamy u Kharkivskii hubernii v druhii polovyni XIX– na pochatku XX stolit [Assistance to Sick Children and Children with Disabilities in Kharkiv Province in the Second Half of the XIX – early XX centuries]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody. Seriya: «Istoriia ta heohrafiia»*, 44, 168-171 [in Ukrainian].

Stremetska, V.O. (2009). Orhanizatsiia navchannia slipykh ta hlukhonimykh ditei u XIX – na pochatku XX stolittia [Organization of education for blind and deaf children in the 19th – early of the 20th century]. *Naukovi pratsi (Mykolaiv). Seriya: Pedahohika*, 99, 143-147 [in Ukrainian].

Ustymenko, O.M. (2010). Kharkivske uchylyshche dlia nezriachykh ditei (1886-1917 rr.) [Kharkov School for the Blind Children (1886-1917)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya: Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky*, 13, 114-119 [in Ukrainian].

Tatyana Moiseeva

(Odessa National Polytechnic University, Odessa, Ukraine)

e-mail: m.tatyana.n.33@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7129-6046>

Odesa Professional School for Blind Children: Organization of the Educational Process and Formation of Educatees Work Skills (1887-1915)

The experience of Odesa Professional School for Visually Impaired Children (under the patronage of Odesa Branch of the Guardianship of Empress Maria Alexandrovna of Blind) in the field of organizing the educational process and educatees work skills developing is analyzed.

It is noted that the distrust of the local community to the new initiative caused, at the first stage of the institution functioning, difficulties with the contingent formation. Taking that into account the administration of Odesa Branch of the Guardianship of Empress Maria Alexandrovna of Blind (OVMOS – author's abbreviation) carried out some agitation and explanatory work among the residents, in particular, through publications in the local press and distribution of thematic brochures, and that gave positive results.

The increase in the number of educatees, subsequently, necessitated their division into three classes (taking into account the age of children, their abilities and level of education), for which certain curricula were worked out using appropriate for such a specific audience forms and training tools.

An important component of the educational process was the development of educatees work skills. For this purpose, for the educatees of the School, regardless of age, in addition to training in classrooms, the work in workshops was organized. At first, children mainly mastered crafts that did not require complex professional skills: weaving and making carpets, knitting, making various brushes, etc.

Subsequently, the educatees were given the opportunity to master the basics of carpentry, shoemaking, and massage. The educatees' works were marked at several exhibitions; the School received orders from various organizations and institutions and sold products through the trade network. At the same time, it should be noted that the Professional School graduates were in low demand in the labor market. This can be explained, in our opinion, by two main factors – society's distrust of the professional activities of the blind and competition in the services market.

The administration of the institution did not stay away from solving another problem – arranging the fate of those educatees who left School, but did not have a family and their own housing. In 1903, a special Repository (dormitory) with workshops was established for such school-leavers.

The issue of attracting professional staff to work with the blind was extremely urgent in OVMOS.

Unable to train such staff at the local level, the organization's board invited trained and experienced teachers to work with such category of educatees from Moscow School and Alexander St. Petersburg School for the Blind.

The administration of OVMOS and the teaching staff of the Professional School had done a lot of work to establish its profitable functioning. Considerable attention in that activity was paid to the organization of the educational process, the formation of the contingent of educatees, the solution of the staff problem – the involvement of specialists to work in the institution.

An important component of the proper functioning was to create the necessary conditions for professional training of educatees, to diversify its forms and methods. At the same time, the unwillingness of the society to adequately perceive visually impaired people in their environment, and competition in the services market, made it difficult for the blind to obtain a job, and to apply their labor skills in practice.

Keywords: Odesa Branch of the Guardianship of Empress Maria Alexandrovna of Blind, Professional School for blind children, educational process, formation of labor skills

Надійшла до редакції / Received: 17.04.2020

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2020

УДК 001.8 : 631.6 : 061 : 626.871/.873 : 631.117.4 Тюленев (091)
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).408](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).408)

ДІЯЛЬНІСТЬ АГРОМЕЛІОРАТОРА М.О. ТЮЛЕНЄВА (1889-1969 рр.) НА БОЛОТНИХ ДОСЛІДНИХ СТАНЦІЯХ

Наталія Шульга

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН (Київ, Україна)
e-mail: shulha.nv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4063-6911>

У статті охарактеризовано внесок вітчизняного агро меліоратора, член-кореспондента АН УРСР, професора Миколи Олександровича Тюленєва (1889-1969 рр.) у розвиток болотних дослідних станцій країни, зокрема, Мінської болотної дослідної станції, Казаровицької науково-дослідної меліораційної станції, Рудня-Радовельської болотно-меліоративної дослідної станції, Панфило-Яготинського центрального болотного опорного пункту Українського НДІ с.-г. меліорації. Учений пройшов шлях від простого спеціаліста-агрохіміка до директора Рудня-Радовельської болотної дослідної станції та керівника й організатора наукових досліджень Панфило-Яготинського центрального болотного опорного пункту. М.О. Тюленєв є автором більше 200 наукових робіт з агро-меліоративної дослідної справи. Ученого по праву називають визнаним класиком меліоративно-дослідної справи країни радянського періоду.

Ключові слова: болотні дослідні станції, осушення боліт, агро меліорація, М.О. Тюленєв

Постановка проблеми. Микола Олександрович Тюленєв (1889-1969 рр.) – професор, член-кореспондент АН УРСР, агро меліоратор, педагог – належить до когорти вчених, які здійснили вагомий внесок у розвиток теорії, методології та практики агро меліоративної дослідної справи, а також у підготовку галузевих фахівців в Україні. Тему актуалізувало і відзначення у 2019 р. на державному рівні 130-річчя від дня народження дослідника та необхідність популяризації його постаті і творчих напрацювань серед громадськості. М.О. Тюленєв є автором більше 200 наукових робіт (книги, брошури, звіти, статті у збірниках та періодичних виданнях, праці за його науковою редакцією), частина з яких наразі залишаються не оприлюдненими. Повна (доповнена, уточнена) бібліографія робіт професора ще чекає свого дослідника. Крім того, детального аналізу та фахової оцінки потребує увесь його науковий спадок у контексті перспектив розвитку агро меліоративної дослідної справи. Впевнені, що створення поглибленої наукової біографії вченого є важливим і актуальним завданням.

Наукова новизна дослідження полягає у систематизації даних про діяльність вітчизняного агро меліоратора М.О. Тюленєва на болотних дослідних станціях, його внесок у становлення і розвиток осушувальних меліоративних робіт на болотах УРСР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність ученого досліджували О. Бачкала¹, В. Вергунов², Н. Весельська³, Ю. Довгорука⁴ та ін. науковці, видано бібліо-

¹ Бачкала О.В. Діяльність професора М.О. Тюленєва в розвитку сільськогосподарської осушувальної меліорації на торфово-болотних ґрунтах. *Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання*. 2006. № 1.

графічні показники наукових праць М.О. Тюленева⁵.

Джерельну базу дослідження склали, переважно, праці самого вченого та його колег, а також опубліковані документи і звіти науково-дослідних установ УРСР.

Мета дослідження полягає в оцінці внеску М.О. Тюленева у розвиток болотних дослідних станцій країни, зокрема, Мінської болотної дослідної станції, Казаровицької науково-дослідної меліораційної станції, Рудня-Радовельської болотно-меліоративної дослідної станції, Панфило-Яготинського центрального болотного опорного пункту Українського НДІ с.-г. меліорації.

Виклад матеріалу. Микола Олександрович Тюленев народився 5 квітня 1889 р. у с. Ганнівка Верходніпровського повіту Катеринославської губернії (тепер – Дніпропетровська обл., наразі це село належить до Петрівського району Кіровоградської області) у родині службовців. Микола Тюленев отримав середню освіту у першій Полтавській класичній чоловічій гімназії імператора Олександра I Благословенного (тепер – Полтавська спеціалізована школа № 3). Саме у стінах гімназії в юнака вперше проявився інтерес до торфово-болотного фонду країни та шляхів його покращення, чому сприяли відвідини кабінету ботаніки та мінералогії, а також експозицій Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нині – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського).

У 1907-1911 рр. юнак навчався на сільськогосподарському відділенні Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II (нині – Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»). Після закінчення вузу М. Тюленев отримав спеціалізацію «культуртехнік» або «агроном-меліоратор».

Професійна діяльність дослідника-практика пов'язана з рядом болотних дослідних станцій країни. Так, М.О. Тюленев з жовтня 1911 по січень 1912 рр. працював спеціалістом-агрохіміком першої в Російській імперії **Мінської болотної дослідної станції** (нині – Республіканське наукове дочірнє унітарне підприємство «Інститут меліорації» Науково-практичного центру НАН Білорусі по землеробству). На Мінську болотну дослідну станцію було покладено низку важливих завдань з вивчення бо-

---

² Вергунов В.А. Культури боліт у науково-освітньому доробку М.О. Тюленева. *Вісник аграрної науки*. 2019. № 6 (795). С. 82-87; Вергунов В.А. Член-кореспондент АН УРСР М.О. Тюленев (1889-1969) – вчений, педагог та фундатор сільськогосподарської меліоративної дослідної справи в Україні (до 130-річчя від дня народження). НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, Ін-т вод. проблем і меліорації, ННЦ «Ін-т землеробства НААН», Панфільська досл. ст., НАН України, НБУ ім. В.І. Вернадського, Ін-т архівознавства, МОН України, Нац. ун-т водн. госп-ва і природокористування України. Рівне: НУВГП, 2019. 123 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука в особах, документах, бібліографії»; кн. 108).

³ Весельська Н.М. Рудня-Радовельська болотна дослідна станція: Історичний нарис. Київ: Дніпро, 2011. 112 с.

⁴ Довгоруку Ю.О. Яготинський період життя та роботи видатного вченого вітчизняної аграрної науки професора М.О. Тюленева. *Яготинські вісті*. 2018. 26 листопада. [№ 93, 11276]. С. 5.

⁵ Член-кореспондент АН УРСР Тюленев Микола Олександрович (1889-1969): біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1911-1964 роки. До 130-річчя від дня народж.; уклад. В.А. Вергунов, О.В. Бачкала; НААН, ННСГБ, Ін-т водних проблем і меліорації, НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т архівознавства; наук. ред. В.А. Вергунов. Київ: «ЦП» Компринт», 2019. 150 с. (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України»; кн. 72); Член-кореспондент АН УРСР Тюленев Микола Олександрович (1889-1969): біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1911-1964 роки. До 75-річчя Ін-ту гідротехніки і меліорації УААН. УААН, ДНСГБ, Ін-т гідротехніки і меліорації; уклад. В.А. Вергунов, О.В. Бачкала, А.С. Загайчук, І.І. Калантиренко; наук. ред. В.А. Вергунов. Київ, 2004. 60 с. (Сер. «Біобібліографія вчених-аграріїв України»; кн. 9).

лотних ґрунтів (детальніше див. працю В.А. Вергунова⁶).

Першим очільником станції, з липня 1911 р., був доктор ботаніки О.Ф. Флеров. Спочатку орендоване приміщення станції розміщувалося у Мінську, де також знаходились і агрохімічна лабораторія, музей і житло її керівника; там же проживав і М.О. Тюленев. Науковця було запрошено на дану роботу задля виконання фізичних і хімічних аналізів болотних ґрунтів Мінської губернії. Він разом із В.І. Морозовим протягом серпня – жовтня 1911 р. здійснив огляд різних типів боліт губернії з метою вибору ділянки для облаштування болотного господарства. Ідеальним місцем виявилася ділянка біля станції Пуховичі в маєтку П.М. Мірковича у північній частині губернії недалеко від м. Мінськ⁷. Агроном М.О. Тюленев у листопаді-грудні 1911 р. працював над аналізом відібраних при експедиційному обстеженні болотних ґрунтів Мінської губернії⁸.

Учений безпосередньо причетний до появи **Казаровицької науково-дослідної меліораційної станції** (1922 р.), обґрунтувавши необхідність її відкриття. Цим питанням він почав займатися ще у 1921 р., однак лише у наступному році було виділено земельну ділянку під облаштування станції. Сільськогосподарський науковий комітет України (СГНКУ) (нині – Національна академія аграрних наук України) отримав 337 десятин землі колишнього маєтку поміщиці Лашинської разом з будівлями та інвентарем на хуторі Михайлівка неподалік станції Борки Мерефської волості Харківського повіту. Під станцію загалом видано 1000 десятин «луків у долині Дніпра та його заплаві р. Ірпінь, частково заболоченої, але типової для Дніпровської долини»⁹.

Станцію, яка підпорядковувалася СГНКУ (науково) та «Укрмеліоводгоспу» Народного комісаріату земельних справ (НКЗС) УСРР (організаційно), очолив Ф.П. Вангенгейм, проте її головним ідейним натхненником залишався М.О. Тюленев. Казаровицька науково-дослідна меліораційна станція вважалася головною в країні науково-дослідною установою з визначення і розробки основних технічних способів та удосконалення методів меліорації і культури луків. М.О. Тюленев разом з колегою Є.В. Окоповим розробили «Статут» станції, де були визначені її основні завдання.

М.О. Тюленев увійшов до числа членів Ради станції. За його пропозицією, ще до закладання польових стаціонарних дослідів її обстеження провели: геологічне – професор О.С. Федоровський, ґрунтове – доцент Н.Л. Ремизов, ботаніко-географічне – М.У. Котов і Е.М. Лавренко; бур'янну рослинність вивчив А.У. Прошкін, водозбори – Н.Т. Дідусенко¹⁰. У подальшому Казаровицька науково-дослідна меліораційна станція тісно співпрацювала з ботанічною, екологічною та ґрунтознавчою секціями Сільськогосподарського наукового комітету України.

Учений протягом 1923-1932 рр. виконував адміністративну функцію директора створеної у квітні 1923 р. за сприяння СГНКУ **Рудня-Радовельської болотно-меліоративної дослідної станції**. Зокрема, до його кола обов'язків належали: керівництво науковою та господарсько-адміністративною роботою станції; можливість

⁶ Вергунов В.А. Член-кореспондент АН УРСР М.О. Тюленев (1889-1969)... С. 12.

⁷ Там само. С. 14.

⁸ Отчет о деятельности Болотной опытной станции Минского губернского земства в 1913 году. *Болотоведение: вестник культуры и изучения болот и луговодства*. 1913. № 1. С. 93.

⁹ Окопов Є. Центральна Досвідно-Меліораційна Лучна Станція. *Вістник сільськогосподарської науки*. 1922. Т. 1, вип. 1 (верес.). С. 33.

¹⁰ Вергунов В.А. Член-кореспондент АН УРСР М.О. Тюленев (1889-1969)... С. 29.

розпоряджатися, у межах затвердженого плану робіт (кошторису), кредитами, майном і ресурсами установи; прийом і звільнення робітників і службовців за умови інформування НКЗС УСРР; можливість укладання фінансових договорів та кредитів. Директор станції був підзвітним Наркомзему та Губземуправлінню.

Варто наголосити, що станція фактично відновила свою роботу у 1923 р. на основі Рудня-Радовельського болотного дослідного господарства, відкритого 1913 р. Волинським губернським земством. Це господарство створювалося з метою вивчення сільськогосподарського освоєння Замисловичського болотного масиву площею 16 000 га (до того – лісова дача Радовельського лісництва), що розміщувався на берегах Замисловичського каналу та річки Перги (притоки р. Уборти). Ще у 1910-х рр. М.О. Тюленев залучався Департаментом землеробства до опрацювання початкової робочої програми діяльності господарства¹¹.

Новоутворене болотне дослідне господарство обслуговувалося спеціалістом по культурі боліт Волинського губернського земства О.С. Шкабарою та вченим агрономом Л.В. Кузнецким; було обстежене спеціальною комісією, очолюваною В.С. Доктуровським і В.М. Хітрово; при цьому загальне керівництво з дослідження боліт Волинської губернії здійснював О.Ф. Флеров. У результаті спеціалістом по культурі боліт Волинського губземства Е.Я. Сербініним і майстром по культурі боліт В.С. Барановським було закладено та виконано досліді на болоті площею 10 десятин¹².

Гідрологічні дослідження на Рудня-Радовельській болотній дослідній станції з 1923 р. виконувалися під керівництвом проф. Є.В. Окопова, агрономічні – фахівців станції О.Г. Вереса та І.Г. Келлі; розробкою робочих програм для сімох багатofакторних схем досліджень керував М.О. Тюленев. Програму станції було затверджено меліораційною секцією СГНКУ (1923 р.), на Волинській нараді з дослідної справи та Київському обласному з'їзді з дослідної справи (1924 р.), згодом – НКЗС УСРР. Волинське губернське управління надало станції необхідне приладдя, іншу частину закуплено в Укрметі.

Рудня-Радовельська метеостанція увійшла до мережі Української метеорологічної служби по II категорії та забезпечувала на висоті 190 м над рівнем моря відповідні спостереження; визначення рівня стояння ґрунтових вод здійснювали з допомогою спеціально обладнаного водомірного посту. Ботанічний розсадник слугував для проведення фітофенологічних спостережень; осушено невелику площу болота в 45 десятин, для чого було вирито осушувальні канали¹³. Протягом першого року існування відновленої станції там було відреставровано адміністративні й господарські приміщення, зокрема, контору з кухнею та склад для зберігання сільськогосподарського реманенту. В наступному році було здійснено ремонт каналів, проведено детальні гідротехнічні, гідрологічні, геоботанічні та ґрунтові дослідження. Даними процесами керував М.О. Тюленев. Поряд із цим закладено досліді з вивчення процесу розкладання торфу; вивчено різні травосуміші лугового та пасовищного викорис-

¹¹ Вергунов В.А. Член-кореспондент АН УРСР М.О. Тюленев (1889-1969)... С. 34.

¹² Доктуровский В.Л. Опытное хозяйство на болотах Волынской губ. *Болотоведение: вестник культуры и изучения болот и луговодства*. 1913. № 4. С. 365-374.

¹³ Тюленев Н. История возникновения, задачи, программа и первые достижения Рудня-Радовельской болотной опытной станции 1923-1926 гг. Коростень: Изд. Коростенского окрзема тдела, 1926. Вып. 1. С. 7-66. ([Труды] Рудня-Радовельской болотной опытной станции; Вып. 1), с. 20-21.

тання, різних сільгоспкультур, лікарських рослин. Було одержано високі врожаї моркви, селери, петрушки («2 300 пудів», «960 пудів», «660 пудів» відповідно)¹⁴.

М.О. Тюленев став ініціатором та безпосереднім дописувачем семи випусків «Праць» станції, які, починаючи з четвертого випуску, вміщували ще й резюме німецькою мовою. Все це дало можливість широко репрезентувати отримані результати багаторічних польових досліджень станції як в Україні, так і за кордоном. Саме у «Працях» станції оприлюднювалися дослідження М.О. Тюленєва з економічними розрахунками щодо рентабельності вирощування овочів на окультурених осушених ґрунтах.

На Рудня-Радовельській болотній станції також проводилися (починаючи з 1924 р.) дослідження щодо ефективності вирощування конопель на осушених ґрунтах Полісся. Результати вирощування конопель були оприлюднені С. Паляничком і М. Тюленєвим у праці «Перспективи розвитку культури конопель на болоті»¹⁵.

У 1928 р. Рудня-Радовельська дослідна станція на чолі з директором М.О. Тюленєвим отримала від профільного наркомату завдання вивчення питання використання фосфоритів для боліт Полісся, для чого на станції було розпочато додаткові польові досліді за розширеною програмою з використанням процесів комбінування мінеральних добрив.

М.О. Тюленев піклувався про презентацію результатів досліджень станції широкій громадськості, тому, окрім видання «Праць» станції, восени 1925 р. за його ініціативою було відкрито музей; влаштовувалися спеціальні курси, читалися лекції та оприлюднювалися доповіді на різних науково-популярних заходах, в місцевій пресі друкувалися статті й повідомлення, на районних сільськогосподарських виставках демонструвалися експонати станції.

24-26 вересня 1927 р. на Рудня-Радовельській дослідній станції за ініціативою вченого організовано Перший Всесоюзний з'їзд по культурі боліт; на Другому з'їзді у Мінську (15-18 жовтня 1927 р.) М.О. Тюленев входив до української делегації; презентував станцію на Першій Всесоюзній нараді луговодів-дослідників при Державному луговому інституті ім. професора В.Р. Вільямса (23 лютого – 1 березня 1928 р.). На останньому із заходів пролунали виклики, що постали в той час перед діючими болотно-дослідними установами країни: доцільність використання меліораційних площ під луки, а не під польові культури; необхідність дотримання чітко відпрацьованих елементів культуртехнічних робіт; важливість фінансування використання меліоративних земель з державного бюджету та виконання спеціальних робіт не ентузіастами, а фахівцями¹⁶.

Варто відзначити роботу достатньо великої кількості установ УСРР, які з початку ХХ ст. забезпечували осушувальні меліорації в країні: Волинське болотне дослідне поле на трав'яно-осоковому болотному масиві «Чемерне» (1912 р.), Рудня-

¹⁴ Тюленев Н. Указ. соч. С. 46.

¹⁵ Паляничко С.О. Технічні властивості конопель. У кн.: Перспективи розвитку культури конопель на болоті. Київ: Вид. Рудня-Радовельської дослідної станції, 1930. С. 22-29. ([Труди] Рудня-Радовельська дослідна станція; Вип. 7); Тюленев М.О. Попередні дані про культуру конопель. У кн.: Перспективи розвитку культури конопель на болоті. Київ: Вид. Рудня-Радовельської дослідної станції, 1930. С. 6-19. ([Труди] Рудня-Радовельська дослідна станція; Вип. 7).

¹⁶ Джовани Д.А. Пути развития и состояние опытно-исследовательского дела по луговодству и культуре болот на Украине. Труды 1-го совещания луговодо-опытников 23-го февраля – 1-го марта 1928 года при Государственном Луговом институте: Доклады – протоколы – постановления. Москва: Гос. с.-х. изд-во, 1919. Вып. 3. С. 84.

Радовельське болотне господарство (1913 р.), дослідно-показові ділянки по луківництву Департаменту землеробства у Київській та Чернігівській губерніях (1913-1916 рр.), Сарненське дослідне болотне поле (1914 р.), Підставське дослідне болотне поле у Полтавській губернії (1916 р.), Клавдієвський розсадник у Київській губернії (1919 р.), Південна обласна меліоративна організація (1921 р.), Казаровицька дослідна станція з філіями (Максаковське дослідне господарство та Малозагорське лугове господарство (1922 р.), Північна крайова меліоративна організація (1926 р.); поряд із ними функціонували меліоративні товариства (Прилуцьке, Роменське, Золотоніське, Ірпінське та Глухівське), що відзначилися впровадженням новітніх наукових розробок щодо трансформації болотних масивів у штучні пасовища, луки, городи. У таких умовах Рудня-Радовельська болотна дослідна станція фактично стала головною для вивчення галузевих проблем в УСРР через свої філії: а) Буровське дослідне господарство на болотному масиві «Замглай» (Чернігівщина), створене 1926 р. Чернігівським окружним земельним відділом на площі 437 га; б) Озерянський опорний пункт на моховому болотному масиві Коростенщини¹⁷.

Протягом 1925-1927 рр. на Рудня-Радовельській болотній дослідній станції під керівництвом ученого проводилися комплексні польові дослідження щодо місця і ролі попередніх культур для поліпшення торфових ґрунтів. Ці аспекти детально висвітлені у праці М.О. Тюленєва «Про попередні культури при поліпшенні болота» (1928 р.)¹⁸. Продовження даної теми знайшло у брошурі М.О. Тюленєва «Корінне поліпшення болот Полісся в зв'язку з підвищенням врожайності» (1930 р.)¹⁹. Практичні рекомендації, подані у цих брошурах, були експериментально перевірені та доведені на основі даних Рудня-Радовельської болотної дослідної станції.

Окрім того, М.О. Тюленєв отримав замовлення на розробку схем до постановки дослідно-показових ділянок по культурі боліт на землях меліотоваристів, колективів, окремих селян; це стосувалося округ у межах Волинської, Чернігівської та північної частини Київської та Полтавської губерній. Були розроблені схеми для: 1) поверхневого поліпшення без оранки на торф'яному ґрунті трав'яно-осокових боліт; 2) корінного поліпшення (з оранкою). Ще 6 схем М.О. Тюленєв розробив до постановки дослідно-показових ділянок по культурі луків, які поділялися на дві частини: 1) поверхневе поліпшення без оранки на заливних і суходільних луках (схеми для піскуватого, суглинкового та торф'яного ґрунту); 2) корінне поліпшення з оранкою (схеми для піскуватого, суглинкового та торф'яного ґрунту). М.О. Тюленєв підготував «Коротку інструкцію щодо закладання досвідно-показових ділянок масового типу на болотах з торф'яним ґрунтом та на луках (заливних і суходільних)» та спеціальний «Бланк для опису та обрахунку дослідно-показових ділянок по культурі боліт та луків», які були рекомендовані до широкого впровадження в практику²⁰.

У 1935 р. М.О. Тюленєв разом із М.Н. Шевченком та А. М. Янгелем ініціював переведення Підставської болотної дослідної станції (Золоніський район Полтавської обл.) до Яготинського району Київської обл. Дана болотна дослідна станція, закла-

¹⁷ Вергунов В.А. Член-кореспондент АН УРСР М.О. Тюленєв (1889-1969)... С. 44.

¹⁸ Тюленєв М. Про попередні культури при поліпшенні болота. *Меліоративні питання*. 1928. № 1. С. 7-11.

¹⁹ Тюленєв М.О. Корінне поліпшення болот Полісся в зв'язку з підвищенням врожайності. *Північна краєва меліоративна організація НКЗС УРСР*. Київ: Видання Північної кураєвої меліоративної організації, 1930. С. 6-52.

²⁰ Вергунов В.А. Член-кореспондент АН УРСР М.О. Тюленєв (1889-1969)... С. 45-46.

дена ще в 1910-х рр., виявилася неперспективною, тому в 1926-1928 рр. в заплави р. Супій прокопали новий магістральний канал від с. Ташань до залізниці сполученням Київ-Яготин. Серед головної причини переведення станції на нове місце М.О. Тюленев називав не до кінця продуманий підхід до проведення процесу осушення з боку її першого директора П.В. Спесивцева, який його здійснював «...за допомогою обвалування і перекачки води центробіжним насосом за межі вала»²¹. М.О. Тюленев визначив місцезнаходження запланованої Панфільської дослідної станції шляхом осушення заплави р. Супій. З початку 1937 р. Супійське експлуатаційно-меліоративне управління з науковим супроводом з боку Панфило-Яготинського болотного опорного пункту УНДІГІМ розпочали відповідні роботи, завдяки яким суттєво поліпшено умови водно-повітряного режиму ґрунту та реалізовано можливість проведення повноцінних агротехнічних заходів.

М.О. Тюленева призначено науковим керівником усіх досліджень **Панфило-Яготинського центрального болотного опорного пункту Українського НДІ с.-г. меліорації** (нині – Панфільська дослідна станція ННЦ «Інститут землеробства НААН», Яготинський р-н Київської обл.) (наказ Наркомзему УСРР № 35 від 17 січня 1936 р.)²². Спочатку для розташування опорного пункту використовували підсобне господарство Укрмеліотресту в Яготині на хуторі Бочіїв (теперішня Бачийвщина); дослідники згадують також про використання невеликого маєтку якогось землевласника (поміщика), що, проте, так і не було документально підтверджено²³.

Саме у цей час вийшла друком чергова праця М.О. Тюленева «Зведення результатів роботи болотних опорних пунктів УСРР» (1936 р.), яка стала узагальненням напрацювань і досвіду вітчизняних учених в галузі осушувальних меліорацій довоєнного періоду під методичним координуванням УкрНДІ гідротехніки і меліорації²⁴. У публікації вченим висвітлено професійні здобутки Рудня-Радовельського болотного пункту, Підставського болотного опорного пункту, Бурівського болотного дослідного поля та Сульського центрального болотного опорного пункту. Узагальнення М.О. Тюленева щодо питань підготовки й обробітку ґрунту, удобрення болотних ґрунтів (кислих, нейтральних і лужних), ведення рільництва, вирощування просапних і технічних культур, городніх та ягідних культур, сіяних луків і пасовищ, їх поверхневого покращення, боротьби з бур'янами та використання удобрення на мінеральних ґрунтах практично повністю можна використовувати для запровадження у сучасних умовах господарювання на осушених торфово-болотних ґрунтах²⁵.

Висновки. Таким чином, констатуємо вагомий внесок вітчизняного агромеліоратора, член-кореспондента АН УРСР, професора Миколи Олександровича Тюленева (1889-1969 рр.) у розвиток болотних дослідних станцій країни. Учений пройшов шлях від простого спеціаліста-агрохіміка до директора Рудня-Радовельської болот-

²¹ Тюленев Н.А. Итоги и современное состояние вопроса о сельскохозяйственном использовании осушенных торфяных почв. *Бюллетень научно-технической информации* / Мин-во сел. хоз-ва УССР; Укр. акад. с.-х. наук, Укр. науч.-исследоват. ин-т гидротехники и мелиорации; Редкол.: Алпатьев С.М. и др. Киев, 1958. № 4. С. 26.

²² Штакал М.І., Вільовка В.М., Ткачов О.І., Штакал В.М. До 100-річчя осушення і освоєння заплавлених земель Лісостепу. *Зб. наук. пр. ННЦ «Інститут землеробства НААН»*, 2005, Вип. 2. С. 174.

²³ Вергунов В.А. Член-кореспондент АН УРСР М.О. Тюленев (1889-1969)... С. 54.

²⁴ Тюленев М.О. Зведення результатів роботи болотних опорних пунктів УСРР. *Праці Укр. наук.-дослід. ін.-ту гідротехніки та меліорації*. За ред. Іванова О.Т. Київ; Полтава: Держ. вид-во колгоспної і радгоспної л-ри УРСР, 1936. Т. 2, вип. 1. 63 с.

²⁵ Вергунов В.А. Член-кореспондент АН УРСР М.О. Тюленев (1889-1969)... С. 56.

ної дослідної станції та керівника й організатора наукових досліджень Панфіло-Яготинського центрального болотного опорного пункту. Зафіксовано пряму причетність М.О. Тюленєва до відкриття Казаровицької науково-дослідної меліораційної станції (1922 р.), яка вважалася головною в країні науково-дослідною установою з визначення і розробки основних технічних способів та удосконалення методів меліорації та культури луків. М.О. Тюленєв разом з колегами розробив «Статут» станції, увійшов до числа членів її Ради. Протягом майже 10 років (1923-1932 рр.) виконував обов'язки директора Рудня-Радовельської болотно-меліоративної дослідної станції, зробивши її перспективною дослідною установою з вивчення та процесів осушення болотних ґрунтів.

М.О. Тюленєв є автором більше 200 наукових робіт з агро-меліоративної дослідної справи. Ученого по праву називають визнаним класиком меліоративно-дослідної справи країни радянського періоду. Більше того, з середини 1960-х рр. культура боліт як вчення про природні властивості боліт і перетворення малопродуктивних площ на високопродуктивні лани отримала всебічний розвиток у фаховому науковому середовищі. Досягнення вітчизняних учених з вивчення природи боліт і торфовищ, властивостей торфу, болотних ґрунтів, здобутків у проведенні осушувальних і гідротехнічних меліорацій та агротехнічних заходів ведення землеробства задекларували інституційне оформлення нової складової агро-меліоративної дослідної справи – культуру боліт, що об'єднувало знання з болотознавства, ґрунтознавства, меліорації й агротехніки сільськогосподарських культур. Надзвичайна роль у цьому належить член-кореспонденту АН УРСР, професору М.О. Тюленєву, наукові розробки якого активно використовувалися в УРСР у період осушування боліт.

REFERENCES

- Bachkala, O.V.** (2006). Diialnist profesora M.O. Tiulenieva v rozvytku silskohospodarskoi osushivalnoi melioratsii na torfovo-bolotnykh gruntakh [M.O. Tiuleniev's activities on development of agricultural drainage reclamation on peat-swamp soils]. *Istoriia nauky i biohrafistyka: elektronne naukove fakhove vydannia*, 1. [in Ukrainian].
- Dzhovani, D.A.** (1919). Puti razvitiia i sostoianie opytно-issledovatel'skogo dela po lugovodstvu i kulture bolot na Ukraine [Ways of development and state of experimental-researching work on meadow farming and swamp culture in Ukraine]. *Trudy 1-go soveshchaniia lugovodov-opytnikov 23-go fevralia – 1-go marta 1928 goda pri Gosudarstvennom Lugovom institute. Doklady – protokoly – postanovleniia* (p. 3). Moskva [in Russian].
- Dovhoruk, Yu.O.** (2018). Yahotynskiy period zhyttia ta roboty vydatnoho vchenoho vitchyznianoї aharnoi nauky profesora M.O. Tiulenieva [Yagotin period of life and activity of outstanding scientist of domestic agrarian science Professor M.O. Tiuleniev]. *Yahotynski visti*, 26 lystopada, 93, 11276, p. 5. [in Ukrainian].
- Dokturovskii, V.L.** (1913). Opytnoe khoziaistvo na bolotakh Volynskoi gub. [Experimental farm on the Volyn province swamps]. *Bolotovedenie: vestnik kultury i izucheniia bolot i lugovodstva*, 4, 365-374 [in Russian].
- Okopov, Ye.** (1922). Tsentralna Dosvidno-Melioratsiina Luchna Stantsiia [Central Experimental-Reclamation Meadow Station]. *Vistnyk silskohospodarskoi nauky*, 1, 1 [in Ukrainian].
- Palianychko, S.O.** (1930). Tekhnichni vlastyvoli konopel [Technical properties of cannabis]. In *Perspektyvy rozvytku kultury konopel na boloti*. Kyiv, 22-29 [in Ukrainian].
- Tiulenev, N.A.** (1958). Itogi i sovremennoe sostoianie voprosa o selskokhoziaistvennom ispolzovanii osushennykh torfianykh pochv [Results and modern state of question of agricultural use of the drained peat soils]. *Biulleten nauchno-tekhnicheskoi informatsii*, 4, 24-31 [in Russian].
- Tiulenev, N.** (1926). *Istoriia vozniknoveniia zadachi programma i pervye dostizheniia Rudnia-Radovelskoi bolotnoi opytnoi stantsii 1923-1926 gg.* [History of origin, tasks, program and first achievements of Rudnia-Radovel Swamp Experimental Station 1923-1926]. Korosten, pp. 7-66 [in Russian].
- Tiuleniev, M.O.** (1930). Poperedni dani pro kulturu konopel [Previous data of cannabis culture]. In *Per-*

- spektyvy rozvytku kultury konopel na boloti*. Kyiv, pp. 6-19 [in Ukrainian].
- Tiuleniev, M.** (1928). Pro poperedni kultury pry polipshenni bolota [About previous cultures in swamp improvement]. *Melioratyvni pytannia*, 1, 7-11 [in Ukrainian].
- Tiuleniev, M.O.** (1936). Zvedennia rezultativ roboty bolotnykh opornykh punktiv USRR [Summary of work results of swamp base points of USSR]. *Pratsi Ukrainiskoho naukovo-doslidnoho instytutu hidrotekhniky ta melioratsii*. Kyiv; Poltava [in Ukrainian].
- Tiuleniev, M.O.** (1930). Korinne polipshennia bolot Polissia v zviazku z pidvyshchenniam vrozhaivosti [Radical improvement of Polissia swamps due to increase yields]. *Pivnichna kraieva melioratyvna orhanizatsiia NKZS URSR* (p. 6-52). Kyiv [in Ukrainian].
- Shtakal, M.I., Virovka, V.M., Tkachov, O.I. & Shtakal, V.M.** (2005). Do 100-richchia osushennia i osvoinennia zaplavnykh zemel Lisostepu [To 100th anniversary of drainage and development of flood-plain lands of the Forest-Steppe]. *Zbirnyk naukovykh prats NNTs «Instytut zemlerobstva NAAN»*, 2, 174-180 [in Ukrainian].
- Verhunov, V.A.** (Ed.) (2019). *Chlen-korespondent AN URSR Tiuleniev Mykola Oleksandrovych (1889-1969): biobibliografichni pokazhchyk naukovykh prats za 1911-1964 roky. Do 130-richchia vid dnia narodzhennia* [Corresponding Member of AS of USSR Tiuleniev Mykola Oleksandrovych (1889-1969): biobibliographical index of scientific papers for 1911-1964. To 130th anniversary from birthday]. Kyiv: «TsP» Komprynt» [in Ukrainian].
- Verhunov, V.A.** (Ed.) (2004). *Chlen-korespondent AN URSR Tiulenev Mykola Oleksandrovych (1889-1969): biobibliografichni pokazhchyk naukovykh prats za 1911-1964 roky. Do 75-richchia Instytutu hidrotekhniky i melioratsii UAAN*. [Corresponding Member of AS of USSR Tiuleniev Mykola Oleksandrovych (1889-1969): biobibliographical index scientific papers for 1911-1964. To 75th of Institute of Hydraulic Engineering and Reclamation of UAAS]. Kyiv [in Ukrainian].
- Verhunov, V.A.** (2019). Kultury bolit u naukovo-osvitnomu dorobku M.O. Tiulenieva [Swamp culture in scientific-educational heritage of M.O. Tiuleniev]. *Visnyk ahrarnoi nauky*, 6 (795), 82-87 [in Ukrainian].
- Verhunov, V.A.** (2019). *Chlen-korespondent AN URSR M.O. Tiuleniev (1889-1969) – vchenyi, pedahoh ta fundator silskohospodarskoi melioratyvnoi doslidnoi spravy v Ukraini (do 130-richchia vid dnia narodzhennia)* [Corresponding Member of AS of USSR M.O. Tiuleniev (1889-1969) – scientist, teacher and founder of agricultural experimental work in Ukraine (to 130th anniversary from birthday)]. Rivne [in Ukrainian].
- Veselska, N.M.** (2011). *Rudnia-Radovelska bolotna doslidna stantsiia: Istorychnyi narys* [Rudnia-Radovel Swamp Experimental Station: Historical essay]. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].

Natalia Shulha

(National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine)

e-mail: shulha.nv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4063-6911>

Activities of Agro-Ameliorator M.O. Tiuleniev (1889-1969) at Swamp Research Stations

The paper gives the characteristic of the contribution of Ukrainian agro-ameliorator, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Professor Mykola Oleksandrovych Tiuleniev (1889-1969) to the development of swamp research stations of Ukraine, in particular, Minsk Swamp Experimental Station, Kozarovytschi Scientific and Research Ameliorative Station, Rudnya-Radovel Swamp Amelioration Research Station, Panfyly-Yahotyn Central Swamp Base of the Research Institute of Agricultural Amelioration of Ukraine. The scientist rose from a simple agrochemist to the director of Rudnya-Radovel Swamp Amelioration Research Station and the head and organizer of scientific research at Panfyly-Yahotyn Central Swamp Base.

In particular, M.O. Tiuleniev was directly involved in the establishing of Kozarovytschi Scientific and Research Ameliorative Station (1922), which was considered the main research institution in the state engaged in identifying and developing of basic technical methods and

improving the methods of amelioration and cultivation of meadows. M.O. Tiuleniev, together with colleagues, developed the *Charter* of the station, became a member of its Council. For almost 10 years (1923-1932) M.O. Tiuleniev performed the duties of the director of Rudnya-Radovel Swamp Amelioration Research Station and made it a promising research institution specialized in the study and the processes of swamp soils drainage.

M.O. Tiuleniev is the author of over 200 research papers on agro-amelioration. The scientist is rightly called a recognized classic of land research and amelioration of the Soviet period. Moreover, since the mid-1960s, the cultivation of swamps as a study of swamp natural characteristics and transformation of low-productive areas into highly productive fields was comprehensively developing in the professional scientific environment. The achievements of Ukrainian scientists to study the nature of swamps and peatlands, properties of peat, swamp soils, progress in drainage and hydraulic amelioration and agrotechnical measures of agriculture declared the institutional framework of a new component of agro-ameliorative research, that is the cultivation of swamps, combining the knowledge in swamp study, soil study, amelioration and agrotechnology of agricultural crops. An extraordinary role in this belongs to the Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Professor M.O. Tiuleniev, whose scientific findings were actively used in the Ukrainian SSR during the swamp drainage period.

The author used historical and genetic, historical and chronological, problematic, historical and comparative, personological and biographical methods. In addition, the methods of systematization and source study criticism were used.

Keywords: swamp research stations, swamp drainage, agro-amelioration, M.O. Tiuleniev

Надійшла до редакції / Received: 05.05.2020

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2020

УДК 94 (477.8) «1895-1917»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).409](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).409)

РЕГУЛЮВАННЯ ОРГАНАМИ ВЛАДИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Олександр Буравський¹, Ігор Сезонець², Ярослав Цецик³

¹ Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна)
e-mail: buravskij@i.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1847-4605>

² Національний ун-тет водного господарства та природокористування (Рівне, Україна)
e-mail: igorsazonets@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8032-3675>

³ Національний ун-тет водного господарства та природокористування (Рівне, Україна)
e-mail: slavatsesik@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

У статті розкрито особливості розвитку економіки Волинської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Простежується механізм регулювання цін на товари першої необхідності органами влади та міського самоврядування. Проведено порівняльний аналіз рівня матеріального забезпечення різних соціальних груп населення, звертається увага на ускладнення соціально-економічної ситуації в регіоні під час Першої світової війни.

Ключові слова: Волинь, економіка, рівень життя, цінова політика, органи місцевого самоврядування, Перша світова війна

На сучасному етапі розвитку України важлива роль відводиться регулюванню органами влади розвитку економічного потенціалу. Тому актуальним є дослідження аналогічних процесів, які відбувалися у різних регіонах нашої держави у минулому. Особливістю здійснення регулятивної функції соціально-економічних процесів у досліджуваній період було й те, що значні повноваження у цій сфері мали органи міського самоврядування. Під час Першої світової війни економіка Волинської губернії зазнала величезних збитків, що, насамперед, було зумовлено веденням військових дій на її території й окупацією західних повітів австро-угорськими та німецькими військами. Органи влади, намагаючись не допустити різкого зростання цін на товари першої необхідності, регулювали цінову політику, однак це не завжди давало бажаний результат.

Питання, що стосуються регулятивної функції органів влади у Волинській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., досліджені недостатньо. Значний обсяг матеріалу про різні напрями діяльності органів влади та місцевого самоврядування висвітлено у монографії В.І. Бортнікова¹, питання пов'язані з розвитком цукрової промисловості досліджено у розвідці М.М. Москалюка².

Окремі питання соціально-економічного розвитку Волині у досліджуваній пе-

¹ Бортніков В.І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. 438 с.

² Москалюк М.М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 75-85.

ріод висвітлено у працях О.П.Прищепи³, Р.Н.Оксенюка⁴, О.П.Реєнта та О.В.Сердюка⁵, В.Молчанова⁶ та А.Рацілевича⁷.

Розвідка стосується аналізу особливостей соціально-економічних процесів у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. та дослідження ролі органів влади та міського самоврядування у регулюванні цінової політики та намаганнях не допустити різкого зниження рівня життя незаможних верств міського населення під час Першої світової війни.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на українських землях, які були у складі Російської імперії, почали проглядатися тенденції до розвитку економіки. Але не в усіх регіонах економічний потенціал розвивався однаково. Найбільш стійка динаміка розвитку економіки спостерігалася у південних і південно-східних губерніях, що було зумовлено наявністю значних величезних покладів корисних копалин і величезними інвестиціями з боку іноземних підприємців. Це сприяло розвитку цілих галузей гірничодобувної та важкої промисловості. На відміну від південно-східних губерній, у західних, у тому числі й Волинській, економічний потенціал розвивався значно повільніше. При цьому найбільші інвестиції вкладалися у цукрові заводи.

Регіон і надалі залишався аграрним краєм в якому домінувало сільсько-господарське виробництво, а більшість підприємств займалися її переробкою.

Особливістю соціально-економічного життя тогочасної Волині було те, що основна маса її населення проживала у сільській місцевості. Згідно даних першого перепису населення у Волинській губернії проживало 2 980 тис. осіб, з яких 92,6% у – сільській місцевості⁸. Станом на 1912 р. у Волинській губернії проживало 3 815 тис. осіб, з яких понад 92% у – сільській місцевості⁹.

Однак, незважаючи на таку ситуацію, наприкінці XIX ст. на Волині спостерігалася стійка динаміка зростання кількості підприємств, більшість із яких були дрібними. У 1893 р. в губернії функціонувало 1672 підприємства, де працювало понад 15 тис. найманих працівників, а загальна вартість виробленої продукції становила понад 17,8 млн. руб.¹⁰ У 1897 р. в губернії функціонувало вже 1912 підприємств, понад $\frac{2}{3}$ з них були дрібними на яких працювало 17,8 тис. осіб, загальна вартість виробленої продукції становила понад 20,5 млн. руб. Зокрема, вартість цукру, який був виготовлений на 14 цукрових заводах становила понад 8,3 млн. руб. На цих підприємствах працювало понад 6 тис. робітників¹¹. Значну частину найманих працівників стано-

³ Прищепя О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

⁴ Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939 рр.). Львів: Каменярь, 1970. 276 с.

⁵ Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.): Монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.

⁶ Молчанов В. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ України у XIX – на початку XX ст. Київ: Інститут історії НАН України, 2007. 151 с.

⁷ Рацілевич А. Соціально-економічні та суспільно-політичні передумови формування національного руху на Волині на початку XX ст. // Волинські історичні записки. 2008. Т. 1. С. 157-165.

⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Т. VIII. Волынская губерния. СПб., 1904. С. 3-8.

⁹ Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1913. С. 3-8.

¹⁰ Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1895. С. 46-55.

¹¹ Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1899. С. 44-52.

вили жінки та діти. Станом на 1897 р. у промисловості регіону їх було задіяно 4,4 тис.¹²

Тогочасні органи адміністративної влади намагалися в окремих галузях промисловості не допустити використання нічної праці цих категорій найманих працівників. В одному документі того періоду наголошувалося, що відповідно до ст. 122 Промислового статуту підлітки й «особи жіночої статі не можуть бути зайняті між 9 годинаю вечора та 5 годинаю ранку» на промислових підприємствах, які займалися виробництвом бавовняних, полотняних, лляних і деяких інших видів тканин. На основі даного документу Міністерством фінансів за погодженням з Міністерством внутрішніх справ циркуляром від 7 грудня 1895 р. було заборонено «нічну працю жінок і підлітків на підприємствах, які займалися обробкою джгуту та пеньки». Заступник міністра фінансів на основі 122 ст. Промислового статуту також прийняв рішення заборонити виконання роботи у нічний час на підприємствах, які займалися переробкою шовку, але дане розпорядження вступало в силу лише з моменту «укладання фабрикантами з робітниками нових умов найму»¹³.

В іншому документі відзначалося, що «нічна праця жінок і підлітків у найбільш шкідливих для здоров'я відділах сірникового виробництва» може мати негативні наслідки. У зв'язку з цим з 1 липня 1898 р. нічна праця жінок і підлітків у цехах, де здійснювалося «укладання сірників у коробки» була заборонена. Але дана заборона не поширювалася на фабрики, які випускали «шведські сірники»¹⁴.

Робочий час даних категорій найманих працівників становив 12-14 год. на добу, а оплата праці була значно нижчою ніж у чоловіків. Імперські уряди наприкінці XIX ст. намагалися врегулювати й це питання. Так Указом від 1897 р. робочий день для жінок і підлітків було обмежено до 11,5 год. на добу.

Отже, наприкінці XIX ст. органи адміністративної влади намагалися обмежити працю окремих категорій населення у нічний час на підприємствах, виробництво на яких вважалося шкідливим для здоров'я, а на інших зменшувалася тривалість робочого дня. Але як свідчать звіти фабрично-заводської інспекції, на більшості підприємств Волині, що були під її наглядом, дані розпорядження порушувалися власниками. На тих же підприємствах, які не підлягали її нагляду, вони взагалі не виконувалися і тривалість робочого дня встановлювалася власником самостійно.

Важливою обставиною, яка впливала на соціально-економічне життя регіону, був рівень заробітної платні найманих працівників. На Волині вона була значно нижчою ніж у південних і південно-східних губерніях тогочасної України. Відповідно до звітів фабрично-заводських інспекцій, середньорічна заробітна плата робітників у Волинській губернії становила 94 руб. 96 коп. на рік, що було втричі нижче ніж отримували робітники у Катеринославській губернії. У жінок і дітей вона була ще нижчою. Так, на Житомирській тютюновій фабриці жінки у середньому отримували 2 руб. 50 коп. на місяць¹⁵.

Значно нижчим був рівень оплати праці сільськогосподарських робітників. Але досліджуючи дану проблему доцільно відзначити, що у різних повітах губернії вона була неоднаковою. Так, наприкінці XIX ст. у Житомирському повіті сільськогос-

¹² Історія Волині з найдавніших днів і до наших часів. О.Г. Михайлюк та ін. Львів, 1988. С. 31.

¹³ Сборник циркуляров Волинских губернских учреждений по разным частям административно-го управления с 1897 по 1902 год. Житомир : Волинская губернская типография, 1902. С. 527.

¹⁴ Ibid. С. 528.

¹⁵ Оксенюк Р.Н. Вказ. пр. С. 32-33.

подарський робітник отримував 95 руб. на рік, а якщо він харчувався коштом наймача, то отримував відповідно 50 руб., у жінок відповідно 45 руб. і 28 руб., у Заславському повіті робітник отримував 60 руб. або 40 руб., робітниці відповідно – 40 руб. або 25 руб. Аналогічно оцінювалася заробітна платня й поденних робітників. Але тут існувала певна диференціація. Під час проведення посівних польових робіт чи збору врожаю її рівень був вищим, що диктувалося нестачею робочих рук, а у зимовий період – нижчою¹⁶.

Така різниця в оплаті праці найманих сільськогосподарських робітників у різних повітах губернії пояснюється тим, що в одних була нестача робочих рук, в інших навпаки надлишок. Зростання заробітної плати сільськогосподарських робітників під час збору врожаю пояснюється збільшенням попиту на них, адже більшість тогочасних селян працювали на власних земельних наділах і не мали можливості під час сезону польових робіт найматися поденниками. Тому здебільшого поденниками працювали безземельні або малоземельні селяни, що було для них єдиною можливістю утримувати себе. Нижчий рівень заробітної платні жінок пояснюється реаліями досліджуваного періоду. Адже у Російській імперії, як і більшості тогочасних країн, існувала гендерна нерівність.

У досліджуваній період Волинь стала головними хмелевим районом. Промислове хмелярство було започатковане у 1860-х рр. чехами-колоністами, які завезли цю культуру з богемського хмелевого району, звідки вони переселилися. У звіті волинського губернатора на ім'я імператора за 1905 р. повідомлялося, що за виробництвом хмелю перше місце у губернії займав Дубенський повіт, за ними слідували Житомирський, Рівненський, Луцький, Володимир-Волинський, Острозький, Кременецький, Ковельський, Заславський та Овруцький. Губернатор відзначав прискорений розвиток хмелярства після поселення на Волині чехів і труднощі українських селян у розведенні цієї культури, «що потребувала значних витрат капіталу». За його даними, волинський хміль вивозився, головним чином, на закордонні ринки за цінами від 5 до 25 руб. за пуд. Проте кращі сорти цінувалися значно вище. У січні-березні 1904 р. ціни на хміль, що відправлявся у Варшаву й далі до інших країн Європи, становили щонайменше 30-33 руб. за пуд. Навіть «загальний сорт» реалізовувався за ціною 24-26 руб. за пуд¹⁷.

На початку ХХ ст. на Волині, як і в інших регіонах імперії, у системі оплати праці найманих працівників відбувалися значні зміни, паралельно з цим зростала й кількість підприємств. У 1910 р. у Волинській губернії їх було – 1728, але, як і раніше, більшість з них були дрібними на яких працювало 3-5 найманих робітників. Найпотужнішими підприємствами Волині залишалися цукрові заводи, яких станом на 1913 р. діяло 17, на них працювало 10 377 робітників. Більше цукрових заводів було лише у Київській, Подільській і Харківській губерніях¹⁸. Загалом на цукрових заводах працювало майже 45% робітників регіону.

У той період спостерігалось швидке зростання заробітної платні робітників. Так, у 1901-1907 рр. вона зростає майже вдвічі та становила 175,5 руб. на рік. У наступні роки почали проглядатися тенденції до часткового зниження середньорічної заробітної плати найманих робітників, що було зумовлено, зокрема, у промис-

¹⁶ Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год... С. 28-29.

¹⁷ Реент О.П., Сердюк О.В. Вказ. пр. С. 159.

¹⁸ Москалюк М.М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.... С. 82.

ловому виробництві. Напередодні Першої світової війни робітник на Волині у середньому одержував 164,5 руб. на рік¹⁹.

Таким чином, абсолютна більшість підприємств регіону були дрібними, напівкустарними. Виняток становили лише цукрові заводи. Незважаючи на підвищення заробітної платні робітників, рівень їхнього життя залишався низьким, що було зумовлено зростанням цін на товари першої необхідності на початку 1900-х рр.

Аналізуючи стан економіки тогочасної Волині варто зауважити, що у документах того періоду про діяльність великих підприємств відзначалося, що «Волинська губернія значно відстає від губерній фабрично-заводського регіону»²⁰.

Однак у краї почали проглядатися тенденції до поступового зростання кількості великих підприємств на яких працювало понад 200 осіб. Коли у 1909 р. таких підприємств налічувалося 231, то у 1913 р. вже – 307. Це свідчило про те, що підприємці збільшували обсяги інвестицій у промисловість, насамперед переробну. Частина великих підприємств перебували у власності давніх аристократичних родів²¹.

Окремі підприємства, власники яких намагались подолати спад виробництва, були акціоновані. Так, у 1897 р. власник цементного заводу в Здолбунові О. Елінек виступив ініціатором заснування акціонерного товариства портланд-цементного заводу «Волинь». Після цього сума його основного капіталу неухильно зростала. Якщо у 1897 р. вона складала 400 тис. руб., то в 1913 р. 1 млн. 289 тис. руб. Аналогічно зростали й дивіденди. За 1909 р. вони становили 4% на капітал, у 1910 р. – 6%, а в 1911 р. – вже 11%. Відповідно зростали й виробничі потужності підприємства²².

Серед факторів, що позитивно впливали на розвиток економіки Волинської губернії, доцільно відзначити й зростання кооперативного руху у сільському господарстві. Саме кооперативна організація збуту значно покращила розвиток селянських господарств, сприяючи матеріальній підтримці селян, проведенню агрокультурних заходів, підвищенню якості продукції²³.

З метою об'єктивного аналізу рівня життя різних верств населення вважаємо за доцільне з'ясувати рівень їхніх прибутків і ціни на основні групи товарів. Так, заробітна плата старшого городового у м. Рівне у 1907 р. становила 300 руб. на рік, молодшого відповідно – 240 руб. Кожен городовий, який прослужив у поліції понад 5 років, отримував додатково 45 руб. на рік²⁴. Аналогічною була заробітна плата й у працівників нижньої ланки поліції. У губернському місті Житомир городові, залежно від вислуги років, отримували 20-25 руб. на місяць²⁵. Окрім цього поліцейським чинам виплачувалися квартирні гроші, які мали йти на утримання їхнього житла. Помічнику поліцмейстера – 26,16 руб., помічнику пристава та городовим – 12,5 руб. Подібне грошове утримання мали чини поліції й у Києві. Так, старший городовий отримував 250 руб. на рік, молодший – 190 руб., а обер-поліцмейстер відповідно 8 500 руб. Крім того, поліцейські безкоштовно отримували

¹⁹ Історія Волині з найдавніших днів і до наших часів... С. 39-40.

²⁰ Обзор Волынской губернии за 1904 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1905. С. 22.

²¹ Обзор Волынской губернии за 1913 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1914. С. 39.

²² Прищепя О.П. Вказ. пр. С. 108-109.

²³ Рацілевич А. Вказ. пр. С. 160.

²⁴ Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. 165. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 6.

²⁵ Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 62. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 95-95зв.

ли казенне сукно на поліцейську форму, а також лікувалися за кошти міської управи²⁶.

Вчитель двокласного сільського училища напередодні Першої світової війни отримував 360 руб. на рік, а найманий робітник у ньому – 108 руб.²⁷ Директор Житомирського міського училища отримував 41 руб. 66 коп. на місяць, більшість учителів – 30 руб. на місяць, а вчителі рукоділля та співів – лише по 10 руб.²⁸ Значно нижчий рівень заробітної платні двох останніх учителів пояснюється тією обставиною, що вони мали у цьому навчальному закладі незначне навантаження, й викладали аналогічні предмети в інших міських училищах Житомира. Заробітна платня вчителів гімназії була неоднаковою й великою мірою залежала від вислуги років. Так, вчитель математики у Рівненській чоловічій гімназії в період евакуації у 1916 р. отримував 973 руб. на рік, а французької мови – 727 руб.²⁹ Річна платня міського архітектора у м. Рівне становила 480 руб. на рік³⁰.

Таким чином, рівень життя різних верств населення на Волині, як і в інших регіонах тогочасної України, був неоднаковим. На найнижчому щаблі перебували наймані робітники. Вчитель гімназії, без вислуги років отримував удвічі більше ніж вчитель початкового сільського училища. Така різка градація пояснюється як рівнем освіти цих педагогічних працівників, так і значною різницею у покладених на них службових обов'язків.

Більш детально з'ясувати рівень життя різних верств населення дозволить аналіз цінової політики у різних повітових центрах Волинської губернії. Ціни на продукти та товари першої необхідності у той період встановлювалися органами міського самоуправління. Після зміни ціни на той чи інший товар, чи групу товарів, вони це питання погоджували з канцелярією губернатора. Після прийняття рішення друкувалися великі оголошення-плакати, де вказувалася такса за підписом відповідальної особи, та розміщувалися у людних місцях, насамперед, там де здійснювалася торгівля товаром³¹.

Так, рішенням міських уповноважених у м. Дубно на початку 1904 р. було встановлено наступну ціну на яловичину I сорту – 8 коп. за 1 фунт, II сорту – 7 коп. за 1 фунт, телятину навесні 7 коп. за 1 фунт³².

Напередодні Першої світової війни Житомирською та Луцькою міськими управами було встановлено такі ціни на продовольчі товари та дрова (див. табл. 1).

Органи міського самоврядування також встановлювали заробітну плату для поденних робітників, яка функціонувала у межах конкретного населеного пункту (див. табл. 2).

²⁶ Молчанов В. Вказ. пр. С. 47-49.

²⁷ Державний архів Волинської області (ДАВО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1-4.

²⁸ ДАЖО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1242. Арк. 2.

²⁹ ДАРО. Ф. 569. Оп. 1. Спр. 1. Арк. бзв.-7.

³⁰ ДАРО. Ф. 165. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 3.

³¹ Бортніков В.І. Вказ. пр. С. 341.

³² ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 63-63зв.

Таблиця 1

Порівняння цін на окремі продукти та дрова у Житомирі та Луцьку напередодні Першої світової війни (складено за:³³)

Назва продукту або товару	Ціна за 1 пуд або 1 фунт, 1 сажень кубічний (руб., коп.)	
	Житомир	Луцьк
Жито	95 коп. за 1 пуд	85 коп. за 1 пуд
Пшениця	1,25 руб. за 1 пуд	1,5 руб. за 1 пуд
Яловичина	13 коп. за 1 фунт	4,8 руб. за 1 пуд
Свинина	5,2 руб. за 1 пуд	15 коп. за 1 фунт
Дубові дрова	32 руб. за 1 кубічний сажень	40 руб. за 1 кубічний сажень
Грабові дрова	33 руб. за 1 кубічний сажень	42 руб. за 1 кубічний сажень

Таблиця 2

Порівняння заробітної плати окремих груп поденних робітників у Житомирі та Луцьку напередодні Першої світової війни (складено за:³⁴).

Спеціальність	Заробітна плата	
	Житомир	Луцьк
Землекоп	1,2 руб. на день	1,2 руб. на день
Скляр	2 руб. на день	2 руб. на день
Столяр	2,5 руб. на день	2 руб. на день
Токар	2,5 руб. на день	2 руб. на день
Слюсар	2,5 руб. на день	2,5 руб. на день
Чорнороб	0,9 руб. на день	0,8 руб. на день

Таким чином, у різних повітах і містах Волинської губернії були неоднакові ціни на різні групи товарів. Це диктувалося як сезонним подорожчанням, або здешевленням, особливостями доставки тих або інших товарів до населеного пункту. Найбільша різниця спостерігалася у вартості дров, що було зумовлено як складністю підвозу, так і попитом на ринку.

На початку ХХ ст. органи міського самоврядування мали право також регулювати тривалість робочого часу найманих працівників на підприємствах, що функціонували у межах міста. Це стосувалося не всіх підприємств, а лише тих, право на функціонування яких у місті надавалося місцевим органом самоврядування й вони не підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції. В основному це були дрібні підприємства, які забезпечували життєдіяльність міста, виробляли продукцію, яка реалізовувалася у місті. Це були пекарні, різноманітні майстерні й інші дрібні підприємства, дозвіл на відкриття яких надавався органом місцевого самоврядування. У свою чергу вони сплачували всі обов'язкові платежі до бюджету міста. Перелік таких підприємств чітко визначався органами центральної влади.

³³ ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1160. Арк. 1зв.-2; ДАЖО. Ф. 62. Оп. 19дод. Спр. 154. Арк. 182а-182а-зв.; 575-576.

³⁴ ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1160. Арк. 3; ДАЖО. Ф. 62. Оп. 19дод. Спр. 154. Арк. 156.

Ті ж підприємства, які підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції «виводилися за межі влади міських управ» і він був чітко визначений за галузевою ознакою³⁵.

Відповідно до постанови Луцької міської думи у 1909 р. на підприємствах і майстернях для найманих працівників було встановлено 11-годинний робочий день «за добровільною згодою з власниками». В пекарнях час роботи встановлювався з «9 години ранку до 8 години вечора», в «інших майстернях» робочий час було визначено: влітку з «7 години ранку до 6 години вечора», взимку відповідно з «8 години ранку до 7 години вечора». Літній час діяв з 1 квітня по 1 жовтня, а зимовий – з 1 жовтня по 1 квітня. Цією ж постановою дозволялося вносити зміни щодо початку й закінчення робочого дня, за добровільним погодженням власника та найманих працівників, але лише за умови, що «кожна зміна працівників працюватиме не більше 11 годин, включаючи й «2 години для прийняття їжі»³⁶. Окремо визначалися правила роботи у святкові дні. Дозволялося, окрім «Св. Пасхи, Св. Трійці та Різдва» працювати у пекарнях, булочних та на інших підприємствах, які випускали продукти харчування, але «не більше 5 годин на добу». Євреям, які святкували у суботу, дозволялося працювати у неділю та під час християнських релігійних свят³⁷. Аналогічного змісту постанови були прийняті й іншими міськими думами Волинської губернії. Органи міського самоврядування регулювали робочий час найманих працівників, але це стосувалося лише тих підприємств, які були під їхньою юрисдикцією. Одним із ключових аргументів, які вони висували при вирішенні даного питання, це було досягнення порозуміння між власником підприємства та найманими працівниками. Одночасно з цим бралася до уваги конфесійна й етнічна приналежність власників і найманих працівників.

Отже, на початку ХХ ст. органи міського самоврядування регулювали тривалість робочого часу на низці підприємств, що функціонували у повітових містах регіону.

З початком Першої світової війни економіка України зазнала величезних збитків. Особливо це стосувалося Волинської губернії, яка спочатку стала прифронтовою, а упродовж 1915-1916 рр. на її території велися військові дії. Західні повіти губернії впродовж 1915-1916 рр. були окуповані австро-угорськими військами. Найбільших втрат зазнав аграрний сектор економіки, адже припинився експорт сільськогосподарської продукції, а це було основним джерелом прибутків. У регіоні чітко проглядалося погіршення економічної ситуації. Частина підприємств Волині, орієнтованих на зовнішні ринки, зменшували обсяги виробництва у зв'язку з неможливістю реалізувати продукцію на внутрішньому. Ведення сільського господарства ускладнювалося і через брак робочих рук. Це зумовило зміну в ціновій політиці на ринку продовольчих товарів. Упродовж 1915-1916 рр. ціни на них не лише досягли передвоєнного рівня, а й значно підвищилися, що, насамперед, негативно позначалося на рівні життя незаможних жителів міст, купівельна спроможність яких падала, що викликало певне незадоволення.

Органи міського самоврядування докладали значних зусиль, щоб не допустити стрімкого підвищення цін на продукти харчування. Однак, як свідчить аналіз тогочасних документів, ціни у різних повітах були неоднаковими. Так, у 1915 р. у при-

³⁵ Сборник циркуляров Волинских губернских учреждений по разным частям административного управления с 1897 по 1902 год. Житомир: Волинская губернская типография, 1902. С. 529.

³⁶ ДАВО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 875. Арк. 8-11.

³⁷ Ibid.

фронтовому м. Дубно вартість 1 пуда жита становила 1,45-1,5 руб., а пшениці 2,15-2,2 руб.³⁸ У м. Житомирі 30 вересня 1915 р. на засіданні міської Думи, за участі голови повітової земської управи було встановлено оптову ціну на 1 куль (5 пудів) житньої муки 6 руб.³⁹ Також спостерігалось значне підвищення цін на м'ясні продукти. Так, з 18 квітня 1915 р. у м. Житомирі було встановлено наступну ціну: 1 фунт свинячого філе коштував 20 коп., свинячий окіст з салом 1 фунт – 18 коп., без сала – 17 коп.⁴⁰ Наприкінці осені 1915 р. вдалося дещо стабілізувати ціни на продукти харчування. Так, у Житомирському повіті згідно рішення повітової земської управи було встановлено такі ціни на продукти: 1 пуд жита коштував 1,05 руб., пшениці – 1,2 руб., 1 фунт яловичини – 10 коп. Окремо наголошувалося, що «Перелічені... предмети не можуть продаватися дорожче визначених цін, при цьому фабрики, заводи, млини, склади при відпуску оптом товарів зобов'язані робити знижку в 5%»⁴¹.

Незважаючи на зусилля, які докладали органи міського самоврядування, зростання цін на продовольчі товари у губернії продовжувалося. Насамперед це було пов'язано з відсутністю робочих рук у селах, адже майже всі чоловіки призовного віку були призвані до діючої армії, а також подорожчанням продуктів в інших губерніях імперії.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. органи місцевого самоврядування відігравали важливу роль у соціально-економічних процесах, що відбувалися у краї. Вони не лише регулювали ціни на товари, які реалізовувалися у повітових центрах, а й також тривалість робочого часу найманих працівників, встановлювали заробітну плату для поденних робітників. У різних повітах регіону ціни та заробітна платня були неоднаковими, що диктувалося місцевими потребами, але різниця між ними була незначною.

REFERENCES

- Bortnikov, V.I.** (2015). *Orhany derzhavnoi vlyady ta mistvevoho samovriaduvannia na Volyni (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [State authorities and local self-government in Volyn (end of XVIII – early of XX century)]. Lutsk: Skhidnoievropeiskiy natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky [in Ukrainian].
- Molchanov, V.** (2007). *Zhyttievyi riven chynovnykiv pravookhoronnykh ustanov Ukrainy u XIX – na pochatku XX st.* [The standard of living of law enforcement officials in Ukraine in the XIX – early XX centuries]. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Moskaliuk, M.M.** (2008). *Z istorii rozvytku tsukrovoi promyslovosti v Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* [From the history of the sugar industry in Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 75-85 [in Ukrainian].
- Mykhailiuk, O.H.** (Ed.) (1988). *Istoriia Volyni z naidavnishykh dnev i do nashykh chasiv* [History of Volyn From ancient times to the present]. Lviv. [in Ukrainian].
- Okseniuk, R.N.** (1970). *Narysy istorii Volyni. Sotsialno-ekonomichni rozvytok, revoliutsiinyi ta natsionalno-vyzvolnyi rukh trudiashchykh (1861-1939 rr.)* [Essays on the history of Volhynia. Socio-economic development, revolutionary and national-liberation movement of workers (1861-1939)]. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
- Pryshchepa, O.P.** (2010). *Mista Volyni u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* [The cities of Volyn in the second half of the XIX – early XX centuries]. Rivne: PP DM [in Ukrainian].
- Ratsilevych, A.** (2008). *Sotsialno-ekonomichni ta suspilno-politychni peredumovy formuvannia natsionalnoho rukhu na Volyni na pochatku XX st.* [Socio-economic and socio-political prerequisites for the formation of the national movement in Volyn in the early of XX century]. *Volynski istorychni zapysky*, 1, 157-165 [in Ukrainian].

³⁸ ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 177.

³⁹ ДАЖО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1239. Арк. 433.

⁴⁰ ДАЖО. Ф. 62. Оп. 1. Дод. Спр. 155. Арк. 53.

⁴¹ Ibid. Арк. 293.

Reient, O.P. & Serdiuk, O.V. (2011). *Sil'ske hospodarstvo Ukrainy i svitovyi prodovolchyi rynok (1861-1914 rr.)* [Ukraine's agriculture and the world food market (1861-1914)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Oleksandr Buravskiy

(Ivan Franko Zhytomyr State University, Zhytomyr, Ukraine)

e-mail: buravskij@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1847-4605>

Ihor Sezonets

(National University of Water and Environmental Engineering, Rivne, Ukraine)

igorsazonets@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8032-3675>

Yaroslav Tsetsyk

(National University of Water and Environmental Engineering, Rivne, Ukraine)

slavatsetsik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

**Regulation of Social and Economic Processes by the Authorities in Volyn
in Late 19th – Early 20th Century**

The peculiarities of Volyn Province economic development in the late 19th – early 20th century are described. The mechanism of prices for essential commodities regulation by the authorities and the city government is traced. A comparative analysis of the material security level of different social groups is made, and much attention is paid to the deterioration of the social and economic situation in the region during the First World War. However, despite the significant efforts made by municipal governments, living standards in the region deteriorated. First of all, it concerned the Western counties of Volyn Province on the territory of which during 1915-1916 hostilities were conducted.

The rise in food prices in the towns took place due to a number of reasons, namely the lack of labor resources, since most men in the region were drafted into the acting army, the short-sighted policy of the Russian imperial government, which forcibly evacuating the population from Galicia, placed most of the refugees in the frontline counties. As a result of the retreat of the Russian army in the summer of 1915, the number of displaced persons in the region increased sharply, and that led to a rapid rise in prices and finally, to the impoverishment of a large part of the population. Those tendencies intensified, especially at the end of 1916 – the beginning of 1917.

Keywords: Volyn, economy, standard of living, price policy, local self-government bodies, the First World War

Надійшла до редакції / Received: 11.04.2020

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2020

УДК 94 (477) «1917-1920/21»: 82-94 : [92 : 355.081] Загородський О.О.
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).410](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).410)

ІПОСТАСЬ ГЕНЕРАЛА О.О. ЗАГРОДСЬКОГО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕМУАРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

Марія Рогожа

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Умань, Україна)
e-mail: rohozhamm@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9545-830X>

Генерал Армії УНР О.О. Загородський у період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. виявив себе професійним військовим. Отримав належне сімейне виховання та визначивши особисті пріоритети у житті, він вибрав військову службу, розпочав її рядовим солдатом. До жовтневого перевороту 1917 р. устиг взяти участь у боях Першої світової війни, отримати досвід керівництва військовими підрозділами та чин штабс-капітана. У непростому політичному житті 1917 р. прийняв свідоме рішення, перейшов на службу до українського війська. Подальша участь у збройній боротьбі за українську державність остаточно сформувала його іпостась вояка.

Ключові слова: Загородський, вибір, служіння, УНР, іпостась

Продовжуючи вивчення подій в інтелектуальному просторі українських національно-визвольних змагань 1917-1920/21 рр., дослідники намагаються виявити не тільки причини їхньої поразки. Втрачені можливості стосовно побудови української державності також продовжують залишатися в полі зору наукової спільноти, оскільки їхнє значення виходило далеко за рамки буденного сприйняття як доконаного явища. Адже вони мали та мають не тільки повчальне, але й застережне значення, особливо на тлі всезростаючих впливів різного роду форм і методів гібридної дії негативних факторів, особливо це стало помітним у нинішній час.

Водночас, наукова література, оперуючи інформаційним масивом мемуарної, утверджує поступовий, однак послідовний перехід від вивчення історії подій до розуміння особистісних якостей непересічної постаті безпосереднього учасника, що виявилися у цих подіях, її участі в них і внескові у процес виборювання права на побудову власної держави. Такий перехід причинно обумовлений, оскільки вона волею історичного процесу опинилася на перехресті подій, а прийняття нею рішень та їх реалізація неминуче мали наслідки, часом – незворотні.

Відтак, вивчення історії становлення і розвитку особистості у просторі та часі сприятиме розумінню загальних процесів українського державотворення, водночас, усвідомленню причинно-наслідкових зв'язків у подіях та явищах, безпосереднім учасником і творцем котрих ставала чи виступала видатна особистість. Крім того, варто наголосити, що осмислення часово-просторового континууму вчитиме та, водночас, і застерігатиме від помилок у майбутньому. Тому ведення дослідниками пошуку місця найбільш виразних особистостей у перебігові виборювання незалежної української державності, їхнього впливу на хід подій і результати дії сприймається не лише своєчасним, – людинознавчі студії вбачаються, на наш погляд, пріоритетними на сучасному етапі історичних досліджень в Україні.

Масив наявної на нинішній час мемуарної літератури, підсилений і поглиблений

відомостями з українських архівів, сприяв ширшому та глибшому осмисленню особистісних якостей виразних постатей – очільників значних українських військових формувань, їх місця у боротьбі за українську державність і рівню особистого військового хисту, звідси – інтелектуального внеску у справу боротьби з «різнобарвними» ворогами, в які б шати вони не одягалися та що б не обіцяли за перехід на їхній бік...

Серед плеяди вищих військових керівників, які упродовж усього періоду очолювали збройну боротьбу за українську державність, зайняв властиве йому місце і генерал Олександр Олександрович Загородський (10.04.1889-04.08.1968), уродженець Київської губернії. Для вибудовування цілісного уявлення про особистість генерала О.О. Загородського, його місця у національно-визвольних змаганнях засобами мемуарної літератури нами зроблено спробу дослідити це явище через поняття «іпостась»¹.

Водночас, такий підхід дозволив простежити розвиток його особистісних якостей, позаяк простір і час спогадів щодо О.О. Загородського у мемуарній літературі охопив період у 50 років.

Виявлено достатню кількість свідчень стосовно його походження. Документально встановлено, що О.О. Загородський народився у багатодітній родині сільського священника с. Зеленьків Уманського повіту Київської губернії. Родина рано втратила свого годувальника – священника Олександра Загородського (†1896). У «Кліровій відомості Уманського повіту за 1890 рік» нами виявлено матеріали щодо багатодітної родини священника Олександра Загородського. Його син, також Олександр, який вибув з 4-го класу Київської духовної семінарії та зрештою обрав військову службу, виявився наймолодшим серед його дітей. Він народився 10 квітня 1889 року (за н. с.) й охрещений у церкві Різдва Богородиці с. Зеленьків². Діти священника, зокрема сини, виростили у середовищі села, котре належним чином впливало на формування кращих рис українця. Розуміючи діапазон впливів сільського соціуму на особу, бачиться необхідним підкреслити, що чесність у відносинах, порядність, обов'язковість, вірність даному слову та почуттю обов'язку він отримав у родинно-му колі та закріпив у середовищі відносин села.

Перехід на військову службу відбувся у 1912 р., коли Олександра призвали до війська та направили для проходження служби до 74-го Ставропольського піхотного полку. Тут варто підкреслити, що рядовий О.О. Загородський, маючи три роки навчання у Київській духовній семінарії, був помічений командуванням полку, тому вже в 1913 р. закінчив полкову навчальну команду й отримав звання – «унтер-офіцер». Є підстави стверджувати, що військове середовище виявилось для нього успішним, оскільки у березні 1914 р. йому присвоїли наступне звання – «старший унтер-офіцер». Критично оцінюючи себе та обстановку, оскільки «в повітрі» вже відчувалося наближення Першої світової війни, дійшов до висновку про можливість успішно скласти необхідні іспити на звання офіцера. Іспити успішно відбулися у червні 1914 р., тож перший офіцерський чин – прапорщик – отримав 22.08.1914 р.³

На нашу думку, отримання офіцерського чину завершило певний період життя

¹ Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. 848 с.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК). Ф. 127. Оп. 1011. Спр. 3192. Арк. 280.

³ Російський державний воєнно-історичний архів (РДВІА). Ф. 409. Оп. 1. Спр. 51410. п/с 508.

юнака. У зв'язку з цим мета статті – простежити в особі генерал-хорунжого О.О. Загородського поступальний процес формування іпостасі професійного вояка через його управління значним військовим з'єднанням. Її реалізацію передбачено здійснити завдяки послідовному вивченню життєвого шляху через множини виявів у повсякденній бойовій обстановці, завдяки їй – становлення професійної діяльності як командира.

Безпосередня участь молодшим офіцером у бойових діях, сутички з ворогом у штикових атаках, поранення, лікування, військові відзнаки, повернення на передову, перебування у середовищі та спілкування із «нижніми чинами», все це істотно вплинуло на свідомість молодого вояка – як з погляду професійного, так і з погляду соціального, – особливо щодо зрілого розуміння цілей і завдань Першої світової війни.

Розмови із солдатами та офіцерами полку, при їх різному ставленні до війни, розуміння упослідженості українців, визискування багатств українських територій привело його зрештою до думки про необхідність свідомого переходу до створюваних військових частин Української Народної Республіки. Особа бойового офіцера на шляху до формування ознак видатної особистості набула ще однієї грані іпостасі вояка – О.О. Загородський зробив свідомий крок, перейшов на службу до українського війська (листопад 1917 р.), – розуміючи під цим власну участь як особистий внесок у творенні незалежної соборної самостійної української держави.

Проходження військової служби в утворених УНР різних військових з'єднаннях достатньо повно виявлено у підготовленому Я.Ю. Тинченком (1995) довідникові щодо шляху українського офіцерства в 1917-1921 рр.⁴, істотно розширеному системним дослідженням біографій українських командирів часів Визвольної війни 1917-1921 рр. (2007)⁵. А також О.М. Колянчуком, М.Р. Литвином і К.Є. Науменком (1995)⁶, І.В. Срібняком (1997)⁷, І.П. Мазепою (2003)⁸ тощо. Вони у різний спосіб наголошували на остаточному викристалізованій іпостасі професійного військового, здатного командувати великими військовими з'єднаннями, приймати зважені управлінські рішення, спрямовані на досягнення поставлених військово-політичним керівництвом завдань. При цьому виявлено, серед інших граней його іпостасі намагання максимально унеможливити втрати особового складу серед підлеглих.

Наявний потужний пласт мемуарної літератури, де згадано генерал-хорунжого О.О. Загородського у різних оціночних судженнях авторів, оприлюднений безпосередніми учасниками національно-визвольних змагань на основі власних спогадів і рефлексій. На наш погляд, найбільш повним і точним відтворенням подій є спогади Олександера Доценка, як ад'ютанта М.В. Омеляновича-Павленка, (1932)⁹, Михайла

⁴ Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917-1921. Ч. 1: Бібліографічно-довідкова. Київ: Тиражувальний центр УРП, 1995. 258 с.

⁵ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921): біографічний довідник. Київ: Темпора, 2007. Кн. I. 2007. 535 с., іл.

⁶ Колянчук О.М., Литвин М.Р., Науменко К.Є. Генералітет українських визвольних змагань: Біографи генералів та адміралів українських військових формувань першої половини ХХ ст. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 285 с.

⁷ Срібняк В. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). Київ-Філадельфія, 1997. 187 с.

⁸ Мазепа І. Україна в огні та бурі революції 1917-1921 рр. Київ: Темпора, 2003. 608 с.

⁹ Доценка О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.VI.1920). Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. 375 с.

Омеляновича-Павленка Старшого (1934)¹⁰, Петра Зленка (1935)¹¹, Павла Самовидця (1949)¹², Юрка Тютюнника (1966)¹³, Панаса Феденка (1972)¹⁴. Особливу вагу має Альманах «У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР» (1973), як важливий меморіальний документ¹⁵. Водночас, він сприйнятий переконливим свідченням нескореного духу українських вояків, які й на чужині з честю продовжували справу відновлення української державності.

Варті уваги мемуари як дослідження Василя Задояного (1973)¹⁶ та спогади командарма Михайла Омеляновича-Павленка (2007) в їх розширеному опрацюванні¹⁷ тощо. Потрібно відзначити, що переважна більшість із наведеної мемуарної літератури стосувалася Першого Зимового походу Армії УНР як найвищого вияву «...ідеї і чину...» у національно-визвольних змаганнях за побудову незалежної української держави¹⁸.

Відзначимо, що науковці, які досліджували сутність особистості очільників національно-визвольних змагань після проголошення незалежності України, аргіорі відзначали їх видатні якості військових. Водночас мемуаристи безпосередньо, на основі спогадів про конкретні бойові дії чи сутички, повсякденність бойового походу аналізували не тільки бойову звитягу та мистецтво ведення війни у запіллі ворога. Найвиразніше вони бачили громадянські, командирські та людські якості очільників, котрі, на їхню думку, єднали бойовий підрозділ в єдиний живий організм, покликаний і здатний до перемоги над ворогом.

Слід зауважити, що на кінець 1919 – початок 1920 р. воєнна та суспільно-політична ситуація на українській території істотно змінилася. Вимушену концентрацію Армії УНР на території Поділля оточували військові підрозділи Збройних сил Півдня Росії, війська Радянської Росії та збройні сили Другої Речі Посполитої Польської, що окремими частинами вже розпочали силові дії щодо інтернування вояків Армії УНР. Генерал М.В. Омелянович-Павленко у спогадах дав відомості щодо її дислокації, яка склалася внаслідок множинної дії несприятливих обставин: «28.11. Запорожці після упертого бою залишають Старокостянтинів. Армія губить свій маневровий плацдарм і скупчується своєю головною масою в останній трикутник Любар – Шепетівка – Миропіль (сторінка трикутника – 30 верст.), вороги вже не тиснуть її, вважаючи, що справа порішена, й залишають нас до самознищення в останній агонії; державний апарат зосереджується (29.11) в Любарі»¹⁹.

¹⁰ Омелянович-Павленко М. (Ст.). Зимовий похід, 6.XII.1919 – 5.V.1920. Каліш: Друк. вид-ва «Чорномор», 1934. 191 с.; 6 арк. іл.

¹¹ Зленко П. Зимовий Похід. Матеріали до бібліографічного покажчика. Прага, 1935. 15 с.

¹² Самовидець П. Зимовий похід: Тридцять роковини, 1919-1949: політичний огляд. 1949. 28 с.

¹³ Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919-20 рр. Коломия: Трембіта, 1923. 101 с.

¹⁴ Феденко П. Минуло півстоліття: зимовий похід армії Української Народної Республіки, 1919-1920 рр. Нью Йорк; Джерсі Ситі: Свобода, 1972. 79 с.

¹⁵ Альманах «У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР. 6.12.1919 – 6.05.1920». Ред.: М. Крат, Ф. Грінченко. Нью-Йорк, 1973. 280 с.

¹⁶ Задояний В. У 50-ти річчя Зимового Походу Армії УНР: його моральні та матеріальні бази // Альманах «У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР. 6.12.1919 – 6.05.1920». Нью-Йорк, 1973. С. 23-28.

¹⁷ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920): Документально-художнє видання / упоряд.: М. Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. 608 с.: іл.

¹⁸ Шанковський Л. І-й Зимовий Похід: ідея і чин // Альманах «У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР». Нью Йорк, 1973. С. 17-22.

¹⁹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма... С. 232.

Зовнішні чинники приведення до катастрофічного стану Армії УНР доповнюють-ся внутрішніми чварами з присмаком зовнішнього впливу, скоріше, – змови зовнішніх і внутрішніх ворогів. Автор спогадів наголосив: «Обов'язок ворога перебирає далі на себе своя людина, що тішилася в свій час у Головного командування особливим довір'ям – свій «отаман» Волох. ...В ніч 2-3.12. маніфестується спроба перевороту в напрямку оголошення держаного устрою на Україні – Соціалістичної Радянської Республіки, а фактично – ограбування державної скарбниці, через що армія залишається майже без грошей»²⁰. Катастрофічний стан посилювався ще й тим, що серед вояків тривали пошесні хвороби, зокрема, тифи сипний, черевний, поворотний. Далі у спогадах М.В. Омелянович-Павленко для розуміння загрозливого стану ситуації щодо Армії УНР вдався до метафори: «Три прапори – польський у Шепетівці, добровольчий у Старокостянтиніві й червоний у Бердичеві – оточують горстку борців біля жовто-блакитного прапору в Любарі»²¹.

Для найбільш повного розуміння становища Армії УНР перед її виходом у Перший Зимовий похід потрібно зробити декілька уточнень. Найперше та чи не найважливіше з них – її фактичний стан був вкрай критичним, невідворотнo насувалася катастрофа: «...Українська Наддніпрянська Армія в першій половині листопаду 1919 року, знесилена, здесятована тифом, гола й боса, відступала з лінії (приблизно) Брацлав – Ямпіль, в загальному напрямі Нова Ушиця – Дунаєвці... Постало тяжке питання, що робити далі»²². Потрібно було знайти безпомилкове, єдино правильне рішення, історія національно-визвольних змагань вже не давала часу на роздуми. Тому мемуарна література вказала на наступне: «Перед виїздом за кордон, 4 грудня 1919 року, в Новій Чарторії Симон Петлюра відбув важливе засідання. В ньому взяли участь: уряд, командуючий армією генерал Василь Тютюнник і всі командуючі окремих груп військ: ген. М. Омелянович-Павленко, полковник Євген Коновалець, ген. Ю. Тютюнник, ген. О. Загородський і ген. В. Трутенко. На цій нараді уряд запропонував представникам війська поробити похід армією по запіллю ворога»²³.

Отже, у середовищі вищого військового командування, знаючи про внесену пропозицію військового міністра в уряді І.П. Мазепи – полковника В.П. Сальського – вирішили підтримати думку про продовження бойових дій партизанськими методами. Її оприлюднив прем'єр уряду І.П. Мазепа. Позицію та пропозицію уряду з професійних міркувань доповнив начальник Генштабу, він «...заявив, що армія повинна вирушити у похід, бо не може триматися у заданому районі, а от. Ю. Тютюнник доповів, що хоче прорватися до Дністра і там провадити боротьбу до весни, аж поки обставини дозволять вести її в ширшому масштабі»²⁴.

Автор спогадів також вважав за необхідне пригадати наступне: «Увечері (перед виходом у похід – *Авт.*) ...у с. Борушківцях, командир Волинської дивізії от. Загородський скликав старшинську нараду. На цій нараді, охарактеризувавши ситуацію і план дальшої боротьби, от. Загородський запропонував вибрати командуючого дивізією: офіційного призначення, на його думку не вистачало – особі, яка мала вести людей на майже певну смерть, треба було мати довірря підвладних. Одноголосно командиром дивізії обрано Загородського. Тоді він виголосив промову, в якій за-

²⁰ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма... С. 232.

²¹ Ibid. С. 233.

²² Доценко О. Зимовий похід... С. 6.

²³ Самовидець П. Зимовий похід: Тридцять роковини, 1919-1949: політичний огляд. 1949. С. 13.

²⁴ Доценко О. Зимовий похід... С. 7-8.

явив, що «поведе твердою рукою дивізію до досягнення наміченої мети, хоч би для того довелося віддати життя всієї дивізії, всіх же, хто стоятиме на перешкоді, буде нещадно карати». Старшини та козацтво чекали лишень наказу, аби йти до свого народу й разом з ним продовжувати боротьбу за українську суверенність, за всяку ціну додержуючи регулярний стан дивізії... З великим почуттям і захопленням старшина чуло проспівала: «Ще не вмерла Україна», «Заповіт», «Не пора». В цім співі чулася така міць і віра в свою ідею, що здавалося, ніяка сила не може зломити цієї національної скелі борців. З таким настроєм старшини розійшлися по своїх частинах підготовлятися до майбутнього маршу»²⁵.

Цитований фрагмент зі спогадів О.С. Доценка дозволив виявити уже кілька граней іпостасі О. Загородського: найперше – як військовика, дії якого обумовлені обставинами майбутнього походу; потім – громадську, коли зібралися всі старшини Волинської дивізії та виявили відданість справі, єдність слова та діла; нарешті – етнопсихологічну, оскільки О. Загородський, як єдиноначальник значного українського військового з'єднання, добре розумів значення мотиваційної спрямованості щодо єдності військової частини перед таким відповідальним рейдом ворожими тилами.

Іпостась О.О. Загородського як здібного вояка та командира, переконливо доводить і наступна цитата: «Волинська збірна група, що складалася: з 1-го збірного пішого полку, до складу якого входили й рештки Північної дивізії; 2-го збірного пішого полку з решток 2-ої дивізії (б. «Запорізької Січи»); 4-го полку Сірожупанників, що походив з б. 4-ї дивізії Сірожупанників; 2-го кінного ім. Залізняка полку; кінного полку ім. Гетьмана Мазепи та Волинської гарматної бригади, що утворилася з решток гарматних частин згаданих вище 3-ох дивізії»²⁶. Отже, поступом історії боротьби за українську державність лише днів 3-4 відводилося О.О. Загородському для перетворення збірної групи, сформованої з різних за бойовим призначенням військових підрозділів, у єдиний бойовий організм, здатний виконувати волю командира, підпорядковуватися йому та реалізовувати управлінські рішення як єдиноначальника. Тож при крайньому дефіциті часу та за практично повної довіри підлеглих О.О. Загородський, спільно зі старшинами Волинської збірної групи, максимально використавши мінімальні можливості матеріального забезпечення майбутніх бойових дій, на день виходу в похід уже мав боєздатну військову одиницю (за приблизними підрахунками, близько 1000 вояків – *Авт.*). Грань вмілого організатора військового підрозділу істотно доповнила іпостась Загородського-вояка, що розширило наші уявлення про фактичний перебіг історії Армії УНР перед її Першим Зимовим походом.

Уся військова потуга Армії УНР вийшла у Перший Зимовий похід 6 грудня 1919 р., долаючи фронт зіткнення з денікінцями. О.С. Доценко, особистий ад'ютант Командарма Дієвої армії УНР, водночас, і командира Запорізької збірної групи, повідомив у мемуарах про прийняте рішення щодо прориву через фронт: «Між 7-9.XII перейти через райони, зайняті частинами Галицької армії, а вже 10-11.XII почати форсувати залізницю Янів-Бердичів і Вінниця-Козятин на ділянці поміж ст. Голендри (біля Козятин) й Гулівці (біля ст. Калинівки»²⁷. Волинська збірна група, що нею командував О.О. Загородський, 6.XII організовано вирушила із с. Борушківці (нині Любарський р-н Житомирської обл. – *Авт.*) і вже за добу добралася до с. Бурківці (нині Погребищенський р-н Вінницької обл. – *Авт.*).

²⁵ Доценко О. Зимовий похід... С. 10.

²⁶ Ibid. С. 14.

²⁷ Ibid. С. 15.

Командарм Армії УНР М.В. Омелянович-Павленко у Першому Зимовому поході, маючи значний бойовий досвід, зокрема, російсько-японської та Першої світової воєн, врахував особливості ведення бойових дій у більшовицькому запіллі нетиповими методами, створив спеціальний підрозділ з високим рівнем мобільності на випадок раптового нападу значних ворожих сил. Вибір припав на військове з'єднання волинців: «Волинська дивізія та 3-й кінний полк, складаючи спільну армійську резервну групу, – посуватися за Запорозжцями. Додаткове завдання для Волинців: 21 квітня окремим відділом захопити ст. Любашівку, на залізничній лінії Балта – Голта, зімпровізувати бронепотяг і потім зробити випад на Голту»²⁸.

З віддалі в 50 років одним із безпосередніх учасників було оприлюднено оцінку феномену походу. В його розумінні вона наступна: «У 1-му Зимовому Поході дивізії Дієвої Армії УНР звели понад 50 боїв, не рахуючи кінцевого прориву фронтів XIV більшевицької армії і тільки кілька з них було невдалих, як, наприклад, погром 3-ої дивізії Кавказькою збірною кінною дивізією Добрармії, в якій 26 грудня 3-тя дивізія втратила 11 вояків забитих, 100 вояків полонених, 2 гармати, 5 кулеметів та обози постачання і санітарний»²⁹.

Велику заслугу за вміле проведення операцій 1-го Зимового Походу, безсумніву, має командарм ген. М. Омелянович-Павленко і його шеф штабу полк. А. Долуд, хоч присутність в армії таких видатних партизанських отаманів, як Ю. Тютюнник і Т. Гулий-Гуленко, без сумніву, мала теж своє значення. Цим ми ніяк не збираємося обезцінити вкладу інших командирів, як ген. О. Загородський...»³⁰.

Закінчення бойових дій, період інтернування на території Польщі, після його закінчення перехід до життя в якості цивільної особи – ці події неминуче виявили інші іпостасі непересічної особистості О.О. Загородського, що, як бачиться, може стати об'єктом подальшого їхнього дослідження. Закінчився земний шлях О.О. Загородського. Часопис «Тризуб» помістив відповідне повідомлення, частину його наводимо нижче: «4 серпня 1968 р. в Нью-Йорку несподівано помер на 79 р. свого життя ген-полк. армії УНР Олександр Загородський, лицар Ордена Залізного Хреста та Хреста С. Петлюри. Похорон відбувся ц. р. на Українському Православному цвинтарі у Баунд-Брук»³¹.

Альманах «У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР 6.12.1919 – 6.05.1920» було видано бойовими побратимами ген. О.О. Загородського в 1973 році, але про нього не забули. Василь Прохода у невеликому за обсягом спогаді «Зимовий похід Армії УНР» помістив і портрет свого командира – О.О. Загородського, підписавши: «Ген-полк. Олександр ЗАГОРОДСЬКИЙ. Командир 2-ої Волинської Дивізії в часі Зимового Походу. Другий заступник Командарма. Нар. 10 квітня 1889 р. в с. Зеленків, Уманщина, помер 4 серпня 1968 р. в Нью-Йорку. Похований на Укр. Правосл. цвинтарі – Пантеоні в Бавнд-Бруку».

Завершуючи дослідження життєвого шляху генерала О.О. Загородського, проведемо завдяки використанню масиву мемуарної літератури, зокрема, його життя в служінні Україні, зауважуємо множину виявів його сформованої іпостасі вояка на тлі

²⁸ Омелянович-Павленко М. (Ст.). Зимовий похід, 6.XII.1919 – 5.V.1920. Каліш: Друк. вид-ва «Чорномор», 1934. С. 100.

²⁹ Шанковський Л. І-й Зимовий Похід: ідея і чин // Альманах «У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР». Нью-Йорк, 1973. С. 19.

³⁰ Ibid. С. 20.

³¹ Тризуб. Орган Української Національно-Державної Думки. Нью-Йорк 1968. Ч. 50. С. 23-24.

повсякденної бойової обстановки. Зауважмо, що особливо виразно вона виявилася у період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Саме вона – іпостась – вбачається результатом внутрішньої сутності О.О. Загородського, водночас, і наслідком професійної діяльності вояка та командира.

Подяка. Автор висловлює щирю вдячність Астапцевій Христині Андріївні, молодшому науковому співробітнику відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського за допомогу в роботі з виданнями української діаспори.

REFERENCES

- Dotsenko, O.** (2001). *Zymovyi pokhid (6.XII.1919 – 6.VI.1920)* [Winter campaign (6.XII.1919 – 6.VI.1920)]. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihy [in Ukrainian].
- Fedenko, P.** (1972). *Mynulo pivstolittia: zymovyi pokhid Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky, 1919-1920 rr.* [Half a century passed: winter campaign of the Army of the Ukrainian People's Republic, 1919-1920]. New York; Jersey city: Svoboda [in Ukrainian].
- Kolianchuk, O.M., Lytvyn, M.R. & Naumenko, K.Ye.** (1995). *Heneralitet ukraïnskykh vyzvolnykh zmahani: Biohramy heneraliv ta admiraliv ukraïnskykh viiskovykh formuvan pershoi polovyny XX st.* [Generality of Ukrainian Liberation Competitions: Biograms of generals and admirals of Ukrainian military formations of the first half of the twentieth century]. Lviv: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Krat, M. & Hrinchenko, F.** (Ed.) (1973). *Almanakh «U 50-richchia Zymovoho Pokhodu Armii UNR. 6.12.1919 – 6.05.1920»* [In the 50th Anniversary of the Army's Winter Hike UNR. 6.12.1919 – 6.05.1920]. New York [in Ukrainian].
- Kunch, Z.Y.** (2005). *Universalnyi slovnyk ukraïnskoi movy* [A universal dictionary of the Ukrainian language]. Ternopil: Navchalna knyha-Bohdan [in Ukrainian].
- Mazepa, I.** (2003). *Ukraina v ohni ta buri revoliutsii 1917-1921 rr.* [Ukraine in the fire and storm of the Revolution of 1917-1921]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Omelianovych-Pavlenko, M.** (2007). *Spohady komandarma (1917-1920): Dokumentalno-khudozhnie vydannia* [Memoirs of the Commander (1917-1920): Documentary and Artistic Edition]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Omelianovych-Pavlenko, M. (St.)** (1934). *Zymovyi Pokhid, 6.XII.1919 – 5.V.1920* [Winter Campaign, 6.XII.1919 – 5.V.1920]. Kalish: «Chornomor» [in Ukrainian].
- Samovydet, P.** (1949). *Zymovyi pokhid: Trydtsiati rokovyny, 1919-1949: politychnyi ohliad* [Winter Campaign: Thirtieth Anniversary, 1919-1949: A Political Review]. W.p. [in Ukrainian].
- Shankovskiy, L.** (1973). *Pershyi Zymovyi Pokhid: ideia i chyn* [First Winter Campaign: Idea and Rank]. In Krat, M. & Hrinchenko, F. (Ed.) *Almanakh «U 50-richchia Zymovoho Pokhodu Armii UNR»*. New York, P. 17-22 [in Ukrainian].
- Sribniak, I.V.** (1997). *Obezzbroiena, ale ne skorena: Internovana Armiia UNR u taborakh Polshchi y Rumunii (1921-1924 rr.)* [Unarmed, but not subjugated: UNR International Army in the camps of Poland and Romania (1921-1924)]. Kyiv-Filiadelfia [in Ukrainian].
- Tiutiunnyk, Yu.** (1923). *Zymovyi pokhid 1919-20 rr.* [Winter Campaign in 1919-20]. Kolomyia: Trembita [in Ukrainian].
- Tynchenko, Ya.** (1995). *Ukrainske ofitserstvo: shliakhy skorboty ta zabuttia. 1917-1921. Ch. 1: Bibliografichno-dovidkova* [Ukrainian Officers: Ways of Sorrow and Forgetting. 1917-1921. Part 1: Bibliographic reference]. Kyiv: Tyrazuvalnyi tsentr URP [in Ukrainian].
- Tynchenko, Ya.** (2007). *Ofitseryskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917-1921): biohrafichnyi dovidnyk* [Officer Corps of the Ukrainian People Republic Army (1917-1921): biography guide]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

Maria Rohozha

(Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine)

e-mail: rohozhamm@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9545-830X>

Personality of General O.O. Zahrodskyi (Based on Memoirs)

The relevance of the study of the personality of Zahrodskyi as a soldier is primarily caused by a lack of separate study analyzing his life path in the context of military service in a difficult period of military and political struggle for the independence of Ukraine. In addition, it corresponds to the current trend in the modern historical science of Ukraine – the transition from the study of event history to the study of personalities who have made a significant contribution to the development of society and the variety of its existence.

Thus the goal of the paper is to trace through the person of O.O. Zahrodskyi the process of forming the personality of a professional soldier against the background of the national liberation struggles of 1917-1921 in their diversity, the difficulties of everyday life, and in particular, the successes and failures of the struggle far beyond the studied period. The goal is realized through the implementation of tasks, including the consecutive study of Zagrodskyi's life path overfilled with a daily sense of tension due to the combat situation, and to analyze his professional activity and the process of formation as a commander. Everyday control of a large military unit, making and analysis of decisions opened up various aspects of the personality of Zagrodskyi as a soldier for understanding and analyzing.

In conclusion, we should note that the understanding of all the aspects of his personality was the result of the study of a great number and variety of opinions and judgments in the array of memoirs. Quantitatively rich in various facts about Zahrodskyi as a soldier, the information array significantly enriched the knowledge space of the national liberation struggles period, and not only concerning the head of Volyn Composite Group of Forces, General O.O. Zahrodskyi.

From the point of view of prospects, the review of the studied memoir literature revealed certain information lacunae that need to be filled with further research in the future. It's about the conditions and process of the internment of military units of the UNR Army on the territory of Poland, the organization of their internal life, the end of the internment period, and the afterlife of ordinary soldiers and officers of the UNR Army. We are also talking about Volyn composite group (after internment it was reorganized into a Separate Volyn Division), the materials about which are stored in the Central State Archives of Ukraine (funds 2282, 3238).

Keywords: Zahrodskyi, personality, choice, service, UNR

УДК 94 (477) «1917/1921»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).411](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).411)

ДЕРЖАВОТВОРЧА ТА ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1921 рр.)

Мар'яна Полич

Тернопільський національний економічний університет (Тернопіль, Україна)

e-mail: polych.maryana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1285-2281>

В даній статті, простежено формування світогляду й особистості Л. Цегельського, показано громадсько-політичну діяльність відомого політика, юриста, дипломата Лонгина Цегельського на тлі суспільних процесів у Західній Україні, Наддніпрянщині. Системно переосмислено напрацювання українських і зарубіжних істориків, з'ясовано стан і ступінь наукової розробки зазначеної проблематики. Охарактеризовано його місце у національному русі галичан на початку ХХ ст., висвітлено державотворчу діяльність в Українській Національній Раді та уряді ЗУНР, а також у складі уряду Директорії УНР. З'ясовано роль Л. Цегельського у партійно-політичному житті, реалізації ідеї соборності українських земель.

Ключові слова: Лонгин Цегельський, громадсько-політична діяльність, зовнішня політика, національно-визвольні змагання, Державний секретар

Українська державність, яка народжувалася у період національно-визвольної революції 1917-1921 рр., була підготовлена попередніми етапами українського національного відродження ХІХ ст. та зародженням і реалізацією новітньої політичної думки ХХ ст. Поступ до створення своєї власної незалежної держави українцям значно прискорили: тяжкий економічний стан, політична криза, національно-визвольний рух поневолених народів імперій. Для здійснення цієї споконвічної мрії потрібні були титанічні зусилля тих, кого вважали духовними провідниками нації.

Вивчення історії визвольної боротьби українського народу за національну та державну незалежність у першій чверті ХХ ст. вимагає на сучасному етапі кардинально нового погляду, а подекуди й переосмислення. Діяльність культурних, громадських діячів, політиків і науковців, як складова цього процесу в цілому, є тією ланкою, що сполучає весь комплекс досліджень, присвячених цьому питанню. Тому значення Лонгина Михайловича Цегельського (29 серпня 1875 – 13 грудня 1950) як одного із визначних діячів українського відродження заслуговує на глибоке й детальне дослідження. Всебічне вивчення та витлумачення його громадсько-політичної діяльності дозволить глибше зрозуміти характер національно-визвольного руху в Україні ХХ ст. та його окремих напрямів.

Актуальність даної статті посилюється також недостатньою розробкою порушеної теми у науковій літературі, відсутністю цілісного ґрунтового й об'єктивного дослідження, присвяченого саме громадсько-політичній, державотворчій і дипломатичній сфері діяльності Лонгина Цегельського. У теперішніх умовах розвитку історичної біографістики, коли врахування особистісного чинника в історії набуває помітної ваги, відтворення біографії Лонгина Цегельського на тлі епохи та перебігу його державотворчої діяльності має особливе значення.

Оскільки продовж усього свого життя Л. Цегельський органічно вливався в усі

стадії процесу становлення Української держави, а також був одним з творців державотворчих засад, ідеологічного підґрунтя Української революції та її подальшого історично-соціологічного аналізу, вивчення громадсько-політичних заходів Л. Цегельського служитиме не тільки цілям історичної науки, а й політологічної та соціологічної.

1 листопада 1918 р. увійшло в історію як визначна подія для населення західно-українських земель. Розпочався, за словами Л. Цегельського, новий, бажаний і водночас несподіваний етап у житті Східної Галичини та тієї порівняно невеликої групи політичних діячів, які безпосередньо готували захоплення влади у Львові й на усіх землях цього невеликого краю із п'ятимільйонним населенням. Як свідчить Л. Цегельський, за десятки років політичної боротьби, страйків, заворушень, кривавих виборів і демонстрацій він був твердо переконаний в успішному проголошенні й утвердженні Української державності: «Віра і довіра освідомлених мас до нашої організації, до її лідерів були великі. Мені був добре відомий запал, патріотизм, готовність до посвяти наших старшин, розісланих по краю на місця чи розкинутих по казармах і залагах, у містах. У тому я був певен, що цієї ночі – приснопам'ятної ночі – край буде наш»¹.

Події 1 листопада 1918 р. у науковій літературі та мемуаристиці часто характеризуються термінами «першолистопадовий зрив» або першолистопадовий переворот. Стосовно цих подій Л. Цегельський вживав поняття «зрив» для окреслення бойових дій польських повстанців, а 1 листопада називав «першолистопадним переворотом», «чином».

На думку українських істориків, терміни «зрив» чи «переворот» щодо висвітлення подій, які розглядаємо, є невдалими. Справді, ні у Львові, ні в інших містах Східної Галичини жодного перевороту не відбулося, підкреслює львівський історик Ярослав Дашкевич: «Галичина входила на правах королівства (тому у Львові була резиденція намісника австрійського цісаря) до складу Австро-Угорської монархії. Монархія програла війну з Антантою і вже у жовтні 1918 р. перебувала у стадії політичного колапсу, а частково й хаосу»².

У Львові з ініціативи Української парламентарної репрезентації 18-19 жовтня 1918 р. відбулося зібрання Української Конституанти, у роботі якої взяли участь депутати до австро-угорського парламенту, Галицького та Буковинського сеймів, декілька єпископів і по три делегати від політичних партій. Із Закарпаття отримали письмове повідомлення про солідарність з роботою та рішеннями Конституанти.

Автором Декларації та Маніфесту, ухвалених Конституантою, був Лонгин Цегельський. Проголошення української державності 19 жовтня 1918 р., за його словами, стало першим українським державно-правовим актом у Галичині, а 1 листопада 1918 р. – лише втіленням цього акту в життя. У дні підготовки до проголошення української державності у Східній Галичині особливо виразно проявилися організаційські здібності та політична зрілість Л. Цегельського, про що свідчать тогочасні записи у щоденнику його дружини Ольги³.

Напередодні і в перший день після проголошення ЗУНР у Східній Галичині поча-

¹ Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопадом 1918 р. Львів: Свічадо, 2003. С. 45-46.

² Дашкевич Я. Західно-Українська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6. С. 357.

³ Цегельський Ю.-М. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову. Ellicott City: Смолокип, 1992. С. 371-374.

лося формування нового уряду – державного секретаріату. Головою (президентом) першого урядового кабінету було обрано К. Левицького, державним секретарем внутрішніх справ – Л. Цегельського, фінансових справ – К. Левицького (тимчасово), зовнішніх справ – В. Панейка, військових справ – Д. Вітовського, юстиції – С. Голубовича, земельних справ – С. Барана, торгівлі і промислу – Я. Литвиновича, шляхів – І. Мирона, пошти і телеграфу – О. Пісецького, освіти – С. Смаль-Стоцького, праці та суспільної опіки – А. Чернецького, суспільного здоров'я – І. Куровця, віросповідання – О. Барвінського, публічних робіт – І. Макуха. Більшість членів кабінету – члени національно-демократичної партії, інші представляли радикальну, соціал-демократичну, християнсько-суспільну партії, а троє були безпартійними. 10 листопада 1918 р. члени нового уряду склали присягу⁴.

Формуючи свій уряд, галичани використали як вітчизняний досвід (зокрема період Центральної Ради), так і зарубіжний. Державний секретаріат був, по суті, коаліційним урядом, створеним на багатопартійній основі.

Одним із найважливіших державних актів УНРади став «Тимчасовий Основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії», ухвалений 13 листопада 1918 р., її територія мала включати українську частину колишніх австрійських країв Галичини з Володимирією і Буковини, та з українськими частинами колишніх угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земляни, Уг, Берег, Угоча, Мармарош, – як вона означена на етнографічній карті австрійського монарха Карла І⁵. У ньому визначалися конституційні засади новоствореної держави, у тому числі її назва, територія, характер влади, вищі її органи, державна символіка. Отже, згідно з Тимчасовим Основним законом, ЗУНР розбудовувалася як самостійна, правова, соціальна та демократична держава, верховенство влади в якій мало належати її народу⁶.

Державний секретар внутрішніх справ, яким став Л. Цегельський і, відповідно, секретаріат мали широкі повноваження. У його обов'язки, окрім охорони громадського порядку, входила організація адміністративного апарату у Львові та на місцях. Помічником і заступником держсекретаря, за поданням Л. Цегельського, УНРада затвердила Р. Перфецького, адвоката й посла сейму. Йому було доручено забезпечувати внутрішню роботу Секретаріату. Сам же Л. Цегельський здійснював організацію місцевих адміністрацій. Насамперед були обрані або призначені комісари замість колишніх старост у повітах, розпочалося також формування народної міліції, продовольчих відділів, проводився запис добровольців до українського війська⁷.

Паралельно Л. Цегельський здійснював роботу із вдосконалення діяльності державного апарату влади. По-перше, 15 листопада 1918 р. за поданням Секретаріату внутрішніх справ, був ухвалений закон «Про доповнення складу Української Національної Ради підпоручниками повітових і міських організацій»⁸. Він встановлював квоту, згідно з якою належало дообрати 70 послів. По-друге, 16 листопада УНРада схвалила один з найважливіших актів – «Закон про тимчасову адміністрацію облас-

⁴ Макарчук С. Українська Республіка Галичан: нариси про ЗУНР. Львів: Світ, 1997. С. 63.

⁵ Дацків І. Діяльність зовнішньополітичної служби Західно-Української Народної Республіки у 1918-1923 роках // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». 2011. № 4 (94). С. 31.

⁶ Українська революція і державність (1917-1920) / [Т.А. Бевз, Д.В. Веденєєв, І.Л. Гошуляк]. Київ: Парлам. вид-во, 1998. С. 126.

⁷ Тищик Б.І. Західноукраїнська Народна Республіка (1918-1923). Історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 2004. С. 155-157.

⁸ Макарчук С. Вказ. пр. С. 63.

тей Західно-Української Народної Республіки»⁹, який, на думку багатьох дослідників, мав конституційне значення. Згідно з цим законом, на території Західноукраїнської Народної Республіки залишалося функціонувати австрійське законодавство, за умови, що воно не суперечило інтересам Української держави. Всі адміністративні органи на території ЗУНР були підпорядковані Державному Секретаріату. Передбачалися й інші заходи, які стосувалися роботи державного апарату, місцевого самоврядування, судів, пошти, телеграфу, залізниці тощо.

У цьому контексті велике зацікавлення викликає особиста позиція Л. Цегельського у підходах до багатьох аспектів державного будівництва. Дослідження діяльності Л. Цегельського підтверджує, що він дотримувався у роботі поміркованих поглядів, керувався правом і сповідував толерантність у ставленні навіть до ворогів. Безумовно, це не завжди подобалося радикально налаштованим діячам. Судячи зі спогадів Л. Цегельського, він неодноразово конфліктував із М. Лозинським, Д. Вітовським та деякими іншими своїми колегами при розв'язанні ряду проблем¹⁰.

Доречно зауважити, що діяльність Л. Цегельського у цей час не обумовлювалася лише участю в організації проголошення та здобуття влади на західноукраїнських землях чи роботою на посту Державного секретаря ЗУНР з його широким спектром функцій та обов'язків. Л. Цегельському судилося закласти основи української дипломатії, бути співтворцем акту Злуки Східної та Західної України, працювати у відомствах іноземних справ ЗУНР та УНР, а згодом – реалізувати низку міжнародних акцій молодій державі, виконувати дипломатичну місію уряду ЗУНР у США.

Відтак, опинившись у скрутній ситуації після втрати Львова, УНРада та Державний Секретаріат, які перебували на той час у Тернополі, вирішили негайно вислати місію на Велику Україну для налагодження тісних контактів та отримання негайної фінансової й військової допомоги. Йшлося, насамперед, про штабних офіцерів, гармати, боєприпаси тощо. Очолити місію було доручено Л. Цегельському, оскільки він мав великий досвід виконання дипломатичних доручень, добрі стосунки як із гетьманом і членами гетьманської влади, так і з представниками Директорії – з В. Винниченком і С. Петлюрою. Як зазначав сам Л. Цегельський у спогадах, для цього він був «достатньо дипломатичний і здатний до швидких рішень, а також доброї стилізації угод»¹¹.

Ця нелегка поїздка, яка ще раз переконала звичних до порядку галичан у тому, якою страшною та руйнівною є «анархічна стихія революційного трудового народу», завершилася зустріччю із керівництвом Директорії УНР, яка якраз почала повстання проти Гетьманату.

І хоч Л. Цегельський з великою підозрою та недовірою поставився до Директорії, яка, на його думку, не була легітимною, адже «становила собою об'єднання тільки соціалістів, метою якого було повалення гетьмана та створення соціалістичної республіки», вести переговори довелося саме з цією владою. Більшість правих політиків Галичини, а серед них і Л. Цегельського, аж ніяк не влаштувала соціалістична орієнтація частини провідників УНР і навіть їх готовність прийняти радянську платформу, правда, як вони говорили, не московську, а українську. Вихованих у легітимному дусі галичан лякала анархія, руйнівний революційний деспотизм й отаманщина – жахіття, які переконливо описав Л. Цегельський у своїх мемуарах¹².

⁹ Тищик Б.Й. Вказ. пр. С. 71.

¹⁰ Цегельський Л. Від легенд до правди. С. 42-43.

¹¹ Макарчук С. Українська Республіка Галичан. С. 115.

¹² Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопадом 1918 р. Львів: Свічадо, 2003. 336 с.

Після бурхливих переговорів представники Директорії УНР в особі В. Винниченка, О. Андрієвського й ін. погодилися з пропозицією галицької делегації розпочати підготовку до злуки обох українських держав і надати допомогу галицьким військам під Львовом. При цьому Л. Цегельський настояв на галицькій автономії.

1 грудня 1918 р. була підписана підготовлена Л. Цегельським і прийнята майже без застережень попередня угода, відома як Фастівська¹³. Незважаючи на усі контрроверзи суспільно-політичного розвитку, листок із шкільного зошита, на якому Л. Цегельським були виписані основні положення «Злуки» українських земель, зберігся до нашого часу у фондах Центрального державного історичного архіву у Львові під гаслом «Осип Назарук».

Досить вагоме значення для всієї української справи мала активна участь Л. Цегельського у самому проголошенні Злуки. Він у складі репрезентативної делегації з 65-ти осіб і відповідної охорони спеціальним поїздом вирушив з Тернополя до Києва. Делегацію очолив перший віце-президент УНРади Ю. Бачинський, а до її складу, окрім Л. Цегельського, входили такі відомі політичні діячі того часу як Д. Вітовський, С. Вітик, Р. Перфецький, В. Стефаник, І. Мирон, О. Бурачинський.

22 січня 1919 р. на Софіївському майдані у Києві в урочистій обстановці було офіційно проголошено Акт Злуки. Під час церемонії Л. Цегельський виступив першим, зачитав текст Ухвали УНРади від 3 січня та передав його голові Директорії УНР В. Винниченкові¹⁴.

В успішному проведенні Акту Злуки з ініціативи провідних галицьких і східноукраїнських політиків чи не найвагомішою, якщо йдеться про політичну акцію, була роль Лонгіна Цегельського. Це був найпомітніший аспект його державницьких, у тому числі й дипломатичних зусиль.

Після проголошення злуки українських земель Л. Цегельський став одночасно заступником міністра закордонних справ УНР у Києві, чи як тоді казали, «товаришем міністра закордонних справ» (міністром був Володимир Чехівський). Призначення на цю посаду було хіба теоретичним, бо якогось фактичного об'єднання урядів УНР і ЗУНР так і не трапилося. Та й невдовзі Київ захопили більшовики. За його власним свідченням, цю посаду він формально обіймав з 23 січня до 3 лютого 1919 р., коли Директорія УНР змушена була покинути Київ¹⁵. Варто згадати один факт, коли гетьманський міністр закордонних справ Дмитро Дорошенко призначає Л. Цегельського у 1918 р. своїм радником. І хоча Л. Цегельський так і не встиг тоді приступити до виконання своїх обов'язків у МЗС Української Держави, проте даний факт свідчить, що політик із Галичини був знаний далеко за межами Західної України.

Очоливши відомство зовнішніх справ ЗУНР, Л. Цегельський зіткнувся із цілою низкою проблем. Він стверджував: «Людей котрі надавалися б до такої служби, можна було полічити на пальцях однієї руки..., не існувало традиції й досвіду в такій політиці»¹⁶. А тому проблема фаховості серед кадрового персоналу в секретаріаті знову постала на порядку денному. Л. Цегельським було прийнято на роботу адвокатів Я. Олесницького та С. Витвицького, які за його ініціативою були призначені заступниками секретаря. Важливим є зауважити, що прийняті на роботу мали досвід ста-

¹³ Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. С. 67.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 2.

¹⁵ Цегельський Л. Від легенд до правди. С. 251.

¹⁶ Там само. С. 217.

жувань за кордоном і добре володіли іноземними мовами. У такому складі секретаріат працював до лютого 1919 р. Наголосимо, що перший місяць очолювання зовнішньополітичного відомства Л. Цегельським відзначений двома важливими справами. Серед них організація Державного секретаріату закордонних справ і закордонних представництв та остаточне проголошення злуки ЗУНР із УНР у Києві¹⁷.

Структура Державного секретаріату закордонних справ відповідала міжнародним стандартам і забезпечувала виконання покладених на відомство завдань, щоправда, не була такою розгалуженою як у подібних органах Гетьманату чи Директорії УНР.

Таким чином, у складі секретаріату було створено три відділи: 1. Дипломатичний, який керував формуванням і діяльністю дипломатичних представництв за кордоном, та підготовкою робочих документів, зокрема дипломатичних нот; 2. Преси – виконував пропагандистські та контрпропагандистські функції й вивчав закордонну пресу; 3. Консульський¹⁸.

Одним із найважливіших завдань секретаріату було заснування представництв за кордоном, передусім у сусідніх країнах, що постали на землях Австро-Угорської імперії. До цього спонукала польсько-українська війна, котра вимагала забезпечити кордони держави та знайти союзників. Відтак, терміново створюються дипломатичні представництва, що внаслідок відсутності визнання ЗУНР не могли мати статус посольств, але фактично виконували їх функції¹⁹.

У цей час Л. Цегельському випала ще одна нелегка місія – евакуація галицької делегації з обложеного Києва. Крім того, на нього як заступника міністра, поклали обов'язки закриття самого Міністерства закордонних справ. Та найважчим було відчуття втрати Української державності. «Падіння Директорії, – пізніше напише Л. Цегельський у спогадах, – було початком кінця Української держави. Вся героїчна боротьба опісля, всі зусилля Січових стрільців, Петлюри, Галицької армії. Армії УНР і т. д. від весни 1919 р. аж до боїв під Замостям у час наступу С. Будьонного і М. Тухачевського на Львів-Варшаву (1920) – це лиш безуспішні намагання повернути втрачене у результаті історичного промаху т. зв. української демократії з листопада 1918 р.»²⁰.

Л. Цегельському вдалося без втрат вивезти з Києва та доставити у Галичину делегацію галичан разом з охороною, а також ті українські родини, які не захотіли залишатися в окупованій столиці. Це було останнім офіційним дорученням уряду Директорії УНР²¹.

По дорозі у Вінницю Л. Цегельський зустрівся з С. Петлюрою й отримав від нього доручення поїхати у Прагу до Томаша Масарика та його уряду як «надзвичайний уповноважений посол». Майже нездійсненне завдання полягало у тому, щоб з допомогою Т. Масарика та його оточення, як посередників, домогтися підтримки Заходу, Антанти, а ще придбати зброю та боєприпаси.

¹⁷ Сем'яник О. Лонгин Цегельський та його державотворча діяльність у період 1918-1919 рр. // Аналітично-інформаційний журнал «Схід». 2012. № 2 (116), березень-квітень. С. 143-147.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 33-38.

¹⁹ Дацків І. Діяльність дипломатичної служби Західно-Української Народної Республіки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 18. Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя утворення / Гол. ред. Я. Ісаєвич. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С. 347-348.

²⁰ Цегельський Л. Від легенд до правди. С. 279.

²¹ Здоровега М.В. Суспільно-політичні погляди Лонгина Цегельського: дис... канд. політ. наук: 23.00.01. Львів: нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2010. С. 140-141.

Завдяки своїм знанням іноземних мов і досвіду дипломатичної діяльності Лонгин Цегельський очолював переговори з усіма закордонними представниками. Однією з найважливіших була місія від Мирної конференції, керована французьким генералом – Юзефом Бартелемі. Але ці перемовини не увінчались успіхом, оскільки Національна Рада не погодилася на умови перемир'я, запропоновані генералом Ю. Бартелемі. Л. Цегельський, який вважав за потрібне прийняти умови, які б забезпечили суверенітет хоч якоїсь території та дали б визнання держав Антанти, виступив із різкою незгодою з курсом уряду Західноукраїнської Народної Республіки та 13 лютого 1919 р. подав у відставку.

Загалом курс зовнішньої політики, що реалізовувався Лонгином Цегельським, базувався на основі постанови Української Національної Ради від 10 листопада 1918 р., що визначала стратегічним пріоритетом об'єднання всіх українських земель в єдиній і неподільній державі. Дану постанову тоді було прийнято за активної участі Л. Цегельського, якого вважали одним із найавторитетніших членів УНРади. Отже, можна стверджувати, що саме цю зовнішньополітичну лінію намагалися проводити й усі його наступники, доки Варшавська угода 1920 р. і пов'язані з нею події остаточно не розірвали державну єдність УНР.

У липні 1919 р. Л. Цегельський за дорученням керівника уряду Західноукраїнської республіки Євгена Петрушевича виїжджає з дипломатичною місією до Сполучених Штатів Америки. З 1920 по 1921 рр. він представляв уряд Західноукраїнської Народної Республіки у США (м. Вашингтон). Лонгин Цегельський виїхав до США 23 березня 1920 р. По дорозі він заїхав до Парижа, де отримав від Є. Петрушевича усні доручення навести, попри організацію матеріальної допомоги, зв'язки з урядовими колами США. До Америки Л. Цегельський прибув 11 квітня 1920 р., осів у Нью-Йорку, де його прийняли досить прохолодно. Місцева громада ставилася з великим упередженням до галицького уряду як «сепаратистичного, реакційного, габсбурзького і денікінського», про що сам Л. Цегельський писав в одному зі своїх звітів у жовтні 1921 р.

Маючи за мету подвійну місію – гуманітарну і політичну – Л. Цегельський розпочинав свою діяльність дуже обережно, особливо зважаючи на досить ворожий настрій американських українців, одні з яких були великими прихильниками комуністів, інші – прибічниками С. Петлюри. Всі вони поширювали в американській і канадській пресі «найгарячіші клевети» на уряд Є. Петрушевича, його особу й оточення, чим спричиняли до нього негативне ставлення урядових кіл²².

В 1923 р. у зв'язку з ухвалою Ради Амбасадорів про приєднання Східної Галичини до Польщі, дипломатична місія Л. Цегельського закінчилася. Однак на Батьківщину, в Україну, він так і не повернувся. Ні в Галичині, що належала Польщі, ні в радянській Україні йому місця не було. Він, очевидно, це знав. Л. Цегельський бачив своє життя лише у суверенній Українській державі, отже, повертатися було нікуди. Відтак, видатний український політик і дипломат залишився в Америці²³.

За період перебування у Північній Америці українці розбудували широку мережу громадсько-політичних, релігійних і професійних установ. Відтак, Л. Цегельський, будучи одним із засновників Українського Конгресового Комітету Америки (УККА),

²² ЦДАВО України. Ф. 4460. Президіальна канцелярія Диктатора ЗУНР, м. Відень, 1920-1922. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4-5.

²³ Здоровега М. Лонгин Цегельський біля витоків української дипломатії // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». 2009. № 2. С. 42-44.

брав активну участь у численних з'їздах, конференціях, дискусійних семінарах в американських університетах. Окрім того, одним із його завдань було надавати допомогу українцям у переселенні з Європи до Америки.

В еміграції Лонгин Цегельський деякий час працював викладачем українознавчих предметів в українському відділі протестантської теологічної семінарії у Блуфілді, штат Нью-Джерсі. У Нью-Йорку Л. Цегельський редагував часопис «Український вісник», а потім переїхав у Філадельфію, де працював редактором часопису «Шлях». 1937 р. видав монографію під заголовком «Митрополит Андрей Шептицький», яку схвально оцінив сам митрополит. З 1943 р. і до самої смерті був редактором популярного часопису «Америка»²⁴.

Помер д-р Лонгин Цегельський 13 грудня 1950 р. у Філадельфії, у своєму робочому кабінеті, що було, з одного боку, досить загадково, а з іншого – символізувало його активне та невтомне життя. Похований на українському цвинтарі на Факс Чейс біля Філадельфії.

Таким чином, треба відзначити, що Лонгин Цегельський перебував у епіцентрі подій, що спричинилися до формування української національної ідеї в добу визвольної боротьби українського народу. Спираючись на солідні дослідження українських істориків, етнографів і політиків, насамперед М. Грушевського, він обґрунтував самобутність і самостійність української нації, переконливо спростував твердження російських і польських шовіністів про український народ як несформовану етнічну масу, як частину інших етносів, багато зробив для утвердження національної свідомості – вирішального чинника самоутвердження нації. Саме з цих позицій він обстоював національні права України на власну мову, культуру, освіту. Своїми друкованими й усними виступами він готував галицьку спільноту до визвольних змагань. Передбачав політичне майбутнє Української держави, у будівництві якої сам взяв безпосередню участь як один із найактивніших діячів Західноукраїнської Народної Республіки, як ініціатор та учасник Злуки Західної і Східної України.

REFERENCES

- Dashkevych, Ya.** (2000). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika: pozytvnyi i nehatyvnyi dosvid* [Western Ukrainian People's Republic: Positive and negative experience]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* (Vol. 6, pp. 355-359). Lviv [in Ukrainian].
- Datskiv, I.** (2011). *Diialnist zovnishnopolitychnoi sluzhby Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky u 1918-1923 rokakh* [Foreign Policy Service of the Western Ukrainian People's Republic in 1918-1923]. *Vseukrainskyi naukovyi zhurnal «Mandrivets»*, 4 (94), 30-33 [in Ukrainian].
- Datskiv, I.** (2009). *Diialnist dyplomatychnoi sluzhby Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky* [Activities of the Service of the Western Ukrainian People's Republic]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* (Vol. 18, pp. 346-352). Lviv [in Ukrainian].
- Lozynskyi, M.** (1970). *Halychyna v rr. 1918-1920* [Galicia in the years 1918-1920] Niu-York: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
- Makarchuk, S.** (1997). *Ukrainska Respublika Halychan: narysy pro ZUNR* [The Ukrainian Republic of Galichan: Essays on ZUNR] Lviv. 192. [in Ukrainian].
- Semianyk, O.** (2012). *Lonhyn Tsehelskyi ta yoho derzhavotvorcha diialnist u period 1918-1919 rr.* [Lonhyn Tsehelskyi and his state-building activity in the period 1918-1919]. *Analitichno-informatsiinyi zhurnal «Skhid»*, 2 (116), 143-147 [in Ukrainian].
- Tyshchyk, B.Y.** (2004). *Zakhidnoukrainska Narodna Respublika (1918-1923). Istorii derzhavy i prava* [Western Ukrainian People's Republic (1918-1923). History of the State and Law]. Lviv [in Ukrainian].
- Tsehelskyi, L.** (2003). *Vid lehend do pravdy. Spomyny pro podii v Ukraini zviyazani z Pershym lystopadom*

²⁴ Довідник з історії України. Київ: Генеза, 2001. С. 1031.

1918 r. [From legends to the truth. Memories of events in Ukraine related to the First of November 1918]. Lviv: Svichado [in Ukrainian].

Tsehelskyi, Yu.-M. (1992). *Zaha rodu Tsehelskykh i rozpovid pro Kaminka Strumylovu* [The Tsehelsky kind and the story of Kaminka Strumilov]. Ellicott City [in Ukrainian].

Zdoroveha, M. (2009). Lonhyn Tsehelskyi bilia vytokiv ukrainskoi dyplomatii [Lonhyn Tsehelskyi the origins of Ukrainian diplomacy]. *Vseukrainskyi naukovyi zhurnal «Mandrivets»*, 2, 42-44 [in Ukrainian].

Zdoroveha, M. (2010). *Suspilno-politychni pohliady Lonhyna Tsehelskoho* [Socio-Political views of Lonhyn Tsehelskyi]. (The Candidate's thesis). Lviv [in Ukrainian].

Mariana Polych

(Ternopil National Economic University, Ternopil, Ukraine)

e-mail: polych.maryana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1285-2281>

State-Building and Diplomatic Activity of Lonhyn Tsehelskyi during Ukrainian Revolution (1917-1921)

The activity of Lonhyn Tsehelskyi, a well-known Ukrainian public, political leader and statesman, is analyzed. The state and degree of this issue scientific study are clarified.

The formation of L. Tsehelskyi's worldview and personality is traced. The little-known pages of his biography are emphasized. It is found out that the determining periods that particularly influenced the process of forming the personality of L. Tsehelskyi and his subsequent life position were his childhood and youth, especially the family environment and upbringing.

Lonhyn Tsehelskyi's personality as a politician and public figure in the last period of the Austro-Hungarian Empire is considered. It is noted that with the beginning of the 20th century L. Tsehelskyi, to some extent moved away from activities in student organizations, and became actively involved in the work of political and public societies.

L. Tsehelskyi's participation in the Ukrainian National Democratic Party is described, and his ambassadorial activity is analyzed. It is emphasized that L. Tsehelskyi's ambassadorial activity began at a time when Western Ukrainian society was in the legal field of the Austro-Hungarian Monarchy. Thanks to his clear position and oratory skills, he exposed the anti-people policy of the imperial government, criticized and condemned Galician Moscovophilia, and defended the interests and rights of Ukrainian peasants.

The state-building and diplomatic activity of L. Tsehelskyi during the years of national liberation struggles of Ukrainian people is analyzed. It is noted that among the Galician politykum L. Tsehelskyi stood out for his theoretical and political knowledge, foresight, and convincing position. From the beginning of the liberation struggle, the politician advocated the full provision of autonomy and political equality of national minorities, the realization of which could be carried out primarily by peaceful, legitimate, and legal methods.

It is noted that the period of L. Tsehelskyi's life, connected with his state-building activity during the times of the Western Ukrainian People's Republic, deserves special attention. L. Tsehelskyi was the initiator of various state and political actions, showed considerable activity in various meetings, gatherings, demonstrations, and sessions.

The social and political, scientific and cultural activity of L. Tsehelskyi in emigration to the USA is also shown. The worldview position of the scholar is traced, and his contribution to the development of the scientific, social, and political life of Ukrainian community in exile and the establishment of Ukraine-United States relations are analyzed.

Keywords: Lonhyn Tsehelskyi, public and political activity, foreign policy, national liberation struggles, State Secretary

УДК 94 (477) «1918/1919»: 929 (477) Липинський
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).412](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).412)

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО (1918-1919 рр.)

Ігор Дацків

Тернопільський національний економічний університет (Тернопіль, Україна)

e-mail: idatskiv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

Охарактеризовано дипломатичну діяльність одного із провідних громадсько-політичних діячів Української держави В'ячеслава Казимировича Липинського. Проаналізовано державотворчу роботу в роки Української революції та визначено основні напрями політичної діяльності. Встановлено, що найбільш всебічно проявити дипломатичний хист, політичні переконання та почуття справжнього патріота своєї держави В. Липинський зміг на посаді посла в Австрії при Гетьманаті П. Скоропадського та уряді Директорії УНР. З'ясовано, що поразку національно-визвольних змагань сприйняв як втрату реальної можливості відродження української державності та самостійного розвитку українського народу.

Ключові слова: В'ячеслав Липинський, посол, дипломатична діяльність, Українська держава, Австро-Угорщина, Відень

У першій половині ХХ ст. в українському політичному житті з'явилася ціла плеяда яскравих діячів, що пробуджували суспільну думку, сприяли становленню громадських і політичних структур українства, його змаганням за національне визволення та здобуття власної державності. Серед них був В'ячеслав Казимирович Липинський (1882-1931) – відомий політичний діяч, дипломат, науковець, теоретик українського консерватизму.

Метою публікації є аналіз дипломатичної діяльності В'ячеслава Липинського в контексті українського політичного життя першої чверті ХХ ст.

Дипломатичну діяльність В. Липинського на посаді посла в Австро-Угорщині дуже стисло представлено в окремій публікації В. Пилипчука¹, окремі аспекти його зовнішньополітичної діяльності висвітлені у дослідженнях І. Дацківа², О. Приймак³ та ін.

Доречно наголосити, що В. Липинський не брав участі у Гетьманському перевороті 29 квітня 1918 р., унаслідок якого був установлений Гетьманат, однак зміну політичного режиму зустрів прихильно. На той час він вже був достатньо відомий своєю державницькою позицією, що імпонувала українському політичному істеблішменту, тому склад свого уряду представники Української Гетьманської дер-

¹ Пилипчук В. До питання дипломатичних відносин Австро-Угорщини і України у 1918 р. // Австрійсько-український огляд. Відень, 2001. № 12 (41). С. 37.

² Дацків І.Б. Українська дипломатія (1917-1923 рр.) у контексті світової історії Тернопіль: КРОК, 2013. 621 с.; Дацків І. В'ячеслав Липинський біля витоків української дипломатії // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2017. Вип. 20. С. 378-386.

³ Приймак О.О. Громадсько-політична й наукова діяльність Вячеслава Липинського (1882-1931 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Харків: нац. ун-т. Харків, 2011. 250 с.

жави не уявляли без його участі. Саме це відзначав Д. Дорошенко, характеризуючи його як авторитетну особистість тогочасного політикуму: «Його авторитет стояв так високо у всіх українських національних партіях взагалі, що ім'я В. Липинського незмінно фігурувало в усіх комбінаціях зложення нового складу Кабінету міністрів»⁴.

Д. Дорошенко пропонував В. Липинському посаду товариша (заступника) міністра або міністра в уряді Ф. Лизогуба, проте він відхилив дану пропозицію, виславши мотиви громадського й особистого характеру. Однак погодився на його ж запрошення обійняти посаду посла Української держави в Австро-Угорщині⁵.

Відтак, 21 червня 1918 р. В. Липинського було призначено послом Української держави у Відні⁶. На той час це був один із головних напрямів української зовнішньої політики, зважаючи на те, що Австро-Угорщина мала у своєму складі українські землі. Це вимагало від Української Гетьманської держави сильної й активної дипломатії у цьому регіоні. Обізнаність вченого з польською проблемою, його авторитет у впливових галицьких колах і поміж українців гетьманської орієнтації говорили про те, що він був найбільш здатною кандидатурою на цю важливу дипломатичну посаду⁷. До того ж кандидатура В. Липинського, як повноважного посла Української Гетьманської держави, влаштувала й віденський уряд, який готовий був його визнати: «...не тільки як акредитованого при уряді, але й при віденським дворі»⁸.

Перш за все В. Липинський розважливо поставився до формування свого штату, куди увійшли освічені особи. Серед яких були І.С. Токаржевський-Карашевич – радник посольства, В.І. Полетика – старший секретар, М.А. Біленький – секретар, С.С. Ванькович – аташе, А. Марцинчик – аташе, А. Жук – відповідальний у справах українців-репатріантів, М. Троцький – співпрацівник, В. Щербаківський – аташе у справах освіти та М.П. Савур-Ципріянович – ст. урядовець, майбутній особистий секретар В. Липинського⁹.

Перебуваючи у Відні В. Липинський дізнався, що політичні партії, до яких належали він і Д. Дорошенко, опинилися в опозиції до влади, вважаючи, що її Кабінет міністрів «“неукраїнський” по своєму персональному складу, що він зложений з «ворогів української державності», веде політику шкідливу для інтересів української державності»¹⁰. Це викликало низку нападів на них як представників міністерства нової влади не тільки збоку політичних опонентів, а й преси. Основні звинувачення були направлені на представників посольств, які, окрім посольства Болгарії, були «не чисто українські» з огляду на національний склад¹¹.

Д. Дорошенко не міг із цим погодитись і про склад посольства В. Липинського зазначав: «Він також, як і барон Ф. Штейнгель, дивився широко на питання

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920). Мюнхен: Укр вид-во, 1969. 543 с.

⁵ Там само. С. 271-272.

⁶ Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917-1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. С. 224.

⁷ В'ячеслав Липинський та його доба / Упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2010. Кн. 1. С. 449.

⁸ Донцов Д. Рік 1918. Київ / Упоряд.: К. Галушко. Київ: Темпора, 2002. С. 55.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 3766. Міністерство закордонних справ Української держави, м. Київ, 1918 р. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 35.

¹⁰ Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. С. 262.

¹¹ Там само.

національної й державної приналежності і тому, складаючи штат свого посольства, запросив до нього людей, які з боку ортодоксальних (але вузьких) українців стягали на себе докори протилежної до берлінської місії натури: коли там говорилося, що, мовляв, у місії засіли «росіяни», то тут казали про «поляків». Але Липинський запросив «поляків» (себто українців римо-католиків), які виявили себе такими вірними слугами Української Держави, що дай Боже кожному патентованому українцеві! Але й таких було всього двох: І.С. Токаржевський і Ванькович. Решта ж були наші українці-лівобережці: В. Полетика, А. Жук, М. Троцький та інші»¹².

Напади на представників українського уряду В. Липинський сприймав не стільки як власну образу, скільки як спробу підриву авторитету нової влади та розпал національної ворожнечі поміж населення. Крім того, такі закиди вбік польського походження посла не могли пройти повз нього. Не можна сказати, що вони зачепили його особисто, оскільки вже тоді він спирався на принцип територіалізму та вірив, що поляки можуть бути не гіршими патріотами і державотворчими елементами України, ніж самі українці.

Щоб довести це напередодні свого виїзду до Відня, учений зробив останню спробу приєднати польську шляхту до українських державотворчих процесів. 27 червня 1918 р. у Києві він зібрав представників польської шляхти з метою вироблення української державної ідеї. Між наявних були Д. Донцов, С. Шемет, М. Біленький і М. Міхновський. Проте робота даних зборів на тому засіданні й закінчилася, їх планам втілитися не судилося¹³.

В. Липинський і представники посольства 29 червня 1918 р. виїхали до Відня і вже наступного дня оселились у місцевому готелі «Брістоль»¹⁴. В. Липинський відразу взявся до справ, зустрівшись передусім із міністром закордонних справ австро-угорського уряду графом С. Буріаном. Йому посол передав вірчу грамоту. Після було проведено низку зустрічей з речниками Німеччини й Австро-Угорщини з проблем ратифікації Брестського мирного договору.

Одним із головних доручень В. Липинського на місці посла Української держави в Австро-Угорщині було проведення обміну ратифікаційними грамотами з усіма державами, що уклали Брестський мир. Всі країни, окрім Австро-Угорщини, без сумнівів провели цей обмін. 15 липня 1918 р. у Відні було проведено обмін ратифікаційними грамотами між Українською державою та Болгарією. З українського боку грамоту за підписом гетьмана П. Скоропадського передав В. Липинський, болгарську, за підписом царя Фердинанда, – легаційний радник болгарського посольства у Відні М. Джебаров. 24 липня, також у Відні, відбувся обмін грамотами між Україною й Німеччиною. З боку України був В. Липинський, а з боку Німеччини, грамоту за підписом імператора Вільгельма II передав німецький принц Штольберг-Вернігероде. 22 серпня відбувся обмін грамотами між Українською державою та Туреччиною. Української сторони грамоту вручив радник посольства І.С. Токаржевський-Карашевич, турецьку, за підписом султана Магомета V, – посол Туреччини в Австрії Гусейн-Гільмі-Паша.

Щодо обміну ратифікаційними грамотами з Австро-Угорщиною, то тут питання виявилось дещо складнішим. Під час укладання Берестейського миру між Австро-Угорщиною й УНР було підписано таємний договір, згідно з яким відбувався поділ

¹² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле... С. 272.

¹³ Приймак О.О. Вказ. пр. С. 112.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 106. Ч. 2. Арк. 23.

Галичини на польську й українську територію. Українська частина, з'єднавшись із Буковиною, повинна була утворити український коронний край. Поширення цієї інформації серед української дипломатії призвело до того, що уряд Австро-Угорщини потрапив під тиск польських політиків, які не могли змиритися з поверненням Україні її етнічних земель Холмщини та Підляшшя. Реагуючи на вимоги поляків, він звернувся до Німеччини із закликом змусити Україну відмовитись від цих територій та анулював таємну угоду. 4 липня 1918 р. граф Йоган Форґач, посол Австро-Угорщини в Українській державі, офіційно повідомив про це гетьмана П. Скоропадського¹⁵.

Отже, Україна опинилась у складній політичній ситуації, спричиненій одностороннім анулюванням таємного договору. Відтак, В. Липинський проявив себе як вправний політик і дипломат, що безкомпромісно боронив інтереси та престиж своєї держави. Він вважав за необхідне вдатися до низки заходів, котрі б запобігли анулюванню угоди та прискорили б ратифікацію Брестського миру з боку Австро-Угорщини. Для цього було запропоновано виконувати економічні умови Брестського миру відповідно до виконання таємної угоди. Причому визначальним у цій ситуації було питання Галичини, що мала стати міцним державним кордоном не тільки територіально, а й національно, оскільки саме вона повинна була стати ідеологічним форпостом для майбутньої боротьби з Росією¹⁶. З даного приводу В. Липинський у листі до міністра закордонних справ Д. Дорошенка зазначав: «Мій погляд на сю справу такий: багато краще для нас – коли уступки необхідні – поступитись де в чім в справі Холмщини, чим відступати від поділу Галичини. А се ось через що: наша західна границя, з огляду на всякі можливі ще перемиї на Сході, мусить бути забезпечена з боку національного та географічного. Спираючись на Карпати і маючи всі дані для розвитку нашої національної і державної ідеї в Галичині, ми всі свої сили зможемо обернути на боротьбу зі Сходом. Коли-ж за Збручем ми будемо мати огнище такої українсько-польської боротьби (після приєднання усієї Галичини до Польщі), якої ще досі не бувало, то при нашій національній хисткості і істеричності – се пряма дорога до «царя восточного православного». Отже, повторю, від поділу Галичини і створення в Австрії коронного українського Краю не можна відступати ні за що, а що до Холмщини можна обіцяти, що ми не будемо робити особливої пресії в комісії, котра має вирішити сю справу зараз по ратифікації Берестейського договору»¹⁷.

Довідавшись про заяву Йогана Форґача в Києві щодо анулювання договору, В. Липинський склав ноту протесту австро-угорському уряду, в якій відзначав чіткий намір Української Держави ратифікувати Брестський мир і встановити українську владу на території Холмщини, що зайнята Австро-Угорщиною¹⁸.

Представник Австро-Угорщини граф С. Буріан відмовився її прийняти, мотивуючи тим, що все вже зроблено у Києві. Така позиція не влаштувала представників українського посольства у Відні. Вирішення цієї справи, якщо Австро-Угорщина все-таки відмовиться прийняти протест, український посол бачив у розміщенні в пресі

¹⁵ Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. Т. 2. С. 95.

¹⁶ Дацків І. Економічні аспекти Брестського договору 1918 року // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». 2008. № 6. С. 43-45.

¹⁷ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії: Архів. Листування. Київ-Філадельфія: Смолоскип, 2003. Т. 1. С. 584-585.

¹⁸ Дацків І.Б. Брест 1918: європейський прорив України. Тернопіль: Астон, 2008. С. 187.

Комунікату. Проте, незважаючи на це, протест не прийняли.

Варто наголосити, що В. Липинський мав непохитну позицію у вирішенні територіальних питань Української держави, одним з яких була Холмська проблема. Розмірковуючи над переговорами із польськими політиками з приводу Холмського питання, у листі до Д. Дорошенка він писав: «...мій план такий: 1) тайне анульоване і наш тайний протест проти цього анульованя; 2) ратифікація Берестейського миру без тайного договору; 3) Комісія в Холмській справі і знов переговори про тайний договір, який не існуючим вважати не можна буде, бо єсть наш протест»¹⁹.

Незважаючи на те, що за умовами Брестського миру територія Холмщини з частиною Підляшшя відходили до України, австро-угорський уряд, військові частини якого перебували на цих землях, сприяв колонізації цих територій. Саме на Холмщині було проголошено статус-кво на користь Польщі: дозвіл на вибори до Польської Регентської Ради з обранням винятково поляків, заборона повертатися на цю територію воєнним біженцям з подальшим її заселенням поляками²⁰.

Таке явне недотримання умов Брестського договору спонукало В. Липинського до рішучих дій. Він вважав, що треба не тільки скласти ноту протесту та відмовитися ратифікувати мирний договір із Австро-Угорщиною, а й відкликати посольства у разі прилучення Холмщини до Польщі. Такі свої думки В. Липинський виражав Д. Дорошенку: «Наша мовчазна згода тепер на відданя Холмщини – се база, на якій остаточно в нашу некористь вирішиться ся справа на майбутнім міжнароднім конгресі. Отже наша поведінка в сій справі мусить бути, в разі ультимативних кроків Австрії, дуже виразна, тверда і рішуча. Протест наш я уявляю собі або: а) в відмові з нашого боку ратифікувати мир з Австрією, з огляду на одностороннє порушення цього миру з боку Австрії, або-ж, б) коли Холмщина буде прилучена до Польщі насильно, без ратифікації миру Австрією, то, думаю, треба-б відкликати з Відня наше посольство, оставивши одного урядовця, акредитованого при Міністерстві, для полагоджування поточних справ»²¹. Як наслідок, останній крок мав більші негативні наслідки для австро-угорського уряду, ніж для українського, оскільки він був зацікавлений в економічних зв'язках із Україною.

Зауважмо, що крім вирішення політичних питань В. Липинський займався проблемами формування українських консульств на місцях. За його пропозицією мали відкрити генеральне у Відні на чолі з М. Марцінчик-Ільницьким і Будапешті – М. Залізником, консульство у Львові – з В. Кушніром, Трієсті – М. Троцьким, Празі – В. Сирином і віце-консульство у Чернівцях – з М. Голубінкою. Всі кандидатури на ці посади український посол підбирав і рекомендував Д. Дорошенку особисто, враховуючи відповідність особи особливостям регіону²².

В. Липинський, передбачаючи розпад Австро-Угорщини, піклувався про долю українського посольства у Відні, так як посольство було акредитоване ще при старому австрійському керівництві і могло бути ліквідоване, а замість нього могли бути створені посольства при національних державах колишньої Австрії. Питання створення посольств на територіях держав (Австрія, Угорщина й Чехія), що утворились після розпаду Австро-Угорщини, а також пов'язана з цим міжнародна політика в Європі, були темою зустрічі В. Липинського та Д. Дорошенка 25 жовтня 1918 р. у

¹⁹ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії... С. 588.

²⁰ Дацків І.Б. Брест 1918: європейський прорив України. С. 185.

²¹ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії... С. 594-595.

²² Приймак О.О. Вказ. пр. С. 117.

Відні. У результаті В. Липинського було затверджено на посаді голови дипломатичного відомства в Австрії. Організацію дипломатичної місії у Будапешті доручили радникові українського посольства у Відні І. Токаржевському-Карашевичу. До Праги поїхав В. Полетика. Разом із тим, Д. Дорошенко довірив В. Липинському надавати матеріальну допомогу речникам дипломатичного відомства щойно створеного галицького українського уряду²³.

Доречно відзначити, що непроста міжнародна ситуація змушувала В. Липинського розмірковувати не тільки над долею українських представництв, а й Української держави в цілому. Її порятунок від зазіхань Антанти, як на частину Росії, він бачив у створенні національного уряду на чолі з гетьманом, відкритті українського представництва у Польщі та визнанні нею самостійності України. Про необхідність таких заходів посол Української держави в Австро-Угорщині наголошував у листі до Є. Чикаленка²⁴.

В. Липинський одночасно з дипломатичною діяльністю розгорнув активну інформативну діяльність із метою пропагування ідей української державності. Висвітлення в українській пресі діяльності В. Липинського свідчить про інтерес до закордонної політики Української держави. Зміг налагодити В. Липинський і стосунки з місцевими українськими політичними силами. Посол зустрівся з головою української партії в австрійському парламенті Є. Петрушевичем (голова Українського парламентського представництва в австрійському парламенті), депутатами фракції М. Васильковим (член Загальної Української Ради, сприяв виробленню умов Брестського миру 1918 р.) та професором С. Смаль-Стоцьким (депутат Австрійської державної ради)²⁵.

Перебуваючи на посаді посла, В. Липинський опікувався збереженням маєтків Поділля та Волині, власники яких виїхали за кордон. Їхні цінні бібліотеки, колекції, родинні архіви представляли собою культурну й історичну цінність. Але спроби вжити заходів щодо врятування культурних цінностей не завжди мали успіх через брак коштів і транспорту²⁶.

Зазначмо, що В. Липинський, як посол Української держави, не залишився байдужим до проблем українських громадян, що перебували на території Австро-Угорщини. Він сприяв в оформленні необхідних документів для повернення додому, допомагав також і тим, що з різних причин намагалися виїхати з України. Серед таких громадян опинився і М. Грушевський зі своєю родиною. Їм було видано своєрідне посвідчення, в якому містилося прохання до урядів інших держав не перешкоджати переміщенню²⁷.

Відтак, значну увагу В. Липинський приділяв проблемі українських військовополонених. Умови їх утримання були досить важкими, що призводило до звичних втеч із табору. Втікачі гортувалися та знаходили різні способи здобуття продуктів харчування. Про таке важке становище, а також про нестачу продуктів

²³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле... С. 365.

²⁴ Старовойтенко І. Є. Чикаленко: людина на тлі епохи. Київ: Темпора, 2009. С. 131.

²⁵ Приймак О.О. Вказ. пр. С. 119.

²⁶ Федорук Я. Монархізм Богдана Хмельницького в оцінці В'ячеслава Липинського: критична інтерпретація // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції 2-6 червня 1992 р. у Києві, Луцьку, Кременці / За ред. Я. Пеленського. Київ, 1994. С. 204-205.

²⁷ Патер І., Франчук Є. В'ячеслав Липинський – політик, дипломат // В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження). Київ, 2002. С. 137.

харчування у таборі, було повідомлено Українське посольство, реакцією посольства була нота протесту належним відомствам Австро-Угорщини. З метою вирішення даного питання при військовому міністерстві Української держави створено спеціальну Комісію. Внаслідок її роботи покращилося становище полонених українців в Австро-Угорщині²⁸.

Робота на посаді посла була досить напруженою та складною. Вона вимагала від В. Липинського багато часу й уваги. Зустрівшись з ним у цей час, Р. Метик пізніше згадував: «Посол працював тоді від години 7-ої рано до 1-шої в ночі... Від початку своєї номінації В. Липинський працював над осягненням цього, що наказувало йому його становище.... До Києва виїжджав у важливих справах і в Києві мав більше турбот, як в Відні. В Києві їздив він чимало разів по місті лихими доріжками, а не автами, як би випадало дипломатові, котрому кожна хвилина дорога. Він не скаржився на це...»²⁹. Дана характеристика В. Липинського вказувала про відповідальність, з якою він віднісся до виконання своїх обов'язків на займаній ним посаді.

Обов'язки дипломата В. Липинський продовжував виконувати і після повалення Гетьманату П. Скоропадського та навіть після наказу Міністерства закордонних справ уряду Української Народної Республіки від 6 січня 1919 р. про скасування всіх дипломатичних призначень попередньої влади. Представники нового уряду, особливо В. Винниченко, виступили проти його кандидатури на посаді посла у Відні³⁰. Офіційною причиною звільнення став наклеп, що він орієнтується на пропольську політику та надає інформацію про українські справи Антанті.

16 січня 1919 р. його ознайомили з наказом про звільнення. Однак В. Липинський не міг з цим погодитися. Він звернувся до уряду УНР з проханням розібратися у цій справі, щоб з'ясувати «хто він більше плутанини в польсько-українські відносини і хто він дійсно небезпечну та шкідливу політику для Української Держави супроти поляків, чи центральний уряд Української Народної Республіки, чи доручене мені посольство України у Відні»³¹.

Водночас, проти ухвали звільнити В. Липинського виступили співробітники дипломатичного відомства на чолі з М. Васильком, які вважали, що його відсутність суттєво вплине на представництво УНР в Австрії. Загалом, така рішуча позиція як самого В. Липинського, так і представників посольства, змусила уряд переглянути рішення про його звільнення з посади посла, затвердити позиції українського посольства у Відні та повернення В. Липинського на його посаду.

Незважаючи на своє незадоволення діяльністю нового уряду, він погодився залишитися на посаді посла і при новій владі, оскільки вірив, що вона, врахувавши політичні помилки Української Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського, зможе побудувати міцну національну українську державу.

Дізнавшись про Акт Злуки Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки 22 січня 1919 р., він розглядав можливість певної реорганізації закордонних дипломатичних відомств. З цією метою до міністра С. Петлюри та керівника зовнішньої політики Західноукраїнської Народної Республіки В. Панейка було направлено листи, що в них пропонувалося спільно з

²⁸ Там само.

²⁹ Метик Р. Моє знайомство і переписка з В.К. Липинським // Дзвони. Львів, 1933. Ч. 6-7. С. 296-307.

³⁰ Чикаленко Є. Щоденник 1919-1920. Київ-Нью-Йорк, 2005. С. 47.

³¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Міністерство Іноземних справ УНР. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 10.

Міністерством закордонних справ у Києві повідомити всі країни про об'єднання території України. У листі наголошувалось про необхідності подумати про кваліфікований склад української делегації у перемовинах Паризької мирної конференції. Українську делегацію мав очолити М. Грушевський. До її складу «повинен би увійти В. Липинський, якого відтак треба лишити в Парижі». Окрім цього пропонували вирішити конфлікт із Польщею з питань визволення з-під її влади Галичини та Холмщини³².

У першій половині березня В. Липинський виїхав до нового уряду зі звітом про діяльність відомства. Вертаючись назад до Відня, він зупинився у Станіславі. Враження від політичного курсу нової влади були досить сумними й він не приховував їх при зустрічі з А. Андрієвським, зазначаючи: «Ніякого порядку, повне безголов'я, немає людей, нема кому з розумом твердою рукою вивести нашу державу на пряму певну путь»³³. Отже, такий політичний хаос настільки вразив В. Липинського, що він більше не бачив сенсу залишатися на своїй посаді. Але відразу ж на свою демісію не зважився, сподіваючись на покращення ситуації. Тут, у Станіславі, відбулася його зустріч з полковником П. Болбочаном, що справив враження патріота України, готового боротися за її державність. Згодом В. Липинський дасть полковнику високу оцінку, назвавши його «одним із найвидатніших представників... Українців»³⁴.

Слід наголосити, що В. Липинський далі продовжив старанно виконувати свої обов'язки та брав участь у нараді голів закордонних установ Директорії УНР на чолі з міністром В. Темницьким, яка відбулася 18-19 червня 1919 р. у Відні. На ній також були присутні послы М. Василько, М. Порш, Д. Левицький, В. Сингалевич і радники: С. Томашівський, Здирковський та А. Жук³⁵. З'їзд було присвячено виробленню головних напрямів української зовнішньої політики з урахуванням тогочасного міжнародного становища. Зокрема, обговорювали пошуки шляхів позбавлення будь-якої залежності від Польщі, вирішення питання Східної Галичини, що й досі знаходилася під польською владою. З цього приводу учасники наради пропонували «за всяку ціну добиватись повного державного відокремлення ...від Польщі у формі суверенності або, коли це буде неможливо, хоч би у формі тимчасового нейтралітету»³⁶. В. Липинський, що брав активну участь у нараді, пропонував її учасникам під час вирішення цього питання виходити не з національного, а з територіально-державного підґрунтя. Така його позиція стала вирішальною під час обговорення питань наради. Її підсумком стала резолюція, в якій зазначалась другорядність соціально-політичних аспектів у зовнішньополітичному курсі України. Таке рішення означало, що «Україна не може прийняти за будь-яку ціну такого московського уряду, який би виступив би в ролі уряду всієї Росії без огляду на її політичний та соціальний характер». Натомість визнавалася можливість встановлення дипломатичних зв'язків з урядами, «обмеженими самою Москвою»³⁷.

Виступ В. Липинського на цьому з'їзді на посаді посла був останнім. Непослідовність внутрішньої та зовнішньої політики Директорії УНР, а також репресії

³² Приймак О.О. Громадсько-політична й наукова діяльність Вячеслава Липинського. С. 122.

³³ Андрієвський В. З минулого. Берлін, 1923. Т. 2. Від гетьманату до Директорії. Ч. 2. Директорія. С. 225.

³⁴ Сідак В., Осташко Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: Наукове видання. Київ: Темпора, 2009. С. 285.

³⁵ Жук Ю. Спогади про батька // Вісті СУФА. 1994. № 27. С. 102.

³⁶ Вячеслав Липинський та його доба... С. 456.

³⁷ Там само.

проти політичних діячів та інтелігенції, що не підтримували її курсу, все частіше підводять його до рішення відмовитись від перебування серед її урядовців. Остаточно лояльність В. Липинського до влади, було підірвано розстрілом полковника П. Болбочана. З цього приводу В. Липинський гостро критикував дії уряду Директорії УНР, що стосувалися репресивної політики Директорії, спрямованої проти національно свідомих представників українського суспільства. Літом 1919 р. В. Липинський подав у відставку й оселився в Австрії як політичний емігрант.

Таким чином, можна констатувати, що революційні події надали справжню можливість В. Липинському реалізувати свої політичні переконання, проявити себе в якості вмілого дипломатичного діяча. Він сам залучився до будівництва нової української держави, приєднавшись до УДХП і розробивши її програму, що враховувала всі історичні особливості українського народу. Саме вона стала першою спробою викладу політичного мислення вченого, його бачення важливих політичних, економічних і соціальних перетворень у державі. Найбільш повно проявити дипломатичний хист, політичні переконання та почуття справжнього патріота своєї держави В. Липинський зміг на посаді посла в Австро-Угорщині при Гетьманаті П. Скоропадського й уряді Директорії УНР. В. Липинський з усією відповідальністю поставився до своїх дипломатичних обов'язків. Це проявилось від самого початку, коли він взяв участь у формуванні свого посольства, особисто підбираючи кандидатури для його складу.

В. Липинський відстоював не тільки політичні, територіальні й економічні інтереси Української держави, але приділяв значну увагу питанням громадян України, котрі опинилися в Австро-Угорщині, збереженню культурних цінностей, які лишилися на території України. Ставши очільником українського посольства в Австро-Угорщині, він зумів досягнути відчутних результатів і справив позитивне враження про діяльність своєї країни. Однак, не змирившись із політичним курсом Директорії УНР, особливо її репресивною політикою, він залишив свою посаду. Поразку національно-визвольних змагань сприйняв як втрату реальної можливості відродження української державності та самостійного розвитку українського народу.

REFERENCES

- Andriievskyy, V.** (1923). *Z mynuloho. T. 2: Vid Hetmanat do Dyrektorii. Ch. 2: Dyrektoriia*. [From the past. Vol. 2: From Hetmanat to Dyrektoriia. Part 2: Dyrektoriia]. Berlin [in Ukrainian].
- Chykalenko, Ye.** (2005). *Shchodennyk 1919-1920*. [Diary of 1919-1920]. Kyiv – Niu-York [in Ukrainian].
- Datskiv, I.B.** (2013). *Ukrainska dyplomatiia (1917-1923 rr.) u konteksti svitovoi istorii* [Ukrainian Diplomacy (1917-1923) in the Context of World History]. Ternopil: KROK [in Ukrainian].
- Datskiv, I.** (2017). Viacheslav Lypynskyy bilia vytokiv ukrainskoi dyplomatii [Viacheslav Lypynskyy at the beginning of Ukrainian Diplomacy]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 20, 378-386 [in Ukrainian].
- Datskiv, I.B.** (2009). *Dyplomatiia ukrainskykh derzhavnykh utvoren u zahysti natsionalnykh interesiv 1917-1923 rr.* [Diplomacy of Ukrainian State Institutions in Defense of National Interests of 1917-1923]. Ternopil: Aston [in Ukrainian].
- Datskiv, I.** (2008). Ekonomichni aspekty Brestskoho dohovoru 1918 roku [Economic Aspects of the Brest Treaty of 1918]. *Vseukrainskyi naukovyi zhurnal «Mandrivets»*, 6, 41-47 [in Ukrainian].
- Datskiv, I.B.** (2008). *Brest 1918: yevropeyskyi proryv Ukrainy* [Brest 1918: Ukraine's European Breakthrough] Ternopil: Aston [in Ukrainian].
- Dontsov, D.** (2002). *Rik 1918, Kyiv* [Year 1918, Kyiv]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (1969). *Moi spomyny pro nedavnie-mynule (1914-1920)* [My memories of the recent past (1914-1920)]. Miunkhen: Ukr. vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (2001). *Istoriia Ukrainy, 1917-1923* [History of Ukraine, 1917-1923]. Vol. 2: *Ukrainska Hetmanska Derzhava 1918 roku*. Kyiv[in Ukrainian].

- Lypynskiy, V.** (2003). Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii: Arkhiv. Lystuvannia [Complete Works, Archive, Studios: Archive. Correspondence] Kyiv – Filadelfiia: Smoloskyp [in Ukrainian].
- Metyk, R.** (1993). Moie znaiomstvo i perepyska z V.K. Lypynskym [My acquaintance and correspondence with V.K. Lypynskiy]. *Dzvony (Lviv)*, 6-7, 296-307 [in Ukrainian].
- Ostashko, T. & Tereshchenko, Yu.** (2010) *Viacheslav Lypynskiy ta yoho doba* [Viacheslav Lypynskiy and his period]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Pater, I. & Franchuk, E.** (2002). Viacheslav Lypynskiy – polityk, dyplomata [Vyacheslav Lypynskiy – politician, diplomat]. In *Viacheslav Lypynskiy v istorii Ukrainy (do 120-richchia z dnia narodzhennia)*. Kyiv, 125-140 [in Ukrainian].
- Pylypchuk, V.** (2001). Do pytannia dyplomatychnykh vidnosyn Avstro-Uhorshchyny i Ukrainy u 1918 r. [On the Issue of Diplomatic Relations between Austria-Hungary and Ukraine in 1918]. In *Avstriisko-ukrainskyi ohliad, 12 (41)*, Viden, P. 37 [in Ukrainian].
- Pryimak, O.O.** (2011). *Hromadsko-politychna i naukova diialnist Viacheslava Lypynskoho (1882-1931 rr.)* [Socio-Political and Scientific Activities of Viacheslav Lypynskiy (1882-1931)]: (Candidate's thesis). Kharkiv [in Ukrainian].
- Sidak, V. & Ostashko, T.** (2009). *Polkovnyk Petro Bolbachan: trahediia ukrainskoho derzhavnyka* [Colonel Petro Bolbachan: The tragedy of the Ukrainian statesman]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Starovoitenko, I.** (2009). *Ye. Chykalenko: liudyna na tli epokhy* [Ye. Chykalenko: a person against the background of the era]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Zhuk, Yu.** (1994). Spohady pro batka [Memories of his father]. *Visti SUFA*, 27, 101-104 [in Ukrainian].

Ihor Datskiv

(Ternopil National Economic University, Ternopil, Ukraine)

e-mail: idatskiv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

Diplomatic Activity of Viacheslav Lypynskiy (1918-1919)

The formation of scientific, social and political views of Viacheslav Lypynskiy is shown in the paper. His uniqueness lies in the fact that a Pole by origin, from an early age he became a patriot of Ukraine. He put forward ideas not only for the development of Ukrainian culture in active cooperation with the Polish gentry but also for the independence of Ukrainian state, which were later transformed into the main works of his life on the basis of both scientific and political experience.

It has been found out that along with the evolution of his political stances, the reorientation of his scientific interests took place. If before the national liberation struggles of 1917-1921 the main theme was the participation of the gentry in Ukrainian past, then after the revolution his main attention was paid to state-building processes aimed at building a new powerful Ukrainian state taking into account previous mistakes and the peculiarities of Ukraine's historical past. V. Lypynskiy tried to put his political instructions into practice. To implement this idea, he started to be engaged in active social and political activities. As early as he was a student he was a member of youth organizations.

The scholar's state standpoint was widely recognized during the Ukrainian Hetmanate of P. Skoropadskiy, and it was evidenced by the proposal to head a diplomatic mission in Austria-Hungary. Holding that position, V. Lypynskiy proved himself as a skilled diplomat and forward-looking politician, step by step defending the territorial, political, economic and cultural interests of his state. Later, finding himself in emigration, Vyacheslav Lypynskiy continued to take an active public position.

Keywords: Viacheslav Lypynskiy, ambassador, diplomatic activity, Ukrainian State, Austria-Hungary, Vienna

УДК 94 : 271.2-726.3:316.614.5 : 323.28 : 159.923.2 (477.63) «1920/1930»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).413](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).413)

«ЗРУЙНОВАНИЙ МІКРОКОСМОС»: СІМ'Я ПАРАФІЯЛЬНОГО СВЯЩЕННИКА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 1920-1930-х рр.

Тетяна Савчук

Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)

e-mail: savatg@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1315-0513>

У статті здійснена спроба мікроісторичного аналізу становища сім'ї парафіяльного сільського священника з Дніпропетровщини Сергія Андрійовича Мізецького в умовах суспільно-політичних трансформацій у радянській Україні в 1920-1930-х рр. Простежено моделі взаємодії між представниками різних поколінь, ступінь впливу радянської модернізації на формування членами сім'ї стратегій побудови життєвої траєкторії. Показано, що відмова від власного «я», свого минулого у родині священника мала поступовий, трагічний і незворотний характер.

Ключові слова: священник Сергій Андрійович Мізецький, сім'я, дружина священника, радянська влада, соціально-політичні трансформації

1920-1930-ті рр. у світлі вивчення історії церков зазвичай асоціюються в історика із відродженням українських православних церков, брутальним проведенням анти-церковної політики, антирелігійною кампанійщиною, адміністративно-кримінальним переслідуванням духовенства. Втім поза нашим баченням залишається щоденне життя пересічних священнослужителів. На сьогодні зроблений значний крок вперед у реконструкції повсякденного життя радянського суспільства у 1920-1930-х рр.¹ Однак доводиться визнати, що вивчення повсякденного життя православного духовенства та членів їх родин вимагає спеціального ґрунтового дослідження. Необхідно зазначити, що висвітлення становища сім'ї духовенства має взагалі фрагментарний характер. Опублікована у далекому 2006 р. стаття Т.Г. Бобко (Савчук)², присвячена соціально-правовому аспекту становища членів сімей духовенства у 1920-1930-х рр., залишається чи не єдиною спеціальною публікацією з цього питання. Отже, у запропонованій статті спробуємо схарактеризувати на сьогодні зовсім не вивчену проблему долі священницької родини в умовах суспільно-політичних трансформацій у 1920-1930-х рр.

Основною категорією побуту є сім'я, в якій випрацьовуються моделі взаємодії між дорослими та дітьми, статями, поведінка, яка потім вже практикується в соціумі. Родина священника завжди була зразком патріархальної традиційної сім'ї, де з повагою ставилися до старшого покоління, де нерозривність шлюбу освящалася церковними канонами. Патріархальний шлюб був заснований на домінуванні чоловіка та підпорядкуванні йому дружини, яка була поруч і мала підтримувати в усьому свого

¹ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.). Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України. 2010. Кн. 1. Ч. 2. 382 с.

² Бобко Т.Г. Сім'я православного священнослужителя в 20-30-х рр. ХХ ст.: соціально-правовий аспект // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. Вип. ХХ. С. 207-210.

чоловіка. Традиційно сини священника обирали професію батька, навчалися у духовних семінаріях та академіях, ставали священнослужителями, формуючи династії. Дійсно до 1920-х рр. родина священника являла своєрідний «мікрокосмос» зі своїми правилами, нормами та традиціями.

Встановлення радянської влади внесло суттєві зміни в устрій життя усіх категорій населення. Духовенство ж втратило свій високий правовий і соціальний статус. Закриття духовних навчальних закладів унеможливило здобуття спеціальної освіти для дітей священників та отримання у майбутньому духовного сану. Отже, традиція передавати священницьку професію від батька до сина обірвалася. Як поставилося духовенство та члени їхніх сімей до цих нових випробовувань? Наскільки швидко модернізувалися відносини між членами сім'ї під впливом соціально-політичних трансформацій? Чи існувала психологічна підтримка у середині священницької родини? Спробуємо відповісти на поставлені запитання, звернувшись до історії родини парафіяльного священника Катеринославської єпархії Українського Екзархату Російської православної церкви Сергія Андрійовича Мізецького, настоятеля храму Богородиці в селі Покровське Нікопольського району. Історія родини Сергія Андрійовича є типовою у контексті характеристики соціального становища православного духовенства в 1920-х рр., адже С.А. Мізецький, як і інші священнослужителі, з утвердженням нової влади втратив високий соціальний статус, опинився під пресингом антицерковної політики влади й у складному матеріальному становищі. У той же час збережені до сьогодні в архівно-слідчій справі священника листи до рідних – батьків, брата Євгена та сина Василя, дозволили обрати історію родини С.А. Мізецького предметом мікроісторичного дослідження. Семіотичний аналіз листів дає дослідникові рідкісну змогу не тільки простежити долю сім'ї священника, а й реконструювати відносини між членами сім'ї – представниками трьох поколінь.

Батьки С.А. Мізецького та його брат, Петро, мешкали в їх рідному селі Снігурівка Фастівського району на Київщині. Територіальна відстань стримувала Сергія Андрійовича у можливостях надати допомогу своїм батькам. Однак С.А. Мізецького завжди хвилювала доля вже стареньких батьків. Коли між членами громади Снігурівки та А. Мізецьким у 1922 р. стався конфлікт через питання продажу сільськогосподарського реманенту (ймовірно, в умовах голоду родина священника шукала джерела існування), Сергій Андрійович запевнив батька та матір, що у разі, якщо вони залишать своє рідне село, то у нього знайдеться для них кімната: «біля столу допоки я сам буду їсти, то і для них рівна частка»³.

Зміст листів передає розпач Сергія Андрійовича, оскільки він не міг надавати необхідну допомогу своїм батькам через складне матеріальне становище. Коли він дізнався, що його брат Петро збирається залишити село, то обурився, бо братня опіка була чи не єдиною допомогою для стареньких батьків: «Ми утрьох: я, Микола та і Євген не забудемо такого його вчинку до могили! Він каже, що він не один син! Так, чудово. Ми самі знаємо свої обов'язки відносно батьків, що зістарілися й потребують допомоги; але нам потрібен час, може й не багато, щоб впоратися; адже не ми ж створили революцію, теперішні обставини»⁴.

Такі риси патріархальної сім'ї, як повага до старших, виражалася й у зверненнях сина до батька-священника. Промовистими є звертання п'ятдесятирічного Сергія

³ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/18.

⁴ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/18.

Андрійовича та його підписи у листах до батьків: «Милі та дорогі тату та мамо»⁵; «Цілую Ваші руки, дорогий тату»⁶; «Дорогий тату! Вітаю Вас із прийдешнім днем Вашого Ангела і бажаю миру душевного й інших благ»⁷; «Будьте здорові. Цілую Вашу руку. Люблячий син Сергій»⁸; «Христос Воскрес, дорогий тату! Вітаю Вас у ці святі дні я разом з усіма моїми домашніми і низько вклоняємося»⁹. Показово, що у звертаннях використано саме ласкаве «тату» замість формалізованого – «батьку».

Не один раз Сергій Андрійович переймався через неможливість відвідати свої рідні місця, вклонитися перед могилами матері, бабусі й інших рідних. Але він запевняв батька, що завжди під час богослужіння про них відповідним чином згадував¹⁰.

З повагою та турботою ставився Сергій Андрійович до свого брата – Євгена, який працював лікарем у Фастові. В одному з листів він хвилювався через те, що Євген дуже багато працює і це зможе зашкодити його здоров'ю. У цілому листування з братом можна назвати «монологом серця» Сергія Андрійовича, оскільки у листах він повідомляв про свої негаразди, поодинокі маленькі радощі, переповідав побутові проблеми, описував відносини з владою та рефлексував про виклики життя. Ймовірно, що з Євгеном він мав найбільш близькі відносини, оскільки писав лише йому, а брата Петра, наймолодшого у сім'ї, тільки згадував. Відносини між Сергієм Андрійовичем та батьком і братами віддзеркалюють риси патріархальні сім'ї та відзначалися особливою повагою й турботою один про одного.

С.А. Мізецький, разом з дружиною Серафімою, мав чотирьох синів: Олександра, Сергія, Миколу, Василя та двох доньок: Галину та Наталю. У листах Сергій Андрійович згадує тільки про Миколу, Василя та доньок, і обмежується лише кількома словами про Олександра. У протоколі допиту С.А. Мізецького, укладеному в 1929 р., повідомлялося, що священник нічого не знає про свого сина Сергія, окрім того, що він знаходиться у Франції, в місті Ізері, куди він емігрував у 1919 р. разом з білогвардійцями¹¹. Ймовірно, розуміючи ставлення радянської влади до прихильників білогвардійців, Сергій Андрійович не хотів повідомляти владі про відносини зі своїм сином. Однак, можемо припустити, що все ж таки Сергій Андрійович підтримував зв'язки із закордоном. Саме цим можемо пояснити, звідки взялися у нього на момент обшуку в 1936 р. 50 франків¹².

У роки голодного лихоліття Сергій Андрійович відправляв Миколу та Василя до батьків. Микола повернувся до батька, а Василь затримався у Снігурівці до 1925 р. Навіть на відстані Сергій Андрійович прагнув впливати на виховання свого сина Василя. Зміст листів дає зрозуміти, що Василь був наймолодшим і потребував настанов дорослих. Сергій Андрійович неодноразово прохав і брата Євгена, і батька, щоб не залишали Василя без порад і настанов. За умов, коли діти священників не могли навчатися в освітніх закладах і здобувати собі професію, єдиною діяльністю для них була праця різноробів. Сергій Андрійович постійно нагадував Василю, щоб він добре трудився і не лінувався: «А чим більше знань, тим більше практичності в житті. І вона не така страшна. Пам'ятай, що будь-які знання і будь-яка відповідь набуваються з

⁵ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/18.

⁶ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/35.

⁷ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/23.

⁸ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/23.

⁹ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/26.

¹⁰ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/26.

¹¹ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 3.

¹² Управління СБУ у Дніпропетровській області. № 11321-ФП. Арк. 52.

працею. І трудись з бажанням, а не з роздратуванням. <...> Прощавай, будь здоров, трудись хлопче. І пам'ятай, що завжди треба бути задоволеним тією долею, яку бог посилає. <...> Цілую тебе. Люблю т.т. Батько Сергій»¹³.

Коли дядько Василя, Євген, пожалівся на лінощі племінника та його небажання добре працювати, Сергій Андрійович у розпачі переконував сина: «Трудись там, учись усякій справі; чого не знаєш або не розумієш, – питай у старших і передусім у дядька. Будь сумлінним і будь своєю людиною; родичем у хаті, а не якимось чужим. Не поглядай і не розраховуй на те, що ти ось скоро виїдеш кудись. Ні, ти сиди там. І нікуди поки Васю не треба їхати. Мені було б огидно тебе бачити, якби ти опинився нікчемним ледарем і безгрошівником. <...> Я посилав тебе туди і сподівався, що ти там пристосуєшся, працюватимеш, допомагатимеш у міру своїх сил і розуміння. А за твою працю, зусилля, старанність, бережливість до господарства, дядько і тебе не обійде своєю увагою. Будеш ситий і одягнений. Та й іноді і задоволення яке-небудь тобі дасть. Будь здоров. Цілую тебе. Т. т. Сергій»¹⁴.

Показово, що ці настанови батька-священника синові, щоб той краще працював і саме працею заробляв собі на їжу, дисонують більшовицькій пропаганді у ті часи. Адже та називала священників та їх сім'ї – експлуататорами, людьми, що хотіли жити за рахунок інших.

Батько хотів прищепити дітям любов до праці. Водночас священнослужитель мріяв, щоб його діти по можливості займалися музикою, читали книги – продовжували традиційне повсякденне життя інтелігента. Музичні заняття були складовою дозвілля духовенства. Сам Сергій Андрійович любив грати на гітарі. І коли Василь був у батьків, то Сергій Андрійович просив Василя написати, чи має він успіхи у музичних заняттях, втішав сина, що восени буде більше вільного часу і тоді й «музика буде при нагоді»¹⁵.

Вкорінені генетично звички інтелігентної людини у дітях священника неможливо було змінити за кілька років. Василь мріяв про музичне училище. І його матір теж хотіла, щоб він вступив до музичного закладу. Але Сергій Андрійович, як ніхто з їхньої сім'ї, відчував новітні тенденції, і говорив сину в 1924 р., щоб той забув про свої мрії: «Ще якусь нісенітницю вона (дружина С.А. Мізецького. – *Авт.*) розвозить по світу про музичне училище. І в Курськ (у Курську до 1927 р. мешкав брат Сергія Андрійовича – Микола та син Олександр – *Авт.*) ці проекти доповідає, але звідти з нею взагалі розмовляти не дуже бажать. Це для нас тепер також неможливо, як і багато іншого: ні коштів, ні прав. На навчання та інші Рад. установи, тепер діти священників позбавлені прав вступати. Там місце для євреїв, комуністів і наближених до них. Так що ти цю нісенітницю викинь з голови»¹⁶. Отже, поступово та болісно відбувалася трансформація світогляду дітей священнослужителів, їх переулаштування з інтелігентів на різноробів.

У 1920-х рр. діти очевидно ще дотримувалися сімейних релігійних традицій. Зокрема, син Микола у 1927 р. одружився із селянкою Катериною та був повінчаний у місцевій церкві. Про це з гордістю повідомляв Сергій Андрійович своєму батькові та

¹³ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/24.

¹⁴ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/22.

¹⁵ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/24.

¹⁶ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/21.

просив за неї молитися¹⁷. Інший його син, наслідуючи традицію, обрав собі у дружини доньку священника.

Однак територіально діти віддалилися від батька. Духовний зв'язок із ним вони підтримували через листування, в якому переповідали про обставини свого життя. Сергій Андрійович у 1920-х рр. мешкав переважно з сином Миколаєм, який допомагав усіляко батьку – куховарив, прав, займався господарством. У батька-священника і не було бажання затримати в себе дітей. Церковне служіння, яке священник назвав у листі «добувною промисловістю»¹⁸, не приносило ніякого прибутку. Податкова політика, яка зумовила низький рівень життя, особливо пригнічувала Сергія Андрійовича та не залишала йому можливості думати про щось інше, окрім пошуків засобів до існування і виплати усіляких «контрибуцій». У листі від 14 серпня 1924 р. священник у розпачі писав про скрутне матеріальне становище: «Зима йде, а у мене не полінця дров, ні соломи і ні шилінга капіталів для закупів. З цього приводу душа тікає в п'яти й божеволюю, як співається в одній малоросійській пісні»¹⁹. У листі від 6 жовтня 1924 р. Сергій Андрійович відмовив у матеріальній допомозі синові Василю: «Надіслати тобі 27 р. на поїздку до Києва зараз не можу; вже 5 місяців прибутки дуже погані. У подальшому, може бути, і знайду можливість»²⁰. Але вже в листі від 15 жовтня 1924 р. до сина Василя він прямо написав, що «не варто сподіватися на мене, як на джерело існування»²¹. Коли Василь хотів повернутися додому, то батько його переконував у безглуздісті цієї ідеї. Село Покровське він назвав «пустим місцем», де Василь тільки буде «клацати зубами»²². Рибалка була чи не єдиним джерелом харчування священника.

У листі до брата від 15 червня 1925 р. Сергій Андрійович зазначив, що він «перебуває на козацькому становищі». Раніше він думав, що бути козаком престижно, але тепер козацький стан у нього асоціювався з голодом і безпросвітним майбутнім. Далі у листі він наводить приказки, які характеризують його життя: «Козак – душа правдива, сорочки не має»; «Як не п'є, то воші б'є, а все ж не гуляє»; «Дожились козаки, що нема штанів, видні голі сраки»; «Сидить козак на стерні, та штани латає; стернь йому в гузно коле, а він її лає»²³. Після цитувань приказок священник доходить висновку про те, що козацьке життя він поміняв би на старорежимне тихе життя «в благоді та чистоті»²⁴.

У наступні роки його погляди щодо бідності та безвихідності в Покровському не змінилися. У 1927 р. про Покровське він так писав: «Діра глибока! І просвіту не видно. Тільки черви копаються»²⁵. Як бачимо, священник не мав матеріальної можливості допомагати своїм дітям.

Окрім того, діти могли дистанціюватися від батька, щоб не бути у полі зору стеження каральних органів і щоб не асоціюватися у влади з «нетрудовими елементами». Постанова ВУЦВК і РНК від 14 січня 1925 р. позбавила виборчого права всіх членів родин священнослужителів, які проживали разом з ним. У черговій інструкції

¹⁷ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/26.

¹⁸ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/23.

¹⁹ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/34.

²⁰ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/24.

²¹ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/21.

²² ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/21.

²³ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/37-9/38.

²⁴ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/37-9/38.

²⁵ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/28.

про вибори до рад УСРР від 13 жовтня 1934 р. коло осіб, позбавлених виборчого права, залишилося незмінним: духовенство та члени їхніх сімей, якщо вони матеріально залежать від них²⁶.

Отже, правовий і матеріальний стан батька-священника не створював умов для повноцінного життя його дітей і змушував їх шукати кращої долі. А із бурхливим впровадженням індустріалізації, із появою нових робочих місць його діти остаточно роз'їхалися. У 1930-х рр. після того, як Сергій Андрійович повернувся із заслання, де пробув три роки, він проживав сам у місті Нікополі²⁷. Усі його діти мешкали в інших містах. Микола, який у 1920-х рр. допомагав батьку, у 1930-х рр. працював рахівником на лісорозробках. Під час допиту в 1936 р. Сергій Андрійович назвав Чорноземну область, Беловський район місцем проживання свого сина Миколи²⁸. Цей район був частиною Курської області. В інтернет-мережі серед зниклих без вісти у травні 1944 р. Беловського району Курської області зафіксовано і сина Сергія Андрійовича – Миколу Сергійовича Мізецького, 1908 року народження²⁹.

Олександр у 1920-х рр., не знайшовши роботи у Катеринославі, поїхав до Курська³⁰. На момент арешту батька в 1936 р. він працював на станції Вузол (Дніпропетровська область) помічником товарного касира³¹. Галя та Ната – саме так називав у листах батько доньок – ще у першій половині 1920-х рр. поїхали на заробітки до Катеринослава. Галина не раз змінювала місце мешкання та рід занять. З іронією та сумом про її поневіряння писав священник у листі від 2 серпня 1926 р.: «Вона (Галина – Авт.) заробила 25 крб. і збрала мішок сухарів. З цими ресурсами вона вирушила до ...Криму!!! На диво безстрашна людина, та й ні над чим не замислюється!! Очікую, що вона опиниться де-небудь у Ніцці або на Рив'єрі!»³². Однак мрії батька не збулися і Галина разом з Наталею та Василем у 1930-х рр. працювали на металургійному заводі імені Петровського у Дніпропетровську. Василь і Наталя працювали рахівниками³³.

Окремої уваги заслуговують відносини священника з його дружиною. Взагалі постійно підтримується науковий та суспільний природний інтерес до ролі жінки в сім'ї, соціумі, державі, однак поза увагою залишаються жінки священників та їхні доньки. Ми не претендуємо на вичерпну відповідь на запитання, яким було становище дружини священника в умовах суспільно-політичних трансформацій в 1920-1930-х рр., однак спробуємо порушити цю проблему та окреслити взаємовідносини священника Сергія Андрійовича Мізецького зі своєю дружиною, ступінь впливу соціально-політичних змін на вироблення панімааткою стратегій життя.

За православною канонічною традицією юнак перед хіротонією обов'язково повинен був одружитися. Отже, період, протягом якого майбутній священник обирав собі дружину, припадав на час навчання у духовній семінарії. Ця обмеженість терміну створювала умови, коли священник міг обрати дружину не по серцю собі, що в майбутньому могло створити серйозні проблеми для подружжя. Шлюби, як прави-

²⁶ Бобко Т.Г. Вказ. пр. С. 207.

²⁷ Управління СБУ у Дніпропетровській області. № 11321-ФП. Арк. 47.

²⁸ Управління СБУ у Дніпропетровській області. № 11321-ФП. Арк. 55.

²⁹ Погибшие воины Курской области. URL: <http://gorenka.org/index.php/pogibshie-voiny-kurskoj-oblasti/172-belovskij-rajon/9008-belovskij-rajon-m> (дата звернення: 01.04.2020).

³⁰ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/2.

³¹ Управління СБУ у Дніпропетровській області. № 11321-ФП. Арк. 55.

³² ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/17.

³³ Управління СБУ у Дніпропетровській області. № 11321-ФП. Арк. 55.

ло, уклалися з представницями духовного стану. Дослідник Б. Опря в чи не єдиній в українській історіографії спеціальній розвідці, присвяченій ролі матушок у житті сім'ї священників наприкінці XIX – на початку XX ст., відзначав, що дружина надавала значну допомогу чоловікові, навчаючи селян релігійним істинам, відкриваючи у себе вдома школи грамоти, надаючи парафіянам медичну допомогу. Життя матушки було сповнено турботами про її багатодітну сім'ю. Соціальний статус диктував і стиль поведінки, яка відзначалася покорою чоловікові³⁴. Подібні погляди щодо місця матушки у сімейному «мікрокосмі» на початку XX ст. простежуються і в російській історіографії, яка на відміну від вітчизняної, запропонувала низку праць, присвячених сімейному життю парафіяльного духовенства, на матеріалах російських губерній.

Отже, в історіографії панує твердження, що інтимний світ духовенства – це світ торжества ідей патріархальної сім'ї, який не зачепили модернізаційні процеси. Погоджуємося, що соціальний статус, належність до духовного стану визначали моделі поведінки жінки з її священником-чоловіком. Однак дружина священника перебувала в соціумі, в якому формувалися емансипаційні процеси. Вже навіть на початку XX ст. дружини священників не були безмовними та відповідним чином реагували на грубу поведінку чоловіків, надсилаючи скарги консисторії, благочинним і навіть єпископам.

На наш погляд, відносини між священником і дружиною у 1920-х рр. необхідно розглядати в контексті суспільно-політичних трансформацій, які отримали свій імпульс ще з часів буржуазних реформ XIX ст., та суттєво вплинули на становище жінки в цілому. Наприклад, прояви соціальної мобільності зумовили відносну самостійність жінки ще з кінця XIX ст. Вже зазначалося вище про поїздки на заробітки молодих жінок. Жінки могли подавати позиви до суду, відстоюючи свої права. Окрім того, Перша світова війна, революційні події змінили ролі членів селянської сім'ї, прискорили емансипаційні процеси у суспільстві. Отже, жінка в українському селі вже не була за чоловіком, а хотіла мати рівноправний статус в суспільстві. Державна пропаганда про це постійно наголошувала та формувала образ радянської жінки. У результаті емансипаційних процесів, каталізованих більшовицькими законами та соціально-економічними трансформаціями, жінки були відірвані від домашнього господарства та втягнуті у виробничі процеси. У сфері суспільного виробництва на початку XX ст. показник залучення жінок становив 7%, однак уже в роки революції частка жінок збільшилась у чотири рази і в кінці 1930-х рр. становила близько 40%³⁵. Жінка стала самостійною, і ця самостійність підсилювалася тим, що вона могла добувати засоби до життя своєю працею. На тлі таких масштабних соціально-економічних і політичних зрушень не міг не відбутися зсув ціннісних пріоритетів дружини священника та його доньок, яким статус чоловіка та батька в умовах антицерковної політики вже не гарантував забезпечене та стабільне життя.

Щодо дружини Сергія Андрійовича – Серафими, то не маємо відомостей про її походження. Під час допитів священник зовсім не згадував про свою дружину. Під час

³⁴ Опря Б. Дружини православних священників та їх роль у сім'ї в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 461.

³⁵ Качан Ю. Еволюція селянської сім'ї південноукраїнського регіону в контексті модернізаційних процесів кінця XIX – першої чверті XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2018. С. 151.

другого арешту в 1929 р. у протоколі допиту у графі сімейний стан зафіксовано, що він одружений. У документах, продюкованих слідчими у 1936 р., теж жодного слова про дружину. У листах Сергій Андрійович формально згадував її ім'я – Серафима, навіть писав іноді скорочено – «Сер. Кон.». Уперше священник згадав дружину в листі від 14 серпня 1924 р., повідомляючи братові, що Серафима разом із Натого мешкають у Катеринославі, і коли вони повернуться, йому не відомо. Зміст листів дає нам зрозуміти, що дружина священника протягом 1920-х рр. не жила увесь час разом із ним. Вже той факт, що Серафима відмовилися жити разом з чоловіком, бути йому підтримкою у церковній діяльності, показує, що традиційна патріархальна сім'я священника перестала існувати. Дружина священника, як і більшість українських жінок, потрапила під вплив емансипаційних процесів. Однак її самостійність передусім стала результатом незадовільного матеріального стану її чоловіка. Сергій Андрійович прямо вказував на те, що Серафима «наплювала на село» та переїхала до Катеринослава після того, як у них настала «рибна дієта»³⁶, тобто основним джерелом харчування стала риба, зловлена священником.

Серафима стала однією із сотень сільських мешканців, яких низький рівень життя виштовхував із сільського середовища до міст, де можна було знайти робочі місця. У Катеринославі Серафима мешкала зі своїми доньками та працювала швачкою, а також наймалася мити підлогу³⁷. У листі від 15 жовтня 1924 р. Сергій Андрійович своєму сину Василю повідомляв, що мама вже як пів року мешкає в Катеринославі у Галини, і «щось заробляє, і може існувати і далі»³⁸.

Окрім того, правовий статус чоловіка змушував дружину священника самостійно заробляти собі на життя та дистанціюватися від чоловіка. Постанова ВУЦВК і РНК від 10 вересня 1924 р. офіційно позбавила дружин священників виборчого права³⁹. Дружина мала розділити з чоловіком долю позбавленця виборчого права. Цієї долі дружина Сергія Андрійовича прагнула усіляко уникнути та залишила свого чоловіка. Як ставився священник до тимчасового розлучення із дружиною? У листі від 14 серпня 1924 р. він писав, що особливо не страждає через її відсутність, та додав: «Життя тут таке нудне, що вона напевно була б тільки незадоволена і бурчала б на мою адресу»⁴⁰. Ця характеристика дружини священника нічого не мала спільного з характером «зразкової паніматки» дореволюційних часів.

На підтвердження тези про те, що дружина священника під впливом радянських соціально-політичних трансформацій втратила той образ покори чоловікові, смиренності наведемо обставини святкування весілля у священницькій родині. Син Микола надумав раптово одружитися. Його матір захотіла відсвяткувати весілля. Сергій Андрійович переконував дружину, що «обійдеться циганське весілля без марципанів»⁴¹. Однак «Серафима на основі конституції утворила “жен-отдел”, оголосила рівноправ'я і під гармошку танцювала до упаду»⁴², – писав священник у листі своєму братові Євгену.

Серафима не назавжди залишила свого чоловіка. Зокрема, з листа від 28 січня

³⁶ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/37.

³⁷ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/37.

³⁸ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/21.

³⁹ Бобко Т.Г. Вказ. пр. С. 207.

⁴⁰ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/34-9/35.

⁴¹ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/22.

⁴² ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/22.

1925 р. ми дізнаємося, що вона повернулася вже як місяць у село і планувала провести там довгий час⁴³. У листі від 2 серпня 1926 р. Сергій Андрійович повідомляв брата, що Серафима вже давно в Катеринославі. Для кращої ілюстрації життя дружини священника під час заробіток процитуємо лист Сергія Андрійовича: «Там вона (Серафима – *Авт.*) працювала, з її слів, як проклята, по 16 годин на добу і по 1 крб. 75 коп. Обшивала катеринославських Хаєк, Рівок (єврейські імена – *Авт.*) з ретельністю і за мінімальними цінами порівняно з ринковими цінами. З цього приводу навіть письмово влаштувала мені ганьбу»⁴⁴.

Сергій Андрійович Мізецький був не єдиним священником, який жив самотньо. Аналіз матеріалів архівно-слідчих справ заарештованого духовенства, зокрема у Запорізькому регіоні, дозволяє зрозуміти, що священники переважно жили одноосібно. Про це говорить описане їхнє майно в день арешту. Можна припустити, що багато священників похилого віку втратили своїх дружин, але в інших були й діти і дружини. Однак жінки вимушено дистанціювалися від своїх чоловіків-священників для забезпечення свого життя.

Таким чином, мікроісторія, яка звертає увагу на долі людей у рамках локалізованого простору та часу, дозволила простежити у статті еволюцію становища родини парафіяльного священника, взаємозв'язків між її членами, ступінь впливу соціально-політичних трансформацій на життя родини як окремої спільноти. Сім'я священника, яка до встановлення радянської влади являла собою своєрідний «мікрокосмос» зі своєю самодостатністю, специфічними законами побутування, перестала існувати у 1920-х рр. Єдине, що залишилося від класичної патріархальної сім'ї, – так це повага до старшого покоління. 50 франків і листування, знайдені під час обшуку у священника в 1936 р., фактично є маркерами контактів батька-священника зі своїми дітьми в 1930-х рр. Бачимо, що діти територіально віддалилися від нього. Результатом антицерковної політики, правової дискредитації стала маргіналізація професії священника, через що діти не хотіли слідувати сценарію життя батька. Сини не наважилися продовжити традицію та реалізовуватися у сфері духовного та церковного служіння. Окрім того, діти священника взагалі мали забути про своє інтелігентне походження, таланти та хист. Дружина та діти активно включилися вибудовувати життєву траєкторію, щоб вписатися у насаджені зверху радянські стандарти життя й отримати засоби для проживання. Перехід від інтелігента до чорнороба не міг відбуватися одномоментно. Герменевтичний аналіз листів показав, що відмова від власного «я», свого минулого в родині священника мала поступовий, трагічний і незворотний характер.

REFERENCES

- Bobko, T.G.** (2006). Simia pravoslavnoho sviashchennosluzhytelia v 20-30-kh rr. XX st.: sotsialno-pravovyi aspekt [The family of Orthodox clergyman in 1920/30s: social and legal aspect]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, XX, 207-210 [in Ukrainian].
- Kachan, Yu.** (2018). *Evolutsiia selianskoi simy pivdenoukrainskoho rehionu v konteksti modernizatsiinykh protsesiv kintsia XIX – pershoi chverti XX st.* [Evolution of the peasant family of the Southern Ukraine region in the context of modernization processes of the end of the 19th –the first quarter of the 20th century]. (Candidate's thesis). Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S.V. (Ed.)** (2010). *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoï Ukrainy v dobu nepu (1921-1928 rr.)* [Essays on Everyday Life of Soviet Ukraine at the NEP Times (1921-1928)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

⁴³ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/2.

⁴⁴ ДАЗО. Ф. Р-5747. Оп. 3. Спр. 10916. Арк. 9/17.

Opria, B. (2009). Druzhyny pravoslavnykh sviashchennykiv ta yikh rol u simyi v kintsy XIX – na pochatku XX st. (na materialakh Pravoberezhnoi Ukrainy) [The wives of Orthodox priests and their role in the family in the XIX and early of XX centuries (on materials of Right-Bank Ukraine)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, Vol. 16, 458-464 [in Ukrainian].

Tetiana Savchuk

(Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine)

e-mail: savatg@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1315-0513>

‘Destroyed Microcosm’: The Family of a Parish Priest in Soviet Ukraine in the 1920s – 1930s

Today, a significant step has been made in the reconstruction of the everyday life of Soviet society in the 1920s – 1930s. However, the everyday life of the Orthodox clergy and the members of their families requires a special, thorough study. The letters of the parish village priest from Dnipropetrovsk region, Serhiy Andriiovych Mizetskyi, to his relatives – parents, brother Yevhen and son Vasyl, stored in the State Archives of Zaporizhzhia Oblast (Region), allowed to choose the history of S.A. Mizetskyi’s family as a subject of a microhistorical study. Semiotic analysis of the letters gave the scholar a rare opportunity not only to trace the fate of the priest’s family but also to reconstruct the relationship between family members – members of three generations.

The relationship between Serhiy Andriiovych and his father and brothers reflected the traits of the patriarchal family and was marked by special respect and care for each other. We do not observe this unity in Serhiy Andriiovych’s relationship with his children and wife. The priest’s family, which before the establishment of Soviet power was a kind of *microcosm* with its self-sufficiency, specific traditions of family life, ceased to exist in the 1920s. Geographically, the children moved away from their father. The legal and financial position of the father-priest did not create conditions for the proper life of his children and forced them to seek a better fate. With the rapid implementation of industrialization, the emergence of new jobs, and under the influence of the father’s arrest, the children finally moved away in the 1930s. They kept in touch with their father through correspondence in which they recounted what happened in their lives. However, even at a distance, Serhiy Andriiovych wanted very much to take part in the upbringing of his youngest son. The father wanted to foster in his children a love of work. At the same time, the priest dreamed that his children would practice music as much as possible and continue the traditional daily routine of an intellectual. The genetically ingrained habits of an intellectual person in a priest’s children could not be changed during a few years. The changing of the worldviews of the clergy children, their transformation from intellectuals to general workers was gradual and painful.

The priest’s relationship with his wife is traced too. Against the background of large-scale social and economic as well as political changes, there was an inevitable shift in the value priorities of the priest’s wife. The fact that the wife refused to live with her husband, to support him in church activities, shows that the traditional patriarchal family of the priest ceased to exist. The priest’s wife fell under the influence of the emancipation processes. However, the self-determination of the priest’s wife was primarily the result of her husband’s unsatisfactory financial situation. The wife actively started to pave her own way to meet the Soviet standards of living coming down from on high and to earn a living.

Keywords: priest Serhiy Andriiovych Mizetskyi, family, priest’s wife, Soviet power, social and political transformations

УДК 621.313 : 001 (9) (4Укр)

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).414](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).414)

ФОРМУВАННЯ ПЕРШОЇ В УСРР ШКОЛИ КОНСТРУКТОРІВ ЕЛЕКТРИЧНИХ МАШИН (1920-І РОКИ)

Ігор Анненков

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України (м. Київ, Україна)

e-mail: goalan93@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6642-8048>

У статті встановлено, що форматом першої в УСРР школи конструкторів електричних машин стало відкрите у 1930 р. Відділення електромашинобудування вищого технічного навчального закладу при Харківському електромеханічному заводі. Її остаточне формування в Харкові, попри наявний на момент встановлення радянської влади в Україні потенціал щодо створення таких шкіл у низці її регіонів, зумовлювалося провадженою урядом СРСР протягом 1920-х років промисловою політикою. Першість організації школи конструкторів електричних машин саме на промисловому підприємстві стала об'єктивним наслідком обраного способу наукового забезпечення вітчизняного електромашинобудівного виробництва.

Ключові слова: електромашинобудування, електрифікація, конструкторські кадри, промисловість, школа

Проваджений в Українській СРР протягом 1920-30-х років процес електрифікації вимагав створення надзвичайно широкого спектру електричних машин, що виводило цей напрям проектно-конструкторських робіт (ПКР) до числа найбільш поточне затребуваних напрямів такої діяльності. Нагальність інтенсифікації ПКР у сфері електромашинобудування посилювалася обраними в цей час урядом СРСР темпами індустріалізації радянської промисловості, основоположним моментом котрої і ставала електрифікація як процес заміни джерел забезпечення виробничих процесів механічною енергією з парових машин на електричні. Однак, у дорадянський період промислове виробництво електричних машин на теренах майбутнього Радянського Союзу здійснювалося іноземними фірмами, які провадили відповідні ПКР у своїх штаб-квартирах за рубежом¹.

Отже, на початок 1920-х рр. розробка електромашин для вітчизняних фахівців-електротехніків була ще доволі новою справою, що, зважаючи на затребувані у 1920-30-х рр. обсяги та швидкість профільних ПКР, апріорі ставило радянське електромашинобудування в залежність у цьому питанні від ступеня зацікавленості закордонних виготовлювачів ділитися своїми конструкторськими напрацюваннями. Між тим, через якість знань, що передавалися Радянському Союзу, указана залежність надавала спроможність впливати на хід процесів індустріалізації й електрифікації країни, тим самим стримуючи її науково-технічний розвиток. Таким чином, створення власної школи конструкторів електричних машин у 1920-30-х рр. для СРСР набуло характер стратегічного питання, для вирішення якого залучався й

¹ Анненков І.О. Електромашинобудування на українських теренах Росії напередодні революційних потрясінь та громадянської війни (1917 р.) // Історія науки і біографістика. 2014. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-2/index.html>

український сегмент радянського електромашинобудування, як невід'ємна складова союзної профільної галузі.

Слід зауважити, що до початку 1930-х рр. українські електромашинобудівники успішно справилися з поставленими їм завданнями зі створення власної школи конструкторів електромашин, констатація якої в історіографії відбулася у дослідженнях О.Є. Тверитникової², а також у колективній науковій праці під редакцією О.О. Вознесенського³. Проте у згаданих історичних розвідках, внаслідок прийнятих у них територіальних меж досліджень і характеру поставлених завдань, сам процес формування української школи конструкторів електромашин висвітлюється фрагментарно та винятково стосовно харківських: Технологічного (ХТІ) та Електротехнічного (ХЕТІ) інститутів, а також Електромеханічного заводу (ХЕМЗ). У цих наукових працях надаються неаргументовані переваги в першості у створенні української школи конструкторів електромашин кожному з означених закладів, у залежності від авторських уподобань, що, в купі із згаданою фрагментарністю, залишає тему даної наукової праці на сьогодні фактично недослідженою.

У той же час, з огляду на попередньо наведену роль електромашинобудування впродовж 1920-30-х рр., генеза української школи конструкторів-електромеханіків і досі являє з себе **актуальне** питання як з точки зору потреби у всебічному висвітленні обраного періоду в історії України, так і з позицій усвідомлення набутого досвіду з організації екстреної підготовки науково-технічних кадрів наукоємних галузей виробництва в умовах, коли ступень розвитку останніх уже набув своєї визначальності у подальшому розвитку суспільства в цілому, а попередніх заходів на формування кадрової складової наукового забезпечення роботи цих галузей не проводилося зовсім.

Зважаючи на окреслену актуальність теми наданого дослідження, його **метою** є визначення регіонально-фахового формату першої української школи конструкторів електромашин і причин, що привели до його утворення наприкінці 1920-х років через вирішення **завдань** із встановлення загальної історичної картини її генези та виявлення основних поточних факторів впливу на цей процес.

Необхідно зазначити, що відсутність на початку 1920-х років в електротехнічній промисловості УСРР конструкторів-електромеханіків ще не означала відсутність у республіці фахівців у сфері проектування електричних машин взагалі. З дорадянського періоду відповідною тематикою займалися українські науковці-електротехніки: під проводом Г.Є. Євреїнова – у катеринославських Гірничому (КГІ) та Єврейському політехнічному інститутах (КЄПІ)⁴; очолювані П.П. Копняєвим – у

² Тверитникова О.Є. Внесок учених Харківського технологічного та електротехнічного інститутів у розвиток електротехнічної галузі України (1885-1950 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / Національний технічн. ун-т «ХПІ». Харків, 2009. 267 с.; Тверитникова О.Є. Науково-дослідна робота в галузі електроприводу в Харківському електротехнічному інституті (30-40 роки ХХ ст.) // Актуальні питання історії науки і техніки: 7 Всеукр. наук. конф. Київ, 2-3 жовт. 2008 р. Київ, 2008. С. 98-100; Тверитникова О.Є. Розвиток мережі підготовки кадрів для електротехнічного промислового комплексу // Вісн. Нац. техн. ун-тету «ХПІ»: Автоматика та приладобудування. Харків, 2007. № 37. С. 90-93.

³ Очерк истории Харьковского электромеханического завода: В 2-х ч. / В.В. Суздальцев и др. Харьков, 1965. Ч. 2. 1918-1964 гг. 260 с.

⁴ Савчук В.С., Слюх А.В. Георгій Євгенович Євреїнов – знакова постать гірничої науки // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. 2012. Вип. 10. С. 193-204.

Харківському технологічному інституті (ХТІ)⁵; згуртовані навколо О.О. Скоморохова – у Київському політехнічному інституті (КПІ)⁶. Однак кількість таких українських учених у цей період значно поступалася чисельності відповідних фахівців історично зосереджених у Москві та Петрограді, а їх робота стосувалася винятково теорії електричних машин, оскільки, як йшлося попередньо, конструювання такого роду техніки відбувалося, здебільшого, за кордоном. По встановленню ж радянської влади та націоналізації електромеханічних підприємств питання підготовки конструкторських кадрів для електромашинобудівної галузі, внаслідок втрати відповідних зв'язків з іноземними материнськими компаніями, почало набувати своєї нагальності. Усвідомлюючи цей момент, до 1921 р. керівництва всіх існуючих на той час технічних вишів УСРР, – КПІ, Одеського політехнічного інституту (ОПІ), ХТІ та КГІ, запровадили на своїх електротехнічних факультетах і відділеннях дисципліни з основ проектування електричних машин⁷.

Означене широке розгортання в Україні заходів із підготовки конструкторів електричних машин, попри обмежену кількість обізнаних на теоретичних засадах їх проектування викладачів, малися цілком виправдані причини. Так, у спадок від царату УСРР отримала найпотужніший з усіх електротехнічних підприємств у колишній імперії, перейменованій в «Електросилу № 1», Харківський електромеханічний завод (ХЕМЗ) колишнього Російського товариства «Загальної електричної кампанії» (РТ «ЗЕК»)⁸. Окрім цього гіганту, в Харкові знаходилися середні за розмірами електромеханічні заводи колишніх РТ «Сіменс-Шукерт» і Російсько-Французького товариства⁹, а також добре механізовані ремонтно-виробничі майстерні Монтажно-будівельного бюро (МББ) РТ «ЗЕК» з чисельністю промислового персоналу близька 40 чол.¹⁰, що на початку ХХ ст. відповідало вимогам до невеликих заводів. Майже у шість разів більшим від Харківського було Миколаївське МББ РТ «ЗЕК»¹¹, а поряд з ним знаходився новий, тільки-но побудований, але не до кінця оснащений виробничим устаткуванням електромеханічний завод «Темвод»¹². У Катеринославі було розпочато будівництво електромеханічного заводу «Вікерс»¹³, а ще три заводи, котрі у своїй виробничій програмі разом із засобами зв'язку мали електричні машини, розташовувалися в Києві (два) та Одесі¹⁴. Тож, наявна в УСРР на початок 1920-х років загальна кількість територіальне розосереджених електромеханічних підприємств, на тлі розгортання за планом ДЕЕЛРО інтенсивної електрифікації країни, за одночасної втрати традиційного зарубіжного наукового забезпечення електромашинобудівного виробництва, природно вимагала створення за-

⁵ Ткаченко С.С. Внесок П.П. Копняєва у розвиток вітчизняної електротехніки // Актуальні питання історії науки і техніки: 5 Всеукр. наук. конф. Київ, 19-20 жовт. 2006 р. Київ, 2006. С. 45-48.

⁶ Видолоб Ю.Ф., Сенько В.І. Кафедра теоретичних основ електротехніки // Факультет електроенерготехніки. Нариси історії: 36. наук. праць. Київ, 1998. С. 53-75.

⁷ Держархів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. Р-126. Оп. 1. Спр. 147. 93 арк.; Держархів міста Києва (далі – ДАМК). Ф. Р-308. Оп. 1. Спр. 48. 129 арк.; Держархів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р-1682. Оп. 1. Спр. 83. 23 арк.; Савчук В.С., Сюх А.В. Вк. пр.

⁸ Очерк истории Харьковского электромеханического завода...

⁹ Анненков І.О. Вк. пр.

¹⁰ ДАХО. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 196. 50 арк.

¹¹ Держархів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. 302. Оп. 1. Спр. 28. 407 арк.

¹² ДАМО. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1. 135 арк.

¹³ Держархів Дніпропетровської області. Ф. 701. Оп. 1. Спр. 1. 223 арк.

¹⁴ Васильєв М.П., Потресов В.Е., Тейтель И.В. Промышленность Украины в 1921 году. Харьков: УСНХ, 1922. 200 с.

гальнореспубліканської мережі з підготовки конструкторів відповідного фаху, що й почало практично здійснюватися з 1921 р.

Між тим, унаслідок викликаної громадянською війною та зміною суспільного устрою кризи промислового виробництва, попит на нові електромашини у першій половині 1920-х років в Україні був невеликим і, попри вживані заходи з відновлення народногосподарського комплексу, зростав дуже повільно. Дані обставини зумовлювалися кількома чинниками, сукупна дія яких привела до значного скорочення ринку споживання електричних машин і, як результат, закриття або перепрофілювання, або зосередженні виключно на ремонтних роботах більшості українських електромеханічних підприємств. Одним з цих чинників було те, що стратегія радянської влади у питанні подолання кризи передбачала першочергове провадження відповідних заходів у «старих» промислових регіонах, розташованих у Центральній та Північно-Західній Росії, а також у тих українських регіонах, де була сконцентрована промисловість з видобутку сировинних ресурсів та виробництва напівфабрикатів. Звідси, велика частка українських підприємств державного сектору з кола тих, що не входили до числа останніх, за виключенням закладів сільськогосподарського машинобудування, втратили поточну можливість здійснювати свою діяльність, а отже – вийшли із ринку споживання електромашин¹⁵.

Іншим чинником дуже повільного зростання попиту на електричні машини в УСРР у першій половині 1920-х років стала, почасти ситуативно виправдана, а в цілому – зумовлена ідеологією запровадженого «радянського» способу господарювання, політика концентрації організованого за масовим типом виробництва на великих промислових заводах¹⁶. Через неї в Україні державні дрібні та середні підприємства навіть у галузях виробництва сировини та напівфабрикатів більшою чисельністю були позбавлені фінансування, припинили функціонування та були законсервовані¹⁷, а в машинобудуванні обсяг таких заводів склав 77%¹⁸. Наслідком указаної ж політики стало масштабне та слабо контрольоване переміщення обладнання з законсервованих підприємств на працюючі¹⁹, що привело до значних обсягів вилучення останніми з зупинених заводів як електрифікованого устаткування, так і безпосереднє електричних машин. Тож, з огляду на отриману залишеними працювати державними заводами можливість постачати себе електромеханікою, нехай і вживаною, але у великих, практично безоплатних і неконтрольованих обсягах, коло потенційних споживачів електричних машин у республіці звузилося ще більше, не зважаючи на те, що частку зупинених підприємств з усіх промислових галузей було передано в оренду недержавному сектору економіки. Будучи ідеологічне неприйнятною радянському способу господарювання, недержавна сфера сприймалася радянською владою як тимчасове явище, з-за чого її доступ до кредитних ресурсів був значно ускладненим, а самі ці ресурси коштували їй у чотири рази дорож-

---

¹⁵ Лапиров-Скобло М. Русская промышленность в 1923 году: в 2-х ч. Москва: ВСНХ, 1924. Ч. 1. Отчет II съезду Советов СССР. 161 с.

¹⁶ Центральний держархів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВОВУ) України. Ф. Р-337. Оп. 1. Спр. 10559. 50 арк.

¹⁷ ЦДАВОВУ України. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 812. 131 арк.

¹⁸ Васильев М.П., Потресов В.Е., Тейтель И.В. Вк. пр.

¹⁹ Центральний держархів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО) України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2502. 307 арк.

че від державного сектору²⁰. У результаті цього, провадити більш-менш глибоку електрифікацію недержавний сектор промисловості був нездатним і, з огляду на його до того ж незначну питому вагу в загальному валі виробництва, скласти потрібне для підтримання всіх наявних у республіці електромеханічних заводів – середовище споживання електричних машин за рахунок недержавної індустрії, бодай у робочому стані, не уявлялося можливим.

З наведених причин, до 1923 р. ситуація із споживанням в Україні електромашин погіршилася настільки, що урядом СРСР було підняте питання стосовно закриття найбільшого у країні електромеханічного заводу «Електросила № 1» через неможливість охопити його замовленнями в обсягах, здатних забезпечити бодай заробітну платню постійному промислово-виробничому персоналу²¹. У той же час, Ленінградський електромеханічний завод «Електросила» (колишній «Сіменс-Шукерт») і Московський електромеханічний завод «Динамо» (колишній «Вестінгауз») працювали нехай і не на повну потужність, але з поступовим і неухильним збільшенням виробничого навантаження. Даний момент став ключовим для зняття радянським урядом з порядку денного питання щодо закриття «Електросили № 1», оскільки передбачувана на 1924 р. динаміка зростання замовлень двом вище згаданим російським заводам не дозволяла гарантувати задоволення ними того попиту на електромашини, який мав би утворитися при одночасних: остаточному виході з кризи «старих» промислових районах і початку такого процесу в Україні. Тож, протягом 1924 р. були ухвалені прямо протилежні первинним планам заходи із додаткового обмеження виробництва електричних машин на будь-яких українських електротехнічних підприємствах, окрім «Електросили № 1», унаслідок яких близько 95% обсягів випуску електромашин в УСРР було зосереджено на цьому заводі²².

Таким чином, до середини 1920-х років Харків став єдиним в УСРР осередком промислового виготовлення електричних машин і створення у республіці мережі закладів з підготовки їх конструкторів почало втрачати свій сенс. Звідси, до 1926 р. лише у ХТІ конструювання електромашин залишилося одним з фахів підготовки спеціалістів²³, у решті ж технічних вишів відповідний напрям не отримав розвитку в спеціальність і залишився навчальною дисципліною, покликаною підвищити ступінь теоретичної підготовки електромеханіків-експлуатаційників²⁴. Однак слід зауважити, що на відміну, наприклад, від московських технічних вишів – Вищого технічного училища, Ломоносовського механіко-електротехнічного інституту й Інституту Каган-Шабшая, у ХТІ цілеспрямованої підготовки конструкторів електричних машин у цей час не проводилося і практична спеціалізація інженерів-електротехніків визначалася дипломним проектом²⁵. Отже, характер підготовки тих конструкторів електромашин, які випускалися ХТІ, був загальнотеоретичним, що, через відсутність належної обізнаності у процесах виробництва, специфіці сфер застосування та конкретних методиках розрахунків електричних машин, робило

²⁰ Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу. Харків: НМЦ «СД», 2002. 384 с.

²¹ ДАХО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 896. 44 арк.

²² Очерк истории Харьковского электромеханического завода...

²³ ДАХО. Ф. Р-1682. Оп. 1. Спр. 183. 191 арк.

²⁴ ДАМК. Ф. Р-308, Оп. 1. Спр. 409. 230 арк.; ДАОО. Ф. Р-126. Оп. 1. Спр. 235. 43 арк.

²⁵ ДАХО. Ф. Р-1682. Оп. 1. Спр. 191. 22 арк.

рівень практичної кваліфікації таких спеціалістів доволі низьким. Окрім того, внаслідок спаду електромашинобудівного виробництва в УСРР, що тривав практично всю першу половину 1920-х років, суттєвої потреби у конструкторах електромашин не було, а це не сприяло зростанню кількості бажаючих отримати відповідну спеціалізацію й обсяг випускників такого фаху навіть у 1927 р. не перевищував 6% загального обсягу випускників Електротехнічного факультету ХЕТІ²⁶.

Між тим, у результаті концентрації електромашинобудівного виробництва, помноженого на розгортання процесу виводу з кризи українського сегменту союзної індустрії, вже у 1925 р. завод «Електросила № 1» не впорювався із виконанням замовлень на виробництво електричних машин²⁷. Ситуація ускладнювалася тим, що, окрім участі у провадженні електрифікації української промисловості, перейменована у Державний електрозавод (ДЕЗ) «Електросила № 1» залучалася до Шестирічної (1927-1932 рр.) програми розбудови військово-морських сил СРСР²⁸. Даний крок був викликаний тим, що ще у дореволюційний час ДЕЗ був основним у Російській імперії постачальником військово-морської електротехніки, тож на ньому мався суттєвий досвід як не конструювання, то, принаймні, виготовлення специфічного морського електроустаткування²⁹. Тож темпи зростання виробничого навантаження на підприємство неочікувано для уряду перевищили можливості наявної на ньому матеріально-технічної бази. Через це терміново було проведено деконцентрацію республіканських електромашинобудівних потужностей шляхом розконсервації та пуску колишнього заводу «Сіменс-Шукерт», який отримав назву Харківський електрозавод (ХЕЗ), а також розширення виробничих площ Харківського МББ колишньої «ВЕК», що, як ДЕЗ і ХЕЗ, увійшло до створеного в 1925 р. Державного Союзного електротехнічного тресту (ДЕТ) його Харківським відділенням (ХВ ДЕТу)³⁰.

Нарощування виробничих потужностей українського електромашинобудування у вказаний спосіб зумовлювалося тимчасовістю відходу уряду від принципу концентрації виробництва електричних машин. Даний відхід здійснювався ситуативно і тривав до кінця 1920-х років, коли темпи розвитку матеріально-технічної бази ДЕЗу стали відповідними темпам збільшення виробничого навантаження на український сегмент профільної галузі. На рубежі ж 1930-х – 1940-х років ХЕЗ був перепрофільований на випуск засобів зв'язку, а промислові площі ХВ ДЕТу – приєднані до ДЕЗу, що знов зробило останній монополістом в українському електромашинобудуванні³¹. Первинна ж тимчасовість здійснених протягом 1926-1927 рр. заходів зі збільшення кількості виробників електромашинобудівної продукції в УСРР стала причиною того, що з усіх промислових закладів організація профільної конструкторської школи зберігала свою актуальність тільки для ДЕЗу. Хоча з позиції української фахової науково-технічної спільноти, озвученій директором ХВ ДЕТу (який одночасно був викладачем ХТІ) А.Л. Матвєєвим на Першому Українському Енергетичному з'їзді 20 квітня 1928 р., і підтриманій делегатами цього з'їзду, заходи такого роду повинні були мати всеук-

²⁶ ДАХО. Ф. Р-1682. Оп. 1. Спр. 205. 104 арк.

²⁷ ДАХО. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1180. 96 арк.

²⁸ Annenkov I. The Kharkov Electromechanical Plant contribution to the soviet military submarine fleet formation in the 1920-1941 // Colloquium, 2019. No. 3. Pp. 147-164.

²⁹ ДАХО. Ф. 348. Оп. 1-17.

³⁰ Анненков І.О. Організаційні структури електромашинобудівної галузі в Українській РСР у 1922-1941 рр. // Історія науки і техніки. 2015. № 7. С. 3-20.

³¹ Ibidem

раїнський масштаб³². Тобто, з точки зору науково-технічної спільноти, майбутня організація підготовки конструкторів електричних машин у республіці мала бути масштабною та відбуватися в українських технічних вишах.

Між тим, в УСРР з 1927 р. підготовка конструкторів у галузі електромашинобудування почала зосереджуватися на ДЕЗі, що зумовлювалося низкою причин практичного характеру. Насамперед, як уже згадувалось, на середину 1920-х років концептуально радянським урядом не розглядалося іншого шляху розвитку електромашинобудування в Україні, ніж концентрація основного валу відповідного виробництва на ДЕЗі, що звужувало масштаби використання конструкторів профільної техніки, по суті, до єдиного, нехай і гігантського, підприємства. Таким чином, розпошення осередків підготовки конструкторських кадрів всією УСРР приводило б як до послаблення щільності науково-технічних зв'язків з ДЕЗом їх найбільш географічно віддаленої від цього заводу частки, так і до посилення соціально-побутових проблем, пов'язаних із облаштуванням випущених такими осередками спеціалістів у Харкові. Тож попереднє укладання в УСРР територіального розташування осередку підготовки профільних конструкторів у Харкові, на другу половину 1920-х років отримало свою повну організаційно-економічну доцільність, принаймні – у межах обраної концепції галузевої промислової політики. Даний чинник знімав питання щодо централізованої організації відповідних осередків у будь-яких інших регіонах УСРР, що наприкінці 1920-х років остаточно закріпило Харків як місце, де мала зосередитися підготовка конструкторів для електромашинобудування республіки.

Однак обставини, за яких з 1925 р. відбувався розвиток електромашинобудування в Україні, не сприяли створенню осередку підготовки конструкторів електричних машин саме у ХТІ, незважаючи а ні на вже розпочате тут викладання основ проектування цих засобів, а ні на нагромаджені інститутськими вченими певні відповідні теоретичні здобутки. Так, з 1925 р. до 1928 р. обсяги виробництва електричних машин українськими підприємствами ДЕТу зросли майже в три рази, але, у той же час, імпорт такої техніки також збільшився з 37% до 39% від усіх її обсягів надходження на внутрішній ринок³³. При цьому, якщо у 1925 р. імпорт зумовлювався, переважно, недостатньою продуктивністю українського електромашинобудування, то в 1928 р. – невідповідністю більшості виробленої номенклатури продукції поточно-перспективним потребам споживачів³⁴. Однак і зростання продуктивності електромашинобудівного виробництва було досягнуто не внаслідок відповідного доробку вітчизняних учених, а завдяки укладеному в 1926 р. Договору про науково-технічну співпрацю між ДЕТом та АЕГ³⁵. Згідно цьому Договору, німецький концерн брав на себе зобов'язання, у першу чергу, впровадити на радянських електромеханічних підприємствах сучасні виробничі технології, що, власне, й було здійснено³⁶.

³² ЦДАВОВУ України. Ф. Р-797. Оп. 1. Спр. 1. 288 арк.

³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2506. 43 арк.

³⁴ Ibidem

³⁵ Анненков І.О. Концепція науково-технічної політики в електромашинобудуванні Української СРР у період НЕПу (1921-1931 pp.) // *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2016. Sv. 2. Vyd. 2. S. 44-50.

³⁶ Новиков М.В. Иностранный капитал в советской электротехнической промышленности сильных токов: формы привлечения и результаты использования (1920-1932 гг.): автореф. дис... канд. эконом. наук: 08.00.01 «Экономическая теория» / Волгоградский государственный университет. Волгоград, 2006. 21 с.

Проте підняти технічний рівень профільних виробів до відповідного поставленим завданням з електрифікації радянського суспільства АЕГ у повному обсягу не міг, оскільки на цей час сам уже значно відставав від найсучасніших досягнень британських та американських електротехнічних фірм³⁷.

Попри наявність можливості ознайомлення бодай із сучасними технологіями електромашинобудівного виробництва та принципами конструювання тих синхронних машин АЕГ, технічний рівень котрих ще не втратив своєї актуальності, і виготовлення яких було налагоджене на ДЕЗі, вчені ХТІ початково обмежилися проведенням під керівництвом М.Ф. Перевозського, на основі узагальнення досвіду цього концерну, оптимізації номенклатури виготовлюваних вітчизняною промисловістю електромоторів³⁸. На ДЕЗі ж, за ініціативи О.Я. Бергера (який, до речі, за сумісництвом працював викладачем на Електротехнічному факультеті ХТІ) 1 жовтня 1927 р. було створено Бюро досліджень синхронних машин³⁹, в якому науково-технічні працівники заводу зайнялися саме ретельним вивченням конструкторсько-технологічного досвіду АЕГ. Тобто, ХТІ, незважаючи на відсутність власного практичного доробку в галузі конструювання електричних машин, не було проявлено належної ініціативи в питанні запозичення відповідних знань, попри наявність такої можливості. Звідси, з 1928 р. ДЕЗ у питанні обізнаності своїх науково-технічних працівників на конструюванні електричних машин почав отримувати перевагу перед науково-педагогічними працівниками ХТІ.

З 1929 р. ця перевага значно посилилася через укладання Всесоюзним електротехнічним об'єднанням, що прийшло на заміну ДЕТу, чергового Договору про науково-технічну співпрацю, на цей раз з однією із провідних світових електротехнічних компаній – американською GEC⁴⁰. На ХЕМЗі, в який було перейменовано ДЕЗ, до поглибленого вивчення конструкцій найсучасніших електричних машин, а також методів їх розробки та впровадження до виробництва вдалися не лише фахівці раніше згаданого Бюро, а й Спеціального сектору проектно-технологічного відділу заводу (ПТВ), організованого на задоволення потреб радянських ВМС у відповідному електротехнічному обладнанні⁴¹. Отже, коли до ХТІ через працюючих у ньому за сумісництвом науково-технічних співробітників ХЕМЗу тільки-но почала надходити узагальнена інформація щодо принципів конструювання електричних машин, застосованих одним з їх виробників (АЕГ), самі ці співробітники вже освоювали таку інформацію стосовно іншого виробника (GEC).

Даний ефект випередження в отриманні інформаційного забезпечення за наявної термінової потреби у формуванні вітчизняної школи конструкторів електричних машин і послужив основною підставою для організації такої на ХЕМЗі шляхом фундації у жовтні 1930 р. при заводі спеціалізованого вищого технічного навчального закладу (ВТНЗ)⁴². Контингент студентів спочатку склав 54 чол.⁴³, з яких 31 чол.

³⁷ Ibidem

³⁸ ЦДАВОВУ України. Ф. Р-797. Оп. 1. Спр. 7. 79 арк.

³⁹ ЦДАВОВУ України. Ф. Р-797. Оп. 1. Спр. 194. 6 арк.

⁴⁰ Новиков М.В. Вк. пр.

⁴¹ Анненков І.О. Організація системних науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт з оборонної тематики на Харківському електромеханічному заводі (1920-і – 1930-і роки) // Люди на і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ століття: Міжнар. наук. конф. Львів, 15-17 червня 2017 р. Львів. 2017. С. 15-16.

⁴² Очерк истории Харьковского электромеханического завода...

⁴³ ЦДАВОВУ України. Ф. Р-1252. Оп. 1. Спр. 13. 66 арк.

готувалися як конструктори електромашин, 11 чол. – як конструктори електроапаратів, а ще 12 чол. – фахівцями з холодної обробки металів⁴⁴. Заняття проводилися фахівцями ХЕМЗу, які за сумісництвом були й викладачами ХТІ, а керівником цього ВТНЗ став провідний спеціаліст Спеціального сектору ПТВ заводу Г.І. Штурман, також за сумісництвом – викладач Електротехнічного факультету ХТІ⁴⁵.

Таким чином, у 1930 р. організацією у ВТНЗ ХЕМЗу цілеспрямованої підготовки конструкторів електричних машин було створено першу в УСРР відповідну школу, що не дозволяє вважати такою ХТІ через суперечність спорадичності випуску таких фахівців цим вишем системності поняття «школа». Причини її організації у Харкові полягали як у кризі електромашинобудування в Україні на початку 1920-х років, так і застосованих урядом СРСР заходах з по-територіального виходу із неї, помножених на запровадження політики концентрації промислового виробництва у цілому. Як наслідок, первинно отримані УСРР у спадок від Російської імперії регіональні електромашинобудівні потужності, у своїй переважній більшості, втратили перспективу розвитку і, відповідно, потребу у конструкторських кадрах. Виняток склав ХЕМЗ, як самий потужний електромеханічний завод у СРСР, неухильний розвиток котрого передбачав таке ж неухильне зростання його потреб у конструкторських кадрах, що й створило передумови створення першої української школи конструкторів електричних машин у Харкові.

Головною ж причиною організації системної підготовки конструкторів електромашин саме на промисловому підприємстві стала термінова потреба в означених спеціалістах за відсутності належних як досвіду відповідного навчання у регіональних технічних вишів, так і досвіду конструювання електричних машин в українських електромеханічних заводів. За таких обставин, єдиною можливістю для вітчизняної профільної галузі забезпечити вимоги провадженого радянським урядом процесу електрифікації до технічного рівня затребуваних електричних машин ставало пряме запозичення їх конструкцій у провідних зарубіжних виробників. Унаслідок застосування цього варіанту наукового забезпечення, виробничники отримали першочерговий доступ до сучасних методів конструювання, а отже – й першочергову можливість для їх аналізу та синтезу, що, за умови налагодження способу безпосереднього передавання ними отриманих знань, дозволяло значно пришвидшити процес підготовки кваліфікованих конструкторських кадрів. Даний процес ставав ще більш швидким при залученні до проведення згаданих запозичень під проводом заводських фахівців самих студентів, що на тлі нагальності проблеми конструкторських кадрів зіграло ключову роль в організації відповідної школи саме на промисловому підприємстві.

REFERENCES

- Annienkov, I.O.** (2014). Elektromashynobuduvannia na ukrainskykh terenakh Rosii naperedodni revoliutsiinykh potriasin ta hromadianskoi viiny (1917 r.) [Electrical engineering in the Ukrainian territories of the Russian Empire on the eve of revolutionary upheavals and civil war (1917)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, 2, Retrieved from: <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-2/index.html/> [in Ukrainian].
- Annienkov, I.O.** (2015). Orhanizatsiini struktury elektromashynobudivnoi haluzi v Ukrainskii RSR u 1922-1941 rr. [Organizational structures of the electric machine-building industry in the Ukrainian

⁴⁴ ЦДАВОВУ України. Ф. Р-1252. Оп. 1. Спр. 28. 97 арк.

⁴⁵ Аннієнков І.О. Наукове забезпечення виробництва електричних машин на Харківському електромеханічному заводі у 1919-1940 рр.: критика історіографії // Дослідження з історії і філософії техніки. 2019. Т. 28. № 2. С. 70-76.

- SSR in 1922-1941]. *Istoriia nauky i tekhniky*, 7, 3-20 [in Ukrainian].
- Annienkov, I.O.** (2016). Kontseptsiiia naukovo-tekhnichnoi polityky v elektromashynobuduvanni Ukrainiskoi SRR u period NEPu (1921-1931 rr.) [The concept of scientific and technical policy in electrical engineering of the Ukrainian SSR during the NEP (1921-1931)]. *Evropský filozofický a historický diskurz*, Sv. 2, (2), 44-50 [in Ukrainian].
- Annienkov, I.O.** (2017). Orhanizatsiia systemnykh naukovo-doslidnykh i doslidno-konstruktorskykh robit z oboronnoi tematyky na Kharkivskomu elektromekhanichnomu zavodi (1920-i - 1930-i roky) [Organization of systemic research and development work on defense topics at the Kharkov Electromechanical Plant (1920s-1930s)]. Abstracts of Papers: *Liudyna i tekhnika u vyznachnykh bytvakh svitovykh voien XX stolittia*. Lviv. Pp. 15-16 [in Ukrainian].
- Annikov, I.** (2019). The Kharkov Electromechanical Plant contribution to the soviet military submarine fleet formation in the 1920-1941. *Colloquium*, 3, 147-164 [in English].
- Annienkov, I.O.** (2019). Naukove zabezpechennia vyrobnytstva elektrychnykh mashyn na Kharkivskomu elektromekhanichnomu zavodi u 1919-1940 rr.: krytyka istoriohrafii [Scientific support for the production of electric machines at the Kharkiv electromechanical plant in 1919-1940: criticism of historiography]. *Doslidzhennia z istorii i filosofii tekhniky*, Vol. 28 (2), 70-76 [in Ukrainian].
- Lapirov-Skoblo, M.** (1924). *Russkaia promyshlennost v 1923 godu* [Russian industry in 1923]. Vol. 1: Otchet II siezdu Sovetov SSSR [Report to the Congress of Soviets of the USSR]. Moskva: VSNKh [in Russian].
- Novikov, M.V.** (2006). *Inostrannyi kapital v sovetskoj elektrotekhnicheskoi promyshlennosti silnykh tokov formy privlecheniia i rezultaty ispolzovaniia (1920-1932 gg.)* [Foreign capital in the Soviet electro-technical industry of strong currents: forms of attraction and results of use (1920-1932)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Volgograd: Volgogradskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- Savchuk, V.S. & Siukh, A.V.** (2012). Heorhii Yevhenovych Yevreinov – znakova postat hirnychoi nauky [Georgiy Evgenievich Yevreinov – an iconic personality in mining science]. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*, 10, 193-204 [in Ukrainian].
- Suzdaltsev, V.V. & etc.** (1965). *Ocherk istorii Kharkovskogo elektromekhanicheskogo zavoda* [History of the Kharkov Electromechanical Plant]. Vol. 2: 1918-1964 gg. Kharkov: Prapor [in Russian].
- Tkachenko, S.S.** (2006). Vnesok P.P. Kopniaieva u rozvytok vitchyznianoj elektrotekhniki [Contribution of P.P. Kopnyaev to the development of domestic electrical engineering]. Abstracts of Papers: *Aktualni pytannia istorii nauky i tekhniky*. Kyiv, 45-48 [in Ukrainian].
- Tverytnykova, O.Ye.** (2007). Rozvytok merezhi pidhotovky kadriv dlia elektrotekhnichnoho promyslovoho kompleksu [Development of a training network for the electrotechnical industrial complex]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «KhPI»: Avtomatyka ta pryladobuduvannia*, 37, 90-93 [in Ukrainian].
- Tverytnykova, O.Ye.** (2008). Naukovo-doslidna robota v haluzi elektropryvodu v Kharkivskomu elektrotekhnichnomu instytutu (30-40 roky XX st.) [Research work in the field of electric drive at the Kharkov Electrotechnical Institute (30-40 years of the twentieth century)]. Abstracts of Papers: *Aktualni pytannia istorii nauky i tekhniky*. Kyiv, 98-100 [in Ukrainian].
- Tverytnykova, O.Ye.** (2009). *Vnesok uchenykh Kharkivskoho tekhnologichnoho ta elektrotekhnichnoho instytutiv u rozvytok elektrotekhnichnoi haluzi Ukrainy (1885-1950 rr.)* [The contribution of scientists of the Kharkov Technological and Electrotechnical Institutes in the development of the electrotechnical industry of Ukraine (1885-1950)] (*Candidate's thesis*). Kharkiv [in Ukrainian].
- Vasilev, M.P., Potresov, V.E. & Teitel, I.V.** (1922). *Promyshlennost Ukrainy v 1921 godu* [Industry of Ukraine in 1921]. Kharkov: USNKh [in Russian].
- Volosnyk, Yu.P.** (2002). *Nova burzhuaziia Ukrainy ta rozvytok pryvatnopidpriemnytskoi diialnosti na finansovomu rynku v roky NEPu* [The new bourgeoisie of Ukraine and the development of private entrepreneurship in the financial market during the NEP]. Kharkiv: NMTs «SD» [in Ukrainian].
- Vydolob, Yu.F. & Senko, V.I.** (1998). Kafedra teoretychnykh osnov elektrotekhniki [Department of Theoretical Foundations of Electrical Engineering]. *Fakultet elektroenerhotekhniki. Narysy istorii*, Kyiv: KPI, 53-75 [in Ukrainian].

Ihor Annienkov

(National Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine)

e-mail: goalan93@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6642-8048>

Formation of the First School of Electric Machine Engineers in the Ukrainian SSR (the 1920s)

The development of electrical engineering in the Ukrainian SSR against the background of implementing electrification since the second half of the 1920s began in the absence of both specialized engineers and their training system. But, by the 1930s the Republic managed to create its own school of electric machine engineers, the primacy leadership in which was not finally determined by researchers and was ascribed either to Kharkiv Technological Institute (KhTI) or to Kharkiv Electromechanical Plant (KhEMZ). However, the scientific works in which such allegations were made were territorially limited to Kharkiv region. This did not exclude the possibility of establishing a different course of real historical events in the expansion of the territorial boundaries of purposeful research. Thus, the controversial and fragmentary coverage in the historiography of the establishing of the first school of electric machine engineers in the Ukrainian SSR made its clarification relevant for research on the history of Ukraine within the selected chronological boundaries.

However, in addition to the purely historical aspect, the relevance of the theme is determined by the possibility of studying the experience gained in the organization of rapid training of engineers for knowledge-intensive industries in conditions of the urgent need for them, and with the lack of current experience of such work. In this context, the results of the study acquire extrapolation features, and this makes them useful in conditions similar to studied. Thus, the goal of this study is to determine the regional and professional formats of the first Ukrainian school of electric machine engineers and the reasons that led to their formation. As a result of studying the issue, it is concluded that the first school of engineers of electric machines in the Ukrainian SSR was organized in 1930 in the VTNZ (Technical Institutions of Higher Education) at KhEMZ. The reasons for organizing the studied school in Kharkiv were both in the crisis of the industry in the early 1920s and the measures taken by the USSR government to overcome the crisis territory after territory, with the additional implementation of the industrial production concentration policy in general. As a result, the regional electric machine-building facilities inherited for Ukrainian SSR from the Russian Empire lost their perspective and, accordingly, the need for engineering staff. KhEMZ, as the most powerful profile plant in the USSR, fully complied with the government's concept of industrial development, and that fact determined its further progress and, consequently, the growth of regional needs for engineers. The main reason for the organization of systematic training of electric machines engineers at the industrial enterprise was the practice of direct borrowing of appropriate construction schemes from leading foreign manufacturers introduced in the second half of the 1920s. As a result of the application of this variant of scientific support, Ukrainian manufacturers had gained priority access to modern design construction methods, which allowed them to speed up the process of proper personnel training significantly. The process became even faster when the students themselves were involved in the performing of mentioned borrowings, which, against the background of the urgency of the problem with engineering staff, played a key role in the organization of the appropriate school directly at the enterprise.

Keywords: electrical engineering, electrification, engineering staff, industry, school

УДК 94 (477.46+438) «1920/1930»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).415](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).415)

POLITICAL REPRESSIONS AGAINST POLISH INTELLECTUAL CLASS IN THE UMAN REGION IN THE 1920s-1930s OF THE 20th CENTURY

Tetyana Kuznets¹, Olga Skus²

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Uman, Ukraine)

¹ e-mail: tetiana.kuznets@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

² e-mail: solhav2018@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5063-451X>

Статтю присвячено розгляду проблеми репресивно-каральної політики радянської влади та практики її втілення стосовно польської національної меншини в Україні у 1920-1930-х рр. На сучасному етапі міжнаціонального діалогу є актуальним вироблення спільних ідеологічних проектів, базованих на взаємоприйнятності історичної спадщини держав, яка в окремі періоди виявилася спільною. Цьому сприятиме вивчення і розкриття процесу здійснення масового терору проти представників польської інтелігенції на Уманщині, що і стало метою пропонованої праці.

За допомогою історико-наукового аналізу розкрито численні факти злочинних фальсифікацій подій у 1930-х рр., а також започаткування політичних репресій проти польської меншини на Уманщині у 1922 р. Характерною ознакою політичних репресій даного періоду стало фальшування карних справ на членів так званої «ПОВ» – Польської організації військової.

Ключові слова: *Польська організація військова, політика «коренізації», архівно-слідча справа, фальсифікації, репресії, Уманщина*

Problem statement. Repressive policy of the Soviet Communist regime was applied to all population, nationalities and regions. During the 1920s and 1930s, national minorities were persecuted alongside indigenous people, including the Poles of the USSR who were also hostages of the Bolshevik authorities. The distinctive features of a clear mechanism of terror against the Polish intellectual class left an indentation on the historical background of the Uman region. And the revelation of the regional dimension of Stalin's national politics, the personification of this hateful process, will help to complete the rethinking of the Soviet heritage and highlight the objective view of the causes and consequences of Russia's aggressive policy nowadays. It is precisely now that inter-ethnic dialogues, especially Ukrainian-Polish, require mutual understanding, common definitions, assessments, and coordination.

Analysis of research and publications. The problem of Stalin repressions against the Polish national minority of the USSR was investigated by O. Rubliov and V. Repryntsev¹, V. Lushchai², T.I. Yeremenko³ and others. The works of such researchers as L.V. Bazhenov⁴

¹ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-і роки. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. Вип. 1-2. С. 116-156.

² Лушчай В.І., Сілецький Б.П. Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму щодо поляків (1920-ті – перша половина 1940-х років). *Література та культура Полісся. № 92. Серія «Історичні науки».* № 10. С. 186-202. DOI: 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-186-202

³ Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. Київ, 1994. 74 с.

⁴ Баженов Л. Репресії проти етнічних поляків Волині-Житомирщини 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст. у сучасних наукових і краєзнавчих дослідженнях. *Українська полоністика.* 2004. Вип. 1. Історико-філософські дослідження. С. 37-46.

and N.V. Titova⁵ are peculiar because of the distinguished regional aspect. Recent scientific studies are based on the use of a large number of little-known archival materials with the cursory publication of investigative documents by repressive bodies in the pursuit and punishment of the Polish national minority.

The aim of the research is to highlight the peculiarities of the communist regime's implementation of mass terror against the Polish intellectual class in the Uman region during the 1920s and 1930s as well as to cover falsification of punitive bodies, taking into account a personalized component based on the analysis of archival documents which were classified up to the present.

Main material statement. During the 1920s and especially the 1930s, the Soviet punitive bodies falsified the criminal cases not only of Ukrainian, but also of German, Jewish, Polish and other «counter-revolutionary organizations», the primacy of which belonged to the intellectual class. In particular, the Polish national minority of Ukraine, which comprised 476,435 in the late 1920s, was repressed⁶. At that time, according to the policy of «localization», 148 Polish settlement councils functioned on the territory of the republic, and the Marhlevsky Polish National District became not only an administrative-territorial unit, «...but it was also a Polish state center, where the Polish proletarian culture was built in the Soviet Union in terms of the proletarian dictatorship»⁷. By giving the possibility to the national minorities development, the authorities promoted the development of national cultures, in particular the spread of education in their native languages, the training of representatives of indigenous nationalities, publishing and so on. A peculiar feature of the initial stage of «localization» was that both manifestations of Russian chauvinism and local nationalism were simultaneously controlled among the intellectual class. There was a constant struggle against «national deviations» and «bourgeois nationalism», which continued throughout the decades of Soviet rule.

The «Case of the Polish counter-revolutionary and espionage organization on the Right Bank Ukraine» (accusations of Roman Catholic clergy, 1930), «the case of Polish teachers» (1930-1931), as well as the case of the «Polish Military Organization» (PMO) (1932-1933, 1937-1938) are known among the «revealed» Polish «espionage units». The name of the latter in the General Political Administration (GPA) of the USSR was borrowed from a real Polish military organization during the First World War, which secretly operated on the territory of Ukraine and ceased its activity in the early 1920s. But its staff and some successful experience became the basis for the formation of the state security services of Poland.

In an effort to counteract the Polish security services during the 1920s, the Soviet authorities started arresting representatives of the Polish intellectual class. Mostly, they were exchanged for the imprisoned by Polish courts members of the Polish Communist Party (CP), the Communist Party of the Western Ukraine. There was also a revelation of the activities of certain Polish territorial reconnaissance points («pliatsuvka»), as evidenced by the case of the members of «Uman pliatsuvka», which operated in the Kyiv region in 1921.

Investigation case No. 1045 on the charge of Galina Zbignevna Yagodzinska and of the other 26 residents of the Uman region of Kyiv province contains six volumes. The charges

---

⁵ Тітова Н. «Санації» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. Вип. 1 (28). С. 220-252.

⁶ Рубльов О., Репринцев В. Вказ. пр. С. 116-156.

⁷ Скрипник М.О. *Перебудовними шляхами: Проблема культурного будівництва національностей України: Доповідь на I Всеукр. конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей*. 20 трав. 1931 р. *Укр. іст. журн.* 1989. № 8. С. 124 (Передрук за: *Більшовик України*. 1931. № 12).

were as follows: «...‘pliatsuvka’ in summer – autumn of 1921, with the support of the second Division of the General Staff of the 6th Polish Army, spread its influence in the territory of Southwestern Ukraine, maintained contacts with Petliura and savinovsky rebel units, was engaged in espionage»⁸. Such people as Galyna Zbignevna Yagodzinska, Anton Antonovych Sosnovsky, Maria Gnativna Glynchanka, Antoni Oleksandrovych Liutovsky, Tadeush Liudvigovych Pavliukovsky were sentenced to death by the Military Collegium of the Supreme Tribunal of the Central Executive Committee of November 4-7, 1922. Sophia Ivanivna Bardetska, Wanda Kazymyryvna Sosnovska, Oleksandr Yosypovych Pavlikovsky, Kallikat Antonovich Butinets and Anton Ivanovich Veres were sentenced to prison in concentration camps for different terms (from 2 to 10 years). The rest of those involved in ‘Uman pliatsuvka’ were released from custody due to the absence of crime. The execution of the highest sentence was suspended in order to transfer the prisoners to the Polish authorities and to exchange them in accordance with Article 1 of the Additional Protocol of November 24, 1921 (Riga). However, there was no response from Butyrska Prison (Moscow) to the telegram of the Supreme Court of the USSR. There is also no material in the criminal case regarding the further fate of convicted Uman residents of Polish nationality. According to the conclusion of the Prosecutor’s Office of Cherkasy region of December 8, 1999, signed by the Deputy Prosecutor, State Advisor of Justice of the second class P.G. Kushnir four of the defendants of the case were rehabilitated, and the rest were convicted and non-rehabilitated people.

In general, the activities of the Polish Spy Agency provided a convenient justification for falsifying allegations against the Polish population of the Ukrainian Republic, which became active in the summer of 1933. It should be mentioned that it was the time of the curtailment of the Stalinist policy of «Ukrainization», «localization» and the severe punishment of Ukrainian peasants by famine. The magnitude of the repression against the Polish population was added by a secret decision of the Politburo of the Central Committee of the Communist party of Ukraine of December 9, 1934⁹ and the decision of the Politburo of the Central Committee of the Communist party of December 20, 1934, «On Resettlement from Border Areas»¹⁰. According to the indictment on the Polish Military Organization case in Ukraine in 1934, «Polish spies» were found in a number of Kyiv institutions, such as: Institute of Polish Proletculture and Profos, Polish School No. 11, Polish Theater, Polish Central Library, Polish publishing house, the Mechanical Engineering Institute, the Red Army House, the factories – «Bolshevik», «Lenin Smithy», «Arsenal», «Kabelny» and others¹¹. In addition to Kyiv and Kharkiv organizations, peripheral formations of the Polish Military Organization were revealed, mostly in the Right-Bank Ukraine, which was of ‘strategic importance’. In 1935, the Politburo of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine also made some important decisions regarding the Poles of the USSR, according to which cultural and educational institutions, printing bodies, etc. were removed. Polish village councils and schools were reorganized into Ukrainian ones.

Punitive measures reached their peak during the execution of the «Operative Order of

---

⁸ Case No. 1045 on charges of G. Yagodzinska and others. 6 p. 1921-1922 years // The State Archive of Cherkasy region (SACHR). F. 9817. 282 p.

⁹ The Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (CSAPO of Ukraine). F. 1. Op. 16. File 11. Арк. 294-295.

¹⁰ CSAPO of Ukraine. F. 1. Op. 16. File 11. Pp. 316-317.

¹¹ Обвинувальний висновок у справі «ПОВ» в Україні (квітень 1934 р.). *Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920-1938 рр.* / упоряд.: С.А. Кокін, Р.Ю. Подкур, О.С. Рубльов. Київ: Голлов. редкол. наук.-док. серії кн. «Реабілітовані історією», 2011. С. 207-322.

the People's Commissar of Internal Affairs of the USSR No. 00485» of August 11, 1937, with the enclosed letter No. 59098 «On the fascist-insurgent, espionage, sabotage, defeat and terrorist activity of the Polish Spy Agency in the USSR». The letter referred to the «revealed picture of the long-standing and relatively unpunished sabotage and espionage work of the Polish Spy Agency on the territory of the Union ...the subversive activity of the Polish Spy Agency was carried out and continues to be carried out so openly that the impunity of this activity can only be explained by the poor work of the bodies of the Main Directorate for State Security and secret service agents»¹². The bodies of the Main Directorate for State Security had the task of the complete elimination of the so-called grassroots contingent of the Polish Spy Agency during three-months from August 20 to November 20, 1937.

A lot of people were subject to arrests. They were: «active members of the Polish Military Organization who were identified in the course of the investigation and have not been searched yet; all prisoners of war of the Polish Army who remained in the USSR; deserters from Poland, regardless of the time of their transition to the USSR; political immigrants from Poland and those who were exchanged; former members of the PPP and other Polish anti-Soviet political parties; the most active part of the local anti-Soviet nationalist elements of the Polish regions»¹³. According to Order No. 00485, the employees of the People's Commissariat of Internal Affairs, military factories, defense shops, various types of transport, and the army were arrested first of all. Workers of industrial enterprises, state farms and collective farms were further arrested. The release of the prisoners on the grounds of Polish espionage, who have served their sentence, was also suspended. Their cases were referred to the Special Meeting of the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR for a new sentence: another term, or even execution. The exact or final number of punished according to the conclusion of the so-called Polish operations in Ukraine has not been established yet. Today, there is various statistics from individual researchers, who calculated around 56,000 of convicted people during 1937-1938.

The report from the People's Commissar of Internal Affairs of the USSR I.M. Leplevsky evidenced of the results of the «Polish operation» in the Kyiv region. The Kyiv Regional Administration (KRA) of the People's Commissariat of Internal Affairs reported the arrest of 1,779 people during June-August 1937, including «1107 Poles, 492 Ukrainians, 50 Halychans, 48 Jews, and 82 other nationalities»¹⁴. The main focus was on border areas, so among those arrested there were 396 people in Korosten district, 353 people in Zhytomyr district and 284 people in Novograd-Volyn district. Due to operative order No. 00485, operative-investigative groups were set up on the affairs of the Poles in Korosten, Zhytomyr, Novograd-Volynsk, Uman, Cherkasy, Bila Tserkva and at the regional departments of the People's Commissariat of Internal Affairs.

During the enquiry period, i.e. three months, 97 group cases were opened, according to which 606 people were arrested. The KRA of the People's Commissariat of Internal Affairs also reported on the results of the investigation, according to which «the following formations were identified and eliminated: 47 Polish spy-sabotage residences; 4 residences of the Consulate General; 29 Polish intelligence agents; 12 informants of the Consulate Gen-

---

¹² Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел СССР № 00485 от 11 августа 1937 г. Письмо о фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР (№ 59098 от 11 августа 1937 г.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1997. № 1/2 (4/5). С. 15-44.

¹³ Ibid. С. 16.

¹⁴ The Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine (SSA of SSU). F. 16. Op. 1. File 103. 98 p.

eral; 9 groups of the Polish Military Organization; 26 sabotage groups; 11 Polish national counter-revolutionary groups»¹⁵. It was noted that the formation of the Polish Military Organization was mainly concentrated in the Uman region, in the former Markhlevsky District, in Bila Tserkva, Zhytomyr, Kyiv and Korosten. Counter-revolutionary organizations were managed by the Kyiv Polish Consulate and by the Polish Spy Agencies.

The formations of the Polish Military Organization might have consisted of the following elements: the Poles' agents in the Soviet party apparatus; engineering and technical staff and «old-timers» of the sugar industry; former political immigrants, deserters, prisoners of war of the Polish army, «kulaks»; «Clerical-nationalist elements». The following formulated task also draws attention: «...the alienation of Ukraine from the USSR and the reconstruction of great Poland with the borders of 1772. With this aim, the Polish Military Organization conducted espionage military, political and economic training of the staff for diversions in wartime, counter-revolutionary nationalist work at the ideological and cultural level, and damage and sabotage in the sugar industry and agriculture»¹⁶. Regular cases of the Polish Military Organization, which operated on the territory of the Uman, Monastyrshchensky, Plyskovsky and Pogrebyshevsky regions, were falsified. KRA reported that Polish Military Organization had created a number of combat groups in Uman and other areas. In particular, the case was opened for 28 people who were preparing diversions in the sugar industry. In particular, the case was opened for 28 people «who were preparing diversions in the sugar industry». This formation was supposedly organized in 1920 by special emissaries and officers of the Polish General Staff, namely the Polish Spy Agency officer Wenzel. The following people were included into the management of the group: M.S. Plavinsky (former Chief Engineer of Tsybulevsky Sugar Factory), R.V. Malinovsky (Chief Accountant of the Plant), B.A. Dobrokhovsky (Secretary), S.Y. Chervinsky (doctor) and E.Y. Chervinsky (Deputy Chief Engineer of the Spichinets Sugar Factory).

The mass terror spread to all social groups of the Polish population in different regions. The mechanism of humiliation did not bypass cultural workers in the Uman region. Evidence of this is the archival investigative case on the charges of Pavel Ivanovich Sulima-Saliichuk, Sergei Feodosiyovich Kravchuk and Fedor Petrovich Budzylevych according to the articles 54-4, 54-7 and 54-1¹⁷. The damning verdict in this case contains the following: «In 1937, a number of large spy-sabotage and rebel formations of the Polish military organization, which operated in the territory of the Kiev region under the direction of the emissaries of Polish Spy Agencies, were discovered and liquidated with the aim of alienation of Ukraine from the USSR and its annexation to Nazi Poland. The presence of such a formation was revealed in the Uman region. Its participants set out to undermine the economic strength and defense capability of the USSR by conducting reconnaissance, sabotage and damage activity. The main members of this organization were sentenced to various measures of social protection»¹⁸. The conclusion was prepared by the criminal investigator of the third department of the People's Commissariat of Internal Affairs Lieutenant of State Security Levin with the consent of the Chief of the KRA Junior Lieutenant of the State Security Tomin and approved by the Chief of the Inter-Special Forces of the KRA Captain Bory-

¹⁵ SSA of SSU. F. 16. Op. 1. File 103. P. 4.

¹⁶ SSA of SSU. F. 16. Op. 1. File 103. P. 76.

¹⁷ SACHR. F. R-5625. Op. 1. File 943 [Case No. 64463 on charges of Pavel Ivanovich Sulyma-Saliichuk, Sergey Fedoseevich Kravchuk, Fedor Petrovych Budzylevych under Articles 54-7, 54-4 and 54-1 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR]. 173 p.

¹⁸ SACHR. F. R-5625. Op. 1. File 943. Pp. 65-68.

sov and Uman regional prosecutor Kunin. Such people as Pavlo Ivanovych Sulima-Saliichuk, Sergii Feodosiiovych Kravchuk and Fedor Petrovych Budzylevych were accused of the involvement into the organization by the investigation. They were arrested on October 29, 1937, by Uman KRA of the People's Commissariat of Internal Affairs and brought as defendants in the case.

Pavlo Ivanovych Sulyma-Saliichuk was born in 1888 in Uman and lived there. He was married, raised 4 daughters. He was an actor with secondary education, worked as an administrator in the Vinnytsia regional state stage. The accusations based on the testimony of S.F. Kravchuk consisted in the fact that «in 1935 he was recruited into the Polish military organization by Bolesław Monchynsky, on whose tasks he carried out counter-revolutionary activity. Using his travels to different regions as an actor, he collected information about the state of collective farms and the political mood of the population. L.S. Novosadovych, M.A. Kravchuk, S.A. Kravchuk, F.P. Budzylevych, etc. were recruited to the organization by him»¹⁹. «He also conducted a counter-revolutionary campaign against the Soviet government among the population by proving the inappropriateness of its policy with the aim to create mass dissatisfaction of the population»²⁰. Accused of «organizing assistance to Poland in the capture of Ukraine» P.I. Sulyma-Saliichuk admitted the guilt.

Serhiy Feodosiyovych Kravchuk was born in 1900 and lived in Uman. He received his secondary education, worked as a bandurist of the Vinnytsia Regional State Variety Art. According to the indictment, he was «recruited to the Ukrainian nationalist organization in 1934 by the band-bandurist M.V. Osipov. On his task, he conducted counter-revolutionary activities aimed at overthrowing the Soviet government and organizing an independent Ukrainian state. In 1937 he was recruited to the Polish espionage organization by P.I. Sulima-Saliichuk. On trips with a group of actors, he collected information about the state of agriculture, vehicles, roads, and more. Exposed by the evidence of P.I. Sulima-Saliichuk, he admitted to involvement into the organization»²¹.

Fedir Petrovych Budzylevych was born in 1904 in Uman, where he lived with his wife. He received his secondary education. He worked as an administrator at the Uman Civic Theater. In 1933 he was sentenced to 5 years for financial expenses. According to P.I. Sulyma-Saliichuk's evidence «...in May 1937, he was recruited to the Polish Military Organization by me and carried out counter-revolutionary activity aimed at discrediting measures of the Soviet government and undermining the economic strength and defense capability of the USSR»²². F.P. Budzylevych did not admit to his involvement into the organization. On the basis of the USSR People's Commissariat of Internal Affairs Order No. 00485, all three defendants were included into the Special List of the National Security agency and were held in custody in the Uman prison. There was no physical evidence in the case. By decision of the Special Meeting of the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR of November 28, 1937 P.I. Sulyma-Saliichuk and S.F. Kravchuk were executed by shooting on December 17, 1937. F.P. Budzylevych was sentenced under Category 2 to 10 Years in Correctional Labour Camps²³.

At the end of his sentence, F.P. Budzylevych was released in 1947, returned to Uman, and worked as an administrator of the Uman Civic Theater. According to the Directive

¹⁹ SACHR. F. R-5625. Op. 1. File 943. P. 66.

²⁰ SACHR. F. R-5625. Op. 1. File 943. Pp. 22-26.

²¹ SACHR. F. R-5625. Op. 1. File 943. P. 67.

²² Ibidem.

²³ SACHR. F. R-5625. Op. 1. File 943. P. 74.

No. 66/241 of October 26, 1948 of the Security Council of the USSR and the USSR Prosecutor's Office, F.P. Budzylevych was arrested on May 25, 1950 by the Ukrainian Ministry of State Security of the Kyiv region. And on September 25, he was sentenced for a second time to an exile to the Novosibirsk region by a special meeting of the Ministry of State Security of the USSR. This refers to an order according to which the authorities of the Ministry of State Security «again arrested state criminals who had already been punished for their crimes and released from prison after the Great Patriotic War»²⁴. They were charged with the same crimes for which the convicts had already served their sentences. It was intended to refer cases to the Special Meeting in order to apply settlement efforts for the prisoners, even if no information on their anti-Soviet activities was revealed during the investigation after their release from prison and camps. In July 1953, F.P. Budzylevych appealed from exile to the chairman of the Supreme Soviet Presidium of the USSR, requesting to cancel the exile, due to the fact that he had been sentenced unjustifiably in 1937 when physical influence was used during the investigation.

The conclusion of the Senior Investigator of the fourth Department of the Ministry of Internal Affairs of the Cherkasy region Captain Kosov of March 25, 1954 concerning the consideration of archival investigative case No. 755127 on the F.P. Budzylevych's accusation in connection with the complaint, stated the following:

«...Sulima-Saliychuk's evidence, both in relation of his recruitment by Budzylevych and the practical activity of the latter as a member of the anti-Soviet Polish military organization, is written in general phrases. It is not clear what exactly the matter of Budzylevych's anti-Soviet subversive activity was. S.F. Kravchuk's evidence was also unspecified, and indirect. Supposedly, he knew about Budzylevych's involvement in the anti-Soviet organization, according to Sulyma-Saliychuk»²⁵. The decision «to satisfy Budzylevych's complaint, that is to release him from exile» was signed by Colonel Yershov, Chief of the fourth Department of the Ministry of Internal Affairs of Cherkasy region.

After additional verification, in accordance with the Order of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of August 19, 1955, the Prosecutor of Cherkasy region senior adviser of Justice Tyshchenko sent a protest on May 18, 1956 according to the cases of P.I. Sulyma-Saliichuk, S.F. Kravchuk and F.P. Budzylevych towards cancellation of the resolution of the Special Meeting at the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR of October 27, 1937 and termination of the case due to the lack of the accusation proof²⁶. Cherkasy Regional Court satisfied the prosecutor's protest, arguing that «all the accusations of the convicts were based on Sulyma-Saliichuk and Kravchuk's confession, and no other objective evidence in the case was collected. Then additional questioning of a number of witnesses was made and the accusation was refuted»²⁷. The court also satisfied the prosecutor's protest against the cancellation of the Special Meeting of the Ministry of State Security of the USSR on September 27, 1950 according to the case of F.P. Budzylevych who was convicted to the exile as «a person previously prosecuted for participating in an anti-Soviet organization»²⁸. Thus, according to the decision of Cherkasy Regional Court, the case on F.P. Budzylevych was terminated.

---

²⁴ Циркуляр МГБ СССР и Генерального прокурора СССР от 26.10.1948 № 66/241сс. URL: <https://memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/481026.htm>

²⁵ SACHR. F. R-5625. Op. 1. File 943. Pp. 88-90.

²⁶ SACHR. F. R-5625. Op. 1. File 943. Pp. 110-112.

²⁷ SACHR. F. R-5625. Op. 1. File 943. Pp. 113-114.

²⁸ SACHR. F. R-5625. Op. 1. File 943. Pp. 160-161.

Conclusion. The results of the study of the repressive and punitive practice of the Soviet authorities according to the Polish national minority in Ukraine during the 1920s and 1930s testify to the systematic application of this practice, including in the Uman region. It has been established that Uman Polish intellectual class was repressed even before the introduction of «localization policy» as a Polish agency. The revealed case of the members of «Uman pliatsuvka» with the main person involved into it G.Z. Yagodzinska evidence of it. Further on, the most widespread sign of unjustified persecution and condemnation of representatives of the Polish intellectual class were large-scale falsifications of criminal cases by repressive bodies. In particular, they were highly active during 1933-1938 under the slogan of exposing the «counter-revolutionary formations» of the PMO – the Polish Military Organization. The bodies of the People’s Commissariat of Internal Affairs reported on the elimination of espionage groups of the Polish Military Organization on the territory of the Uman, Monastyrshchensky, Plyskivsky and Pogrebyschensky regions. One of the evidences of this is the archival investigative case on the accusation of F.P. Budzylevych and others.

The whole process was accompanied with the adoption of appropriate Soviet legislative acts aimed at the destruction of representatives of the Polish intellectual class. «Operative Order of the People’s Commissar of Internal Affairs of the USSR No. 00485» of August 11, 1937 is the most dogmatic with the letter «On fascist-insurgent, espionage, sabotage, defeat and terrorist activity of the Polish intellectual class in the USSR». Therefore, there are very specific signs of repression against the Polish intellectual class of the Uman region, which requires objective generalizations, first of all regarding the number of victims and their personalization. In general, the multi-faceted nature of the historical problem leads to further investigations of the crimes committed by the totalitarian communist system in terms of national, regional and social aspects.

REFERENCES

- Bazhenov, L.** (2004). Represii proty etnichnykh poliakiiv Volyni-Zhytomyrshchyny v 30-kh – pochatku 50-kh rr. XX st. u suchasnykh naukovykh i kraieznavchykh doslidzhenniakh [Repressions against the ethnic Poles of Volyn-Zhytomyr region in the 1930’s and early 1950’s in modern scientific and cross-cultural studies]. *Ukrainska polonistyka. Issue 1. Istoryko-filozofski doslidzhennia*, 37-46 [in Ukrainian].
- Kokin, S., Podkur, R. & Rubliov, O.** (2011). *Sprava «Polskoi Orhanizatsii Viiskovoi» v Ukraini. 1920-1938 rr.* [The Case of the Polish Military Organization in Ukraine. 1920-1938]. Kyiv [in Ukrainian].
- Lushchai, V. & Siletskyi, B.** (2018) Etnonatsionalnyi chynnyk natsionalnoi polityky radianskoho komunistychnoho rezhymu shchodo poliakiiv (1920-ti – persha polovyna 1940-kh rokiv) [Ethno-national factor in the national policy of the Soviet Communist regime against the Poles (1920s – first half of 1940s)]. *Literatura ta kultura Polissia*, 92: Seria «Istorychni nauky», 186-202. DOI: 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-186-202 [in Ukrainian].
- Rubliov, O. & Repryntsev, V.** (1995) Represii proty poliakiiv v Ukraini u 1930-i roky [Repressions against Poles in Ukraine in the 1930s]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 1-2, 116-156 [in Ukrainian].
- Skrypnyk, M.** (1989) Perebudovnymy shliakhamy: Problema kulturnoho budivnytstva natsionalnosti Ukrainy [Following the ways of reconstruction: The Problem of Cultural Construction of Nationalities of Ukraine]: Dopovid na I Vseukrainska konferentsia kulturno-osvitnikh robotnykiv natismenshostei, 20 trav. 1931 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 8, 118-124 [in Ukrainian].
- Titova, N.** (2007) «Sanatsii» prykordonnia USRR: poboriuvannia «polsko-ukrainskoho fashyzmu» na Podilli [«Rehabilitation» of the Ukrainian SSR border: fighting «Polish-Ukrainian fascism» in Podillia]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 1 (28), 220-252 [in Ukrainian].
- Yeremenko, T.** (1994) *Polska natsionalna menshyna v Ukraini v 20-30-ti rr. XX st.* [The Polish National Minority in Ukraine in the 20-30s of the 20th century]. Kyiv [in Ukrainian].

Tetyana Kuznets

(Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine)

e-mail: tetiana.kuznets@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9282-110X>

Olga Skus

(Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine)

e-mail: solhav2018@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5063-451X>

**POLITICAL REPRESSIONS AGAINST POLISH INTELLECTUAL CLASS
IN THE UMAN REGION IN THE 1920s-1930s**

The article deals with the peculiarities of the national policy of the Bolshevik regime during the 1920s and 1930s in Ukraine. The main attention is paid to the mechanism of political repressions against representatives of the intellectual class of the Polish national minority in the Uman region. The article used not only problem-chronological and comparative-historical methods of research, but also the biographical method. The purpose of the work was to study and highlight the process of mass terror against the Polish intellectual class in the Uman region taking into consideration a personalized approach.

It has been established that political repressions in the Uman region date back to the early 1920s, just when the policy of «localization» was introduced. At the same time, giving impact to the cultural and educational development of the national minority, the government controlled the manifestations of local nationalism. Starting from the case of «Umanska pliatsuvka» on accusation of G.Z. Yagodzinska and 26 other residents of the Uman Region, the People's Commissariat of Internal Affairs periodically made arrests of people of Polish nationality. Given the previous activities of Polish intellectual class in the territory of Ukraine, the penal authorities had a convenient reason for further substantiation and investigation of the so-called «counter-revolutionary nationalist organizations». Based on a study of previously unavailable archival and investigative cases of the Departmental State Archive of the Security Office of Ukraine, the facts of mass falsifications on accusations of the Polish intellectual class of the Uman region for espionage in favor of Poland were revealed. Simultaneously with the closing up process of the policy of «localization» in 1933, political repressions gained extraordinary activity and were carried out in order to execute successive resolutions and decisions of the Central Committee of the Communist Party(b) of Ukraine, inclusive until 1938. In the territory of Ukraine and the Uman Region, in particular, the People's Commissariat of Internal Affairs falsified criminal case materials mainly on the basis of the mythologization of the activities of the former Polish military organization – «PMO». In addition to the central Ukrainian cities, in particular, Kyiv, Kharkiv, the formation of this organization was also «revealed» in various regions. An archival investigative case No. 64463 on the accusation of the Uman citizens F.P. Budzylevych and others was revealed and may serve as an example. According to the decision of the Special Meeting of the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR of November 28, 1937 P.I. Sulyma-Saliichuk and S.F. Kravchuk were executed by shooting and F.P. Budzylevych was sentenced to 10 years of labor camps.

According to the of the author's study generalization the conclusion has been made of the multi-faceted historical problem, which actualizes further study and analysis of the crimes mechanism of the totalitarian communist system in national, regional and social aspects.

Keywords: Polish national minority, policy of «localization», archival investigative case, falsifications, repressions, Uman region

УДК 94 (477.74) «1920/1925»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).416](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).416)

ОДЕСЬКИЙ ПРАВОСЛАВНИЙ РУХ VS «БІЛЬШОВИЦЬКА ПРОПАГАНДА ДІЄЮ» (ПОЧАТОК 1920-х РОКІВ)

Микола Михайлуца¹, Олександр Тригуб²

¹ Одеський національний морський університет (Одеса, Україна)
e-mail: Michailuca@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4896-0580>

² Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)
e-mail: alextrigub@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

У науковій нарації репрезентується нарисна реконструкція православного життя в Одесі на початку 1920-х рр. на тлі комуністичного наступу у вигляді «більшовицької пропаганди дією», що знайшло реалізацію у підступних методах антирелігійної атеїстичної пропаганди, ініціюванні розколу у православній громаді міста, провокуванні у локальному релігійному соціумі міжконфесійного протистояння та інституційного самовинищення на догоду атеїстичним маніпуляторам церковного життя.

У статті зводиться окремішне в одне ціле, й історичне, й соціальне (ментальне, релігійне, моральне, аморальне тощо), опираючись на низку законодавчих актів, невідомих/маловідомих документальних джерел, що підтверджують наступальні акції комуністів-атеїстів саме на одеському прикладі, де РПЦ була превалюючою у порівнянні з іншими церковними утвореннями і залишається такою досьгодні.

Ключові слова: Одеса, православ'я, ГПУ, церковний розкол, антирелігійна пропаганда, Жива Церква, обновленство

Проблематика церковно-релігійної історії, історії Православної церкви в Україні, попри те, що збігло вже ціле тисячоліття, й дотепер не перестає хвилювати і цікавити нинішнє православне суспільство, яке після надання томосу ПЦУ у 2019 р. ще більше «загорілося» витворенням Помісної церкви. У порівнянні з іншими науковими дискурсами на історичну тематику, сучасна релігійна – є доволі молодою та дедалі перспективною. Адже, лише наприкінці ХХ ст. церковна історія радянської доби, що нас особливо цікавить, отримала багатовимірний злет, сегментувалася в окремий напрямок наукових студій, проте, виглядає як далеке до завершеної повноти історіописання, якщо взагалі такого можливо досягнути в науці. Спершу такий очевидний прорив пояснюється зміною політичної парадигми в країні після розвалу тоталітарного СРСР, відкритістю вітчизняних архівів, зокрема й архівосховищ спецслужб, і, як наслідок, появою низки археографічних видань, які ввібрали в себе первинні й ексклюзивні джерела радянського періоду 1917-1991 рр., та появою обширу наукової літератури з проєкцією на різні сторони церковно-релігійного життя і державно-конфесійного протистояння.

Чи не першим дослідженням, в якому знайшли реалізацію історичні констатації й розмірковування про державу і православ'я, виявилась праця В. Пащенко, присвячена 1920-1930 рокам¹. Потому, упродовж останньої чверті століття, враховуючи ши-

¹ Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. Київ: Центр пам'яткознавства АН України, 1993.

роту та множинність аспектів минулого, науковий дискурс продовжили багато інших дослідників (Г. Білан, С. Білокін, Л. Бабенко, В. Войналович, С. Жилук, А. Зінченко, О. Ігнатуша, А. Киридон, Е. Слободянюк тощо), але кожний у своєму нішевому сегменті. Однак, так чи інакше, тема православ'я в Одесі початку 20-х років ХХ ст., такої непересічної на півдні України православної локації, залишилася донедавна вивченою частково. Відтак, усвідомлюючи, що саме на початку 1920-х років відбулася зміна більшовицької парадигми державно-церковних відносин, а історикня А. Киридон, визначає саме рік 1921-й, як початок зміни курсу держави щодо релігії та церкви у вигляді широкого наступу², ставимо за мету цієї нарації репрезентувати своєрідну реконструкцію минулого через локалізацію у рамках одного міста соціально-релігійних можливостей в умовах ідеологічного пресингу комуністичної влади та підступних «практик» її органів. Маючи можливість звести окремим чином в одне ціле, історичне та соціальне (ментальне, релігійне тощо), спираючись на низку законодавчих актів, документальних джерел, що підтверджують наступальні акції комуністів-атеїстів на одеському прикладі, де РПЦ була превалуючою у порівнянні з іншими церковними утвореннями, витворимо оповідь, присвятивши її реалізації безкопромисному натиску на позиції церкви із застосуванням методів воєнного часу, який окреслила Л. Бабенко, визначаючи перший період антирелігійної кампанії: 1919 р. – поч. 1920-х рр.³

«Державна пропаганда дією»⁴ у практичній інтерпретації більшовицького режиму початку 20-х років ХХ ст. в межах Одеси, як і по всій УСРР, не завершилася лише пропагандою проти церкви, як духовної інституції, а перейшла в іншу, таємно-силову та підступну фазу, «зіштовхуючи між собою різні напрямки, течії, секти, церкви, вірування», виснажуючи їх у взаємній боротьбі, щоби «вони дискредитували й топили один одного»⁵.

У вересні 1921 р. Одеський губком отримав постанову пленуму ЦК РКП(б) «Про порушення пункту 13 партійної програми і про постановку антирелігійної пропаганди»⁶. Відповідно 12 примірників цієї постанови було спрямовано до усіх губернських партійних структур (агітпропу, оргвідділу, контрольної комісії тощо). Постанову цю, враховуючи її відверто антирелігійну сутність, яка, до того ж, усебічно характеризує сутність комуністичної доктрини щодо релігії і церкви, втілювану на теренах контрольованих більшовиками, достеменно та прискіпливо розглянуто у вигляді опису найбільш характеристичних із одинадцяти її пунктів у нещодавно виданій книзі М. Михайлуці⁷.

У цьому складному, підступному, кампанійсько-наскоково-латентному процесі провідну роль узурпатори влади відводили Антирелігійній комісії при ЦК КП(б)У, яка була створена у 1922 р. та спецслужбам, зокрема ЧК-ГПУ (укр. – НК-ДПУ). Особливий статус, мета та методи роботи: репресивні, адміністративні, законодавчі, про-

² Киридон А.М. Державно-церковні відносини в Радянській Україні (1917-1930-ті роки): зсув концептуальної парадигми. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Кн. 1. Львів: Логос, 2006. С. 296.

³ Бабенко Л.Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Монографія. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. С. 93.

⁴ Держархів Одеської області (ДАОО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 126а-зв.

⁵ Ibidem.

⁶ ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 14.

⁷ Михайлуца М.І. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917-1945). Херсон: ОЛДІ-плюс, 2019. С. 69-72.

пагандистсько-агітаційні, внутрішньо-конфесійні цих та інших радянських органів знайшли висвітлення у чисельних працях південно-українських істориків: О. Балягузової⁸, О. Ігнатуші⁹, М. Михайлуци¹⁰, О. Тригуба¹¹, О. Татарченка¹² й ін., для яких питання інституційного розколу в РПЦ 20-30-х років минулого століття, антирелігійної політики РКП(б)-КП(б)У, репресивного дійства спецслужб СРСР по відношенню до православних громад і православного кліру й інше стало справою наукового життя. Наше дослідницьке завдання, ставимо як одне з перших і наріжних (з погляду більшовицької влади) складових масованої атаки на релігію нарисно відтворивши технології, як саме православний рух в Одесі став іграшкою у руках спецслужб і партійних функціонерів.

Широкомасштабний наступ на «тихонівську» РПЦ уряд більшовиків розпочав з початку 1920-х рр., зокрема з розкольніцьких проєктів щодо церкви, зформульованих одним із теоретичних розробників нищівної стратегії, неависником церкви Л. Троцьким. В УСРР розкол православної церкви партійним керівництвом розпочався з серпня 1922 р., про що свідчить закритий лист секретаря ЦК Д. Лебеда, в якому вказувалося, що «у справі розколу церкви у першій половині серпня ЦК дав директиву про посилення роботи з розколу... Робота партійних і радянських організацій у напрямку розколу та дискредитації неухильно продовжується, для чого й працює спеціальна комісія»¹³. Так звані Антирелігійні комісії, до яких входили пред-

⁸ Балягузова О.Ю. Розкол в українському православ'ї у 1921-1930 рр. (на матеріалах Півдня України): дис... к. іст. н.: 07.00.01. Миколаїв, 2005.

⁹ Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004; Ігнатуша О.М. Радянський апарат як знаряддя боротьби проти церкви в Україні у 20-30-х рр. XX ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 26. Вип. 13. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. С. 92-98; Ігнатуша О.М. До питання про становище православних конфесій на Півдні України в 20-30 рр. XX ст. (соціально-політичний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: ДЗУ, 2000. Вип. IX. С. 98-122; Ігнатуша О.М. Вектори антицерковної політики радянської держави в Україні в 20-30-х рр. XX ст. // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. 2004. № 9 (79). С. 62-69.

¹⁰ Михайлуца М.І. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917-1945). Херсон: ОЛДІ-плюс, 2019; Михайлуца Н.І. Прелюдия решительного удара: борьба с православием на Юге Украины в 20-30-е гг. XX в. (кампании, масштабы и последствия). Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР: 1953-2013: 60 лет без Сталина. Осмысление прошлого советского государства. Материалы VIII Международной научной конференции. Краснодар: Экоинвест, 2013. С. 178-190.

¹¹ Тригуб О. Роль радянських органів в організації та проведенні розколу РПЦ у 1922-1925 рр. (на матеріалах Півдня України) // Релігія і церква в історії України. Збірник матеріалів Міжн. наук. конф. Полтава: АСМІ, 2006. С. 435-444; Тригуб О. Діяльність регіональних антирелігійних комісій по розколу православ'я в Україні (1922-1929 рр.) // Історичні записки: Зб. наук. пр. Вип. 16. Луганськ, 2007. С. 166-175; Тригуб О. Постать Іони Атаманського в історії РПЦ на Одещині 20-х років XX ст. // «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Матеріали міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 26 жовтня 2007 р.). Одеса: «ВМВ», 2007. С. 96-102; Тригуб О. Боротьба радянських спецслужб з церковною опозицією в Херсонсько-Одеській єпархії (1922-1923 рр.) // Південний захід. Одесика. Історико-краєзн. наук. альманах. Вип. 6. Одеса: Optimum, 2008. С. 68-85; Тригуб О. Міжконфесійна боротьба у православ'ї та ставлення віруючих Одещини до розколу Російської Православної Церкви 1920-х років // Південний захід. Одесика. Історико-краєзн. наук. альманах. Вип. 11. Одеса: Друкарський дім, 2011. С. 57-66.

¹² Татарченко О.Б. Херсонська і Одеська єпархія в умовах становлення тоталітарної системи (1918-1939 рр.): дис... к. іст. н.: 07.00.01. Херсон, 2010.

¹³ Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. С. 155.

ставники партійно-державного апарату, діяли як у центрі, так і на місцях аж до кінця 1929 р. Завдання, якими опікувалися комісії, лягали у площину організації розколу в лавах РПЦ, підриву авторитету та судилище над патріархом Тихоном, який перебував під арештом більшовиків тощо.

Поряд з тим, ставилося завдання організації «обновленської» церкви як інструменту розколу РПЦ на периферії, зокрема у губерніях. Особливо це стало проявлятися після утворення Всеукраїнського Вищого Церковного Управління (ВУВЦУ) обновленської церкви у Києві в лютому 1923 р. Оскільки «обновленська» церква та її осередки не користувалися де-факто великою підтримкою серед вірян, радянські спецслужби (ГПУ, НКВС) не жаліли сил і коштів на використання «обновленців» у своїй розкольніцькій роботі. Тільки навесні 1923 р. ЦК КП(б)У спрямувало на потреби ГПУ 511 млн. крб. для утримання та відправки секретних співробітників на Всеросійський Церковний Собор, видання листівок, прокламацій і різних агітаційно-пропагандистських видань, організацію ВУВЦУ та його передислокацію з Харкова до Києва тощо¹⁴.

Щоб зреалізувати антицерковні плани влада створювала різноманітні комісії, що діяли при губкомах КП(б)У і на 1924 р. мали вже чітку структуру на місцях. До цих комісій переважно входили партноменклатурники у губерніях і повітах, які мали назву – «трійок». В Одеській губернії така трійка була створена наприкінці серпня – на початку вересня 1922 р. і складалася з представників: губкому, ГПУ та третьої особи на вибір губкому. Згідно «цілком таємного» циркуляра № 405 Одеського губкому КП(б)У, трійки повинні були складатися з «винятково витриманих і політично грамотних партпрацівників»¹⁵. Очолив цей антицерковний орган Г. Левіт – тодішній завідувач відділом агітації та пропаганди Одеського губкому партії.

Згодом трійка була розформована і її функцію по розколу православної церкви перебрала на себе Комісія по боротьбі з антирадянськими партіями та боротьбі на антирадянському фронті. Упродовж осені 1922 р. губерньська «трійка» займалася справами захоплення церковної влади в Одесі й регіоні «обновленцями», поширенням поглядів і церковної платформи «обновленців», боротьбою з «тихонівцями», контролюванням діяльності єпископів (почасти через фабрикування кримінальних й адміністративних справ і передачею їх до суду Ревтрибуналу) тощо¹⁶.

Криза церковного життя була у постійному полі зору силових та ідеологічних органів. Сексоти повідомляли, наприклад, що діяльність Одеського кафедрального собору, зокрема богослужіння в ньому на початку 1922 р. відбувалися, але при вкрай незначній кількості віруючих у буденний час; однак у святкові ж дні – відвідування храму було вельми активним.

У політичній довідці Одеського ГубЧК від 29 січня 1922 р. подається інформація* про те, що до церковного причту Вознесення Господнього при Воскресенській церкві

¹⁴ Центральний держархів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1772. Арк. 63-64.

¹⁵ ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 28.

¹⁶ Тригуб О. Роль радянських органів в організації та проведенні розколу РПЦ у 1922-1925 рр. (на матеріалах Півдня України) // Релігія і церква в історії України. Збірник матеріалів Міжн. наук. конф. Полтава: АСМІ, 2006. С. 435-444; Тригуб О. Діяльність регіональних антирелігійних комісій по розколу православ'я в Україні (1922-1929 рр.) // Історичні записки: Зб. наук. пр. Вип. 16. Луганськ, 2007. С. 166-175.

* Зазначена інформація із посиланням на відомості за № 1910, подавалася чиновником не окремо, а поміж повідомленням про ситуацію на різних промислових об'єктах міста тощо.

зверталось віруюче населення з проханням про проведення різного роду релігійних обрядів, хрещення і тому подібного.

Однак влада навмисно зволікала, створювала різні перепони, перш за все заплутуючи населення. Наприклад, священник, згідно з наказом Одеського губвиконкому від 4 січня 1922 р., аби провести обряд хрещення дитини, спрямовував батьків дитини до підвідділу запису актів громадянського стану, однак там (у ЗАГСі) від прохачів вимагали довідку з церкви про вінчання, хоча церковні метричні книги відповідно до того ж наказу губвиконкому було здано до губернського підвідділу ЗАГСу. Таке собі замкнене коло, яке було спрямоване проти віруючих, викликало невдоволення населення та спричинило противладні розмови.

У першій половині лютого 1922 р. відбулось засідання Союзу приходських рад церков міста Одеси за участі представника ліквідаційної комісії по відділенню церкви від держави і школи від церкви. На цьому засіданні було актуалізовано питання викладання «Закону Божого» дітям обох статей православного віросповідання. Бажаючи вирвати свідомість підростаючого покоління із «релігійного дурману», влада стояла на тому, що право на навчання дітей істинам віри належить тільки батькам, а відтак, священнослужитель мав можливість викладати «Закон Божий» винятково особам, які досягли повноліття. Такі підходи комуністів до релігійного виховання категорично не сприймалися вірянами, що приводило до постійних порушень і зневажливого ставлення до рішень атеїстичної влади.

Розкол у середовищі одеського духівництва на початку 1922 р. був наявним і не помічати його було неможливо. Загалом перші кілька 1920-х років знаменувалися суцільними провокативними діями з боку губернської влади та більшовицьких спецслужб, які робили усе можливе, щоби знищити з середини тихонівську ієрархію РПЦ. Ставки ставились на будь-які конфесійні утворення, якби лише вони діяли у розріз з «контрреволюційною імперською тихонівською церквою».

У 1922 р., не без участі ДПУ, із числа розкольників було утворено маріонеткову групу представників «Живої церкви» (далі – «ЖЦ»), їх та приєднаних до них інших «розкольників» часто йменували «живістами». Навесні того ж року, партійними ідеологами як у Москві, так і у Харкові, за безсумнівного інсценування з боку ДПУ було знищено із середини організаційно церковну організацію РПЦ, що призвело до відтоку низової ланки парафіяльного духівництва до «живої» течії. За підтримки ідеологічних органів КП(б)У активно сприяла такого роду процесам й підвладна преса.

На півдні України «обновленство» активізується неймовірними масштабами (за винятком Херсонщини), що «приваблювало» й самі чекістські органи. Чого, власне, вони й нестерпно бажали. Володіючи інформацією про релігійний стан, органи ГПУ повідомляли Одеський губком, посилаючись на «не зовсім повні данні», що до складу групи «ЖЦ» у губернських рамках входило 542* особи, разом з мирянами та духо-

---

* У книзі В. Савченка «Неофициальная Одесса эпохи нэпа (март 1921 – сентябрь 1929)» (С. 220), вкралася очевидна технічна помилка, а саме – неточне число прихильників «Живої церкви» в Одесі – 342 особи (при цьому В. Савченко посилається на статтю О. Тригуба «Боротьба радянських спецслужб з церковною опозицією в Херсонсько-Одеській єпархії (1922-1923 рр.)»).

В архівному документі, хоча й доволі погано збереженому та слабо читабельному, який наводить М. Михайлуца у книзі «Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917-1945)... С. 87» зазначається цифра у 542 особи! Що є, на нашу думку, більш імовірним. Але останнє слово за ретельним вивченням згаданого документу.

венством у кількості – 167 осіб¹⁷. Ця група останнім часом зросла; в Одесі міське духовенство та миряни щоденно записуються у групи, теж саме спостерігалось й у повітах¹⁸. Проте, у телеграмі до Харкова від 22 вересня 1922 р. одеські партчиновники зазначали, що «у всіх колах одеського духовництва царить невизначенність їхнього становища. Воно чекає зборів, які визначать ким бути: тихонівцями, обновленцями, автокефалістами». Влада усвідомлювала хитання у середовищі кліриків, фіксуючи безперечний дисонанс поміж архієрейством і нижчим духовенством, яке, виходячи із суті документу, «тяжіє до “Живої Церкви”, але приховує цей факт, боючись вищої ієрархії». Восени 1922 р. вийшов друком перший номер журналу «Церковное обновление», виданий тимчасовим комітетом «ЖЦ» у складі 6 осіб (де-факто журнал було відредаговано співробітником ГПУ Петровим¹⁹).

Активізація руху обновленців на Одещині і в місті, що посилювало розкольніцькі процеси в релігійному середовищі міста, розпочалася наприкінці листопада 1922 р. Саме тоді – 27 листопада, в Одесі за участі представника від Москви протоієрея Чудновцева й особоуповноваженого професора Покровського, відбулося зібрання одеського духовенства для слухання доповідей шанованих гостей, які повідомили про події розколу у Москві. При цьому проф. Покровський попередив, що у разі «якщо духовенство не змінить своєї вичікувальної політики, то він зніме з себе звання Особоуповноваженого і з Москви буде надісланий призначенець»²⁰.

На зборах були присутні представники двох повітів (Первомайського та Балтського), які мали визначити своє ставлення до «Живої Церкви». Професор Покровський, констатує велику ініціативу місцевого духовенства, зазначав: «Нас радує така зорганізованість і, водночас, достойна наполегливість провінційного духовництва. Останнє завжди і раніше на з'їзді духовенства у 1917 р. відрізнялося великим радикалізмом, ніж міське духовництво. Нам містянам, доводиться червоніти за свою відсталість. У нас до цієї пори ще не зорганізувався більш-менш сталий комітет групи «ЖЦ». Існуючий комітет не може проявляти себе більш рельєфно і визначено. Невпевненість, не співчуття і навіть ворожі почуття з боку мирян – ось ті причини, які заважають невеликій групі “ЖЦ” в Одесі зробити більше...»²¹.

Представники «тихонівської» лінії, виступаючи на цьому з'їзді, вважали, що назва групи «ЖЦ» є одіозною, і може лише завадити справі церковного оновлення, галасливо стверджуючи наступну тезу: «Називайте нас як хочете, тільки не “Живою Церквою”». Разом з тим, секретний агент ГПУ повідомляв про те, що інший «тихонівець», погоджуючись з необхідністю реформ, вказував на відсутність визначеності у догматичній частині програми місцевої групи та закликав майбутній комітет до особливої пильності й обережності²².

У процесі боротьби за утворення «ЖЦ», державні органи робили все, щоб вбити клин між різними течіями, зокрема між «тихонівцями» і «живістами». Побутовали думки про назву майбутньої церковної групи на зразок «Прогресивне духовенство», проте її потрібно було б реєструвати, відповідно створивши новий статут, вирішивши інші організаційні питання тощо. Зрештою, було прийнято менш ком-

¹⁷ ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 38.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 390. Арк. 57.

²⁰ ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 315.

²¹ ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 389. Арк. 91.

²² Ibidem.

промисне рішення, запропоноване проф. Покровським. У результаті голосування було обрано церковний комітет «ЖЦ», до якого увійшло чотири представника від співчуваючих «живістам» і троє – «чужих». Те, як вчинили спецслужби далі, говорить про їх зацікавленість і підступність. Не зволікаючи, гебеушниками було «розіграно карту» з метою пошуку компрометуючого матеріалу на цих трьох «чужих» осіб, «аби у будь-який спосіб їх прибрати з єпархії».

Усвідомлюючи, що таємні агенти Одеського ГубЧК-ГПУ контролювали усі проповіді духовенства, останнє не дозволяло собі висловлювати думки про політику, а лише промовляло проповіді винятково на релігійні теми. Наративна інформація, що походила з кабінетів ОдгубЧК підкреслювала загальний морально-політичний дух віруючого населення міста:

«Проповіді у церквах носять винятково релігійний характер. Постійно закликається віруюча паства до дотримання посту, священнослужителі просять прихожан добровільно жертвувати на допомогу бідуючому причту. Про все, що відбувається, як-то: голод, допомога голодуючим, – не говориться ані слова. Газетні статті про вилучення церковних цінностей обходять мовчанням...»²³.

До того ж голод і скрута охопили і церковних служок, оскільки церковні прибутки скоротилися до мінімуму. Однак єпархіальне духовенство перебувало у більш вигідних умовах: вони роз'їжджали з іконами по приватним будинкам на запрошення, що добре оплачувалося віруючими. Число церковних шлюбів різко скоротилося, а плата за вінчання визначалася у значній грошовій розбіжності – у межах від 500 до 500 тис. крб. Проте, «у політичному відношенні все цілком спокійно. Сестринський кружок при Кафедральному соборі нічим себе не проявляв», – зазначалося у спецповідомленні ОдгубЧК²⁴.

На весну 1923 р. в Одесі й окрузі релігійна ситуація характеризувалася продовженням розколу серед духовенства, що посилилося у зв'язку з проходженням Всеросійського церковного собору. Місцевий клір, жадібно слідкуючи за подіями на Соборі, затих і ніяких протестних дій не провадив. Значна частина духівництва, мирян і особливо інтелігенції віднеслася з недовірою до Собору, критикуючи й виявляючи загальне невдоволення на зразок: «Навіщо виявляти співчуття Леніну, коли церква відділена від держави?», «Навіщо Введенський благословляв комуністів від імені Христа, від якого комуністи відвертаються як біс від ладану?»²⁵. Загалом постанови Собору було прийнято до виконання, за винятком питання переходу на новий стиль. Єпархіальне управління з приводу впровадження нового (Новоюліанського) стилю прийняло рішення спершу обговорити й ознайомити віруючих. Більшість церков Одеси прийняли рішення вищої інстанції спокійно, проте у Кафедральному соборі віруючі, переважно жінки, ледве не побили священника.

26 січня 1923 р. в Одесі відбулося чергове засідання групи «ЖЦ», яке позитивно вплинуло як на віруючих, так на мирян. Наслідком цього стало зростання звернень мирян до святих отців про створення парафіяльних громад, т. зв. «двадцятки» при церквах міських і окраїнних.

Обновленський рух в Одесі в середині 1923 р. перебував у такому ж стані, як і в попередні місяці, про що свідчили секретні інформдовідки органів ГПУ. Митрополит обновленський Євдоким, будучи в курсі справ про церковні перепетії в місті (але, аж

²³ ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 85.

²⁴ ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 394. Арк. 23.

²⁵ ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 105.

ніяк не здогадувався, що у його справах органи ГПУ були ще краще обізнані!), у листі до Єпархіального управління, застерігав його від тісних контактів з емігрантами, говорячи, що вони хочуть «досягти свого колишнього балагополуччя нашими головами». При тому рекомендував емігрантам свою роботу провести їх власними головами, – «наші ж голови підуть на більш корисну роботу...»²⁶.

Значна частина тих, хто не пристав до «ЖЦ» висловлювалися відверто: «Який сенс йти в обновленство, коли влада однаково вороже відноситься до них, як, власне, й до всякої релігії». Такі настрої серед духовенства і мирян призводили до втрати авторитету «живістів», попри їх активну роботу серед населення, проведення активної роз'яснювальної роботи тощо. Цей стан речей не задовольняв Одеське губернське ГПУ, особливо у той момент, коли слухи про «майбутню платформу» патріарха РПЦ Тихона викликали очікування у значної частини віруючих і священників, навіть у співчуваючих «обновленцям», і сіяли серед віруючих і кліру обережність щодо приєднання до обновленського руху загалом. За інформацією чекістів, по Одесі ходили слухи про те, що прибула до міста делегація робітників від Тихона з настановами дотримуватися лише «старого стилю» у церковних святах і практиках.

У серпні 1923 р. спротив «обновленським» процесам активізувався найбільш реакційною, за словами гедеушників «групою 22-х» священників, які заявили про свій вихід із групи «живістів». Їхні дії знайшли широку підтримку у протихонівськи налаштованого віруючого населення Одеси, яке почало активно протидіяти «обновленським» рішенням. Очолив спротив «обновленському» рухові протоієрей Портової церкви Св. Чудотворця Миколи Мірлікійського о. Іона Атаманський.

Напередодні свята Преображення Господнього (влітку 1923 р.), коли єпископ Дмитрій оповістив, що святкування відбудеться за «новим стилем», то йому «посипались погрози з боку прихожан як у самому соборі, так і під час виходу з собору, а коли єпископ прибув на всю ніщну, його спеціально очікував оскаженілий натовп, що ієрей змушений був припинити службу взагалі. Увечорі до нього прибула депутація з пропозицією приєднатися до “тихонівщини”»²⁷.

Багато уваги у звітах очільників ГубГПУ приділялося різним моментам релігійного життя населення: наприклад, мали місце випадки оновлення ікон у Кафедральному соборі Одеси, що упродовж кількох днів хвилювало чисельних вірян; що реакційно налаштована маса одеситів розповсюджувала плітки про «Боже чудо» тощо. Навіть заради спростування чуток, локалізації збудженого натовпу та його фантазії було створено експертну комісію у складі представників влади, професури, віруючих та єпископа, проведено роз'яснювальну роботу.

Попри певну активність баптистських організацій, решта різноманітних малих церков, так званих сектантів, поступово занепадала і їхнє життя протікало доволі в'яло. Поміж окремих сект спостерігалася активна боротьба за збільшення кількості членів, за рахунок малих. Так, у липні 1923 р. саморозпустилася община євангелістів-християн. Формувалися міцні за організацією общини селян-бідняків, на зразок «Братська допомога», які жили за комуністичними принципами, нараховуючи по 20, 40, і навіть по 100 осіб²⁸. Зрозуміло, що такі общини менше турбували радянські спецслужби через збіг своєрідних ідеологій.

²⁶ Ibidem.

²⁷ ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 584. Арк. 159.

²⁸ Ibid. Арк. 127.

Вельми лицемірськи виглядає циркулярний лист центральної влади, який скорше був спричинений негативною реакцією населення республіки, а ніж розумінням кризової ситуації що склалася та необхідності зміни тактики щодо церкви і релігії. Одеська губернська влада (секретар губкому КП(б)У тов. Левіт) отримала таємного листа за № 656-с від 19 вересня 1923 р.²⁹, в якому наголошувалося з одного боку, на «необхідності боротьби з релігійними поглядами», а з іншого, зверталась увага на потребі «уникати заходів адміністративного впливу».

Ще на початку 1923-го року, розігруючи антицерковну карту, більшовицька влада в Одесі діяла наступально і на випередження. По-перше, атеїсти готувались до проведення єпархіального з'їзду, який мав відбутися у лютому, а по-друге, робили все, і часто навіть руками «живістів», щоби ізолювати контрреволюційно налаштований тихонівський елемент від релігійних кіл, аби «не дай Боже!» не мати небажаних ексцесів під час проведення з'їзду. Довіри у губернської партійної влади до архієпископа Алексія (Баженова) не було. Оскільки він прославився невизначеністю власної позиції, вів, так би мовити, подвійну гру: з одного боку, був почесним головою місцевої групи «ЖЦ», а з іншого, листувався з відомими представниками реакційного духовенства, підбадьорюючи їх, давав настанови у цей складний час боротися й не здавати свої позиції. Разом з тим, В. Савченко вважає, що саме архієпископ Алексій був прихильний до українізації церкви³⁰. Однак, представники-прогресисти пропонували на посаду управляючого Одеської єпархії кандидатуру архієпископа Нижегородського Євдокима**, відомого своїми проревольюційними поглядами та підтримкою радянської влади.

Про те, наскільки були обізнані гепоушники, говорить ще один факт, а саме про персону митрополита Євдокима. Наприклад, у травні 1923 р. він був заявлений потенційним учасником Другого помісного Собору, «проте запізнився і не встиг підписати документа про усунення від сану патріарха Тихона».

²⁹ ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 389. Арк. 39.

³⁰ Савченко В.А. Указ. раб. С. 225.

** Євдоким Мещерський, в миру Василь Мещерський (1869-1935), нар. у Володимирській губернії Російської імперії. Закінчив Володимирську духовну семінарію (1890) і Московську духовну академію (1894). Був хіротонізований у сан єпископа Волоколамського 1904 р. Дуже протирічлива фігура у спогадах, щоденниках і характеристиках багатьох архієреїв. Перебуваючи ректором Московської ДА, був причетний до звільнення історика В. Ключевського, характеризувався «брехливістю», скандальною поведінкою, фінансовими розтратами тощо. У листопаді 1918 р. став Нижегородським архієреєм. Декларував повну лояльність і підтримку радянській владі, зокрема й під час вилучення церковних цінностей. Звинувачував патріарха Тихона у руйнуванні церкви, підтримав обновленське Вище церковне управління (ВЦУ), виступивши з відкритим листом про солідарність з прогресивною групою духовенства. Зведений обновленцями у сан митрополита. З листопада 1922 р. – обновленський митрополит Одеський і Херсонський. Згідно з повідомленнями ГПУ у жовтні 1923 р. за час перебування в Одесі митрополит Євдоким викликав вороже ставлення з боку широких мас віруючих, в тому числі й через його інтимні зв'язки з черницею, яку він привіз з Нижнього Новгорода. У 1923 р. призначений головою Вищої церковної ради. Був учасником 2-го обновленського помісного собору у травні 1923 р. Автор панегірика з приводу смерті В. Леніна, написавши листа М. Калініну з прославлянням вождя пролетаріату, в якому побажав «багатостраждальній, добрій і християнській душі» вождя-атеїста вічної пам'яті і вічного покою. Через низку причин, зокрема, неспроможність досягти угоди з патріаршою церквою про об'єднання, чого хотіла влада, через конфлікт з лідером обновленського руху О. Введенським та інше, був відсторонений більшовиками від керівництва Священного Синоду у 1925 р. Помер 1935 р., залишившись обновленцем, через кілька днів після розпуску сталіністами Священного Синоду.

Знали спецслужби й про проблеми архієпископа Алексія (Баженова), «з яким перебуває у ворожнечі майже увесь єпархіальний клір». Питання стосовно моральної поведінки архієрея мало обговорюватися на з'їзді. Усі якраз і чекали моменту, щоби «зірвати архієпископа з місця». Архієпископ Алексій збирався їхати до Києва для участі в утворенні Вищого Церковного Управління (ВЦУ), до того ж, на нього був зібраний відділом ГубГПУ компрометуючий матеріал «з приводу невиконання декрету радянської влади і проведення шлюбнорозводних справ, за що його передбачалося притягнути до гласного суду».

Окрім суто релігійних та інституційних питань, які перебували у розробці антирелігійних органів (АРК, ГПУ), у їх полі зору перебували й питання фінансово-економічні, якими вони підступно зловживали. Антирелігійна комісія при Одеському губкомі КП(б)У з подачі керівництва ГубГПУ, яке бачило у економічному тиску на «тихонівців» певну підтримку інтересів «обновленців» заради їх превалювання у місті, активно лобювала наступні фіскальні питання. Так, комісія намагалася зменшити до мінімуму, а у випадках гострої потреби, зовсім знімати податки на «обновленські» приходи і їхніх церковнослужителів. І навпаки, наполегливо пропонувалося вжити заходів до можливого підвищення в м. Одесі та в інших містах податків на «тихонівців»³¹. Цікава гра спостерігається й у подальшому. Весною 1924 р. Одеська АРК, намагаючись максимально приховати власну вибіркову політику щодо надання преференцій «обновленцям» на противагу «тихонівцям», напосідаючи на своєму, укривала від фінансових органів справу зменшення оподаткування для «обновленців», і вимагала від вищих компетентних органів подати це таким чином, що ініціатором усього були центральні органи, які ніби пішли на поступки невдоволеному населенню.

Більшовицькі спецслужби також негласно ідеологічно спрямовували, а часом й самі організували публікації матеріалів про обновленський рух у пресі 20-х років. Дослідник цього періоду О. Тригуб вважає, що саме в надрах ДПУ ініціювалися від імені «обновленців» статті, які друкувалися на сторінках центральних і місцевих друкованих органів. Між іншим, усі статті друкувалися анонімно, прикриваючись такими іменами як: «Обновленец», «Мирянин», «Сторонник обновления» тощо, що також підтверджує «руку ГПУ» у процесі ініціювання та популяризації розколу серед православних міста.

Отож влада, завдячуючи «ордену мечоносців-депеушників» та його агентурі, зреалізувала свої підступні плани спрямовані на розкол церковного середовища із осереддя, його ж руками, використовуючи його ж духовних лідерів, не гребуючи підкупам, прикормленням коштами, залякуванням та обіцянками надання політичних, чи економічних преференцій тій, чи іншій конфесії. Віруючий люд у черговий раз ставав орудою та матеріалом у руках політичної сили, яка своєю атеїстичною «вірою» намагалася замінити віру Христову.

REFERENCES

- Babenko, L.L.** (2014). *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v systemi vzaiemvidnosyn derzhavy i pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1918 – seredyna 1950-kh rr.)* [Soviet State Security Bodies in the System of Relations Between the State and the Orthodox Church in Ukraine (1918 – mid-1950s)]. Poltava: TOV «ASMI» [in Ukrainian].
- Baliahuzova, O.Yu.** (2005). *Rozkol v ukrainskomu pravoslav'i u 1921-1930 rr. (na materialakh Pivdnia Ukrainy)* [The Schism in Ukrainian Orthodoxy in 1921-1930 (based on materials from the South of

³¹ Тригуб О. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 pp.)... С. 165.

- Ukraine)]. (*Candidate's thesis*). Mykolaiv [in Ukrainian].
- Ihnatusha, O.M.** (2000). Do pytannia pro stanovyshe pravoslavnykh konfesii na Pivdni Ukrainy v 20-30 r. XX st. (sotsialno-politychnyi aspekt) [On the Question of the Situation of Orthodox Denominations in the South of Ukraine in the 20-30s of the XX century (socio-political aspect)]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu* (Vol. IX, pp. 98-122). Zaporizhzhia: DZU [in Ukrainian].
- Ihnatusha, O.M.** (2003). Radianskyi aparat yak znariaddia borotby proty tserkvy v Ukraini u 20-30-kh rr. XX st. [The Soviet Apparatus as an Instrument of Struggle Against the Church in Ukraine in the 20-30's of the XX century]. *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal* (Vol. 26, Issue 13: Istorychni nauky, pp. 92-98). Mykolaiv: Vydavnytstvo MDHU im. P. Mohyly [in Ukrainian].
- Ihnatusha, O.M.** (2004). Vektory antytserkovnoi polityky radianskoi derzhavy v Ukraini v 20-30-kh rr. XX st. [Vectors of the Anti-Church Policy of the Soviet State in Ukraine in the 20-30s of the XX century]. *Visnyk Skhidnoukrajnskoho natsionalnogo universytetu imeni Volodymyra Dalia*, 9 (79), 62-69 [in Ukrainian].
- Ihnatusha, O.M.** (2004). *Instytutsiyni rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. – 30-ti rr. XX st.)* [Institutional Schism of the Orthodox Church in Ukraine: Genesis and Character (XIX century – 30s of the XX century)]. Zaporizhzhia: Polihraf [in Ukrainian].
- Kyrydon, A.M.** (2006). Derzhavno-tserkovni vidnosyny v Radianskii Ukraini (1917-1930-ti roky): zsvu konseptualnoi paradyhmy [State-Church Relations in Soviet Ukraine (1917-1930s): a Shift in the Conceptual Paradigm]. *Istoriia religii v Ukraini. Naukovyi shchorichnyk* (Vol. 1, pp. 293-302). Lviv: Lohos [in Ukrainian].
- Mikhailutsa, N.I.** (2013). Preliudiia reshitelnogo udara borba s pravoslavniem na Yuge Ukrainy v 20-30-e gg. XX v. (kampanii, masshtaby i posledstviia) [Prelude of a Decisive Blow: the Struggle With Orthodoxy in the South of Ukraine in the 20-30s of XX century (Campaigns, Scope and Consequences)]. Abstracts of Papers: *V Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia «Problemy istorii massovykh politicheskikh repressii v SSSR: 1953-2013: 60 let bez Stalina. Osmyslenie proshlogo sovetskogo gosudarstva»*. Krasnodar: Ekoinvest, Pp. 178-190 [in Russian].
- Mykhailutsa, M.I.** (2019). *Pravoslavne zhyttia v Odesi: vid revoliutsii do stalinskoho oderzhavlennia (1917-1945)* [Orthodox Life in Odessa: from the Revolution to Stalin's Nationalization (1917-1945)]. Kherson: OLDI-plus [in Ukrainian].
- Pashchenko, V.O.** (1993). *Derzhava i pravoslavia v Ukraini: 20-30-ti roky XX st.* [State and Orthodoxy in Ukraine: 20-30s of the XX century]. Kyiv: Tsentri pamiatkoznavstva AN Ukrainy [in Ukrainian].
- Savchenko, V.A.** (2012). *Neofitsialnaia Odessa epokhy nepa (mart 1921 – sentiabr 1929)* [Unofficial Odessa of the NEP Era (March 1921 – September 1929)]. Moskva: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSSPEN) [in Russian].
- Tatarchenko, O.B.** (2010). *Khersonska i Odeska yeparkhiia v umovakh stanovlennia totalitarnoi systemy (1918-1939 rr.)* [Kherson and Odessa's Eparchy in the Conditions of Formation of the Totalitarian System (1918-1939)]. (*Candidate's thesis*). Kherson [in Ukrainian].
- Trygub, O.** (2006). Rol radianskykh orhaniv v orhanizatsii ta provedenni rozkolu RPTs u 1922-1925 rr. (na materialakh Pivdnia Ukrainy) [The Role of Soviet Bodies in the Organization and Conduct of the Schism of the ROC in 1922-1925 (on the materials of the South of Ukraine)]. *Relihiia i tserkva v istorii Ukrainy. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii* (pp. 435-444). Poltava: ASMI [in Ukrainian].
- Trygub, O.** (2007). Diialnist rehionalnykh antyrelihiinykh komisii po rozkolu pravoslavlia v Ukraini (1922-1929 rr.) [Activities of Regional Anti-Religious Commissions on the Schism of Orthodoxy in Ukraine (1922-1929)]. *Istorychni zapysky: Zbirnyk naukovykh prats* (Vol. 16, pp. 166-175). Luhansk [in Ukrainian].
- Trygub, O.** (2007). Postat Iony Atamanskoho v istorii RPTs na Odeschyni 20-kh rokiv XX st. [The Figure of Iona Atamansky in the History of the ROC in the Odessa Region in the 1920s]. *Pivdeni Ukrainy: etnoistorychni, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry* (pp. 96-102). Odesa: «VMV» [in Ukrainian].
- Trygub, O.** (2008). Antyrelihiina komisiiia v Ukraini (1922-1929 rr.): rehionalnyi aspekt [Anti-religious Commission in Ukraine (1922-1929): Regional Aspect]. *Derzhava i Tserkva v Ukraini za radianskoi doby* (pp. 147-154). Poltava: ASMI [in Ukrainian].
- Trygub, O.** (2008). Borotba radianskykh spetssluzhb z tserkovnoiu opozyttsiieiu v Khersonsko-Odeskii yeparkhii (1922-1923 rr.) [The Struggle of Soviet Special Services Against the Church Opposition in the Kherson-Odessa Eparchy (1922-1923)]. *Pivdennii zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchii naukovyi almanakh* (Vol. 6, pp. 68-85). Odesa: Optimum [in Ukrainian].
- Trygub, O.** (2009). Rozkol Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1922-39 rr.): mizh derzhavnym

politychnym upravlinniam ta reformatsiieiu [The Schism of the Russian Orthodox Church in Ukraine (1922-39): Between Public Political Administration and the Reformation]. Mykolaiv: Vyd-vo ChDU imeni Petra Mohyly [in Ukrainian].

Trygub, O. (2011). Mizhkonfesiina borotba u pravoslavi ta stavlennia viruiuchykh Odeshchyny do rozkolu Rosiiskoi Pravoslavnoi Tserkvy 1920-kh rokov [Inter-confessional Struggle in Orthodoxy and the Attitude of the Believers of Odessa Region to the Schism of the Russian Orthodox Church in the 1920s]. *Pivdennyi zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchyi naukovyi almanakh* (Vol. 11, pp. 57-66). Odesa: Drukarskyi dim [in Ukrainian].

Mykola Mykhailutsa

(Odesa national maritime university, Odesa, Ukraina)

e-mail: Michailuca@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4896-0580>

Oleksandr Trygub

(Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine)

e-mail: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

Odesa Orthodox Movement vs 'Bilshovyk Propaganda by Action' (Early 1920s)

A descriptive reconstruction of Orthodox life in Odesa in the early 1920s is presented against the background of the communist offensive in the form of 'Bilshovyk propaganda by action', which was realized in treacherous methods of anti-religious, atheistic propaganda, initiating a schism in the city Orthodox community, and provoking local religious opposition and institutional self-destruction in the local religious society to please atheistic manipulators of church life.

The analyzed archeographic basis of the research and professional publications of recent years have allowed the authors to reconstruct the main vector components of the communist government's policy aimed at limiting social and religious opportunities under the communist government's ideological pressure and treacherous *practices*.

Different notions are united in the paper, historical as well as social (mental, religious, moral, immoral, etc.), based on certain legislative acts, unknown documentary sources confirming the offensive actions of communist atheists just on the example of Odesa, where the ROC was prevalent in comparison with other church formations as it remains to this day.

Keywords: Odesa, Orthodoxy, GPU, church schism, anti-religious propaganda, Living Church, Renovationism

Надійшла до редакції / Received: 18.03.2020

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2020

УДК 94 (477.7) «1941/1944»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).417](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).417)

CULTURAL PROCESSES IN THE RURAL AREAS OF TRANSNISTRIA, 1941-1944

Oleksandr Osypenko

Odessa National Maritime University (Odessa, Ukraine)

e-mail: OsypenkoOleksandr@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1213-0481>

Розглянуто питання культурної політики румунської окупаційної адміністрації у сільській місцевості «Транснїстрії» в 1941-1944 рр.

Встановлено, що одним із важливих заходів румунської адміністрації у напрямку ідеологічного забезпечення своєї присутності та функціонування влади на теренах Південно-Західної України стала політика, спрямована на підтримку Православної церкви, освіти та культури у цілому в окупованих територіях.

Для досягнення поставленої мети було утворено «Румунську православну місію в Транснїстрії». Головним завданням цього релігійного органу була організація та керівництво церковно-релігійним життям на теренах буго-дністровського межиріччя. Румунська православна місія розгорнула діяльність у напрямку поширення християнського віровчення серед населення, його катехизації та наверненні людей до Бога, а також відбудові, реставрації та налагодженні діяльності церковних споруд на теренах «Транснїстрії».

Одним із першочергових завдань для нової влади постало відновлення функціонування початкової та середньої освіти. На території губернаторства «Транснїстрія» впроваджувалася шкільна система Румунського королівства, де початкова освіта була обов'язковою, а вміння читати, рахувати та писати було обов'язковим для всіх дітей і підлітків. У процесі організації навального процесу окупаційна влада впровадила синтез відкорегованих радянських навчальних програм і програм, за якими офіційно навчалися в Румунському королівстві. Значна увага приділялася організації різноманітних гуртків художньої самодіяльності й естетичному вихованню дітей.

Встановлено, що у містах румунська адміністрація з перших днів окупації приступила до налагодження діяльності закладів відпочинку, а вже потім почала турбуватися про відкриття аналогічних установ у повітових центрах, та зрідка намагалася організувати щось подібне для пересічного сільського мешканця. Одним з осередків організації відпочинку місцевого населення стали румунські культурні гуртки, які були відчинені як у повітових центрах, так і в селах «Транснїстрії».

Незважаючи на значні успіхи у налагодженні культурно-просвітницької роботи в сільській місцевості зазначених земель, всі ці заходи використовувалися адміністрацією «Транснїстрії», у першу чергу, на планомірну та примусову румунізацію місцевого, у переважній більшості, сільського населення.

Ключові слова: Транснїстрія, окупація, культура, релігія, освіта, румунізація

Rethinking many of the key problems of national history, including World War II and occupation, remains one of the most acute and debatable topics in Ukrainian society. One of such problems which actualize our study is the flow of cultural processes in the rural areas between the Dniester and Southern Bug in 1941-1944.

An American researcher O. Dallin¹, a Russian historian O. Budnitskyi² presented the cultural policy of the Romanian occupation administration on the pages of their works. This issue was covered solely from the positive point of view on the pages of Romanian and Moldavan researchers: O. Varenko³, C. Kiritsescu⁴, A. Moraru⁵ and R. Solovei⁶. Soviet historiography of this issue is represented by the studies of M. Lebedev⁷, I. Levit⁸, S. Gratinich⁹. Ukrainian historians also studied this aspect. The church and religious aspects of life in the Romanian-occupied southwestern territories of Ukraine were studied in fragments in the writings of O. Lysenko¹⁰, V. Hordiienko¹¹. The works of M. Mykhailutsa are devoted to the Orthodox confessions and religious life in the south of Ukraine in the context of the Soviet and Romanian regimes during 1939-1945, where the scientist details the activities of the Romanian Orthodox Mission (ROM) in Transnistria, the processes of revival of Christianity, catechization of the people, etc¹². The team of researchers headed by Mykola Mykhailutsa presented a general description of the administrative and territorial division, social and economic status and cultural life of Transnistria in the period of 1941-1944¹³. In another study, M. Mykhailutsa, having examined the daily life of the Orthodox clergy, states that the lives of missionaries and local priests differed significantly¹⁴. In the monograph «The Orthodox Life in Odesa: from the Revolution to the Stalinist State-controlled System (1917-1945)»¹⁵, M. Mykhailutsa devoted a whole chapter to the Orthodox life in Odesa during the German-Soviet War. In particular, according to the historian, with the arrival of Romanians in the religious life of Odesa and its residents, the «Orthodox Renaissance» took place, which found considerable support from the local people. Some aspects of the cultural policy

¹ Dallin A. *Odesa, 1941-1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule*. RAND, RM-875: California, 1957. 466 p.

² *Одесса: жизнь в оккупации. 1941-1944. История коллаборационизма / сост., отв. ред. и автор вступ. статьи О.В. Будницкий*. Москва: Политическая энциклопедия, 2013. 231 с.

³ Verenca O. *Administratia civila romana in Transnistria 1941-1944*. Bucuresti Editura Vremea, 2000. 435 p.

⁴ Kiritsescu C. *Romania in al doilea razboi mondial: in 2 vol. Vol. 1*. Bucuresti: Universul Enciclopedic, 1995. 360 p.

⁵ Moraru A. *Istoria romanilor. Basarabia si Transnistria in 1812-1993*. Chisinau, 1995. 558 p.

⁶ Solovei R. *Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: (19 aug. 1941 – 29 ian. 1944)*. Iasi, 2004. 182 p.

⁷ Лебедев Н.И. *Крах фашизма в Румынии*. Москва: Наука, 1976. 632 с.

⁸ Левит И.Э. *Крах политики агрессии диктатуры Антонеску*. Кишинев : Штиинца, 1983. 376 с.

⁹ Гратинич С.А. *На левом берегу Днестра 1941-1944. Страницы совместной борьбы трудящихся смежных районов Молдавии и Украины против немецко-румынских фашистских захватчиков*. Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1985. 186 с.

¹⁰ Лисенко О.Є. *Церковне життя в Україні, 1943-1946*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 403 с.

¹¹ Гордієнко В.В. *Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01*. Київ, 1999. 17 с.

¹² Михайлуца М.І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945)*. Оdesa: Вид-во «ВМВ», 2008. 329 с.

¹³ *Окупаційний режим в губернах «Транснестрія» / Т. Вінцковський, Г. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 1. С. 413-446.

¹⁴ Михайлуца М.І. *Соціально-економічні аспекти буденного життя православного кліру в Транснестрії // Сторінки воєнної історії України*. Київ, 2006. Вип. 10. Част. 1. С. 413-425.

¹⁵ Михайлуца М.І. *Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917-1945): монографія*. Херсон: Олді-Плюс, 2019. 388 с.

of Romanians in Transnistria were considered by O. Osypenko¹⁶. Educational issues in Transnistria occupied by the Romanians were considered by V. Krykun¹⁷, O. Perekhrest¹⁸, S. Bohan¹⁹, O. Osypenko²⁰ and others in their studies.

The purpose of the study is the cultural situation in rural areas of southwestern Ukraine in 1941-1944.

One of the important steps taken by the Romanian administration towards ideological securing its presence and functioning in the territory of southwestern Ukraine was the policy aimed at supporting the Orthodox Church, education and culture as a whole in the occupied territories.

Initially, the Directorate of Cults dealt with the church and religious issues on the occupied lands, and since August 15, 1941, the Holy Synod of the Romanian Orthodox Church established the «Romanian Orthodox Mission in Transnistria» (Romanian: Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria) (hereinafter – ROC, Mission), which was directly under its spiritual jurisdiction and supremacy. The main task of this religious body was the organization and management of church and religious life in the territory between the Bug River and the Dniester River, i.e., the Transnistria Governorate²¹. To organise the work of the Mission, a Chancellery was created, and in the counties and within the districts, including the rural areas, archpriestries and sub-archpriestries (deanaries) were set up. By the end of 1941, there were already 13 county archpriestries within the Governorate and one in Odesa municipality, and besides that 63 district sub-archpriests had been selected and appointed. However, such an organization of the church administration did not satisfy the leadership of the ROM because of the inability of the immediate resolution of certain church issues. Therefore, in order to strengthen the religious institutions in the centre and especially in the periphery and to facilitate the Mission, a structural and territorial reorganization was carried out in 1943, according to which the Governorate was divided into three vicariates in a church-administrative sense: Odesa, Balta and Tulchyn ones²².

It should be noted that throughout the Romanian stay in the territory of southwestern Ukraine, the Mission's leadership had changed several times. And with the arrival of the new leaders of the Mission, not only the views but also the methods and tools used to carry out «Christianization» in the administered territory changed.

The document of the Romanian origin – the order of Governor G. Alexianu No. 89 dated

---

¹⁶ Осипенко О.В. Сільське населення та «Трудові громади» Півдня України в губернаторстві «Транснїстрія» 1941-1944 рр.: соціально-історичний аспект: автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 – історія України: Миколаїв, 2018. 20 с.

¹⁷ Крикун В.І. Освіта в період румунської окупації в Одесі в 1941-1944 роки // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. Одеса: Астропринт, 2006. Вип. 6. С. 97-102.

¹⁸ Перехрест О.Г. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с.

¹⁹ Боган С.М. Початкова освіта в окупованій румунськими загарбниками Південній Україні у 1941-1944 рр. // Південий захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Одеса: Друкарський дім, 2011. Вип. 12. С. 101-108.

²⁰ Осипенко О.В. Освіта в окупованих румунськими загарбниками селах півдня України // Емінак: науковий щоквартальник. 2016. № 2 (14) (квітень-червень). Т. 1. С. 56-64.

²¹ Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Транснїстрії // Український історик. 1987. № 1-4. С. 91; Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945). Одеса: Вид-во «ВМВ», 2008. С. 131.

²² Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни... С. 131, 136.

September 28, 1942 «On the Regulation of Religious Cults and Religious Life» in the territory of the Governorate significantly, and in particular, rigorously normalized the church and religious life of both church organizations and religious population under occupation. It was published in Romanian, German and Russian by the editorial office of «Odessa Gazeta» on November 1, 1942²³. In view of the thorough analysis of this document by the researcher M. Mykhailutsa²⁴, let us dwell only on the important articles of the said order, which determined its implementation in the rural areas and regulated the religious life of the church communities and the spiritual needs of the people of faith. The first article of the order provided «recognized religions with freedom and patronage» if their activities did not affect public order, morality, security and legal order. Thus, the Romanian authorities guaranteed loyalty for themselves from the local religious population. The second article defined the list of the permitted religions in Transnistria which had been formed in these territories long ago. It included: Orthodox, Catholic-Uniate, Catholic, Evangelical-Lutheran, Armenian-Gregorian and Mohammedan denominations. By this order, any other religious sects were strictly forbidden by the Romanians. The recognition of other religions could only be assumed at the personal disposal of the governor. In order to gain recognition, a statute-report was to be submitted to the Department of Cults, which required the number of believers in the settlements, religious and moral principles, system of organization and leadership.

The leadership of the Governorate through the Department of Cults had the right to exercise the right of oversight and control over religious organizations through mandatory official reports and information. No spiritual chairman of any cult of choice and appointment on the basis of the statute of their organization could be appointed and acted without the permission of the governorship. Other members of the parish were appointed by the Directorate of Culture, with the submission of the respective heads, with the exception of the members of the ROM.

On the one hand, the order guaranteed the right of people to worship and to freely choose religious expression, but on the other hand, it severely restricted the influence of other churches and religions, their clergy, on the performance of services and religious ordinances, regulating the holding of services «only among believers of the relevant cult». Several articles of the order gave the right to teach religion to pupils of their faith in public schools on the basis of current teaching standards, but only of those religions which were allowed by the Romanian authorities. Religious blessing was a prerequisite for committing acts of civil status. Throughout Transnistria, during religious holidays, Orthodox were to adhere «only to the new style of the Romanian Orthodox Church», and «those members of the parish or believers of the Orthodox Church who will hold a church service or propaganda in favour of the old style will be considered dangerous sectarians for public safety»²⁵, the law noted.

The violation of the current order of the Governor of Transnistria was established by the

---

²³ The State Archive of Odesa region (SAOR). F. R-13. Op. 2. File 138. P. 149.

²⁴ Михайлуца М.І. «Маловідомі джерела із фондів ДАОО: наказ № 89 про регламентацію релігійних культів та релігійного життя і його реалізація в роки окупації півдня України («Транснїстрія» 1941-1944 рр.)» // Архів, Історія, Сучасність. Вип. 2. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95 річниці Державного архіву Одеської області (1920-1915), Одеса, 3-4 вересня 2015 р. / Одеська держадміністрація, Одеська обласна рада, Державний архів Одеської області / Ред. кол.: В.В. Левчук, (голова) та ін.; Наук. ред. І.В. Сапожников, Л.Г. Білоусова; Відп. ред. С.С. Березін. Одеса: Бондаренко М.О., 2016. С. 212-215.

²⁵ SAOR. F. R-13. Op. 2. File 138. P. 149.

gendarme and police bodies, as well as by the bodies of the Directorate of Culture and the Romanian Orthodox Mission.

Guided by this order in their activities, the local authorities of the Romanian administration and Missionary Christian centres pursued a policy of re-Christianization in several important areas from their point of view. The Romanian Orthodox Mission insisted on the first priority: the spread of the Christian doctrine among the people, their catechization and conversion of people to God, as well as the restoration, reconstruction and activation of church buildings in Transnistria. The summarized information showed that in the Transnistria counties, especially in its rural hinterland, there was an urgent need for the presence of religious buildings. Thus, in Ananyiv county only 25 churches were active, out of which 10 churches were opened in schools and other public places, about 10 churches were being repaired, and 8 parishes did not have any churches at all. There were only 32 churches in Golta county. Only 15 religious buildings were functioning in Yampilsk county²⁶. The worst was the situation in 1942 in Balta, Berezovsky and Ochakiv counties, where only a few churches were active. In general, the situation regarding the presence of church and cult buildings seemed extremely negative and striking: within the Transnistria Governorate, 363 churches were closed or were not used for spiritual purposes, 269 churches were partially destroyed and 258 churches were completely destroyed²⁷.

Therefore, the Orthodox inhabitants, despite the twenty-year atheistic propaganda, feeling the need for their spiritual and Christian cleansing of the communist godless past, initiated the reconstruction and restoration of the cathedrals, rural parish churches and prayer houses.

The Romanians' missionary policy in this sense coincided with the aspirations of the local population of the region towards the revival of the Christian faith. The members of rural communities, as far as they were financially allowed, and the church committees consisting of no more than 3 local residents, monitored the receipt of funds and the reconstruction of local religious buildings, supported the revived Orthodox Church. Father Ioann Kozlovskiy, Superior of the Holy Intercession Cathedral (Bokovo village) said, «I conducted 5 sermons in the church, which made it possible for the youth to attend the temple of God. Not only do the sermons help, but the reading of «the Lives of the Saints» also has some significance. The people with great sincerity donate a share to the reconstruction and improvement of the church»²⁸.

In total, with the joint efforts of parishioners and missionaries, over 500 churches were opened and consecrated in the Transnistria Governorate in the first year of ROM activity²⁹. According to the approximate data of the historian A. Zhukovskiy during the Romanian occupation 300-400 Orthodox parishes were functioning in the territory between the Bug and the Dniester Rivers³⁰.

The process of returning functions to the churches as religious buildings was actively underway in the rural areas of Mohyliv county, where 116 religious buildings were restored and reconstructed, 13 buildings were in a state of reconstruction, 69 churches and

---

²⁶ Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни... С. 146.

²⁷ Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei... P. 114.

²⁸ Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни... С. 149.

²⁹ Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: (19 aug. 1941 - 29 ian. 1944)... P. 116.

³⁰ Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Транснїстрії // Український історик. 1987. № 1-4. С. 93.

20 prayer houses were operating in Yampilsk county. For two years, according to the estimates made by Moldovan researcher R. Solovei, Ukrainian historian M. Mykhailutsa, 632 churches and prayer houses had been restored, rebuilt and reopened as a result of the Mission's work, and another 309 churches were under repair. At the same time, the total data cited by the above-mentioned researchers establish the existence of only 607 parishes in Transnistria, i.e., there were more religious buildings than the church communities, as there were not enough priests³¹.

Former clergymen were thoroughly checked before resuming their pastoral duties. The priests, who under the pressure of the anti-religious, atheistic, hateful policies of the Bolshevik regime, were forced to stop practicing the «word of God» preaching, were able to submit a written application for renewal in the rank of a priest. In addition, former clergymen were required to provide the following information: year and place of birth; educational data; by whom, when, and in which church he was ordained; to which orientation he belonged since 1923; whether he was married; whether he married again; whether he renounced the priesthood; whether he renounced faith in public or through newspapers; finally, the petitioner had to indicate in which church he had served before its closure and where he expressed his desire to receive an appointment (indicate the parish and name of the church). Only after a thorough check confirming all the information provided, the priests could expect to receive a parish. By March 1942, more than one hundred and a half people were willing to return to the churches, although most of the Mission refused. One of the reasons was the reluctance of the Romanian authorities to assist in the restoration of church life in Ukrainian villages. Thus, out of 150 applicants, only 19 priests, 3 deacons and 8 cantors were able to document their right to spiritual activity³².

The leadership of the Orthodox Mission was well aware that neither a group of missionaries that came to the Governorate from Romania, nor the right to hold church liturgies for former clergy, nor the effective establishment of their own typographic religious products, which, although played a significant role in rooting Christianity among the local population, could completely replace the lack of the required amount of clergy, especially in the rural areas. While in towns and county centres this staffing gap could still be resolved, a catastrophic shortage of clergy was observed in rural parishes of the Governorate, especially at the beginning of the Mission's operation. Thus, according to the estimates of M. Mykhailutsa, in January 1942 there were only 8 priests in the whole Golta county, 7 priests – in Ovidiopol county, 6 priests – in Ochakiv county, and only 4 priests – in Berezovska county. The situation in Veselynivska volost of Berezovska county, where one priest served 50 villages, was complex³³. In view of this situation, one of the main tasks of the ROM was to establish theological education which would play a decisive role in spreading the Christian doctrine by training the required number of priests for rural parishes.

In order to promote and spread the Christian doctrine among the Governorate population, the Mission provided free distribution of religious literature to the peasants, representing it as a charity and concern for their parishioners. For example, 5,000 Romanian-language religious brochures, 3,000 small crosses and 2,000 small icons were distributed

---

³¹ Solovei R. *Activitatea Guvernamentului Transnistriei...* P. 117, 123; Михайлуца М.І. Реституція православних культових споруд у Губернаторстві «Транснїстрія» (1941-1944 рр.) // *Сторінки воєнної історії України*. 2008. Вип. 11. С. 137.

³² Михайлуца М.І. *Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни...* С. 165.

³³ *Ibid.* С. 168.

only in the villages of Golta county³⁴. Incidentally, the result of this action was not enough, since the local population did not know Romanian, and therefore did not understand the need and were not too concerned with such Christianization in the Romanian way.

The innovations of the Romanian administration sometimes complicated the lives of ordinary people who lived in the parochial rural outskirts of the Governorate. A number of inquiries from the priest were a necessary attribute of daily life, which made it difficult to move at least within the Governorate. The introduction of inquiries, which had to confirm that a certain person was married in the church and his children were baptized, aroused the passive discontent of the average resident of Transnistria. The misunderstanding and perplexity, for example, caused the need for village teachers, who were to go to the county town to attend the conference, to have a mandatory marriage certificate and a priest's certificate of the wedding. Separately, it was necessary to take care of obtaining children's baptismal certificates from the Administration³⁵.

Thus, the Romanian invaders, having received the territory between the Dnister and Southern Bug from the hands of Nazi Germany, restored the Christian traditions according to their own, Romanian model. The Romanian Orthodox Mission, as a representative of the Romanian Patriarchate in the Transnistria Governorate, pursued a church and religious policy based on a legislative framework which was formed during the war and occupation administration.

One of the primary tasks for the new authorities was to restore the functioning of primary and secondary education, which declined in the summer and autumn of 1941. In particular, in the «Instruction for the Administrative Management of the Transnistria Governorate» Governor General I. Antonescu demanded the following steps from his subordinates: «1) in the field of education – to open all schools with teachers from the local staff since October, 1st. The language of instruction may be chosen by the inhabitants: German, Romanian or Russian; 2) out of secondary schools – open only primary, handicraft and commercial schools; as for the others, we will see later»³⁶. However, despite the demands of the Romanian leader, that set restrictions on language of education at schools, Ukrainian-language educational institutions were also actively opened. Obviously, the Governorate officials took into account the fact that the vast majority of the population on the annexed lands were ethnic Ukrainian-speaking Ukrainians.

According to archival documents, in the 1941/1942 school year, the studies began in 2,055 schools on the territory of the Governorate, 1,322 schools were four-year schools, 613 schools were seven-year schools, 126 schools were ten-year schools, as well as four lyceums were functioning³⁷.

On December 20, 1942 a propaganda article entitled «Cultural and educational work in Transnistria» was published in the newspaper «Molva», in which considerable attention was paid to success of the occupiers in the educational field. Thus, according to the author Andrei Nastase, during the occupation, 2,055 schools were opened, in which the teaching staff had to carry out extensive educational work to combat the remnants of the destructive Bolshevik influence. The author noted, «Undisciplined dirty students with a low level of

---

³⁴ Ibid. C. 186.

³⁵ The State Archive of Mykolaiv region (SAMR). F. R-1718. Op. 1. File 312. P. 53.

³⁶ Окупаційний режим в губернаторстві «Транснїстрія» / Т. Вінцовський, Г. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 1. С. 424.

³⁷ SAOR. F. R-2249. Op. 1. File 63. P. 19.

consciousness, who do not have any ideals of goodness and beauty, accustomed to unbridled freedom – this is the legacy of the Soviet school. We had to start all over again, but the invaluable hard work yielded results».

«Thus, in the first year of the Romanian school 246,963 schoolboys and schoolgirls recognized the light of the Christian truth and became acquainted with the Romanian culture»³⁸. It is pertinent that the author does not pay attention to the fact that the main corps of teaching staff in these schools consisted of teachers who were brought up by Soviet ideology and who were actively used by the occupation Romanian apparatus to achieve their own goal.

The Transnistria Governorate implemented the school system of the Kingdom of Romania where primary education was compulsory, reading, counting and writing skills being compulsory for all children and adolescents. The argument of this statement is the order of the Mayor's Office of Stanislavchyn district, according to which each head of the family was obliged to send children to school up to the seventh class inclusive. The child was allowed not to attend school only in case of illness. Parents who did not send their children to school without good reason could face a fine of 50 karbovanets. If the parents were unable to pay, the fine was deducted from their workday payment³⁹.

In the process of organizing educational process, the occupation authorities retained the Soviet curricula, but everything concerned with Marxist-Leninist ideology was completely removed. The principles of Natural Science were treated differently; the amount of hours spent on studying National History was reduced, while the World History and the History of Romania were taught instead. Specifically for Romanization of the local population, a «Short History of the Origin of the Romanian People» was published, which was to confirm the historic rights of the occupiers in Transnistria. A compulsory study of Romanian and German was introduced into the school course, at the same time the study of the Ukrainian Language and Reading continued⁴⁰. For propaganda reasons, the Romanian authorities introduced a special subject called «Conversations about Heroes»⁴¹.

All subjects were divided into several blocks. The first block included mental or theoretical sciences: Geography, Natural Science, Physics, Chemistry and Mathematics. The practical cycle involved the agricultural block, namely Manual Labour and Agronomic Practice. The «literary» block consisted of lessons in History, Romanian, German and Ukrainian (the latter was taught in Ukrainian-language schools).

Aesthetic and moral education was assigned to subjects such as Rhetoric, Singing, Drawing and Reading. The religious (spiritual) upbringing of children, taking into account the atheistic upbringing of the communist past, was of particular importance. In addition to Religion, moral education included behavior and school attendance⁴².

According to the Romanian state ideology, the Law of God was taught in all schools by the clergy.

Thus, introducing a compulsory study of the «Law of God» into the school curriculum, the Governorate Administration pursued the goal of «killing two birds with one stone»; firstly, to return the younger generation to the bosom of the Orthodox Church (Romanian

---

³⁸ Молва. 1942. 20 декабря.

³⁹ Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху : депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 113-114.

⁴⁰ SAOR. F. R-2380. Оп. 1. File 139. Pp. 98-99.

⁴¹ Ibid. P. 31.

⁴² SAMR. F. R-1736. Оп. 1. File 5. P. 2.

Patriarchate); secondly, according to the plan of the leadership, the study of prayers in Romanian was to become one of the decisive factors for the Romanianization of young people, most of whom lived in rural areas.

A compulsory attribute of all schools in Transnistria was a dedicated space for portraits of the young King and Queen Mother, who were under the omophor of the icon of Jesus Christ. The propaganda material was posted in the corridors of rural schools. Each Sunday, teachers were obliged to hold talks and various educational activities with pupils, which included learning Romanian songs, dance and poetry.

The defeat at the front of the German-Romanian troops and the transition of the military initiative to the Red Army led to the emergence of a large number of retreating Romanian and German military units in southwestern Ukraine. This situation, in turn, led to profound changes in the internal policy of the leadership of the Governorship, including the educational field. Recognizing the impasse of the situation on November 19 and 20, 1943, the leadership of the Directorate of Culture issued a series of service messages which stopped the activities of all elementary and secondary schools in Transnistria. All school premises were transferred to the command of German-Romanian troops. For the population, the official explanation was the lack of the necessary fuel to heat the school premises⁴³.

Regarding the organization of the educational process, it should be noted that in a short period of time the leadership of the Governorship was able to establish an effective system of education, which was based on the synthesis of the adjusted Soviet curriculum and programs, which were officially used for studies in the Kingdom of Romania. However, the introduction of a compulsory study of the Romanian Language and the Law of God contributed to the acceleration of Romanization of the youth of the Governorate.

It should be noted that in the towns, from the first days of the occupation, the Romanian administration started setting up recreation facilities, and only after that they began to worry about opening similar establishments in the county centres, and occasionally tried to organize something similar for the average rural dweller. The greatest success was achieved by Romanians in Odesa, where in December 1941 the Odesa Opera House was opened. In March 1942 the Odesa Conservatory began its activity and the Odesa Art College continued to function⁴⁴. At that time, on the outskirts, in county centres, the Romanians also paid attention to the renewal of clubs and cinemas. For example, in Ananyiv the activity of a local cinema was resumed, with four films of Romanian and German production being shown every month⁴⁵. It cost 2 marks to watch one film. Due to such an exorbitant price, as well as poverty and misery, not everyone could afford such a luxury.

One of the centres of organization of rest for local population became the Romanian cultural circles which were opened both in county centres, and in the villages of Transnistria, in the Romanian periodical press they were also called centres of culture and propaganda. These establishments became centres for popularization of the Romanian culture, history and language, and, besides that, the military activities were actively covered in these institutions, photographs and military maps were displayed as well. For example, there were 22 such centres functioning in the territory of Ananyiv county, 12 – in Tiraspol county, 27 – in Rybnitsa county, 3 – in Berezovka county and 8 – in Golta county⁴⁶.

---

⁴³ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.: Док. и матер. / отв. ред. Н.И. Зотов и др. Одесса: Маяк, 1970. С. 68.

⁴⁴ Окупаційний режим в губернаторстві «Транснїстрія»... С. 428.

⁴⁵ SAOR. F. R-2830. Op. 1. File 164. P. 9.

⁴⁶ Молва. 1943. 9 февраля.

On all Orthodox holidays, as well as the Romanian state holidays, all schoolchildren were forced to attend churches under penalty of punishment. Thus, by the order of the Governor No. 140 dated January 15, 1943, in connection with the holiday of the accession of the Governorate of Bukovyna, Transnistria and Bessarabia to the Kingdom of Romania, in the morning all teachers and pupils were obliged to come to the church on January 24, and after the completion of the church services, teachers held conferences where they told the pupils about the significance of this holiday. At the end of the event there was a concert, which was prepared in advance by the schoolchildren. The Romanian national songs, poetry and poems had to be sounded, and the national Romanian dances had to be performed⁴⁷.

The school authorities in the Transnistria rural counties paid attention to the creation and functioning of various amateur groups and aesthetic education of children. For example, in Adamovsk elementary school of Alexanderfeld district, due to the efforts of the teaching staff a circle was created, which existed until November 1943. The solemn meetings of the circle began with the collective performance of the Royal Anthem (Romanian: «Imnul Reǵal»). The schoolchildren, who were the circle members, recited the Romanian poems: «La pluq», «I'a olus cucul». Despite the Romanian nature of the action, the Ukrainian songs sounded in the repertoire: «A Cossack rode across the Danube», «Oh, I'll go to the garden for a walk»; poems «Swallow», «Vesnianka», «A House in the Fur-tree» and others⁴⁸. At school in Zavodivka village, Berezovka county, a school choir, a dance club and a string orchestra were organized by director V. Boltyan, where pupils and teachers were actively involved⁴⁹. In fact, the amateur circles were used as one of the instruments for Romanianization of rural youth by the Administration, which was carried out through the spread of Romanian poetry and music among them. The members of these circles sometimes did not realize that they were becoming the object of the policy of Romanization.

The occupation authorities zealously demanded celebration of the so-called «Day of Heroes», which was held on June 3 in Romania. On this day, all schools of the Governorate pledged to celebrate and express their gratitude to the Romanian heroes who «fell on the battlefield for their homeland, race and Christianity»⁵⁰. By introducing various holidays which were unique to the Romanian calendar on the occupied Ukrainian lands, the authorities pursued the goal of instilling the idea among people in Transnistria that they were already an integral part of the Kingdom of Romania with a common history and holidays.

The Romanian officials developed special «Rules of Conduct and Communication Culture» between older and younger, a subordinate and a manager, between an average resident and Romanian officials, regardless of their position, which was a clear innovation in the occupied lands. So, when meeting the younger with the older, the former had to take off his hat and bow his head; if a person did not have a headdress, he had to welcome by raising his right hand with his palm forward at the level of the head (the so-called Romanian salute). The greetings had to sound clear and distinct. While in the administrative premises, everyone in attendance pledged to take off hats and bow to greet the older. At the entrance to the authorities' room, everybody had to stand up. Parents and teachers were obliged to bring up children from the very beginning. According to these rules, the entire Transnistria population had to be pleased to welcome senior authorities, officials of the Mayor's Office,

⁴⁷ SAMR. F. R-1763. Op. 1. File 2. P. 13.

⁴⁸ SAMR. F. R-1762. Op. 1. File 1. P. 34.

⁴⁹ Вишинський В. Босоніж – по війні. Харків: Курсор, 2006. С. 95.

⁵⁰ SAMR. F. R-1718. Op. 1. File 552. P. 31.

priests, teachers, agronomists, village heads, heads of agricultural communities and foremen. The local people were obliged to greet the representatives of the Romanian authorities exclusively in Romanian: «bună dimineața» – «good morning»; «Bună ziua» – «good afternoon» and «bună seara» – «good evening». Local officials monitored the order. The residents who refused to greet in Romanian had to be punished⁵¹. A resident of Balaychuk village, Berezovka county M. Shvets was beaten by local gendarmes only for not removing his hat and not bowing to the village commandant when he met him on the street⁵².

Thus, by occupying the lands between the Dnister and Southern Bug, the Romanian occupation authorities made considerable progress in establishing cultural and educational work in the rural areas of these lands. A clear confirmation of this was the activity of the Romanian Orthodox Mission in Transnistria, the establishment of primary and secondary education, opening and operation of various school circles. Due to the active material and political support from the local administration, Mission leaders managed to conduct active missionary work to bring back the Christian faith to the daily life and life of the provincial population through the restoration of old churches and opening of the new ones. In the short term, the administrative authorities of the Governorate implemented a fairly effective system of the educational process, which was almost impossible to avoid. Nevertheless, its full functioning, especially in rural areas, was possible only in peacetime. Considerable efforts were made to organize the activities of various cultural groups, and to celebrate various religious and national Romanian holidays. However, all these cultural and educational activities were used by the Transnistria administration primarily for systematic and forced Romanianization of the local, overwhelmingly rural population.

REFERENCES

- Bohan, S.M.** (2011). Pochatkova osvita v okupovanii rumunskymy zaharbnykamy Pivdennii Ukraini u 1941-1944 rr. [Primary Education in the Occupied Romanian Invaders of the Southern Ukraine in 1941-1944]. *Pivdenyi zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchyi naukovyi almanakh, 12*, 101-108 [in Ukrainian].
- Bortnikov, I.V. (Ed.)** (1968). *Odessa v Velikoi Otechestvennoi voine Sovetskogo Soiuzu: Sbornik dokumentov i materialov* [Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union: The Collection of Documents and materials]. Vol. 2: 17.10.1941-9.4.1944. Odessa: Odesskoe oblastnoe izdatelstvo [in Russian].
- Budnitskii, O.V. (Ed.)** (2013). *Odessa: zhizn v okkupatsii. 1941-1944. Istorii kollaboratsionizma* [Odessa: Life in the Occupation. 1941-1944. History of Collaborationism]. Moskva: Politicheskaiia entsyklopediia [in Russian].
- Dallin, A.** (1957). *Odessa, 1941-1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule*. California [in English].
- Gratinich, S.A.** (1985). *Na levom beregu Dnestra. 1941-1944. Stranitsy sovместnoi borby trudiashchikhsia smezhnykh raionov Moldavii i Ukrainy protiv nemetsko-rumynskikh fashistskikh zakhvatchikov* [On the Left Bank of the Dniester 1941-1944. Pages of the Joint Struggle of Workers of Adjacent Regions of Moldova and Ukraine Against the German-Romanian Fascist Invaders]. Kishinev: Kartia Moldoveniaske [in Russian].
- Halchak, S.D.** (2003). «Skhidni robotnyky» z Podillia u Tretomu Reikhu: deportatsiia, natsytska katorha, opir ponevolivucham [Oriental Workers from Podillia in the Third Reich: Deportation, Nazi Hard Labor, Resistance to the Oppressors]. Vinnytsia: «Knyha-Veha» [in Ukrainian].
- Hordiienko, V.V.** (1999). *Pravoslavni konfesii v Ukraini periodu Druhoi svitovoi viiny (veresen 1939 – veresen 1945 rr.)* [Orthodox Denominations in Ukraine During the Second World War (September 1939 – September 1945)]. Kyiv [in Ukrainian].
- KiriTescu, C.** (1995). *Romania in al doilea razboi mondial*. Vol. 1. Bucuresti [in Romanian].

⁵¹ SAMR. F. R-2512. Op. 1. File 1. P. 36-37.

⁵² Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза: Сб. док. и матер. в 3-х т. / отв. ред. И.В. Бортников. Т. 2: 17.10.1941 – 9.4.1944. Одесса: Одесское областное издательство, 1949. С. 177.

- Krykun, V.I.** (2006). Osvita v period rumunskoi okupatsii v Odesi v 1941-1944 roky [Education during the Romanian occupation of Odessa in 1941-1944]. *Intelihentsiia i vlada. Hromadsko-politychnyi naukovyi zbirnyk. Serii: Istorii, 6*, 97-102 [in Ukrainian].
- Lebedev, N.I.** (1976). *Krakh fashizma v Rumynii* [The collapse of fascism in Romania] Moskva: Nauka [in Russian].
- Levit, I.E.** (1981). *Krakh politiki agresii diktatury Antonesku* [Her Collapse of Antonescu's Dictatorship Aggression Policy]. Kishinev: Shtiintsa [in Russian].
- Lysenko, O.Ye.** (1998). *Tserkovne zhyttia v Ukraini, 1943-1946* [Church Life in Ukraine, 1943-1946]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Moraru, A.** (1995) *Istoria romanilor. Basarabia si Transnistria in 1812-1993*. Chisinau [in Moldavian].
- Mykhailutsa, M.I.** (2008). *Pravoslavna tserkva na Pivdni Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (1939-1945)* [Orthodox Church in the South of Ukraine during the Second World War (1939-1945)]. Odesa: Vydvo «VMV» [in Ukrainian].
- Mykhailutsa, M.I.** (2006). Sotsialno-ekonomichni aspekty budennoho zhyttia pravoslavnoho kliru v Transnistrii [Socio-economic Aspects of Everyday Life of Orthodox Clergy in Transnistria]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, (Vol. 10, Part 1), 413-425 [in Ukrainian].
- Mykhailutsa, M.I.** (2019). *Pravoslavne zhyttia v Odesi: vid revoliutsii do stalinskoho oderzhavlennia (1917-1945)* [Orthodox life in Odessa: from the revolution to the Stalinist era (1917-1945)]. Kherson: Oldi-Plius [in Ukrainian].
- Mykhailutsa, M.I.** (2016). Malovidomi dzherela iz fondiv DAOO: nakaz № 89 pro rehlementatsiiu relihiinykh kultiv ta relihiinoho zhyttia i yoho realizatsiia v roky okupatsii pivdnia Ukrainy («Transnistriia» 1941-1944 rr.) [Little-known Sources from DAOO Funds: Order № 89 on the Regulation of Religious Cults and Religious Life and Its Implementation during the Occupation of Southern Ukraine (Transnistria, 1941-1944)]. *Arkhiv, Istorii, Suchasnist, 2*, 212-215 [in Ukrainian].
- Mykhailutsa, M.I.** (2008). Restytutsiia pravoslavnykh kultovykh sporud u Hubernatorstvi «Transnistriia» (1941-1944 rr.) [Restitution of Orthodox worship buildings in Transnistria (1941-1944)]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 11, 130-138 [in Ukrainian].
- Osypenko, O.V.** (2018). *Silske naseleattia ta «Trudovi hromady» Pivdnia Ukrainy v hubernatorstvi «Transnistriia» 1941-1944 rr.: sotsialno-istorychnyi aspekt* [Rural Population and «Labor Communities» of the South of Ukraine in the Governorate «Transnistria» 1941-1944: Socio-Historical Aspect] (*Candidate's thesis*). Mykolaiv [in Ukrainian].
- Osypenko, O.V.** (2016). Osvita v okupovanykh rumunskymy zaharbnymy selakh pivdnia Ukrainy [Education in Romanian-occupied villages in southern Ukraine]. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*, (2 (14), Issue 1), 56-64 [in Ukrainian].
- Perekhrest, O.H.** (2011). *Ukrainske selo v 1941-1945 rr.: ekonomichne ta sotsialne stanovyshche* [The Ukrainian Village in 1941-1945: Economic and Social Situation]. Cherkasy: ChNU imeni B. Khmelnytskoho [in Ukrainian].
- Solovei, R.** (2004). *Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: (19 auq. 1941 – 29 ian. 1944)*. Iasi [in Moldavian].
- Verenca, O.** (2000). *Administratia civila romana in Transnistria 1941-1944*. Bucuresti [in Romanian].
- Vintskovskiy, T., Kiazymova, H., Mykhailutsa, M. & Shchetnikov, V.** (2010). Okupatsiinyi rezhyim v hubernatorstvi «Transnistriia» [Occupation Regime in the Transnistrian Province]. In *Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narysy* (Vol. 1, pp. 413-446). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Vyshynskiy, V.** (2006). *Bosonizh – po viini* [Barefoot – in the War]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Zhukovskiy, A.** (1987). Ukrainski zemli pid rumunskoiu okupatsiieiu v chasy Druhoi svitovoi viiny: Pivnichna Bukovyna, chastyna Bessarabii i Transnistrii [Ukrainian Lands under Romanian Occupation during the Second World War: Northern Bukovina, Part of Bessarabia and Transnistria]. *Ukrainskyi istoryk*, 1-4, 83-96 [in Ukrainian].
- Zotov, N.I. (Ed.)** (1970). *Odesskaia oblast v Velikoi Otechestvennoi voine 1941-1945 gg.* [Odessa Region in the Great Patriotic War of 1941-1945]. Odesa: Maiak [in Russian].

Oleksandr Osypenko

(Odessa National Maritime University, Odessa, Ukraine)

e-mail: OsypenkoOleksandr@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1213-0481>

Cultural Processes in the Rural Areas of Transnistria, 1941-1944

The issue of cultural policy of the Romanian occupation administration in the Transnistrian countryside in 1941-1944.

It is established that one of the important steps of the Romanian administration towards ideological support of its presence and functioning of the authorities in the territory of South-western Ukraine was a policy aimed at supporting the Orthodox Church, education and culture as a whole in the occupied territories.

To achieve this goal, the Romanian Orthodox Mission in Transnistria was established. The main task of this religious group was the organization and management of church-religious life in the territory of the Bug-Dniester rivers. The Romanian Orthodox mission has launched activities to spread the Christian doctrine among the population, its catechesis and conversion of people to God, as well as the restoration, restoration and commissioning of church buildings in Transnistria.

One of the primary tasks for the new government was to restore the functioning of primary and secondary education. Transnistria governorate implemented a Romanian school system where primary education was compulsory and reading, reading and writing skills were compulsory for all children and teens. In the process of organization the invasive process, the occupying power introduced a synthesis of the adjusted Soviet training programs and programs, which were officially studied in the Romanian kingdom. Much attention was paid to the organization of various groups of amateur art and aesthetic education of children.

It has been established that in the cities of Romanian administration, from the first days of the occupation, started to set activities of recreation establishments, and only then began to worry about opening similar foundations in county centers, and occasionally tried to organize something like the average rural resident. One of the centers organizations of recreation for the local population became the Romanian cultural circles which were opened both in county centers and in villages of «Transnistria».

Despite considerable progress in setting cultural and educational work in rural areas of these lands. However, all these measures were used by the Transnistria administration in the first place for the systematic and forced Romanianization for the local, overwhelmingly rural population.

Keywords: Transnistria, occupation, culture, religion, education, Romanianization

УДК 94 (477.7) (=163.2) «1943/1991»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).418](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).418)

ЧИННИКИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ БОЛГАРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я У 1943-91 рр.

Марія Пачева

Запорізький національний університет (м. Запоріжжя, Україна)

e-mail: pacheva.mariya.18@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3635-4508>

У статті проаналізовано вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на етнокультурний розвиток болгарської етнічної меншини Північного Приазов'я у 1943-1991 рр., таких як: чисельність болгар у регіоні, наявність етнічних організацій політичного, соціального чи культурного характеру, особливості державної політики стосовно болгарського населення у цей період, зв'язок з історичною батьківщиною, міжетнічні відносини у регіоні. Виявлено, що сукупна дія названих факторів спричинила загальний вектор впливу на етнокультурний розвиток болгарської етнічної меншини у Північному Приазов'ї у напрямку поступової часткової асиміляції.

Ключові слова: Північне Приазов'я, повсякденність, соціокультурний розвиток, болгарська етнічна меншина, етнічні процеси

Зважаючи на поліетнічний характер українського суспільства, особливої ваги набуває вироблення ефективної державної етнополітики. Її зміст повинен враховувати як особливості етнонаціональної структури, загальний стан міжетнічних відносин у країні, так і специфіку етнокультурного розвитку окремих етнічних груп в історичній ретроспективі. У зв'язку з цим актуальним є вивчення історії етнічних меншин в Україні, серед яких помітне місце посідає болгарська меншина. Вона має декілька історично сформованих ареалів компактного розселення на Півдні України, що наклало регіональні особливості її етнокультурного розвитку.

У цій статті ми ставимо за мету виявити чинники, що впливали на етнокультурний розвиток болгарської етнічної меншини упродовж 1943-1991 років в одному з ареалів її компактного розселення – у Північному Приазов'ї. Нижня хронологічна межа обумовлена моментом звільнення регіону від німецько-фашистських загарбників і відновленням радянської влади та її етнополітики, а верхня – розпадом Радянського Союзу, що призвів до якісно нового періоду вітчизняної історії.

У такому ракурсі проблема ставиться вперше. Проте окремі її аспекти знайшли своє відображення у працях різних дослідників. Зокрема, етносоціальні процеси в Україні досліджували Л.І. Полякова¹ та С.М. Тимченко². Зміни у правовому становищі етнічних меншин України впродовж ХХ ст. розглядав Л.І. Рябошапко³. Демографічних змін у середовищі болгар Північного Приазов'я торкалися у своїх

¹ Полякова Л.І. Етносоціальні процеси на Півдні України у 60-80-х рр. ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2000. 18 с.

² Тимченко С.М. Етносоціальні процеси в українському селі (60-80-і рр. ХХ ст.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 1995. 42 с.

³ Рябошапко Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000): автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2002. 29 с.

дослідженнях М.Г. Станчев⁴, Л.І. Полякова⁵ та К.М. Рошко⁶. Теоретичні проблеми етнокультурного й етносоціального функціонування етнічної меншини розкриті у працях В.Б. Євтуха⁷, К.О. Чернової⁸, В.Л. Арбеніної⁹.

Джерельна база нашого дослідження включає в себе комплекс опублікованих і неопублікованих джерел. До опублікованих джерел належать, зокрема, статистичні збірники, що містять результати загальносоюзних переписів населення, у тому числі «Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги»¹⁰, «Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.)»¹¹, а також збірник «Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ» за редакцією академіка М.Г. Станчева¹². До опублікованих джерел належать також усні наративи жителів болгарського с. Преслав Приморського району Запорізької області, вміщені в 6 томі книги «Усна історія Степової України»¹³. До неопублікованих джерел належать архівні матеріали, які зберігаються у Державному архіві Запорізької області¹⁴, Архіві Запорізького наукового товариства імені Я. Новицького¹⁵, а також записи інтерв'ю із представниками болгарської етнічної меншини Приазов'я, зроблені М. Пачевою¹⁶.

⁴ Станчев М.Г. Болгарское население Приазовья за последние 150 лет (статистический обзор). *Матеріали Міжнародної наукової конференції «IV Приазовський болгаристичний семінар»* Мелітополь – Велико Тирново, 2012. С. 40-46.

⁵ Полякова Л.І. Зміни в етнонаціональному складі населення Півдня України в 60-80-ті роки ХХ ст. *Південна Україна ХХ століття. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ*. 1998. Вип. 1 (4). С. 227-237.

⁶ Рошко К. Формування сучасного складу населення в Запорізькій області (1959-2001 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 2 (1). С. 97-103.

⁷ Євтух В.Б. Етносоціологія: довідник. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. 205 с.

⁸ Чернова К.О. Етнокультурна ідентичність національної діаспори. *Український соціум*. 2006. № 3-4 (14-15). С. 87-94; Чернова К.О. Національна діаспора в системі понять етносоціології: зб. наук. Праць. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2006. Вип. 6. С. 31-37; Чернова К.О. Українська діаспора як соціокультурна система. Київ: ДАКККіМ, 2007. 347 с.

⁹ Арбеніна В.Л. Етносоціологія. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2009. 360 с.; Арбеніна В.Л. Етносоціологія: Навч. посіб. Ч. 1. Теоретико-методичні проблеми дослідження етнонаціональних феноменів. Харків: Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2004. 194 с.

¹⁰ Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги. / Рос. акад. наук, Науч. совет по ист. демографии и ист. географии. Москва: Наука, 1992. 254 с.

¹¹ Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). Запорожье, 1991. 203 с.

¹² Станчев М.Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Т. 1 (1711-2006). Статистический сборник. София: Академическое издательство имени проф. Марина Дринова, 2009. 620 с.

¹³ Усна історія Степової України. Запоріжжя: АА Тандем, 2009. Т. 6. 464 с.

¹⁴ Документи про роботу комісії з впровадження радянських традицій, свят і обрядів (рішення, плани, список) за 1982 р. *Державний архів Запорізької області (ДАЗО)*. Ф. Р-4474. Оп. 1. Спр. 626. 5 арк.

¹⁵ Квитанція на річну передплату журналу «Болгарія» на 1971 р. на ім'я жителя с. Преслав Гешева Івана Андрійовича (від 14 жовтня 1970 р.). *Архів Запорізького наукового товариства імені Я. Новицького* Ф. 2. Оп. 1. Спр. 8.5. Ч. 7. Арк. 337.

¹⁶ Фонограма спогадів Михайличенко (Паскалової) Тетяни Гаврилівни (1963 р.н.), записаних у с. Райнівка Приморського району Запорізької області; Фонограма спогадів Муртузалієвої (Силаєвої) Любові Петрівни (1954 р.н.), записаних у с. Райнівка Приморського району Запорізької області; Фонограма спогадів Пачева Івана Івановича (1944 р.н., народився в с. Ботієве, Приазовський р-н, Запорізька область), записаних у м. Мелітополь Запорізької області; Фонограма спогадів Стойчева Володимира Георгійовича (1959 р.н., народився у с. Гірсівка, Приазовський р-н, Запорізька область), записаних у м. Мелітополь Запорізької області // Особистий архів М. Пачевої.

Вітчизняні науковці, досліджуючи соціокультурні процеси у середовищі етнічних меншин, звертають увагу на той факт, що життєдіяльність етнічної меншини залежить від впливу низки внутрішніх і зовнішніх чинників. До внутрішніх, зазвичай, відносять кількісний склад етнічної меншини та наявність інституцій, що сприяють зміцненню зв'язків у її середовищі. Серед зовнішніх факторів, на думку дослідників, важливими є політика держави щодо етнічних меншин взагалі і відповідної етнічної меншини зокрема, можливості культурного зв'язку представників етнічної меншини з ядром відповідного етносу за межами країни проживання (т. зв. «історичною батьківщиною»), стан міжетнічних стосунків на регіональному та загальнодержавному рівні у країні проживання¹⁷.

Розглянемо вплив кожного з названих чинників на етнокультурний розвиток болгарської етнічної меншини північно-приазовського регіону у зазначений хронологічний період.

Серйозний вплив на здатність етнічної меншини до самовідтворення й етнокультурного розвитку має її чисельність. Чим більше представників відповідної етнічної меншини, тим краще її можливості збереження себе як соціокультурної цілісності. При цьому слід враховувати також динаміку чисельності та питому вагу у загальному етнічному складі населення регіону.

Ми спираємося на матеріали переписів населення 1939 р.¹⁸, 1959 р.¹⁹, 1970 р.²⁰, 1979 р.²¹ та 1989 р.²² Дані перепису 1939 р., що виходить за межі нашого дослідження, взяті нами для порівняння з даними першого післявоєнного перепису 1959 р.

Зміни адміністративних кордонів Запорізької області, що відбулися протягом досліджуваного періоду, не торкнулися районів компактного проживання болгар, а отже не вплинули суттєво на результати порівняння. Динаміка чисельності болгарської етнічної меншини у межах Запорізької області виглядає наступним чином (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка чисельності болгарської етнічної меншини у межах Запорізької області.

Рік	Чисельність болгарського населення Запорізької області
1939	38,2 тис.
1959	36,6 тис.
1970	38,1 тис.
1979	37,1 тис.
1989	34,6 тис.

Перепис 1959 р. зафіксував зменшення чисельності болгар у порівнянні із

¹⁷ Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю. Етносоціологія: терміни та поняття: навч. посібник. Київ: Видавництво УАННП «Фенікс», 2003. С. 57-58.

¹⁸ Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги... С. 69; Станчев М.Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ... С. 223.

¹⁹ Станчев М.Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ... С. 260.

²⁰ Ibid. С. 435

²¹ Численность населения Запорожской области... С. 126.

²² Ibidem.

переписом 1939 р., що пояснюється великими демографічними втратами воєнного часу та перших післявоєнних років. Додатковою причиною зменшення зафіксованої у переписах кількості болгар у регіоні могло бути й те, що після репресій 30-40-х рр. деякі представники болгарського етносу воліли приховувати свою національність. Але очевидно, що у 50-60-ті роки чисельність болгар мала загальну тенденцію на збільшення. Перепис 1970 р. показав найбільшу кількість болгарського населення Запорізької області у післявоєнний період – 38,1 тис. осіб²³. Після цього настає перелом й упродовж 1970-80-х років домінує протилежна тенденція на зменшення як загальної чисельності болгар, так і їхньої питомої ваги серед населення області. Зокрема, перепис 1979 р. зафіксував зменшення їхньої чисельності на 1 тис. осіб, а перепис 1989 р. – ще на 2,5 тис. осіб.

Причини зменшення кількості болгар на фоні збільшення загальної кількості населення регіону можуть критися як в асиміляційних процесах, що почали набирати обертів, так і в міграції частини болгар до інших областей (переважно до великих міст) з метою отримання освіти та працевлаштування. Як зазначає М.Г. Станчев, у 60-80-ті рр. ХХ ст. болгар, що традиційно проживали переважно на півдні України, починають рівномірно розселятися по всіх областях УРСР²⁴. І хоча паралельно мав місце зворотній процес – приток до Запорізької області болгар з інших областей (Одеська, Кіровоградська, Миколаївська), він не міг компенсувати демографічні втрати.

Разом із чисельністю, упродовж досліджуваного періоду змінюється також і характер розселення болгарської меншини регіону з традиційного, переважно компактного, на змішаний – компактно-дисперсний. Якщо перепис 1939 р. зафіксував проживання більшості болгар області у сільській місцевості (90%), то надалі поступово спостерігається збільшення питомої ваги міського болгарського населення. Так, у 1939 р. у містах області проживало приблизно 10% від загальної кількості болгар області (тобто 3,9 тис. чол. з 38,7 тис.)²⁵, у 1959 – 30% (10,9 тис. чол.)²⁶, у 1979 – 41% (15,3 тис. чол.)²⁷, а у 1989 р. – 48% (16,6 тис. чол.)²⁸.

Таким чином, перелом у динаміці чисельності та питомої ваги, а також характеру розселення болгарської меншини регіону вплинув на зменшення її здатності до етнокультурного самовідтворення.

Іншим внутрішнім чинником самовідтворення етнічної меншини є її інституційна наповненість, тобто функціонування в її середовищі різноманітних етнічних організацій політичного, соціального чи культурного характеру, навчальних закладів, засобів масової інформації тощо. На думку дослідників, наявність подібних інституцій свідчить про прагнення значної частини представників етнічної меншини до згуртування в умовах поліетнічного суспільства і навіть слугує певним доказом, що дана етнічна меншина існує насправді, а не уявно²⁹.

У досліджуваній період болгар Північного Приазов'я не мали подібних інституцій. Виняток становили, хіба що, поодинокі етнографічно-краєзнавчі музеї та

²³ Станчев М.Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ... С. 435.

²⁴ Станчев М.Г. Болгарское население Приазовья за последние 150 лет... С. 148.

²⁵ Станчев М.Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ... С. 223.

²⁶ Ibid. С. 258.

²⁷ Станчев М.Г. Болгарское население Приазовья за последние 150 лет... С. 147.

²⁸ Станчев М.Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ... С. 437; Численность населения Запорожской области... С. 126-127.

²⁹ Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю. Етносоціологія: терміни та поняття... С. 57.

фольклорно-музичні колективи при сільських клубах. Зокрема при сільському клубі с. Трояни у 1970-ті роки існував болгарський самодіяльний фольклорний ансамбль народних пісень і танців «Трендафіл», заснований та очолюваний В.М. Ізотовим. Колектив виступав не тільки у рідному селі, а й в інших болгарських селах, зокрема, у Зеленівці й Андрівці³⁰.

Причини подібного стану речей крилися не у небажанні чи нездатності місцевих болгар створювати національні інституції, а у держаній політиці того часу, що перешкождала такій діяльності для переважної більшості етнічних груп СРСР (за винятком титульних етносів національно-територіальних утворень різних рівнів – союзних республік, автономних республік, областей, округів тощо). Будь-які ініціативи у цей бік цілком неоднозначно кваліфікувалися як націоналістичні, що було абсолютно неприпустимим з точки зору комуністичної ідеології. Натомість, за сприятливих умов інституційна наповненість болгарської етнічної групи Північного Приазов'я різко зростала. Як приклад можна навести період «коренізації» 20-30-х років, або 90-ті роки ХХ ст.

Так, у 1920-30-ті роки на досліджуваній території існували Ботєвський і Коларівський болгарські національні райони³¹, функціонував Преславський педагогічний технікум і мережа національних шкіл³², засоби масової інформації болгарською мовою³³, діяла Преславська болгарська пересувна театральна трупа³⁴ тощо. Проте усі ці інституції були ліквідовані упродовж другої половини 1930-х років³⁵. На початку 90-х років ХХ ст., завдяки сприятливій політиці незалежної України, процес відродження культурних інституцій місцевих болгар відновився.

Серед зовнішніх факторів, як вже було зазначено, важливе місце посідає політика держави щодо етнічних меншин взагалі та відповідної етнічної меншини зокрема. Політика радянської влади стосовно болгар протягом досліджуваного періоду не була однозначною та змінювалася з часом. Спочатку, у 1940-ві роки в СРСР болгар зазнали на собі дискримінацію на державному рівні, як і деякі інші етнічні групи (наприклад, кримські татари, німці). Приводом до цього став факт участі Болгарії у другій світовій війні на боці Німеччини. Найбільш послідовною репресивна політика щодо болгар була у Криму, де вона втілювалася у червні 1944 р. у формі депортації кримських болгар до східних районів СРСР. Болгарське населення Північного Приазов'я не зазнало масової депортації, проте більшість приазовських болгар-чоловіків призовного віку по завершенні німецької окупації була мобілізована не на фронт, а до так званої «трудової армії», що нерідко сприймалося ними як принизлива недовіра з боку держави. Здебільшого їх направляли на будівництво нафтопереробно-

---

³⁰ Ноздріна Л.Ф. Песенный фольклор болгар Приазовья. Мелитополь: Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2014. С. 4-5, 147-151.

³¹ Дихан М. Българските национални райони в Украйна през 1920-1930-те години (Кратък исторически очерк). Одеса: «МАЯК», 2004. С. 44-45

³² Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х – 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 178-179.

³³ Ibid. С. 188-190; Грищенко Ю.В. Болгарська етнічна меншина радянської України 1920-1930-х рр.: соціально-економічне, суспільно-політичне та культурне життя: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. С. 118.

³⁴ Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х – 1930-х рр.... С. 184-186.

³⁵ Ibid. С. 209; Грищенко Ю.В. Болгарська етнічна меншина радянської України 1920-1930-х рр.... С. 172-173.

го заводу до м. Гур'єв (сучасна назва – Атирау) на території Казахської РСР³⁶.

З середини 1950-х років немає підстав говорити про відкриту дискримінацію болгарського населення за етнічною ознакою. Однак загальна державна етнонаціональна політика СРСР по відношенню до неросійських народів була русифікаторською, асиміляційною за своєю сутністю. Особливо це стосувалося етнічних груп, що не були титульними націями національно-адміністративних утворень – союзних республік, автономних республік, автономних областей чи округів. В СРСР було взято курс на творення «радянського народу» як «нової історичної спільності». У прийнятій на XXII з'їзді КПРС у 1962 р. «Третій програмі КПРС» було поставлене завдання «формування майбутньої єдиної загальнолюдської культури комуністичного суспільства»³⁷.

У мовному питанні декларувалося намагання «забезпечити й у подальшому вільний розвиток мов народів СРСР, повну свободу для кожного громадянина СРСР говорити, виховувати й навчати своїх дітей на будь-якій мові, не допускаючи жодних привілеїв, обмежень чи примусу до вживання тих чи інших мов». Водночас ставилася вимога рішучої боротьби проти «проявів та пережитків всякого націоналізму», «тенденцій до національної обмеженості», проти «звичаїв та нравів, що заважають комуністичному будівництву».

На практиці це виливалося у звичайну русифікацію. Задеклароване право навчати дітей рідною мовою не забезпечувалося реальною можливістю. Після згортання політики «коренізації» наприкінці 1930-х років мережа закладів освіти всіх рівнів мовами національних меншин фактично припинила своє існування й у майбутньому не поновлювалася³⁸. Школи у болгарських селах Приазов'я були скрізь російськими, болгарська мова не вивчалася навіть факультативно.

Унаслідок цілеспрямованої політики русифікації протягом 1940-х – 80-х років у Запорізькій області спостерігається поступове зменшення зафіксованого у переписах населення відсотка болгар, що вважали рідною мовою болгарську. Якщо у 1939 р. 89% болгар (33,8 тис. чол.) вказали болгарську мову як рідну, то у 1959 р. цей показник зменшився до 69% (25,3 тис. чол.), а у 1979 – взагалі до 28% (10,4 тис. чол.). На фоні даних 1979 р. несподівано високими виглядають результати 1989 р., згідно з якими з числа 34633 представників болгарського населення Запорізької області рідною мовою назвали болгарську 16629 осіб³⁹, тобто 48%. Це дає нам підставу вважати дані перепису 1979 р. дещо заниженими (саме у цей період спостерігався розпал кампанії русифікації). Але, абстрагуючись від можливих погрішностей результатів радянських переписів, можна констатувати упродовж досліджуваного періоду падіння приблизно вдвічі відсотка болгар Запорізької області, що вважають рідною мову своєї національності.

Негативний вплив справило також нівелювання державою народних звичаїв та

³⁶ Добрев В.Д. Чушмелій. Мелітополь – Велико Тирново, 2009. С. 29; Митков В.В. Голгофа болгар Таврии: анатомия репрессий (1920-е – 1940-е годы). Запорожье: Тандем-У, 2009. С. 131-150, 240-241; Ноздріна Л.Ф. Болгары Приазовья – участники исторических событий XX века. *Матеріали міжнародної наукової конференції «IV Приазовський болгаристичний семінар»*. Мелітополь – Велико Тирново, 2012. С. 96.

³⁷ Програма Коммунистической партии Советского Союза. Москва: Политиздат. 1974. URL: http://leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/III_program_KPSS_files/III_program_KPSS.htm

³⁸ Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація і денационалізація. *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 52.

³⁹ Станчев М.Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ... С. 435.

обрядів як «пережитків минулого». Ця політика не була спрямована лише до національних меншин, але стала додатковим фактором їхньої асиміляції, оскільки в умовах низької інституційної наповненості саме народна звичаєвість була важливою формою ретрансляції етнічності. Для протиставлення народним звичаям та обрядам радянська влада у 1970-80-ті роки почала опікуватися штучним конструюванням так званої «соціалістичної обрядовості». При сільських радах навіть діяли комісії з впровадження радянських свят, традицій та обрядів. Існували подібні комісії й у болгарських селах Приазов'я, що підтверджують архівні документи⁴⁰.

Ще одним важливим для самовідтворення етнічної меншини чинником є підтримання постійного зв'язку з історичною батьківщиною. Однак упродовж досліджуваного періоду для болгар Північного Приазов'я цей зв'язок залишався доволі незначним. Цим болгарська меншина у Приазов'ї різко відрізнялася від болгарської меншини у Бессарабії. Так сталося, що Запорізька область опинилася осторонь масового руху дружби з Народною Республікою Болгарією, яким було охоплено 10 областей України, що мали побратимські зв'язки із відповідними округами в НРБ (у тому числі й Одеська область)⁴¹. У рамках цього співробітництва встановлювалися прямі зв'язки між трудовими колективами міст і сіл, відбувався обмін делегаціями, проходили тижні та місячники болгарської культури тощо. Болгари Приазов'я виявилися фактично відсторонені від цього процесу.

Проте, оскільки Болгарія входила до числа країн соціалістичного табору, ніщо не заважало підтримувати зв'язок з історичною батьківщиною в індивідуальному порядку. Це проявлялося у формі передплати періодичних видань, підтримки зв'язків із родичами у Болгарії (якщо такі були), дружби за листуванням. Можливість передплати болгарських періодичних видань (як і видань інших соціалістичних країн) була передбачена «Статутом зв'язку Союзу РСР»⁴². Ці видання щороку вносилися до каталогів «Союздруку» («Союзпечать»), чим користувалися окремі представники болгарської меншини Приазов'я. Наприклад, у фондах архіву Запорізького наукового товариства імені Якова Новицького зберігається квитанція на річну передплату журналу «Болгарія» на 1971 р. на ім'я жителя с. Преслав Гешева Івана Андрійовича⁴³. А окремі номери болгарських журналів 1960-80-х років можна подеколи зустріти у домівках жителів болгарських сіл Приазов'я. Проте, передплата болгарських періодичних видань не була масовим явищем.

У досліджуваній період існувала практика листування радянських школярів із однолітками з країн соціалістичного табору. Як правило, воно здійснювалося через клуби інтернаціональної дружби (так звані КІДи чи інтерклуби) при школах. Зокрема, такі випадки фіксуються в інтерв'ю респондентів – жителів болгарських сіл Приазов'я⁴⁴. Можливості вільного відвідування Болгарії у ці роки не існувало (виїзд за

⁴⁰ Документи про роботу комісії з впровадження радянських традицій, свят і обрядів (рішення, плани, список) за 1982 р. ДАЗО. Ф. Р-4474. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 2.

⁴¹ Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. Київ: Наукова думка, 1976. С. 273-274.

⁴² Об утверждении устава связи Союза ССР: Постановление Совета Министров СССР от 27.05.1971 г. № 316. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0316400-71/ed19710527/print>

⁴³ Квитанція на річну передплату журналу «Болгарія» на 1971 р. на ім'я жителя с. Преслав Гешева Івана Андрійовича (від 14 жовтня 1970 р.). Архів Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького Ф. 2. О. 1. Спр. 8.5. Ч. 7. Арк. 337.

⁴⁴ Фонограма спогадів Михайличенко (Паскалової) Тетяни Гаврилівни (1963 р.н.), записаних у с. Райнівка Приморського району Запорізької області; Фонограма спогадів Муртузалиєвої (Силаєвої) Любові Петрівни (1954 р.н.), записаних у с. Райнівка Приморського району Запорізької області.

кордон для громадян СРСР був обмежений). Але це могло бути реалізовано через контрольовані туристичні поїздки. Окремі представники болгарської меншини Приазов'я таку можливість використовували⁴⁵.

Міжнаціональні відносини у місцях компактного та дисперсного проживання болгар у Запорізькій області у зазначений період носили у цілому миролюбний характер. Радянська держава здійснювала перманентну профілактику міжнаціональних конфліктів шляхом пропаганди інтернаціоналізму та нівелювання національних розбіжностей. Переважна більшість респондентів з різних болгарських сіл регіону не пригадують конфліктів на національному ґрунті у досліджуваній період⁴⁶.

Отже, етнокультурний розвиток болгарської етнічної меншини у Північному Приазов'ї здійснювався під впливом низки чинників внутрішнього та зовнішнього характеру. На початку досліджуваного періоду загальна чисельність і характер розселення (переважно-компактний) відігравали сприятливу роль в етнокультурному самовідтворенні відповідної етнічної групи. З часом чисельність болгарської меншини у регіоні почала знижуватися, а характер розселення змінився на змішаний компактно-дисперсний, що посилює дію асиміляційних процесів. Вільному етнокультурному розвитку заважала низька інституційна наповненість, яка була штучно викликана державною політикою. Політика держави, вкрай дискримінаційна на початку досліджуваного періоду, з середини 1950-х років змінилася на помірковано-дискримінаційну, що покращило становище болгарської етнічної меншини. Аналогічну дію мав миролюбний характер міжнаціональних відносин. Хоча відвертої заборони на підтримання зв'язків з історичною батьківщиною не існувало, болгар Приазов'я мали у цьому плані обмежені можливості, на відміну від болгар Бессарабського регіону. Це сприяло консервації архаїчних культурних рис, маргіналізації болгарської культури. Сукупна дія усіх цих факторів спричинила загальний вектор етнокультурного розвитку болгарської етнічної меншини у Північному Приазов'ї у напрямку поступової часткової асиміляції.

REFERENCES

- Arbienina, V.L.** (2009). *Etnosotsiologhiia* [Ethnosociology]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Arbienina, V.L.** (2004). *Etnosotsiologhiia. Chastyna 1: Teoretyko-metodychni problemy doslidzhennia etnonatsionalnykh fenomeniv* [Ethnosociology. Vol. 1: Theoretical and Methodological Problems of the Study of Ethno-National Phenomena]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Hryshchenko, Yu.** (2018). *Bolhary v Ukraini 1920-kh – 1930-kh rr.: mizh natsionalnymy proektamy vldy y realiamy zhyttia* [Bulgarians in Ukraine of 1920s – 1930s: Between National Projects of the Power and the Realities of Life]. Kyiv [in Ukrainian].
- Hryshchenko, Yu.V.** (2016). *Bolharska etnichna menshyna radianskoi Ukrainy 1920-1930-kh rr.: sotsialno-ekonomichne, suspilno-politychne ta kulturne zhyttia* [The Bulgarian Ethnic Minority of Soviet Ukraine in 1920-1930s: Socio-economic, Socio-political and Cultural Life] (*Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
- Dihan, M.** (2004). *B"lgarskite nacionalni raiony v Ukraina prez 1920-1930-te godini (Krat"k istoricheski*

⁴⁵ Фонограма спогадів Михайличенко (Паскалової) Тетяни Гаврилівни (1963 р.н.), записаних у с. Райнівка Приморського району Запорізької області; Фонограма спогадів Пачева Івана Івановича (1944 р.н., народився в с. Ботієве, Приазовський р-н, Запорізька область), записаних у м. Мелітополь Запорізької області.

⁴⁶ Усна історія Степової України. Запоріжжя: АА Тандем, 2009. Т. 6. С. 209; Фонограма спогадів Пачева Івана Івановича (1944 р.н., народився в с. Ботієве, Приазовський р-н, Запорізька область), записаних у м. Мелітополь Запорізької області; Фонограма спогадів Стойчева Володимира Георгійовича (1959 р.н., народився у с. Гірсівка, Приазовський р-н, Запорізька область), записаних у м. Мелітополь Запорізької області.

- ocherk)* [The Bulgarian National Areas in Ukraine in 1920s-1930s (brief historical outline)]. Odesa [in Bulgarian].
- Dobrev, V.D.** (2009). *Chushmelii* [Chushmelii]. Melitopol – Veliko Tyrnovo [in Ukrainian].
- Mitkov, V.V.** (2009). *Golgofa bolgar Tavrii: anatomiiia repressiy 1920-1940-e gody* [Calvary of the Bulgarians of Tavria: the Anatomy of Repression (1920-1940s)]. Zaporozhie [in Russian].
- Nozdrina, L.F.** (2012). *Bolgary Priazovia – uchastniki istoricheskikh sobytii XX veka* [The Bulgarians of Priazovie – Participants in the Historical Events of the XX century]. Abstracts of Papers: *IV Pryazovskiy bolharystychnyi seminar* (pp. 90-100). Melitopol – Veliko Tyrnovo [in Russian].
- Nozdrina, L.F.** (2014). *Pesennyi folklor bolgar Priazovia* [Song Folklore of the Bulgarian of Priazovie]. Melitopol [in Russian].
- Poliakova, L.I.** (2000). *Etnosotsialni protsesy na Pivdni Ukrainy u 60-80-kh rr. XX st.* [Ethnosocial processes in Ukraine in the 60-80s of the XX century] (*Candidate's thesis*). Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Poliakova, L.I.** (1998). *Zminy v etnonatsionalnomu skladi naseleння Pivdnia Ukrainy v 60-80-ti roky XX st.* [Changes in the Ethnonational Composition of the Population of Southern Ukraine in the 60-80s of the XX century]. *Pivdenna Ukraina XX stolittia. Zapysky naukovy-doslidnoi laboratorii Pivdennoi Ukrainy ZDU, 1 (4)*, 227-237 [in Ukrainian].
- Roshko, K.** (2016). *Formuvannya suchasnoho skladu naseleння v Zaporizkii oblasti (1959-2001 rr.)* [Formation of Modern Population Composition in Zaporizhzhia Region (1959-2001)]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istoriiia, 2 (1)*, 97-103 [in Ukrainian].
- Riaboshapko, L.I.** (2002). *Pravove stanovyshe natsionalnykh menshyn v Ukraini (1917-2000)* [Legal Status of National Minorities in Ukraine (1917-2000)] (*Doctor's dissertation*). Kharkiv [in Ukrainian].
- Sokhan, P.S.** (1976). *Ocherki istorii ukrainsko-bolgarskikh svyazi* [Essays on the History of Ukrainian-Bulgarian Relations]. Kyiv [in Russian].
- Stanchev, M.G.** (2012). *Bolgarskoe naseleenie Priazovia za poslednie 150 let (statisticheskii obzor)* [The Bulgarian Population of Priazovie in Over the Past 150 years (Statistical Survey)]. Abstracts of Papers: *IV Pryazovskiy bolharystychnyi seminar*. Melitopol – Velyko Tyrnovo [in Russian].
- Tymchenko, S.M.** (1995). *Etnosotsialni protsesy v ukrainskomu seli (60-80-i rr. XX st.)* [Ethnosocial Processes in the Ukrainian Village (60-80s of the XX century)] (*Doctor's dissertation*). Chernivtsi [in Ukrainian].
- Yakubova, L.D.** (1999). *Natsionalno-kulturne zhyttia etnichnykh menshostei Ukrainy (20-30-ti roky): korenizatsiia i denatsionalizatsiia* [National-cultural life of ethnic minorities of Ukraine (20-30 years): nativization and denationalization]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 1*, 41-55 [in Ukrainian].
- Yevtukh, V.B., Troshchynskiy, V.P. & Halushko, K.Yu.** (2003). *Etnosotsiolohiia: terminy ta poniattia* [Ethnosociology: Terms and Concepts]. Kyiv [in Ukrainian].
- Yevtukh, V.B.** (2011). *Etnosotsiolohiia: dovidnyk* [Ethnosociology: Reference Book]. Kyiv [in Ukrainian].

Mariya Pacheva

(Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine)

e-mail: pacheva.mariya.18@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3635-4508>

Factors of Ethnocultural Development of the North Azov Sea Region Bulgarian National Minority in 1943-91

Taking into account the polyethnic nature of Ukrainian society, it is important to study the history of ethnic minorities in Ukraine, among which a meaningful place is occupied by Bulgarian minority. It has several historically formed areas of compact settlement in the South of Ukraine, and this had caused certain peculiar regional features of its ethnocultural development.

In this paper, we aim to identify the factors that influenced the ethnocultural development of Bulgarian ethnic minority during 1943-1991 in one of the areas of its compact settlement – in the North Azov Sea region. The lower chronological limit is the moment of liberation of the region from Nazi invaders and the restoration of Soviet power with its ethnopolitics, and the upper one is the collapse of the Soviet Union, which led to a qualitatively new period in national history.

The influence of a number of internal and external factors on the ethnocultural development of the Bulgarian ethnic minority in the North Azov Sea region is analyzed. Among these factors were the quantitative composition of the ethnic minority, the presence of the institutions that assisted in strengthening ties in its environment, national policy of the state, the possibility of cultural links of the ethnic minority with the core of its ethnic group outside the country of residence (the so-called *historical homeland*), and the status of interethnic relations at the regional and national levels.

At the beginning of the analyzed period, the total number and characteristics of the settlement (mostly compact settlement) played a favorable role in the ethnocultural self-reproduction of the studied ethnic group. Over time, the number of the members of Bulgarian minority in the region began to decline, and the characteristics of the settlement changed to a mixed compactly dispersed, intensifying the assimilation processes.

Free ethnocultural development was impeded by the low institutional fullness of Bulgarian ethnic group in the North Azov Sea region, artificially caused by political influence: Bulgarians in the region lacked national education and media.

State policy, which was highly discriminatory at the beginning of the studied period, changed to moderately discriminatory from the mid-1950s, and that improved the situation of the Bulgarian ethnic minority. The peaceful nature of interethnic relations had a similar effect.

Although there was no direct prohibition on keeping relations with the historical homeland, the Bulgarians of the Azov Sea region had limited opportunities in this regard, unlike the Bulgarians of Bessarabia region. This contributed to the preservation of archaic cultural features, the marginalization of Bulgarian culture.

As the result of the study, it has been found out that the combined effect of the above-mentioned factors caused a general vector of influence on the ethnocultural development of the Bulgarian ethnic minority in the North Azov Sea region towards the gradual partial assimilation.

Keywords: North Azov Sea region, everyday life, social and cultural development, Bulgarian ethnic minority, ethnic processes

УДК 94 (477.46) «1954/1964»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).419](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).419)

УТВОРЕННЯ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ У ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ НОВОУТВОРЕНОЇ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ОДИНИЦІ

Сергій Коротяєв¹, Оксана Спіркіна², Тетяна Чубіна³

¹ Навчально-методичний центр цивільного захисту та безпеки життєдіяльності
Черкаської області (м. Черкаси, Україна)
e-mail: alesh2012@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0976-4694>

^{2,3} Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного
університету цивільного захисту України (м. Черкаси, Україна)

² e-mail: Ksenyasp@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7932-0127>

³ e-mail: chubina@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9383-3604>

Стаття присвячена утворенню Черкаської області та розвитку промисловості в регіоні у 1954-1964 рр. Розкрито причини створення нової адміністративної одиниці та роз'яснено переваги вибору міста Черкаси як обласного центру. Охарактеризовано формування єдиного народногосподарського комплексу області. Показано швидке зростання різних видів промисловості. Відмічено, що закладені підвали хімічної промисловості вказують на економічний розвиток краю у майбутньому. З'ясовано, що перше десятиріччя новоутвореної області дало можливість перетворити Черкащину з аграрно-індустріальної області в індустріально-аграрну.

Ключові слова: область, обласний центр, промисловість, економічний розвиток

Питання становлення та розвитку промисловості у новоутвореній адміністративній одиниці в 1954-1964 рр. та утворення Черкаської області загалом наразі залишається малодослідженою проблемою. Здебільшого науковці вважають цю проблему малозначущою і такою, що не заслуговує на увагу. Таке ставлення змусило авторів ретельно вивчити зазначене питання для висвітлення об'єктивної картини історико-культурних процесів окремого регіону України з урахуванням його специфіки, вивчення тенденцій і регіональних особливостей розвитку.

З утворенням Черкаської області у 1954 р. розпочався процес модернізації всіх складових економіки регіону, який заклав підвалини для розвитку промислових галузей, що спонукало появу нових промислових підприємств Черкащини. Основні віхи й досягнення наймолодшої області УРСР за перші 5 років існування висвітлюються у колективній праці «Черкащина»¹. Ґрунтовною базою для даної праці стало історичне видання «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область»². Для відтворення досліджуваної епохи цікавим є фотоальбом «Черкаси», який наочно ілюструє життя промислового та культурного центру України³.

¹ Черкащина: короткий путівник / Укладачі: Я.М. Данилов, М.Ф. Комарницький, Ф.М. Непийвода, О.А. Червінський. [Київ]: Київське обласне книжково-газетне видавництво, 1960. 170 с.

² Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область: У 26 т. / Гол. ред. кол.: П.Т. Пронько (голова), М.П. Бажан, М.К. Білогрудов та ін.; Академія наук УРСР, Інститут історії. Київ: Українська радянська енциклопедія, 1967-1974. Т. 17: Черкаська область. 1972. 788 с.

³ Черкасы: фотоальбом. Київ: Мистецтво, 1981. 95 с.

У 2000-х рр. вийшли друком посібники з історії Черкащини, з яких почерпнута інформація про економічне життя регіону⁴. Вони містять фактичний матеріал і допомагають вибудувати чітку хронологію⁵. Так, у «Нарисах історії Шевченкового краю»⁶ змістовно показано період утворення області.

У роботі Суховершка Г.В.⁷ на основі статистичних матеріалів, документів органів державної влади, господарських і громадських організацій тощо, фотоілюстрацій розкриваються результати економічного та соціально-культурного розвитку Черкаської області з дня її утворення, аналізується практика управлінської діяльності керівних структур краю, критично осмислюються причини негативних явищ, висловлюються міркування автора щодо їх подолання.

Ювілейний журнал «Черкащина – духовності скарбниця»⁸ хоча і не має наукової чи історичної цінності, але, враховуючи те, що ще не видано ґрунтовної наукової праці з визначеної теми, представляє відповідний інтерес для авторів, так як містить багатий ілюстративний матеріал та інформацію про історію регіону.

Також були використані інші документально-публіцистичні ілюстровані видання⁹, що висвітлюють соціально-економічний і культурний розвиток області.

Враховуючи регіональну спрямованість дослідження, авторами досліджено значну кількість статей з місцевих періодичних видань, що допомогло відтворити атмосферу соціально-економічного життя Черкащини.

7 січня 1954 р. «з метою подальшого вдосконалення адміністративного поділу... забезпечення більш високих темпів розвитку всіх галузей економіки й культури» створено Черкаську область¹⁰. Цю ідею вперше було обговорено 28 грудня 1953 р. на засідання президії ЦК КПУ. Головним і безпосереднім мотивом доцільності її створення стало «розукрупнення Київської області, наближення керівництва і обслуговування віддалених районів»¹¹. Дійсно, Київська область була найбільшою в Україні – займала 41 тис. км². Її протяжність з півночі на південь складала 350 км. Віддаленість окремих районів (Христинівського, Уманського, Звенигородського й ін.) від обласного центру (по залізниці на 200-325 км) ускладнювала керівництво сільським господарством і промисловістю. Тому, згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про утворення у складі Української РСР Черкаської області», вирішено створити Черкаську область з центром у м. Черкаси, включивши до її складу міста Умань та Сміла і 20 найвіддаленіших південних районів Київської області: Бабанський, Вільшанський, Городищенський та інші. Крім того, з Полтавської області передано 6 районів – Гельмязівський, Драбівський, Золотоніський та інші, Златопільський і Кам'янський райони Кіровоградської області, а також Монастири-

⁴ Мельниченко В.М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навч.-метод. посіб. для вчителів та викладачів навч. заклад. усіх типів. Черкаси: Вертикаль, 2006. 232 с.

⁵ Черкаси: 1954-2004 / М.І. Бушин. Черкаси: Вид-во «Черкаський ЦНТЕІ», 2005. 448 с.

⁶ Нариси історії Шевченкового краю. Книга 3. Від початку Великої Вітчизняної війни до сьогодення / Гол. ред. М.І. Бушин. Черкаси: Видавець Гордієнко Є.І., 2015. 618 с.

⁷ Суховершко Г.В. Пора випробувань і надій: Черкаській області – 50 років. 2-ге вид., доповн. Черкаси: Видавець Вовчок О.Ю., 2006. 64 с.

⁸ Черкащина – духовності скарбниця: рекламно-інформаційне видання / укл. А.Ю. Чабан. Черкаси: Бізнес-стиль, 2009. 329 с.

⁹ Наймолодша в Україні: Черкаській області – 60 років: етапи розвитку, люди і події. Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С.Г., 2013. 256 с.

¹⁰ Нариси історії Шевченкового краю... С. 218.

¹¹ Наймолодша в Україні... С. 21.

щенський район Вінницької області¹².

Отже, на час утворення Черкаська область включала 29 районів, 3 міста обласного підпорядкування, 12 міст, 19 селищ міського типу – всього 815 населених пунктів, підпорядкованих 453 міським, селищним і сільським радам. Загальна площа становила 21,1 тис. км². Чисельність населення – 1 млн. 497 тис. осіб, з них переважна більшість проживала у сільській місцевості – 1 млн. 236 тис. (82,6%)¹³.

На засіданні президії ЦК КПУ зазначалося, що пропонувані райони «за своїми економічними, природними і кліматичними умовами є однорідними, з провідною культурою в сільському господарстві – цукровим буряком і наявністю крупної цукрової промисловості»¹⁴. Важливим було те, що з північного сходу на південний захід проходила залізнична магістраль з основними залізничними вузлами – Шевченкове, Христинівка, Цвіткове. Також область зв'язувалася шосейними дорогами із промисловими та культурними центрами України.

Крім того, Черкаси, запропонований обласний центр, знаходився на правому березі Дніпра. У місті нараховувалося 60 тис. мешканців і значний промисловий потенціал: 37 підприємств союзного та республіканського значення, з них значні підприємства харчової промисловості – рафінадний завод, махорочна фабрика, консервний завод та підприємства інших галузей промисловості і транспорту – деревообробний комбінат, завод сільськогосподарського машинобудування, гвоздильний завод, трикотажна фабрика, залізнична станція, пристань промислового значення¹⁵.

Слід зазначити, що на право бути головним містом області претендували Умань і Сміла. Умань мала багаті історико-культурні традиції та 2 вищі навчальні заклади. Однак, при гарному транспортному забезпеченні залізничний зв'язок міста обмежувався тупиковою віткою. Також місто відчувало дефіцит водних ресурсів, що знижувало перспективи його зростання. Для Сміли залізничного вузла було замало. На користь Черкас спрацював такий вагомий чинник, як розташування на перетині транзитних залізничної й автомобільної магістралей і дніпровської транспортної артерії. Це, у поєднанні з рівнинним рельєфом, створювало гарні перспективи для розвитку промисловості і міста загалом.

Населення, в основному, схвально зустріло утворення області. Проте, за словами історика Г.В. Суховершка, частина місцевих керівників з Умані, Жашкова та Монастирища була проти входження їхніх районів до новоствореної області і вони їздили зі скаргами до Києва, але заяви невдоволених не були взяті до уваги¹⁶.

Після утворення області, зміни в її адміністративно-територіальному поділі не припинились. Уже 12 лютого 1954 р., згідно Указу Президії Верховної Ради УРСР, до неї додано Чигиринський район (зі складу Кіровоградської області)¹⁷. «Затримка» з входженням цього району зумовлювалася тим, що у січні Чигиринщина опинилася в епіцентрі заходів з нагоди 300-річчя возз'єднання України з Росією, які в той час гучно і масштабно відзначалися на всесоюзному рівні.

Адміністративно-територіальний устрій Черкаської області у подальшому оп-

¹² Нариси історії Шевченкового краю... С. 219.

¹³ Історія Шевченкового краю 1939-2002 рр.: навч. посіб. з історії Черкащини / Під наук. і заг. ред. М.І. Бушина. Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2003. 233 с.

¹⁴ Наймолодша в Україні... С. 22.

¹⁵ Нариси історії Шевченкового краю... С. 220-221.

¹⁶ Суховершко Г.В. Пора випробувань і надій... С. 9.

¹⁷ Нариси історії Шевченкового краю... С. 221.

тимізувався. Так, у 1959 р. до складу Кіровоградської області, відповідно до Указів Президії Верховної Ради УРСР, було передано смт. Златопіль (з 1959 р. у складі м. Новомиргород) і 19 населених пунктів, ще один населений пункт було передано у 1960 р. До складу Київської області у 1959 р. передано 3, а в 1964 р. – 2 населені пункти. У свою чергу, до складу Черкаської області з Київської у 1960 р. передано 1, у 1963 р. – 1, а у 1971 р. – 5 населених пунктів. У 1963 р. з Кіровоградської області до Черкаської передано 1 населений пункт, а у 1964 р. з Полтавської області – 5 населених пунктів. Змінювалась і кількість районів. Крім того, у 1974 р. у Черкасах введено районний поділ – утворено Соснівський і Придніпровський райони міста. З 1977 р. містом обласного підпорядкування став Канів, а з 1992 р. – Ватутіне і Золотоноша¹⁸.

Перші десять років історії області – найактивніший період у системному формуванні єдиного народногосподарського комплексу. Саме тоді закладалися підвалини високоефективних промислових виробництв, які дали підстави для перетворення Черкащини з аграрно-індустріальної області в індустріально-аграрну¹⁹. Насамперед, мова йшла про забезпечення всіх ділянок виробничої сфери кваліфікованими кадрами масових професій. 17 професійно-технічних училищ²⁰ області одержали додаткову фінансову та матеріально-технічну допомогу, що дозволило збільшити та розширити за напрямками набір слухачів, ввести у навчальні програми нові предмети для підготовки фахівців, здатних освоювати виробничі потужності майбутніх підприємств хімічної, приладобудівної, металообробної, електротехнічної й інших галузей. Цій програмі підпорядковано навчально-виробничу діяльність середніх спеціальних навчальних закладів. На той час їх було 19, у тому числі 9 – сільськогосподарського профілю – Черкаський і Уманський технікуми механізації та електрифікації сільського господарства, Чигиринський – бухгалтерського обліку, Звенигородський – загального землеробства, Золотоніський – ветеринарний та інші. У технікумах навчалось понад 11 тис. майбутніх спеціалістів²¹. Також, в Уманському сільськогосподарському інституті у 1958 р. одержали дипломи вчених агрономів-рільників 42 особи, вчених агрономів-плодоовочівників – 51, а по заочному відділенні – 33 особи агрономів-рільників, 13 – плодоовочівників. Станом на 15 лютого 1958 р. в інституті навчалось 547 студентів, а на заочному відділенні – 1 070²².

Завдяки такому спрямуванню вже у 1962 р. чисельність промислово-виробничого персоналу становила близько 100 тис. осіб, що майже на 30 тис. більше, ніж було у рік утворення області.

У сільські виробничі колективи прийшло 630 агрономів, 540 зоотехніків, 265 ветеринарних спеціалістів, 84 інженери²³. Поліпшився склад керівних кадрів у селі. Якщо у 1953 р. лише 6% голів колгоспів мали вищу і середню сільськогосподарську освіту, то в 1962 р. – 70%²⁴.

Електрифікація вимагала удосконалення підготовки механізаторів. У 1954-

¹⁸ Нариси історії Шевченкового краю... С. 226.

¹⁹ Суховершко Г.В. Пора випробувань... С. 12.

²⁰ Історія Шевченкового краю 1939-2002 рр... С. 100.

²¹ Суховершко Г.В. Пора випробувань... С. 13.

²² Ibidem.

²³ Ibid. С. 13-14.

²⁴ Нариси історії Шевченкового краю... С. 227.

1968 рр. в училищах області підготовлено 53 тис. механізаторів. З 1967 р. у штати колгоспів введено головних інженерів²⁵.

Значна увага надавалася нарощуванню потужностей промисловості будівельних матеріалів. Почали працювати 2 великі заводи, низка полігонів з виготовлення збірного залізобетону, підприємство великопанельного домобудування й інші виробництва цієї галузі. Сюди можна віднести 9 відкритих кар'єрів для видобутку будового каменю, щебеню гравію. Також стала до ладу Юрківська брикетна фабрика у Звенигородському районі.

Особлива увага приділялась забезпеченню господарства електроенергією. У 1958 р. завершено будівництво першої черги Уманської ТЕЦ потужністю 12 тис. кіловат. Введена в експлуатацію Черкаська ТЕЦ. У 1960 р. Юрківська ТЕЦ забезпечувала Звенигородський, Катеринопільський і Шполянський райони області²⁶. Вагомим поповненням енергобалансу Черкащини стало підключення її у 1960 р. до Кременчуцької ГЕС²⁷, хоча через її будівництво було затоплено 36 сіл регіону. Побудовані невеликі ГЕС на річках області – Росі, Ятрані й інших²⁸.

Одночасно з такими позитивними наслідками спорудження Дніпровських ГЕС як екологічно безпечна і дешева електроенергія та регулювання накопичення водних ресурсів для постачання дніпровської води у райони індустріального Подніпров'я і Донбасу та степового Криму, це мало і негативні наслідки. Крім затоплення родючих земель, десятки тисяч людей були відірвані від прабатьківських осель і переселені в інші місця. Людям завдано не лише матеріальних збитків, а й нанесено невиліковні моральні потрясіння. Майбутнє показало, що ці непродумані дії керівництва країни завдали великої шкоди природному середовищу Подніпров'я.

Після створення Кременчуцького водосховища виникла потреба у будівництві моста. Вирішено насипати дамбу, а біля Черкас збудувати міст, під яким могли проходити різнотипні судна. Будівництво завершено в 1961 р. Довжина моста становить 1 174 м. Він складається з двох частин – автомобільної та залізничної; є тротуар для пішоходів. Перед мостом з черкаського боку намита дамба довжиною 0,9 км, із золотоніського – 10,5 км. Отже, у 1960-1961 рр. зведено найдовшу в Україні дамбу з мостом довжиною до 15 км. Це перетворило Черкаси на значний транспортний вузол. У 2009 р. проведено капітальний ремонт автомобільної частини моста, що останній раз ремонтувалася у 1985 р.²⁹

В області гостро стояло питання електрифікації. Будувалися лінії електропередачі та підстанції. Вже у 1955 р. було електрифіковано понад 5 тис. будинків колгоспників³⁰.

Швидко формувався територіально-виробничий комплекс навколо шахтарського міста Ватутіне³¹. Зростав видобуток бурого вугілля в Юрківському буровугільному басейні. Стала до ладу шахта № 4-біс і ще кілька підприємств Ватутінського буровугільного розрізу³². Якщо у 1955 р. видобуток вугілля тут складав

²⁵ Ричко В.В. І край індустріальний // Володарі своєї долі / За заг. ред. О.Л. Стешенка; ред.-упоряд. А.Г. Ярмутьський. Дніпропетровськ: Вид-во «Промінь», 1970. С. 89-94.

²⁶ Історія міст і сіл... С. 217.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Наймолодша в Україні... С. 41.

²⁹ Нариси історії Шевченкового краю... С. 230.

³⁰ Ibidem.

³¹ Історія міст і сіл... С. 118.

³² Суховершко Г.В. Пора випробувань... С. 14.

1,8 млн. т, то у 1958 р. – 2,4 млн. т. Одночасно з шахтним способом наприкінці 1953 р. розпочався відкритий видобуток вугілля транспортно-відвальним мостом, який доставляв гірникам за репараціями з Німеччини. Цей агрегат розробляв вибій висотою 50 м, знімаючи шар ґрунту на ділянці шириною понад 300 м, відсипаючи відвали висотою 65 м з потужністю 2 100 кубометрів за годину. Висота відвального моста складала 82 м, а вага – 8 тис. т³³.

Розвивалося машинобудування. На Черкаському машинобудівному заводі випускали нове устаткування для м'ясокомбінатів, консервних заводів і підприємств громадського харчування³⁴; на Смілянському – устаткування для цукрової промисловості, попит мали ємкості, вкриті емаллю³⁵.

Уманський машинобудівний завод «Уманьферммаш», створений у 1970 р., спеціалізувався на випуску техніки для забезпечення кормовиробництва на тваринницьких фермах. Завод мав масове виробництво і вузьку спеціалізацію. Завод займав передові позиції у своїй галузі. 90% продукції відправлялося у всі республіки СРСР. З 1976 р. і до кінця 1980-х рр. завод збільшив обсяги виробництва у 20 разів. У 1989 р. освоєно випуск запасних частин³⁶. До 1990 р. тваринницькі ферми країни отримали близько 280 тис. кормороздавачів, змішувачів, транспортерів³⁷.

Машинобудівники у Кам'янці освоїли виробництво обладнання для легкої та хімічної промисловості. Насосу НШ-1,8 АЗ Кам'янського машинобудівного заводу першому на Черкащині присвоєно державний Знак якості³⁸. У 1977 р. тут було впроваджено нову технологію виправлення черв'ячних зубошліфувальних кіл³⁹.

Започатковувалося приладобудування. У 1957 р. вступив у дію Уманський завод електровимірювальних приладів «Мегомметр», продукція якого включала понад 20 найменувань приладів (трансформатори, мегомметри тощо) та була якісною і точною⁴⁰. Приладо- і машинобудування стали провідними галузями.

У 1960 р. почав працювати Уманський оптико-механічний завод⁴¹. Якщо у 1961 р. випущено 9 найменувань приладів, то у 1966 р. – 28. З 1963 р. підприємство відправляло продукцію на експорт. У 1964 р. завод почав випускати складний прилад – електричний автоматичний регулятор температури – ЕРА. Це було єдине підприємство в СРСР, що випускало таку продукцію⁴².

З 1962 р. працює черкаський завод «Фотоприлад»⁴³.

Збільшувалися потужності традиційних для Черкащини галузей харчової промисловості. Якщо у 1950 р. цукрові заводи області виробили 289 тис. т цукру, то у 1960 р. 474,2 тис. т⁴⁴. У 1957 р. на Городищенському рафінадному заводі освоєно пресовий спосіб виробництва, що дало змогу щодоби випускати понад план по 300-

³³ Нариси історії Шевченкового краю... С. 230.

³⁴ Календарь трудовых свершений г. Черкассы: годовщине новой Конституции СССР – посвящается. 1978. 63 с.

³⁵ Коломієць Ю.П. На ланах широкополіх // Володарі своєї долі / За заг. ред. О.Л. Стешенка; ред.-упоряд. А.Г. Ярмольський. Дніпропетровськ: Вид-во «Промінь», 1970. С. 95-108.

³⁶ Цифри і факти // Черкаська правда. 1989. 24 вересня.

³⁷ Коваль А.У. Україна незалежна. Літопис міста Умані: монографія. Умань: АЛМІ, 2007. 176 с.

³⁸ Коломієць Ю.П. На ланах... С. 95-108.

³⁹ Захаров Ф. Фундамент економіки // Черкаська правда. 1977. 25 вересня.

⁴⁰ Історія міст і сіл... С. 564.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Теревко Г. Наймолодший в Умані // Черкаська правда. 1967. 18 липня.

⁴³ Наймолодша в Україні... С. 43.

⁴⁴ Суховершко Г.В. Пора випробувань... С. 15.

350 ц цукру⁴⁵. У кінці VIII п'ятирічки на заводі вироблено цукру понад 106,4 тис. т.

Високими темпами розвитку характеризувалася консервна промисловість. У 1958 р. вироблено 69 млн. 534 тис. умовних банок консервів, тоді як в 1953 р. тільки 50,3 тис. На початку 1960-х рр. область давала 7,3% республіканського виробництва цієї продукції⁴⁶. Лише Черкаський консервний комбінат щорічно виготовляв 80 млн. банок овочевих і м'ясних консервів⁴⁷.

Надзвичайно зріс потенціал Черкаського м'ясокомбінату з новозбудованим холодильником на 4 тис. т одночасного зберігання м'яса. Значно розширено птахокомбінати. Збудовано Уманський і Корсунь-Шевченківський маслозаводи потужністю по 50 т переробки молока за зміну кожний⁴⁸. У 1962 р., порівняно з 1953 р., область виробила тваринного масла втричі більше.

У другій половині 1950-х рр. – першій половині 1960-х рр. у Черкасах розпочинається спорудження підприємств хімічної промисловості, яка в майбутньому визначала економічний розвиток краю. Першим потужним підприємством став завод хімічного волокна, будівництво якого розпочалося у 1956 р. Перша черга підприємства стала до ладу в 1961 р., а друга – у 1964 р.⁴⁹

У вересні 1962 р. розпочалося будівництво заводу азотних добрив у Черкасах, а у травні 1963 р. завод азотних добрив і завод іонообмінних смол, що будувався, об'єдналися, і було створено Черкаський хімічний комбінат (нині ВАТ «Азот»)⁵⁰. У грудні 1964 р. на комбінаті введено в дію відділення з виробництва аміачної води потужністю 432 тис. т у рік, а 14 березня 1965 р. здано в експлуатацію першу чергу виробництва аміаку потужністю 108 тис. т щороку й отримано перший аміак. У 1965 р. на підприємстві працювало 950 осіб⁵¹.

У 1963-1967 рр. побудовано шовковий комбінат⁵².

Перше десятиріччя дало позитивні зміни у розвитку транспорту. Із 785 км залізничних колій 130 км освоєно електропоїздами. Смілянський паровозоремонтний завод реконструювали та перейменували у Смілянський електромеханічний завод. Тут освоїли ремонт електромашин для тепловозів і електровозів. Він став головним підприємством Міністерства шляхів сполучення СРСР по ремонту електричних машин для тепловозів (60-70% всесоюзного об'єму ремонтів)⁵³.

Проблемою було транспортне сполучення, особливо з віддаленими від обласного центру районами. У весняне й осіннє бездоріжжя з Черкас до Умані та навколишніх районів можна дістатися лише залізницею або гужовим транспортом. Тому пріоритетним завданням стало будівництво автомобільної дороги з твердим покриттям Черкаси – Умань, яка мала з'єднати обласний центр з правобережними районами. Попри слабку технічну оснащеність шляхових служб (бруківку клали вручну, асфальт варили у чанах тощо) на початку 1960-х рр. Черкаси з'єднано з усіма районами дорогами з твердим покриттям. Протяжність автомобільних шляхів на

⁴⁵ Історія міст і сіл... С. 132-133.

⁴⁶ Суховершко Г.В. Пора випробувань... С. 15.

⁴⁷ Нариси історії Шевченкового краю... С. 231.

⁴⁸ Суховершко Г.В. Пора випробувань... С. 15.

⁴⁹ Нариси історії Шевченкового краю... С. 232.

⁵⁰ Коломієць Ю.П. На ланах... С. 95-108.

⁵¹ Експозиційні фонди музею історії ПАТ «Азот».

⁵² Календарь трудовых свершений... С. 42-46.

⁵³ «Смелянский электромеханический завод»: курс на строительство новых машин // Партнер-Черкаси. 2007. № 9.

території області перевищила 10 тис. км, 1 600 з яких заасфальтовано.

У Черкасах збудовано новий вокзал, що у кілька разів перевищував старий. Тут використано власні залізобетонні конструкції, кераміку, різнокольорову пластику, алюміній, скло та інші матеріали.

Удосконалювалися й інші види транспорту. На дільницях Знам'янка – Шевченко та Цвіткове – Городище пішли перші електропоїзди, на інших – паровози замінені тепловозами. 6 травня 1962 р. у Черкасах вступив у дію річковий порт⁵⁴.

Таким чином, Черкащина послідовно нарощувала обсяги виробництва й реалізації промислової продукції, розширювала її асортимент. Так, у 1958-1965 рр. в області збудовано та введено у дію 25 підприємств і близько 200 окремих цехів⁵⁵. У всіх галузях відбулися корінні структурні зміни. Було створено хімічну й приладобудівну промисловість. Питома вага продукції машинобудування збільшилась майже вдвічі, а хімічної – у сім разів. Область почала у чималих розмірах виробляти хімічне волокно, мінеральні добрива, промислові кислоти, гігроскопічну вату тощо. Щорічно ставали до ладу кілька підприємств.

Отже, у 1954-1965 рр. економіка Черкаської області, а особливо обласного центру, розвивалася швидкими темпами. За 10 років її ефективність удвічі збільшилась, причому 70% цього росту припадає на 1960-ті рр.

Перші десять років в історії області можна вважати найбільш активним періодом у системному формуванні єдиного народногосподарського комплексу. З'ясовано, що саме у зазначений період закладалися міцні підвалини високоефективних промислових виробництв, які дали підстави для перетворення Черкащини з аграрно-індустріальної області в індустріально-аграрну.

REFERENCES

- Bushyn, M.I. et al.** (Eds.) (2003). *Istoriia Shevchenkovoho kraiu 1939-2002 rr.* [History of Shevchenko's Land in 1939-2002]. Cherkasy: «Vidlunnia-Plius» [in Ukrainian].
- Bushyn, M.I. et al.** (Eds.) (2005). *Cherkasy: 1954-2004* [Cherkasy: 1954-2004]. Cherkasy: Vyd-vo «Cherkaskyi TsNTEI» [in Ukrainian].
- Bushyn, M.I. et al.** (Eds.) (2015). *Narysy istorii Shevchenkovoho kraiu. Knyha 3. Vid pochatku Velykoi Vitchyznianoї viiny do sohodennia* [Analytical Reviews on the History of Shevchenko's Land. Book 3. From the beginning of Great Patriotic War to the Present Day]. Cherkasy: Vydavets Hordiienko Ye.I. [in Ukrainian].
- Chaban, A.Yu. et al.** (Eds.) (2009). *Cherkashchyna – dukhovnosti skarbnystia* [Cherkasy Region is Treasury of Spirituality]. Cherkasy: Biznes-styl [in Ukrainian].
- Cherkaska oblast** (Cherkassy region) (1972). In **Pronko, P.T., Bazhan, M.P., Bilohrudov, M.K. et al.** (Eds.), *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR* (T. 17). Kyiv: Ukrainska Radianska entsyklopediia [in Ukrainian].
- Danylov, Ya.M., Komarnytskyi, M.F., Npyivoda, F.M., & Chervinskui, O.A.** (Eds.). (1960). *Cherkashchyna: korotky putivnyk* [Cherkasy region: short guide-book]. Kyiv: Kyivske oblasne knyzhkovo-hazetne vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Kalendar trudovykh svershenii Cherkassy: godovshchine novoi Konstytutsii SSSR posviashchaetsia** (1978). [Calendar of labour achievements of Cherkassy: the anniversary of new Constitution of the USSR is devoted]. Cherkassy [in Russian].
- Kolomiets, Yu.P.** (1970). Na lanakh shyrokopolykh [On the vast fields]. In **Steshenko, O.L. & Yarmulskiy, A.H.** (Eds.). *Volodari svoiei doli* [The Owners of Their Fortune] (pp. 95-108). Dnipropetrovsk: Vyd-vo «Promin» [in Ukrainian].
- Koval, A.U.** (2007). *Ukraina nezalezhna. Litopys mista Umani* [Ukraine is independent. Chronicles of the Town of Uman]. Uman: ALMI [in Ukrainian].

⁵⁴ Нариси історії Шевченкового краю... С. 233.

⁵⁵ Суховершко Г.В. Пора випробувань... С. 29.

- Melnychenko, V.M.** (2006). *Moia Cherkashchyna (istoriia ridnoho kraiu vid naidavnishykh chasiv do suchasnosti)* [My Cherkasy region (history of the native land from the earliest times to the present time)]. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
- Naimolodsha v Ukraini: Cherkaskiy oblast – 60 rokiv: etapy rozvytku, liudy i podii** (2013). [The youngest in Ukraine: Cherkasy region is 60: stages of development, people and events]. Cherkasy [in Ukrainian].
- Rychko, V.V.** (1970). «I krai industrialnyi» [«And the land is industrial»]. In **Steshenko, O.L. & Yarmulskyi, A.H.** (Eds.), *Volodari svoiei doli* [The owners of their fortune] (pp.89-94). Dnipropetrovsk: Vyd-vo «Promin» [in Ukrainian].
- «Smelianskii elektromekhanicheskii zavod»: kurs na stroitelstvo novykh mashin [Smila electromechanical plant: way to designing new machines]. (2007, № 9). *Partner-Cherkasy* [in Russian].
- Sukhovershko, H.V.** (2006). *Pora vyprobuvan i nadii: Cherkaskii oblasti – 50 rokiv* [Time of tests and hopes: Cherkasy region is 50]. Cherkasy: vydavets Vovchok O.Yu. [in Ukrainian].
- Terevko, H.** (1967, July 18). Naimolodshyi v Umani [The youngest one in Uman] *Cherkaska pravda* [in Ukrainian].
- Zakharov, F.** (1977, September 25). Fundament ekonomiky [The foundation of economics]. *Cherkaska pravda* [in Ukrainian].

Serhii Korotiaiev

[Educational and Methodological Centre of Civil Protection and Life Safety of Cherkasy Region, Cherkasy, Ukraine]

e-mail: alesh2012@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0976-4694>

Oksana Spirkina

[Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine, Cherkasy, Ukraine]

e-mail: Ksenyasp@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7932-0127>

Tetiana Chubina

[Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine, Cherkasy, Ukraine]

e-mail: chubina@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9383-3604>

Formation of Cherkasy Oblast and Development of Industry in the First Decade of the Newly Formed Administrative Unit

The reasons for the formation of Cherkasy Oblast (Region) are analyzed and the advantages of choosing the town of Cherkasy as an oblast center over such towns as Smila and Uman are explained. The plain relief of the town and its location at the intersection of transit railways, motor roads, and the Dnipro transport artery are taken into account.

The formation of a single national economic complex of the oblast in the first decade of its creation is described. Attention is paid to the activities of educational institutions in the region which provided all areas of the production sector with qualified personnel of mass professions.

The formation and rapid growth of various types of industry in the newly formed administrative unit, namely food, canning, etc. are shown. Instrument-making and mechanical engineering became the leading industries in the oblast. It is mentioned that the laid firm foundation for the chemical industry determined the economic development of the region in the future.

Particular attention is paid to the formation of the territorial production complex around

the mining town of Vatutine, where open-pit coal mining took place with the help of transport and dumping bridge.

The notice is taken to the fact that despite the so-called *advantages* of the Kremenchuk Reservoir, its creation had irreparable consequences for both the environment and people. After its creation, it became necessary to build a dam with a bridge to connect Cherkasy with the left bank of the region.

It is noted that one of the problems of the young oblast was transport communication, especially with raions (districts) far from the oblast center. This issue was resolved in the early 1960s when Cherkasy was connected to all raions with hard surface roads. In addition, a new bus station and river port were built in the oblast center.

It is found out that the first decade of the newly formed oblast made it possible to transform Cherkasy region from an agrarian and industrial oblast into an industrial and agrarian one.

Keywords: oblast, oblast center, industry, economic development

Надійшла до редакції / Received: 20.04.2020

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2020

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК [94 : 351.752.2] (=113=16) «09/10»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).420](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).420)

СКАНДИНАВСЬКІ ТА СЛОВ'ЯНСЬКІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ АСАМБЛЕЇ ЯК РАННЬОДЕРЖАВНІ ІНСТИТУТИ

Назар Різун

Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)

e-mail: nrizun1991@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2878-2652>

У статті досліджено скандинавські та слов'янські середньовічні асамблеї, а саме проаналізовано їхню діяльність, простежено еволюцію упродовж X-XI ст. Задля цього висвітлено функціонування зібрань у західному Помор'ї, Норвегії, Швеції та на о. Готланд, окреслено особливості місцевого суспільного устрою та ранньодержавних інститутів, таких як правителі, вожді різного рангу, дружини та культові центри. З'ясовано головні функції середньовічних скандинавських і слов'янських асамблей – репрезентативну та інтеграційну.

Ключові слова: скандинави, слов'яни, асамблеї, ранньодержавні інститути

Компаративні студії з минулого середньовічних германців і слов'ян мають багату історію. Однак лише віднедавна медієвісти цілеспрямовано зіставляють політичні, суспільні, релігійні й інші процеси, які відбувались у північно-східній Європі¹. Раніше науковці порівнювали германців, що населяли колишні території Римської імперії, та західних і східних слов'ян. Дослідники проводили паралелі між суспільствами франків, бургундів, алеманів, лютичів, ободритів, ранів². Утім, як зазначає Б. Флоря, Русь, Польща, Чехія та Угорщина своїм укладом суттєво відрізнялися від західно-європейських теренів. На його думку, історія східної Європи має значно більше спільного з минулим Скандинавії. Землі скандинавів і слов'ян (Норвегія, Швеція, Русь тощо) пізно стали частиною християнського світу (X-XI ст.) і майже не зазнали впливу греко-римської цивілізації³.

¹ Див.: Войтович Л.В. Дискусія про ранню державу // Княжа доба: історія і культура / Відп. ред. В. Александрович. 2011. № 4. С. 7-16; Мельникова Е.А. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды / Под ред. Г.В. Глазыриной, Т.Н. Джаксон. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2011. С. 15-34, 73-100.

² Див.: Modzelewski K. Barbarzyńska Europa. Warszawa: Iskry, 2004. S. 12; Modzelewski K. Wiek i banicja. Z porównawczych studiów nad ustrojem plemiennym Germanów i Słowian // Nauka. 2005. № 4. S. 41-49.

³ Флоря Б.Н. Норвегия и Древняя Русь в эпоху Раннего Средневековья // Средневековая Русь. 2016. № 12. С. 7.

Суспільний і політичний устрій регіону вирізнявся «демократичністю», що її головним виявом були тінги і віча⁴, на яких обговорювали винятково значущі для громади питання. Відомостей про зібрання західних і східних слов'ян, у порівнянні з інформацією про германські аналоги, зовсім небагато. Більшість повідомлень про віча стосується руських міст. Переважно це згадки про пізні асамблеї, які, стверджує Б. Флоря, найбільше відрізняли Русь від решти держав регіону⁵. Така ситуація спонукає звернути увагу на Помор'я. Місцеві зібрання відображають ранішу стадію суспільного розвитку слов'ян і краще надаються до зіставлення зі скандинавськими відповідниками.

Порівняльне дослідження відкриває нові можливості, але й ускладнює поставлене завдання. Такий підхід вимагає пояснення регіональних особливостей. У центрі уваги перебувають ранньосередньовічні держави скандинавів і слов'ян. У Норвегії та Швеції державотворення відбувалось у декілька етапів, унаслідок яких виникли порівняно централізовані християнські монархії. Спершу вони ще не мали розвинутого державного апарату. Згодом ранні держави стали феодалними, ними вже керували володарі з майже необмеженою владою та служилі люди.

Територіально-політичні утворення лютичів, ободритів і ранів пішли іншим шляхом, а саме уникнули посилення центру. Вони спиралися на владу зібрань, язичницьких культових центрів і місцевих еліт. Поморським слов'янам вдалося стати вагомою політичною силою регіону, але цей успіх був короткотерміновий. З часом їхні держави втратили незалежність і були підпорядковані сусідами, які на той момент уже прийняли християнство⁶.

В Ісландії була ще інша ситуація: там «демократичний» устрій проявився найбільш яскраво, а середньовічна держава так і не виникла, натомість утворилася децентралізована система влади⁷.

Отже, зазначені процеси мали дещо різноспрямований характер у Норвегії, Швеції та західному Помор'ї. Попри це, тінги і віча усюди відігравали істотну роль у житті невеликих громад і більших територіально-політичних утворень. Було б помилкою вважати, що перелічені особливості скандинавських і слов'янських суспільств указують лише на різні етапи розвитку. Натомість вони також свідчать про відмінності в еволюції. Правильніше задіяти структурний аналіз при дослідженні кожного регіону⁸, водночас провести найбільш очевидні паралелі, визначити подібні та відмінні риси. Еволюційна модель розвитку середньовічних чи будь-яких інших суспільств

⁴ У скандинавських сагах асамблеї позначає давньоскандинавський іменник *þing*, у руських літописах – церковнослов'янська лексема *вѣче*, а в латиномовних хроніках і житіях, які висвітлюють зібрання полабських слов'ян, – слова *placitum* і *colloquium*. Незважаючи на це, західнослов'янські збори прийнято називати вічами (Boroń P. «Universa populi multido». Problem uczestnictwa w słowiańskich wiecach plemiennych // Średniowiecze polskie i powszechnie / Red. I. Panic. 1999. № 1. S. 11-12). «Слово *þing*, тобто, тінг існує в усіх германських мовах і позначає зібрання в певному місці в певний час» (Iversen F. Concilium and Pagus – Revisiting the Early Germanic Thing System of Northern Europe // Debating the Thing in the North: The Assembly Project I. Journal of the North Atlantic / Ed. by A. Sanmark, F. Iversen, N. Mehler, S. Semple. 2013. № 5. P. 5).

⁵ Флоря Б.Н. Норвегия и Древняя Русь. С. 26.

⁶ Urbańczyk P. Polabian Slavs and processes of political consolidation // Archaeologia Polona. 2015. № 48. P. 253-254.

⁷ Ibid. P. 249.

⁸ Comments on Inger Storli: 'Court Sites of Arctic Norway: Remains of Thing Sites and Representations of Political Consolidation Processes in the Northern Germanic World during the First Millennium AD?' / Brink S. et al. // Norwegian Archaeological Review. 2011. № 44 (1). P. 103.

може бути корисною, але потрібно враховувати значущі регіональні особливості⁹.

Лише тоді можна зобразити перетворення північно-східної Європи як один процес, а також здійснити порівняння суспільно-політичного розвитку скандинавів і слов'ян. Еволюція Норвегії, Швеції та Помор'я відбувалась у подібний спосіб і пройшла через декілька майже синхронних етапів. Незважаючи на це, зіставлення має враховувати особливості їхніх суспільних ладів, а відповідно – зібрань¹⁰.

У порівняльному дослідженні германців і слов'ян К. Модзелевський використав джерела з I-XIII ст., зокрема, правові тексти франків, бургундів, алеманів (*leges barbarorum*), *Германію (Germaniae)* Тацита¹¹. Висновки медієвіста про функції зібрань мають наукову цінність і можуть бути використані у подальших розвідках у цій царині. Утім, юридичні пам'ятки континентальних германців зазнали впливу римської правової традиції, а повідомлення Тацита походить з I ст., тобто з цілком іншої епохи. Натомість скандинавський матеріал ближчий у часі та відображає подібніші суспільні реалії. К. Модзелевський зрідка використовує повідомлення про Швецію та Ісландію, але відводить їм другорядну роль і не аналізує систематично¹². З огляду на типологічну та хронологічну близькість саме порівняння скандинавів і слов'ян є найбільш виправданим і доречним.

Племена лютичів, ободритів і ранів, що населяли західне Помор'я, з усіх боків були оточені християнськими державами, серед яких монархії Каролінгів (згодом Оттонів) і П'ястів, королівство Данія. Федерація лютичів складалася з редарів, долежан, черезпенян та інших племен і була розташована найдалі на південь, а тому не мала виходу до Балтійського моря. Натомість ободрити перебували на узбережжі, а рани – на о. Рюген¹³. Усі ці племена вели жваву морську торгівлю зі скандинавськими сусідами, які проживали на іншому боці Балтійського моря. Крім того, їхні знатні роди контактували з норвезькими та шведськими династіями.

В історіографії тривають дискусії про суспільний устрій скандинавів і слов'ян. К. Цернак стверджував, що у ранів однакову владу мали асамблеї, князі та жерці. Р. Зароф не погодився з цією тезою. На його думку, основні повноваження у цих племен належали представникам релігійного культу¹⁴. Натомість суспільством ободритів керував правитель, а лютичі були підпорядковані вічам. Р. Зароф також зазначає, що «наприкінці VIII ст. та, ймовірно, раніше ободритами керували спадкові правителі. Цілоком можна припустити, що їх обрання вирішувало чи приймало віче, однак його вибір мав бути обмежений представниками визнаного керівного роду»¹⁵. Подібні дискусії тривають про суспільства, що існували у ранньосередньовічній Норвегії та Швеції¹⁶. Ці схематичні конструкції слугують основою для зіставлення Скандинавії та Помор'я.

Кожне зібрання функціонувало у межах конкретного устрою, еволюціонувало разом із тією чи іншою середньовічною державою. Становище асамблей залежало від повноважень правителя та різних суспільних станів. К. Модзелевський стверджує, що у племінній федерації лютичів не було князя, натомість влада належала військовим вождям, «але ключову роль у їхній політичній системі відігравали інституції

⁹ Ibid. P. 106.

¹⁰ Ibid. P. 107.

¹¹ Modzelewski K. *Barbarzyńska Europa*. S. 365, 368, 405.

¹² Ibid. S. 370, 391, 400.

¹³ Zaroff R. *Study in Socio-political History of the Obodrites* // *Collegium Medievale*. 2003. № 16. P. 13.

¹⁴ Zaroff R. *Politics and Priests in a Pagan Slavic Principality* // *Collegium Medievale*. 2007. № 20. P. 20.

¹⁵ Zaroff R. *Study in Socio-political History of the Obodrites*. P. 21.

¹⁶ Див.: Comments on Inger Storli / Brink S. et al. P. 89-117.

язичницького культу»¹⁷. Дослідник порівняв асамблеї германців і слов'ян, дійшов висновку про взаємозв'язок віча та культу, відповідно – про подібність їхніх функцій¹⁸.

Ранні держави скандинавів і слов'ян не мали розвиненого апарату примусу, здебільшого його роль виконувала дружина. Так, Л. Войтович стверджує, що «появу і розвиток погостів (хусебю) як певну противагу старим племінним центрам союзів (тунам), а також виділення княжих резиденцій, окремо від міжплемінних центрів суперсоюзів (віків), можна розглядати як формування ранньодержавних інститутів *дружинної держави*»¹⁹. На його думку, так відбувалася «боротьба за підміну функцій виборних органів віча (тінгів) княжими міністеріалами (службовцями)»²⁰.

Тривалий час історики вважали загальноприйнятим протиставлення віче – князь. Це стосується досліджень руських міських зборів і зібрань поморських слов'ян. Найбільш яскравим прикладом такого підходу є класична праця В. Сергієвича *Вече и князь* (1867)²¹. Але вказане розуміння ранньосередньовічного суспільства непереконливе. Зокрема, П. Боронь у монографії *Słowiańskie wiece plemienne* (1999) назвав цей підхід анахронізмом²². Насправді ж взаємовідносини зібрань і правителів були складнішими та не такими конфронтаційними.

Асамблеї були місцем обговорення важливих суспільних і політичних питань, часто виконували законодавчу та судову функції²³. Їхня діяльність була різноплановою, залежала від конкретної ситуації. Тінгам і вічам належали не лише формальні повноваження, вони також давали змогу правителям і знаті боротися за владу, допомагали їй легітимізувати й утримати²⁴. У цьому аспекті зібрання були ранньодержавними інститутами, які не мали чітко встановлених меж, хоча їхні повноваження були частково унормовані на рівні звичаєвого права.

Тінги і віча виконували чимало функцій, а передусім регулювали суспільно-політичну сферу життя скандинавів і слов'ян²⁵. Але цю роль відігравали й інші ранньодержавні інститути, а саме правителі (конунги та князі), їхні дружини, решта знаті. Тому, щоб зрозуміти якими були функції зібрань потрібно, зокрема, визначити особливості їхніх повноважень у порівнянні з іншими елементами владних систем. Адже діяльність і одних, і других значною мірою накладалася, тобто, роль усіх ранньодержавних інститутів була доволі подібною.

У Норвегії кожен конунг, який мав значну військову підтримку, намагався встановити владу над країною. Переважно це призводило до протистояння між двома чи кількома претендентами. Потрібно було також перемогти опозицію, яка утримувала владу на локальному або регіональному рівні. Так, норвезький правитель Гаральд

¹⁷ Modzelewski K. *Barbarzyńska Europa*. S. 353-354.

¹⁸ *Ibid.* S. 401.

¹⁹ Войтович Л.В. Дискусія про ранню державу. С. 9.

²⁰ Там само. С. 10.

²¹ Сергеевич В.И. *Русские юридические древности*. Т. 2: *Вече и князь; Советники князя*. 3-е изд., с переменеми и доп. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1908.

²² Boroń P. *Słowiańskie wiece plemienne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1999. S. 122.

²³ Sturluson S. *Heimskringla. Nórregs Konunga Sögur*. København: G.E.C. Gads Forlag, 1911. P. 49-50, 56.

²⁴ *Ibid.* P. 49, 70.

²⁵ Учені стверджують не лише соціальний, а й економічний вимір асамблеї. Ідеться, зокрема, про торгівлю, наприклад, звичай обмінювати коней. Тінги не просто виконували цю роль, вони по суті були ринками (Loftsgarden K., Ramstad M., Stylegar F.-A. *The Skeid and Other Assemblies in the Norwegian 'Mountain Land' // Viking-Age Transformations. Trade, Craft and Resources in Western Scandinavia* / Ed. by Z. Glørstad, K. Loftsgarden. London: Routledge, 2017. P. 232, 235, 238).

Прекрасноволосий (872-930) і шведський володар Ейрік, син Еймунда, боролися за Норвегію, зокрема, за такі області як Вормланд, Західний Гаутланд, Раумарікі, Вест-фольд і Вінгульмерк. Задля цього кожен із них здобув підтримку місцевої знаті, встановив своїх людей (ярлів), підкорив бондів (землевласників), разом із дружинами відвідував вейцли (збирав податки)²⁶.

Тінги давали змогу володарям контактувати із зазначеними суспільними верствами. Конунги визнавали повноваження зібрань і дотримувалися їхніх правил. Водночас вони намагалися взяти кожную асамблею під контроль, тому домовлялися з місцевою елітою та вождями, здобували підтримку бондів, рідше – підкорювали їх силою. Усе це відбувалося на тінгах або, принаймні, там найчастіше затверджували результати попередніх домовленостей.

Наведені відомості засвідчують, що не варто різко протиставляти тінги (віча) і конунгів (князів). Взаємодія цих інститутів була значно складнішою, лише зрідка переходила у відкрите протистояння. Це, зокрема, проявилось у тому, що правителі не заперечували легітимності тінгів, а навпаки намагалися використати їхні повноваження на власну користь. Так само діяли місцеві громади, коли відстоювали свої інтереси, які, зрештою, не завжди відрізнялися від бажань володарів.

На ще одному зібранні, яке відбулося в області Фольд, Гаральд судив його учасників, а саме звинуватив у зраді. Частина заперечила звинувачення, інші – заплатили конунгу, а треті – були покарані²⁷. Правитель використав тінг, щоб захистити власні інтереси і щоб утвердити та розширити владні повноваження. Ще одну асамблею Гаральд також зібрав для покарання опозиції. Він прогнав Грольва з Норвегії за нищення худоби²⁸. Як і попередній епізод, ця ситуація демонструє, що правитель використав зібрання собі на користь. Оповідь висвітлює покарання у вигляді вигнання правопорушника. Тінг був підходящим для цього місцем, адже репрезентував цілу громаду, тому й вирішував хто міг до неї належати.

Гакон Добрий (934-961), щоб стати правителем Норвегії, здобув підтримку ярла Сігурда (місцевого вождя), пообіцявши йому щедри земельні володіння. Після цього майбутній володар зібрав тінг у Трондхеймі. На зборах Сігурд виголосив промову на підтримку Гакона, який також виступив, завдяки чому отримав підтримку більшості бондів. Згодом він зібрав дружину й об'їхав цілу Норвегію²⁹. Наступні тінги відбулися в Упланді та затвердили його владні повноваження³⁰. Таким чином, конунги бажали контролювати зібрання, проте спиралися на їх легітимаційну функцію. Відповідно, такі взаємовідносини асамблей і правителів указують на перехідний етап у розвитку Норвезької держави.

Скандинавські тінги виконували насамперед репрезентативну функцію, представляли визначену групу людей. Як зазначає Ф. Іверсен, норвезькі ферми гусебу (*huseby*) також були пов'язані з невеликими громадами³¹. Ці місця для збору податків перебували під контролем конунга, тобто центральної влади, але як і тінги вони знаходилися на місцевому рівні. Отже, на початковому етапі утворення ранньосере-

²⁶ Sturluson, S. Op. cit. P. 49.

²⁷ Ibid. P. 49-50.

²⁸ Ibid. P. 56.

²⁹ Ibid. P. 70.

³⁰ Ibid. P. 71.

³¹ Iversen F. Huseby and the Scandinavian taxation model // Husebyer – status quo, open questions and perspectives / Ed. by L.E. Christensen, T. Lemm, A. Pedersen. Copenhagen: University Press of Southern Denmark, 2016. P. 136.

дньовічних держав більшість інститутів знаходилась у безпосередній близькості до невеликих спільнот. На думку Ф. Іверсена, «локальний зв'язок був зруйнований, коли замки перейняли функцію ферм гусебю»³². Одним із наслідків цієї еволюції стало чіткіше розділення повноважень різних інститутів. Якщо спершу між ними відбувалася боротьба за вплив, то з утвердженням замків, кожен з яких контролював значну територію, централізація завершилася.

Існували також тінги вищого рівня, наприклад, всезагальне зібрання Швеції в Упсалі, яке репрезентувало цілу країну³³. Тому лише невелика частина людей брала участь у цій асамблеї. Натомість зібрання в Аспа Льот (Рьоно, Швеція), стверджують А. Санмарк і С. Семпл, «надавало правителям доступ до мешканців області»³⁴. Тінги відбувались у цьому місці упродовж багатьох століть, а з утвердженням християнства його реорганізували, щоб забезпечити виконання різноманітних управлінських функцій, а також щоб збільшити його видимість і доступність³⁵. З цією метою часто створювали нові місця зібрань. Еволюція асамблей, яку відображають археологічні відомості, майже завжди була наслідком ініціативи правителів. Вищий прошарок суспільства долучився до розвитку системи тінгів: представники цієї верстви вибирали нові місця зборів³⁶.

Найважливішим зібранням о. Готланд, який належав до Швеції, був Гутналтінг (*Gutnalþing*)³⁷. Окрім нього, відбувались тінги третини (*briþungs þing*)³⁸, половини третини (*siettungs þing*) і сотні (*hundaris þing*)³⁹. На них проводили релігійні церемонії, зокрема жертвоприношення⁴⁰, оголошували про збір податків⁴¹. Дослідники стверджують, що зібрання готландерів перебували під контролем громад, тому мали більше влади, ніж аристократія та священики⁴². Натомість у руян найважливіші повноваження належали жерцям⁴³. Тінги і віча не мали чітко визначених функцій, адже вони залежали від особливостей суспільного устрою.

У *Діянні данів* (*Gesta Danorum*) (1208-1219)⁴⁴ Саксон Граматик описав асамблею руян, на якій вони вирішували питання військової допомоги Данії. Посланець данського правителя Абсалон мав переконати місцевих жителів та їхнього володаря Тес-

³² Ibid.

³³ Sturluson S. Op. cit. P. 71.

³⁴ Sanmark A., Semple S. Places of Assembly: New Discoveries in Sweden and England // *Fornvännen. Journal Swedish Antiquarian Research*. 2008. № 103 (4). P. 251.

³⁵ Ibid. P. 256.

³⁶ Myrberg N. An Island in the Middle of an Island. On Cult, Laws and Authority in Viking Age Gotland // *From Ephesos to Dalecarlia. Reflections on Body, Space and Time in Medieval and Early Modern Europe*. Stockholm: The Museum of National Antiquities, 2009. P. 115.

³⁷ Guta Saga. The History of the Gotlanders. Viking Society for Northern Research Text Series. Vol. 12 / Ed. by Ch. Peel, general eds. A. Faulkes, R. Perkins. London: Viking Society for Northern Research, 1999. P. XXIV.

³⁸ Ibid. P. 22.

³⁹ Ibid. P. 29.

⁴⁰ Ibid. P. 5.

⁴¹ Ймовірно, аристократія була цілком відсутня на о. Готланд (Guta Saga. The History of the Gotlanders... P. 7).

⁴² Guta Lag. The Law of the Gotlanders. Viking society for northern text series. Vol. 19 / Trans. and ed. By Ch. Peel, general eds. A. Finlay, C. Phelpstead. London: Viking Society for Northern Research, 2009. P. XXVI.

⁴³ Zaroff R. Politics and Priests in a Pagan Slavic Principality. P. 20.

⁴⁴ Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. The History of the Danes. Vol. 1 / Ed. by K.-F. Jensen, trans. by P. Fisher. Oxford: Oxford University Press, 2015. P. XXXIV.

лава приєднатися до боротьби проти слов'ян зі сходу (*orientalium Sclauorum*). Відповідним для цього місцем було всезагальне віче о. Рюген, під час якого вдалося домовитися про військовий союз. На зібранні також відбувся злочин (крадіжка коня Абсалона) і колективний суд над злодієм (місцевим мешканцем). В описі цієї події прикметною є фраза *publico rubore* – публічний сором⁴⁵, що вказує на вагомість думки цілої місцевої громади. Колектив сам утвердив судові рішення і сам же його виконав. Насамперед слов'янські асамблеї репрезентували спільноту, були виявом її політичної та судової влади.

На думку П. Бороня, «головною особливістю слов'янських віч є їх чисельний і загальний характер»⁴⁶. Можна цілком погодитися з таким судженням, а також виокремити яскравий колективізм зібрань. Ця ознака слов'янських асамблей найбільше відрізняла їх від решти ранньодержавних інститутів⁴⁷. Адже саме на вічах вирішальну роль відігравала громада, у присутності якої відбувалося покарання з допомогою публічного осуду. Колективність у прийнятті рішень і публічність зібрань указують на їх безпосередній взаємозв'язок із місцевими мешканцями. Ці ж ознаки віча засвідчують *Хроніка Тіммара Мерзебурзького (Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon)*⁴⁸ і *Слов'янська хроніка Гельмольда (Helmoldi Presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum)*⁴⁹. Обидва джерела висвітлюють судову діяльність зібрань, участь в якій брали місцеві громади.

У ранньодержавних інститутів скандинавів і слов'ян, а зокрема, у зібрань, був доволі широкий набір повноважень. Учені стверджують, що асамблеї «могли функціонувати як центри комунікації чи багатофункціональні місця зібрань, важливі інституції для підтримання та посилення соціальних зв'язків»⁵⁰. Попри те, що діяльність тінгу і віча була різноплановою, можна визначити їх найважливіші завдання.

Основними функціями скандинавських і слов'янських асамблей слід вважати репрезентативну та інтеграційну. Тінги і віча давали змогу мешканцям певної території висловити свою думку, відстоювати її, тобто, пропагувати інтереси більшого чи меншого політичного утворення. Зібрання скандинавів і слов'ян були найяскравішим проявом їх архаїчних укладів, у яких носієм влади був цілий соціум. Згодом окреслені суспільства занепали, але тінги і віча не зникли з політичної арени, а були реорганізовані в інтересах еліт і правителів. У такий спосіб асамблеї стали важливою опорою новосформованої центральної влади. Зібрання також спонукали до об'єднання у колектив, сприяли появі спільнот, а відповідно – локальної і регіональної інтеграції. Решта їхньої діяльності була другорядною. Цим тінги і віча найбільше відрізнялися від інших ранньодержавних інститутів.

⁴⁵ Saxo Grammaticus. *Gesta Danorum. The History of the Danes. Vol. 2.* / Ed. by K.-F. Jensen, trans. by P. Fisher. Oxford: Oxford University Press, 2015. P. 1228.

⁴⁶ Ворої П. «Universa populi multido». S. 11.

⁴⁷ Колективний характер правової системи ранньосередньовічної Норвегії та судову функцію тінгів висвітлює стаття: Sanmark A. *The communal nature of the judicial systems in early medieval Norway // Collegium Medievale. 2006. № 19. P. 31-64.*

⁴⁸ Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon / Ed. by Ioh. M. Lappenbergh // Monumentis Germaniae Historicis Recusi. *Scriptores Rerum Germanicarum in Usum Scholarum. Vol. 54. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1889. S. 148.*

⁴⁹ Helmoldi Presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum. *Editio Tertia* / Ed. by Ioh. M. Lappenbergh // Monumentis Germaniae Historicis Recusi. *Scriptores Rerum Germanicarum in Usum Scholarum. Vol. 32. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1937. S. 159.*

⁵⁰ Loftsgarden K., Ramstad M., Stylegar F.-A. *The Skeid and Other Assemblies. P. 249.*

REFERENCES

- Boroń, P.** (1999). *Słowiańskie wiece plemienne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego [in Polish].
- Boroń, P.** (1999). «Universa populi multido». Problem uczestnictwa w słowiańskich wiecach plemiennych. *Średniowiecze polskie i powszechne*, 1, 9-21 [in Polish].
- Brink, S., Grimm, O., Iversen, F., Hobæk, H., Ødegaard, M., Näsman, U., Sanmark, A., Urbańczyk, P., Vésteinsson, O. & Storli, I.** (2011). Court Sites of Arctic Norway: Remains of Thing Sites and Representations of Political Consolidation Processes in the Northern Germanic World during the First Millennium AD? *Norwegian Archaeological Review*, 44 (1), 89-117.
- Floria, B.N.** (2016). Norvegiia i Drevniaia Rus v epokhu Rannego Srednevekovia [Norway and Rus' in the Early Middle Ages]. *Srednevekovaia Rus*, 12, 7-26 [in Russian].
- Iversen, F.** (2013). Concilium and Pagus – Revisiting the Early Germanic Thing System of Northern Europe. *Debating the Thing in the North: The Assembly Project I. Journal of the North Atlantic*, 5, 5-17.
- Iversen, F.** (2016). Huseby and the Scandinavian taxation model. In **Christensen, L.E., Lemm, T., Pedersen, A. (Eds.)**. *Husebyer – status quo, open questions and perspectives*. Copenhagen: University Press of Southern Denmark, 121-138.
- Jensen, K.-F. (Ed.)** (2015). *Saxo Grammaticus. Gesta Danorum. The History of the Danes*. Vol. 1-2. Oxford: Oxford University Press.
- Lappenbergh, Ioh.M. (Ed.)**. (1889). *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.
- Lappenbergh, Ioh.M. (Ed.)**. (1937). *Helmoldi Presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum*. Editio Tertia. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.
- Loftsgarden, K., Ramstad, M., Stylegar, F.-A.** (2017). The Skeid and Other Assemblies in the Norwegian 'Mountain Land'. In **Glørstad, Z., Loftsgarden, K. (Eds.)**. *Viking-Age Transformations. Trade, Craft and Resources in Western Scandinavia*. London: Routledge, 232-249.
- Melnikova, E.A.** (2011). Drevniaia Rus i Scandinaviia. Izbrannye trudy [Old Rus' and Scandinavia. Selected works]. Moskva: Universitet Dmitriia Pozharskoho [in Russian].
- Modzelewski, K.** (2004). *Barbarzyńska Europa*. Warszawa: Iskry [in Polish].
- Modzelewski, K.** (2005). Wiec i banicja. Z porównawczych studiów nad ustrojem plemiennym Germanów i Słowian. *Nauka*, 4, 41-49 [in Polish].
- Myrberg, N.** (2009). An Island in the Middle of an Island. On Cult, Laws and Authority in Viking Age Gotland. *From Ephesos to Dalecarlia. Reflections on Body, Space and Time in Medieval and Early Modern Europe*, Stockholm: The Museum of National Antiquities, 101-118.
- Peel, Ch. (Ed.)** (1999). *Guta Saga. The History of the Gotlanders. Viking Society for Northern Research Text Series*. Vol. 12. London: Viking Society for Northern Research.
- Peel, Ch. (Ed.)** (2009). *Guta Lag. The Law of the Gotlanders. Viking society for northern text series*. Vol. 19. London: Viking Society for Northern Research.
- Sanmark, A.** (2006). The communal nature of the judicial systems in early medieval Norway. *Collegium Medievale*, 19, 31-64.
- Sanmark, A., Semple, S.** (2008). Places of Assembly: New Discoveries in Sweden and England. *Fornvännen. Journal Swedish Antiquarian Research*, 103 (4), 245-259.
- Sergeevich, V.I.** (1908). *Russkie juridicheskie drevnosti. T. 2: Veche i kniaz; Sovetniki kniazia* [Russian judicial antiquities. Vol. 2: Veche and prince; Prince's advisors]. Sankt-Peterburg: Tipografiia M.M. Stasiulevicha [in Russian].
- Sturluson, S.** (1911). *Heimskringla. Nóregs Konunga Sogur*. København: G.E.C. Gads Forlag [in Norwegian].
- Urbańczyk, P.** (2015). Polabian Slavs and processes of political consolidation. *Archaeologia Polona*, 48, 245-256.
- Voitovych, L.V.** (2011). Dyskusiia pro ranni derzhavu [Discussion on the early state]. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 4, 7-16 [in Ukrainian].
- Zaroff, R.** (2003). Study in Socio-political History of the Obodrites. *Collegium Medievale*, 16, 11-45.
- Zaroff, R.** (2007). Politics and Priests in a Pagan Slavic Principality. *Collegium Medievale*, 20, 3-28.

Nazar Rizun

(Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine)

e-mail: nrizun1991@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2878-2652>

Scandinavian and Slavic Medieval Assemblies as Early State Institutions

Historians and other scholars have long discussed the problem of early states, in particular, their establishing and evolution in the Middle Ages. This issue is still very relevant and needs further studying. First of all, there is a need to study the functioning and evolution of various early state institutions, such as rulers, military chiefs, armed forces, religious centers, and assemblies.

Taking all this into account, the paper is devoted to the study of Scandinavian and Slavic meetings, especially to the description of their functioning and tracing their evolution during the 10th–11th centuries.

A comparative method and evolutionary scheme, in particular, the assumption that all societies have gone through similar stages of development were used in the study. The Germans and Slavs living in Northeastern Europe had such processes almost simultaneously.

The functioning of meetings in Norway, Sweden, on the island of Gotland and in Western Pomorie (among the tribes of Liutychi, Obodryty, and Rany) is described in the paper. The activities of Scandinavian and Slavic assemblies are examined in the study to determine how they differed from other early state institutions, such as rulers, chiefs, and armed forces.

Analysis of written evidence and archaeological findings allow us to conclude about the major functions of the assemblies. They formed a public space for representation and contributed to the formation and strengthening of local and regional communities and their further larger-scale integration. The meetings of Scandinavians and Slavs are the most obvious characteristic of their archaic societies, in which power belonged to the whole community. Over time, such social structures fell into decay, but the assembly in general did not disappear from the political arena. Instead, elites and rulers reorganized them for their own benefit. In that way, the assemblies became an important support for the newly created central government. They also helped to create numerous communities and, consequently, they had led to local and regional integration. The other functions of Scandinavian and Slavic assemblies were secondary. That fact distinguished assemblies from other early state institutions.

In the future, it is possible to analyze in more detail the activities of Scandinavian and Slavic rulers, chiefs and armed forces, to expand the chronological framework of the study.

Keywords: Scandinavians, Slavs, assemblies, early state institutions

Надійшла до редакції / Received: 04.03.2020

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2020

УДК 930.2 : [32-055.2 : 28] : 328 (44) «2007/2012» Ф. Фійон
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).421](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).421)

МУСУЛЬМАНИ В УРЯДАХ ФРАНСУА ФІЙОНА

Богдана Сипко

Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)

e-mail: bogdanasypko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3136-9340>

У статті, на основі офіційного державного друкованого органу, матеріалів виступів, інтерв'ю та публіцистичних творів французьких політиків, проаналізовано склад трьох урядів Франсуа Фійона (2007-2012) та простежено, яку роль у них відігравали мусульмани. Встановлено, що Ніколя Саркозі у цьому контексті залучав до уряду, насамперед, жінок, таким чином апелюючи не лише до сприяння «розмаїттю» у владі, а й до подолання недостатнього представлення другої статі у вищих ешелонах влади. Основний акцент зроблено на тому, як міністри та держсекретарі узгоджували свою ісламську ідентичність і вимоги світської держави.

Ключові слова: іслам, політики-мусульмани, уряд, Франція, Ніколя Саркозі

На території Французької республіки на початку XXI ст. мешкала найбільша ісламська умма (спільнота) Західної Європи. З огляду на чинну з 1872 р. заборону вносити у бланки переписів населення питання про віросповідання, точних цифр апріорі бути не може, однак, за підрахунками демографів, кількість мусульман у Франції коливається від 4 до 6 млн. осіб. Хоча спільнота виникла, насамперед, внаслідок імміграції (початково трудової, а з середини XX ст. і політичної), на зламі XX-XXI ст. у Республіці вже сформувалося т. зв. «друге» та «третє» покоління, тобто народжені у Франції особи, які отримали французьке громадянство, а, відтак, ставали повноправними суб'єктами громадсько-політичних відносин. Тому вважаємо, що аналіз участі мусульманської спільноти у політичному житті Франції має як наукову, так і суспільно-політичну актуальність, оскільки ЗМІ дуже часто обмежують питання ісламу на Заході терористичними актами та заворушеннями у т. зв. «складних передмістях»¹.

До питання участі мусульманської спільноти у політичному житті Республіки вже зверталася Богдана Сипко, однак досі дослідниця обмежувалася періодом президентства Жака Ширака². З огляду на те, що за каденції Ніколя Саркозі (2007-2012) залучення мусульман до уряду стало цілеспрямованою державною політикою, покликаною проілюструвати «відкритість» до «різноманіття» Республіки, пропонуємо хронологічно продовжити цей аналіз. У цьому нам допомогли праці вчених, які працюють у ключі гендерних (Марієтт Сіно³, Маянті Фернандо⁴) і постколоніальних

¹ «Складна» міська зона – французькі квартали із високим рівнем злочинності. Цей термін офіційно вживався у 1995-2014 рр., у 2015 р. його замінили на «quartier prioritaire» (пріоритетний квартал).

² Сипко Б. Мусульманська спільнота у житті Французької республіки (1995-2007). Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2017. С. 133-150.

³ Sineau M. Les femmes et le pouvoir exécutif en France: de l'exécution... à l'adoubement présidentiel. Recherches féministes. 2010. № 23 (1). P. 81-97.

⁴ Fernando M. Exceptional citizens: Secular Muslim women and the politics of difference in France. Social Anthropology. 2009. № 14. P. 379-392.

(Марі-Кармен Гарсія⁵, Ізабелла Грайфендер⁶, Розелла Спіна⁷) студій. Якісною є й колективна монографія британських вчених «Президентство Саркозі. Знищення цвілі?»⁸. Однак, у жодному із перелічених досліджень питання мусульман у складі урядів 2007-2012 рр. окремо не розглядалося.

Відповідно, метою пропонованої статті є проаналізувати, як були представлені особи ісламського віросповідання у трьох урядах Франсуа Фійона, з'ясувати політичні стратегії та світоглядні координати цих діячів, і прояснити, наскільки вдалими у контексті залучення мусульман були підходи шостого Президента П'ятої республіки. Для цього було використано архіви офіційного друкованого органу Франції – Journal officiel de la République Française (далі – JORF) за 2007-2012 рр., стенограми виступів і інтерв'ю політиків-мусульман, доступні на урядовій інтернет-платформі Vie-publique.fr і публіцистичний твір політиціні Фадели Амарі⁹.

Шостий Президент Франції Ніколя Саркозі був надзвичайно амбітною людиною, він не шукав авторитетів у минулому, а прагнув здійснити у державі глибинні перетворення. 5 червня 2008 р., відповідаючи на питання журналістів, чи надихається він прикладом Шарля де Голля (1958-1969), Президент відповів: «Я, голліст? Все не так просто. Генерал де Голль був великою людиною у червні 1940 р., тоді в травні 1958 р. У першому випадку він повернув нашу честь, у другому – дав Конституцію. А після? Які його результати? Що він саме робив? Чесно, пора завершити з легендою»¹⁰.

Наважившись підважити ідеали голлізму, при цьому будучи політиком правого спрямування, Н. Саркозі мусів сформувати власну доктрину. І її елементи простежуються вже у передвиборному виступі у Безансоні 13 березня 2007 р. «Імміграція та національна ідентичність», в якому діяч не лише гарантував недоторканість основних республіканських постулатів, а й наголосив на своїх іммігрантських коренях і почав популяризувати тезу про «різноманіття» (diversité)¹¹. Термін «різноманіття» поширився у політичному дискурсі Франції ще у часи Жака Ширака, особливо за прем'єрства соціаліста Ліонеля Жоспена (1997-2002), але використовувався в основному в контексті необхідності ширшого представлення жінок у владі¹².

Ніколя Саркозі семантично розширив це поняття, включивши до нього не лише гендерний, а й етнічний і релігійний аспекти, таким чином переходячи від чіткого дотримання асиміляційної політики, характерної для Франції ще з часів Другої імперії (1852-1870) до реверансів мультикультуралізму. З ініціативи Президента створили нове міністерство Імміграції, інтеграції, національної ідентичності та співрозвитку (2010 р. ліквідоване), здійснена спроба запровадити етнічну статистику (у листопаді 2007 р. відкинула Конституційна рада), у грудні 2008 р. запроваджено посаду

⁵ Garcia M.-C. Des feminismes aux prises avec l'intersectionnalité: le mouvement Ni Putes Ni Soumises et le Collectif féministe du Mouvement des Indigènes de la République. Recherches féministes. 2012. № 25 (1). P. 111-126.

⁶ Greifeneder I. Analyse du discours sarkozien au sujet de l'immigration et de l'identité nationale. Wien: Universitat Wien, 2009. 148 p.

⁷ Spina R. Enfants de harkis et enfants d'émigrés. Parcours croisés, identités à recoudre. Paris: Éditions Karthala, 2012. 256 p.

⁸ The Sarkozy Presidency. Breaking the Mould? / Ed. By G. Raymond. London: Palgrave Macmillan, 2013. 216 p.

⁹ Amara F. Ni putés ni soumises. Paris: Éditions La Découverte, 2003. 156 p.

¹⁰ The Sarkozy Presidency. Breaking the Mould?... P. 15.

¹¹ Greifeneder I. Analyse du discours sarkozien... P. 115-121.

¹² The Sarkozy Presidency. Breaking the Mould?... P. 130.

Верховного комісара з питань різноманіття та рівності шансів (у липні 2012 р. Франсуа Олланд скасував посаду). Восени 2007 р. Ніколя Саркозі у період Рамадану взяв участь у святковій вечері – іфтарі, на чому окремо наголосив у виступі: «Мені здається, що я перший Президент Республіки, який прийшов у Велику Паризьку мечеть, щоби взяти участь в іфтарі. Навіть президент Думерг [Гастон Думерг (1924-1931)], який був лише на інавгурації, цього не зробив»¹³. А в 2010 р. глава уряду Франсуа Фійон урочисто відкривав мечеть в Аржентей¹⁴, що свідчило не стільки про симпатії до ісламської умми, як чітку урядову лінію, оскільки в березні 2012 р. він назвав ритуальне вбивство тварин для виготовлення халяльного та кошерного м'яса негуманним рудиментом, що консолідувало французьких мусульман та іудеїв¹⁵.

Для чого ж здійснювали ці заходи? Лаконічно на це запитання відповів Бернар Годар, радник з питань ісламу міністерства внутрішніх справ Франції у 1995-2007 рр.: «у нього [Ніколя Саркозі – Авт.] були погляди «аля американський лібералізм»: для того, щоби я виграв голоси, потрібна підтримка спільноти»¹⁶. Саркозі хотів таким чином «притягнути» голоси осіб іммігрантського походження, у тому числі й мусульман, які традиційно підтримували партії лівого спрямування. Показово, що наприкінці президентської каденції, з цієї електоральної стратегії іронізували навіть французькі тижневики. Так, 14 березня 2012 р. журналісти *Le Nouvel Observateur* у статті «Подвійна гра Ніколя Саркозі щодо мусульман» відзначали: «Йдеться про 3,9 млн. виборців»¹⁷.

Ці ж тенденції, закономірно, відобразилися й у формуванні французьких урядів. Реалізуючи концепт «різноманіття», Н. Саркозі взяв до уваги недостатню представленість у владі як жінок¹⁸, так і осіб іммігрантського походження, запропонувавши «комплексне» рішення. У першому уряді Франсуа Фійона (18 травня – 18 червня 2007) портфель міністра юстиції отримала речниця Ніколя Саркозі у передвиборній кампанії, Рашида Даті¹⁹. Згідно французького законодавства, після парламентських виборів обов'язково формується новий уряд. Тому до складу другого кабінету Ф. Фійона (19 червня 2007 – 13 листопада 2010) увійшли Фадела Амара (держсекретар з питань політики міста), Рама Яде (держсекретар з питань закордонних справ і прав людини), а Р. Даті зберегла свій портфель²⁰. Цей уряд 12 разів частково змінював склад: так, 23 червня 2009 р. Р. Яде стала держсекретарем з питань спорту, Р. Даті покинула уряд (обрана до Європарламенту), натомість Нора Берра увійшла до нього в якості держсекретаря з питань людей похилого віку²¹. До третього уряду

¹³ Greifeneder I. Analyse du discours sarkozien... P. 125.

¹⁴ The Sarkozy Presidency. Breaking the Mould?... P. 141.

¹⁵ Сипко Б. Міжрелігійний діалог французьких іудеїв і мусульман на початку XXI ст.: інституційний рівень // Народознавчі зошити. 2018. № 4 (142). С. 836.

¹⁶ Сипко Б. Мусульманська спільнота у житті... С. 329.

¹⁷ Le double jeu de Nicolas Sarkozy vis-à-vis des musulmans // *Le Nouvel Observateur*. 14 mars 2012. URL: <https://www.nouvelobs.com/politique/election-presidentielle-2012/20120314.OBS3771/le-double-jeu-de-nicolas-sarkozy-vis-a-vis-des-musulmans.html>

¹⁸ Детальніше див.: Berinzon M., Bonhomme L., Marguet L., Rebours L., Sylla M. Les femmes au Sénat // *La Revue des droits de l'homme*. 2012. № 2; Sineau M. Les femmes et le pouvoir exécutif en France: de l'exécution... à l'adoubement présidiel // *Recherches féministes*. 2010. № 23 (1). P. 81-97.

¹⁹ Décret du 18 mai 2007 relatif à la composition du Gouvernement // *JORF*. 19 mai 2007. № 115. P. 9714.

²⁰ Décret du 19 juin 2007 relatif à la composition du Gouvernement // *JORF*. 19 juin 2007. № 141. P. 10575.

²¹ Décret du 23 juin 2009 relatif à la composition du Gouvernement // *JORF*. 24 juin 2009. № 144. P. 10274.

Ф. Фійона (14 листопада 2010 – 12 травня 2012) не увійшли Р. Яде, оскільки стала послом Франції у ЮНЕСКО, та Ф. Амара, яка зневірилася в успішності ініціатив Н. Саркозі. Натомість держсекретарем з питань молоді й асоціацій стала Жанетт Буграб, а Нора Берра очолила держсекретаріат здоров'я²². При цьому, чоловіків, які б мали ілюструвати політику «різноманіття» не було зафіксовано в жодному з урядів Франсуа Фійона, сформованих під егідою Ніколя Саркозі.

У життєвих і політичних стратегіях згаданих політикинь можна виокремити багато спільного. Рашида Даті народилася у передмісті Ліону в багатодітній сім'ї марокканського муляра й алжирської домогосподарки. Попри ісламське віросповідання, дівчинка навчалася у приватному католицькому коледжі. 1999 р. її вперше призначили суддею. З 2002 р. Р. Даті була радницею Н. Саркозі (на той час – міністра внутрішніх справ) з питань запобігання правопорушенням, у 2006 р. вступила до партії Об'єднання за народний рух. На посту міністра юстиції Рашида відзначилася непопулярною реформою зі скорочення судів у невеликих населених пунктах²³.

Р. Даті полюбляла наголошувати на тому, що завдяки особистому досвіду прекрасно розуміє проблеми «складних передмість». Так, виступаючи у Бобіні (столиця департаменту Сена-Сен-Дені) вона наголосила: «Для мене це особисті спогади. Я ніколи не забуду, ні що я тут навчилася, ні що я тут побачила»²⁴. Міністр вважала, що проблема «складних передмість» вимагає комплексного рішення: по-перше, шляхом запровадження окремих відділів по боротьбі проти дискримінацій при французьких судах, слід боротися із нижчими шансами осіб іммігрантського походження отримати омріяну роботу, однак, паралельно із цим необхідно посилити кримінальну відповідальність підлітків, старших 16 років: «Ми повинні захищати не лише підлітка, а й суспільство»²⁵. На її думку, влада повинна сприяти «розмаїтості», якщо та не суперечить французькому законодавству.

Мадам Даті була активною прихильницею міжрелігійного діалогу. Вона не тільки спільно з Фаделю Амарою супроводжувала Ніколя Саркозі у візитах до Великої Паризької мечеті, а й брала участь традиційній щорічній вечері, організованій Представницькою радою єврейських інституцій Франції. Під час одного з таких заходів, 29 жовтня 2008 р. Рашида заявила, що поділяє з єврейською спільнотою несприйняття всіх типів несправедливості, а присутність довкола одного столу представників різних деномінацій є наглядним свідченням «різноманітності», яка стала можливою лише завдяки принципам французької світськості: «у нашій країні можна вірити, а можна й не вірити»²⁶. Цю свободу міністр юстиції використала і в особистій життєвій траєкторії – у січні 2009 р. через п'ять днів після народження доньки Зохи, Р. Даті повернулася до праці, оскільки вважала, що реформи не можуть чекати.

²² Décret du 14 novembre 2010 relatif à la composition du Gouvernement // JORF. 16 novembre 2010. № 265. P. 20344.

²³ The Sarkozy Presidency. Breaking the Mould?... P. 132.

²⁴ Déplacement de Rachida Dati au TGI de Bobigny. Discours du garde de Sceaux, ministre de la Justice. 22 juin 2007. URL: <http://www.presse.justice.gouv.fr/discours-10093/archives-des-discours-de-2007-10239/deplacement-de-rachida-dati-au-tgi-de-bobigny-12723.html>

²⁵ Ibid.

²⁶ Déclaration de Mme Rachida Dati, ministre de la justice, sur la diversité, la laïcité, la lutte contre le racisme et l'antisémitisme, sur les relations entre la France et Israël et sur la situation au Moyen Orient, à Montpellier le 29 octobre 2008. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/173678-declaration-de-mme-rachida-dati-ministre-de-la-justice-sur-la-diversit>

Бачимо цікаве поєднання – матір-одиначка, яка не називала свого партнера, все ж обрала для дитини мусульманське ім'я.

Рама Яде, як і Рашида Даті, з 2005 р. входила до партії Об'єднання за народний рух, представником якої був і Ніколя Саркозі. Народилася у Дакарі у мусульманській сім'ї, яка переїхала до Франції, коли дівчинці було 11 років. Те, що батько через три роки покинув дружину та чотирьох доньок напризволяще, згодом вплинуло на те, що у політичній діяльності Яде захищатиме, насамперед, жінок²⁷. У 1997 р. Рама отримала французьке громадянство, а в 2000 р. і диплом престижного Інституту політичних досліджень Парижа. Попри ісламські корені, Рама Яде не була практикуючою мусульманкою, зокрема у 2005 р. вийшла заміж за історика Жозефа Зімета, іудея за віросповіданням, що суперечить шаріату.

Переплетеність національного республіканського дискурсу та культурної пам'яті яскраво відобразилося 3 листопада 2008 р. у виступі Рами Яде перед ветеранами колоніальних військ у Реймсі. Зокрема, у стенограмі читаємо: «я горда сьогодні бути з вами в Реймсі, місті, яке від хрещення Хлодвіга до останньої посвяти короля Франції, було пов'язане з конституюванням Французької Нації»²⁸. І паралельно з цим, держсекретар із закордонних справ згадує про те, що Франція досі у боргу перед ветеранами, які походять з колишніх колоній. Оскільки більше мільйона тубільців служили інтересам Республіки на полі бою, а перемогами на завершальному етапі Другої світової війни Франція завдячувала військам, на 80% укомплектованим африканцями. Не «забула» Рама Яде підкреслити нерівноправність африканського населення на підконтрольних Франції теренах, закладену ще Луї Фадербом (генерал Наполеона III, який відповідав за колонізацію Сенегалу та формування підрозділів сенегальських стрільців), розстріли повсталих бійців у Тіарое 1 грудня 1944 р., «несправедливу» індексацію пенсій ветеранів (прив'язання до купівельної спроможності конкретної заморської території), проведену 1959 р.²⁹ Таким чином, Рама Яде поєднала національний і постколоніальний дискурси.

Призначення Фадела Амари, члена Соціалістичної партії Франції, держсекретарем з питань політики міста, мало проілюструвати прагнення Президента співпрацювати з політичними силами різного спектру. Фадела народилася у передмісті Клермон-Феррана у багатодітній алжирській сім'ї симпатиків Фронту національного визволення Алжиру (політичної організації, яка в 1954-1962 рр. очолювала національно-визвольну боротьбу проти Франції). У 1978 р. 14-річна дівчинка стала свідком того, як її молодший брат загинув під колесами автомобіля, за кермом якого сидів п'яний водій, а поліцейський образив її матір³⁰. Натомість про іншого брата, засу-

---

²⁷ Саме під тиском Рами Яде у другому півріччі 2008 р., коли Франція головувала у Європейському Союзі, пріоритет у правозахисній роботі було надано захисту прав жінок. Див.: Déclaration de Mme Rama Yade, secrétaire d'Etat aux affaires étrangères et aux droits de l'homme, sur le combat pour le droit des femmes, à Paris le 6 mars 2009. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/174697-declaration-de-mme-rama-yade-secretaire-detat-aux-affaires-etrangeres>

²⁸ Déclaration de Mme Rama Yade, secrétaire d'Etat aux affaires étrangères, en hommage aux anciens combattants issus de l'ex-empire colonial français, à Reims le 3 novembre 2008. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/172837-declaration-de-mme-rama-yade-secretaire-detat-aux-affaires-etrangeres>

²⁹ Ibid.

³⁰ Interview de Mme Fadela Amara, secrétaire d'Etat chargée de la politique de la ville, à «El Khabar» le 3 avril 2008, sur son parcours politique, sur l'immigration, et les relations franco-algériennes. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/171215-interview-de-mme-fadela-amara-secretaire-detat-chargee-de-la-politique>

дженого 1984 р. до 16-річного ув'язнення за збройне пограбування ювелірного магазину, Ф. Амара згадувала неохоче.

Як і Р. Даті, Ф. Амара була яскравою представницею покоління берів³¹: 1983 р. брала участь у відомому Марші берів, 1986 р. вступила до правозахисної організації SOS Racisme. «Каталізатором» її подальшої громадсько-політичної діяльності стало спалення живцем 4 жовтня 2002 р. 18-річної Сохани у погребі передмістя Бельзан у Вітрі-сюр-Сен. З того дня Фадела Амара стала речницею пригноблених дівчат і жінок із передмість. 8 березня 2003 р. їй вдалося зібрати на вулицях Парижа понад 30 тис. маніфестанток під прапорами Ni Putes Ni Soumises (Ні Повії, Ні Покірні), про що згодом написала у книзі: «Мені самій не вірилося, що таке можливо»³². Успішна маніфестація заохотила Фаделу у тому ж році створити однойменну організацію та видати книгу-маніфест, основним завданням яких оголошувалася боротьба проти сексизму у передмістях³³. Основною загрозою для дівчат із «складних передмість» активістки вважали не «батьків», а «старших братів».

Оскільки в той період у Франції тривало громадське обговорення можливості заборони помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах, а Ф. Амара активно підтримувала таку заборону, риторика Ni Putes Ni Soumises була схвально сприйнята владою. 14 липня 2003 р. глава нижньої палати Жан-Луї Дебре інавгурував у Національній Асамблеї виставку «Маріанні сьогодення», яка складалася з портретів активісток³⁴. А 2004 р. Національна Асамблея відзначила книгу Ф. Амари, як кращий політичний твір року³⁵.

Так розпочалася політична кар'єра Фадели Амари, яку одразу ж запросили до урядових правозахисних організацій (2004 р. до Національної ради із захисту прав людини, 2005 р. до Вищої інстанції у боротьбі проти дискримінацій і за рівність). Свого часу Фадела обурювалася тим, що місцева влада визнала привілейованими співрозмовниками імамів, а це «було жахливо для активістів мого покоління, які протестували проти того, щоби «релігійні діячі» займалися громадськими справами»³⁶. У червні 2007 р., коли Ф. Амари доручили очолити профільний державний секретаріат з питань міста, вона отримала можливість виправити цю ситуацію.

Оскільки активістка мала реноме опозиціонерки, частина її прихильників не зрозуміла мотивів прийняття цього портфеля, на що вона відповіла: «Я зробила політичний вибір увійти в кабінет Франсуа Фійона. Вирішальний чинник – прагнення Президента Республіки, який мав небувалу сміливість закликати трьох жінок іммігрантського походження до уряду... Через 20 чи 30 років цей політичний акт залишиться в Історії, як важливий маркер еволюції французького суспільства, як розрив із ментальним гетто, табу»³⁷. Але цей перехід, на її думку, нелегко сприйматиметься суспільством, яке ще не звикло до того, щоби високі пости займали «особи іммігра-

³¹ Термін утворився шляхом арготичного процесу верлану на початку 1980-х рр., і є самоназвою осіб магрибського походження, які народилися у Франції.

³² Amara F. Ni putes ni soumises... P. 5.

³³ Garcia M.-C. Des feminismes aux prises avec l'intersectionnalité... P. 112.

³⁴ Benabdessadok Ch. Ni putes ni soumises: de la marche à l'université d'automne // Hommes et migrations. 2004. № 1248. P. 73.

³⁵ Fernando M. Exceptional citizens... P. 380.

³⁶ Amara F. Ni putes ni soumises... P. 74.

³⁷ Déclaration de Mme Fadela Amara, secrétaire d'Etat à la politique de la ville, sur le projet de loi visant à lutter contre les discriminations, Assemblée nationale le 20 février 2009. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/174332-declaration-de-mme-fadela-amara-secretaire-detat-la-politique-de-la>

нтського походження». До того ж, держсекретар попереджала, що вони (Р. Даті, Р. Яде, Ф. Амара) «робитимуть помилки, як і інші міністри, та проведуть успішні реформи, як і інші міністри»³⁸. При читанні стенограм виступів Ф. Амари складається враження, що вона переконувала у тому, що є рівноправною громадянкою не лише слухачів, а й саму себе: «Я, Фадела Амара, донька іммігрантів, виступаю від імені уряду Республіки»³⁹.

Але вже у листопаді-грудні 2008 р. поряд із захопленням діями Ніколя Саркозі простежується критика. Так, 12 листопада 2008 р. Ф. Амара схвально відгукнулася про призначення префектом П'єра Н'Г'ахана, камерунця за походженням, але іронічно відзначила, що це є реакцією на обрання Барака Обами Президентом Сполучених Штатів Америки, оскільки впродовж попередніх 18 місяців Саркозі не видавав таких розпоряджень⁴⁰. Підтримуючи призначення 17 грудня 2008 р. Язіда Сабег'а (підприємця алжирського походження) Верховним комісаром з питань різноманіття та рівності шансів, Ф. Амара висловила низку застережень. Зокрема, вона категорично засудила можливість запровадження у Франції т. зв. «позитивної дискримінації», тобто створення пільгових умов для певних категорій населення, а також ведення етнічної статистики. На її думку, такі пропозиції були нонсенсом, оскільки «Наша Республіка забезпечує рівність для всіх, незалежно від етнічного походження, соціального становища та віросповідання... Не може бути рівності без змішаності, змішаності без світськості, світськості без свободи»⁴¹. Однак, держсекретаря з питань політики міста не «почули» і в травні 2009 р. у підготованій Язідом Сабег'ом програмі дій, що складається з 76 пропозицій, можна знайти низку дискусійних пунктів. Зокрема, зобов'язати дирекцію престижної Національної школи адміністрації, яка готує французьких чиновників, впродовж трьох років 20% місць віддавати представникам «розмаїтості» (пропозиція № 31), або ж запровадити у середніх навчальних закладах Республіки тему «Франція з численними ідентичностями» (пропозиція № 53)⁴². Зауважу, що Я. Сабег втримався на посаді на два роки довше, аніж Фадела Амара.

Цікавим є питання релігійної ідентичності Ф. Амари. В одному з інтерв'ю 3 квітня 2008 р. вона наголосила, що є практикуючою мусульманкою – дотримується п'яти основ ісламу, молиться п'ять разів на добу. Але це її приватна справа. У політиці ж намагається дотримуватися світських позицій і боротися з тими, хто намагається використати релігію в ідеологічних цілях, насамперед, ісламістські асоціації⁴³. Активна прихильниця Закону від 15 березня 2004 р. про помітні релігійні атрибути у се-

³⁸ Interview de Mme Fadela Amara, secrétaire d'Etat à la ville, à «France Info» le 19 décembre 2008, sur l'urgence de la visibilité de la diversité sociale dans le pays. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/173704-interview-de-mme-fadela-amara-secretaire-detat-la-ville-france-i>

³⁹ Déclaration de Mme Fadela Amara, secrétaire d'Etat à la politique de la ville, sur le projet de loi visant à lutter contre les discriminations, Assemblée nationale le 20 février 2009...

⁴⁰ Interview de Mme Fadela Amara, secrétaire d'Etat à la politique de la ville, à «RTL» le 12 novembre 2008, sur la signification de la nomination d'un préfet d'origine camerounaise, M. N'Gahane, et sur la question de la discrimination positive. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/172966-interview-de-mme-fadela-amara-secretaire-detat-la-politique-de-la-vi>

⁴¹ Déclaration de Mme Fadela Amara, secrétaire d'Etat à la ville, sur son opposition à l'introduction du mot diversité dans le préambule de la Constitution, Paris le 18 décembre 2008. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/173706-declaration-de-mme-fadela-amara-secretaire-detat-la-ville-sur-son-o>

⁴² Sabeg Y. Programme d'action et recommandations pour la diversité et l'égalité des chances. Paris: La documentation Française, 2009. P. 51, 73.

⁴³ Interview de Mme Fadela Amara, secrétaire d'Etat chargée de la politique de la ville, à «El Khabar» le 3 avril 2008...

редніх навчальних закладах, у 2009-2010 р. Ф. Амара підтримала законопроект про заборону закривати обличчя у громадських місцях. Держсекретар наголосила на тому, що бурка – це не вимога ісламу та не релігійна норма, а атрибут одягу, який загрожує республіканським нормам – повазі до жінки та рівності чоловіків і жінок⁴⁴. Натомість мінарети ніколи не були «політичним проектом», і коли у 2009 р. населення Швейцарії на референдумі проголосувало за заборону їхнього спорудження, це означало дискримінацію мусульман. Але у Франції, на її думку, «іслам є частиною Республіки та національної ідентичності», і саме завдяки світськості питання заборони мінаретів ніколи не з'явиться тут у порядку денному⁴⁵.

У листопаді 2010 р. розчарована Фадела Амара відмовилася увійти до третього уряду Ф. Фійона, попри те, що запропонована нею 2007 р. програма розвитку кварталів «Надія для Передмість» ще тривала. У подальшому активістка працювала у Генеральній інспекції соціальних справ, зокрема підготувала низку звітів: про опіку над психічно хворими (2011 р.), про супровід учнів-інвалідів (2012 р.), про притулки для підлітків (2013 р.), про статус делегованого батьківства (2015 р.), про мобільність робітників (2016 р.), про контроль за процедурами всиновлення (2019 р.).

Практикуючою мусульманкою називала себе й Нора Берра, яка 23 червня 2009 р. стала держсекретарем з питань людей похилого віку. Нора народилася в ліонському передмісті у багатодітній сім'ї алжирського стрільця, але зуміла стати доктором медицини. Перебуваючи на посаді, Н. Берра сприяла розвитку паліативної медицини та виступила з ініціативою лікування у Франції поранених у громадянській війні лівійців. Ставши у листопаді 2010 р. держсекретарем здоров'я, Нора продовжила започатковані ініціативи у контексті паліативної медицини, а також виступила з низкою ініціатив. Зокрема, мадам Берра різко засудила можливість легалізації евтаназії у Франції, апелюючи до того, що Закон Леонетті, чинний від квітня 2005 р. гарантує паліативну допомогу, можливість колегіального рішення медиків і рідних хворого про припинення безнадійного лікування, та психологічний супровід близьким. Тому «питання евтаназії в цих умовах – це філософський вибір, вибір людяності – розвивати паліативну допомогу, чи добиватися легального права заповідати смерть»⁴⁶.

Восени 2011 р. держсекретар розгорнула масштабну інформаційну кампанію про засоби контрацепції для жінок під гаслами: «Контрацепція – питання не лише здоров'я, а й зрілості суспільства»⁴⁷ та виступила у Сенаті проти можливості для гомосексуалістів ставати донорами крові, апелюючи до вищого ризику зараження інфекціями, що передаються статевим шляхом. Зауважу, що Н. Берра не випадково активно виступала за контрацепцію, донорство та пересадку органів, оскільки це дозволя-

⁴⁴ Interview de Mme Fadela Amara, secrétaire d'Etat à la politique de la ville, à France Info le 16 décembre, sur la polémique autour des propos de Nadine Morano sur les jeunes musulmans, le débat sur l'identité nationale et la sécurité en banlieue. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/177815-interview-de-mme-fadela-amara-secretaire-detat-la-politique-de-la-vi>

⁴⁵ Interview de Mme Fadela Amara, secrétaire d'Etat à la politique de la ville, à Europe 1 le 1er décembre 2009, sur le vote des Suisses contre la construction de minarets et le bilan 2009 de l'Observatoire national des zones sensibles (ONZUS) de la politique de la ville. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/177398-interview-de-mme-fadela-amara-secretaire-detat-la-politique-de-la-vi>

⁴⁶ Déclaration de Mme Nora Berra, secrétaire d'Etat à la santé, sur l'euthanasie, Paris le 23 août 2011. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/183100-declaration-de-mme-nora-berra-secretaire-detat-la-sante-sur-leutha>

⁴⁷ Déclaration de Mme Nora Berra, secrétaire d'Etat à la santé, sur la contraception, Paris le 26 octobre 2011. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/183559-declaration-de-mme-nora-berra-secretaire-detat-la-sante-sur-la-cont>

ється шариатом, натомість евтаназія та нетрадиційна орієнтація не толеруються в ісламі. Показово, що мадам Берра не підтримала заборону закривати обличчя у громадських місцях, вважаючи це непотрібною політизацією проблеми, а також різко виступила проти можливості легалізації одностатевих союзів, оскільки «шлюб – це сакральна площина»⁴⁸. Після обрання в Єлисейський палац Франсуа Олланда Нора Берра стала євродепутатом, а поразку Н. Саркозі пояснювала недостатньою увагою до проблем мусульманського населення: «Визнаймо цю мовчазну та працювиту більшість, яка заповнює поїзди передмість на світанку, щоби зайнятися роботою, якої інші не хочуть. Визнаймо усіх цих французів, які прагнуть докластися до розвитку нашої Нації... Французькі мусульмани не хочуть особливих прав, а просто поваги»⁴⁹.

Лакуну, яка утворилася в уряді Ф. Фійона після відставки Ф. Амари та Р. Яде, заповнила Жанетт Буграб, яка охарактеризувала себе так: «я арабського походження, алжирського походження, я французенка, але походження... Я берка, от і все. І донька харкі, і горда нею бути»⁵⁰. Незважаючи на ці слова, Ж. Буграб аж ніяк не була типовою представницею покоління берів, оскільки її батько-харкі⁵¹ був кавалером Ордену почесного легіону, а дід і дядько вбиті Фронтом національного визволення Алжиру. А сама Жанетт вивчала право в університеті Орлеану та Сорбоні. З 2002 р. Ж. Буграб входила до Вищої ради з питань інтеграції й адміністративної ради Інституту арабського світу в Парижі, а в 2010 р. напередодні призначення в уряд очолювала Вищу інстанцію у боротьбі проти дискримінацій і за рівність.

Ставши держсекретарем з питань молоді й асоціацій, Жанетт зверталася і до питання нерівноправності жінок у суспільстві: «Ми живемо в країні, де зарплата чоловіків і жінок відрізняється на 27%, де 80% роботи з неповною зайнятістю виконуються жінками, пенсія жінки складає 50%, порівняно з чоловічою, а 80% домашньої роботи лежить на жінках»⁵². У цьому ж ключі вона розглядала нікаб – символ виключення жінки-мусульманки з суспільного життя: «це не релігійне питання, а вияв екстремізму»⁵³.

Виваженою була позиція Ж. Буграб щодо слів глави уряду Ф. Фійона про те, що ритуальне вбивство тварин і виготовлення халяльного та кошерного м'яса є рудиментом. Держсекретар підкреслила, що оскільки у Франції діє свобода слова, то такі питання можуть обговорюватися. Але для неї свято Аїд важливе, оскільки її батько свого часу теж здійснював жертвопринесення баранів. До того ж, якщо дотримувати

⁴⁸ L'UMP doit reconquérir ses compatriotes musulmans // Le Monde. 26 juillet 2013. URL: https://www.lemonde.fr/idees/article/2013/07/26/l-ump-doit-reconquerir-ses-compatriotes-musulmans_3453247_3232.html

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Interview de Mme Jeannette Bougrab, secrétaire d'Etat à la jeunesse et à la vie associative, à Europe 1 le 4 août 2011, sur la révolte de la jeunesse des pays arabes, les formations en alternance et la discrimination raciale. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/183094-interview-de-mme-jeannette-bougrab-secretaire-detat-la-jeunesse-et>

⁵¹ Харкі – допоміжні частини французької армії, які комплектувалися з алжирців, і в роки Алжирської війни 1954-1962 рр. воювали на боці Франції.

⁵² Interview de Mme Jeannette Bougrab, secrétaire d'Etat à la jeunesse et à la vie associative, à France Inter le 1er juin 2011, sur le sexisme dans la vie politique. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/182340-interview-de-mme-jeannette-bougrab-secretaire-detat-la-jeunesse-et>

⁵³ Interview de Mme Jeannette Bougrab, secrétaire d'Etat à la jeunesse et à la vie associative, à RTL le 11 avril 2011, sur l'entrée en vigueur de la loi interdisant le port du voile intégral dans les lieux publics et l'islam en France. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/181947-interview-de-mme-jeannette-bougrab-secretaire-detat-la-jeunesse-et>

тися санітарних норм, то виготовлення халялю не має становити проблеми, як і маркування цієї продукції, оскільки у Республіці діє практика позначення екологічних товарів⁵⁴.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє зробити низку висновків. По-перше, в три кабінети Ф. Фйона почали запрошувати жінок іммігрантського походження ісламського віросповідання, щоб проілюструвати сприяння гендерній, етнічній і релігійній «різноманітності» влади. По-друге, четверо з п'яти політикинь належали до провладного Об'єднання за народний рух, а залучення Ф. Амари мало свідчити про відкритість до усіх політичних сил. По-третє, четверо з п'яти діячок (окрім Рами Яде) були представниками покоління берів. По-четверте, склався своєрідний консенсус, за якого в одному уряді співпрацювали «діти» харкі (Ж. Буграб і Н. Берра) та трудових іммігрантів, прихильників Фронту національного визволення Алжиру (Ф. Амара), у минулому ідейних ворогів. По-п'яте, і практикуючі (Ф. Амара, Н. Берра) і непрактикуючі (Р. Даті, Р. Яде, Ж. Буграб) мусульманки підтримували принцип світськості та вважали, що релігійна приналежність є приватною справою. Показово, що навіть Н. Берра, яка виступала проти заборони нікабу, не вдягала хіджабу. І, нарешті, такі призначення були чимось принципово новим для республіки, оскільки самі політикині часто наголошували на своєму іммігрантському походженні, апелювали до того, що є такими ж громадянками, як і інші, тобто шукали самоствердження.

У 2011 р. після мюнхенського виступу Девіда Кемерона Ніколя Саркозі заявив, що у Франції політика мультикультуралізму також зазнала краху⁵⁵. Фактично, глава держави визнав марність власних ініціатив у контексті «різноманіття», оскільки ані до нього, ані після Президенти Республіки не відступали від асиміляційної доктрини. Але попри те, що Ф. Олланд не пропагував концепт «різноманіття», він продовжив політику залучення до уряду жінок іммігрантського походження ісламського віросповідання, найвідоміші з яких Найят Вальо-Белькасем і Міріем ель Хомрі.

REFERENCES

- Benabdessadok, Ch.** (2004). Ni putes ni soumises: de la marche à l'université d'automne. *Hommes et migrations*, 1248, 64-74. DOI: 10.3406/homig.2004.4151 (in French).
- Berinzon, M., Bonhomme, L., Marguet, L., Rebours, L. & Sylla, M.** (2012). Les femmes au Sénat. *La Revue des droits de l'homme*, 2. DOI: <https://doi.org/10.4000/revdh.222> (in French).
- Fernando, M.** (2009). Exceptional citizens: Secular Muslim women and the politics of difference in France. *Social Anthropology*, 14, 379-392. DOI: 10.1111/j.1469-8676.2009.00081.x
- García, M.-C.** (2012). Des féminismes aux prises avec l'intersectionnalité: le mouvement Ni Putes Ni Soumises et le Collectif féministe du Mouvement des Indigènes de la République. *Recherches féministes*, 25 (1), 111-126. DOI: 10.3917/cdge.052.0145 (in French).
- Greifeneder, I.** (2009). Analyse du discours sarkozien au sujet de l'immigration et de l'identité nationale. Wien: Universität Wien (in French).
- Raymond, G. (Ed.)** (2013). *The Sarkozy Presidency. Breaking the Mould?* London: Palgrave Macmillan.
- Sineau, M.** (2010). Les femmes et le pouvoir exécutif en France: de l'exécution... à l'adoubement présidentiel. *Recherches féministes*, 23 (1), 81-97. DOI: 10.7202/044423ar (in French).
- Spina, R.** (2012). *Enfants de harkis et enfants d'émigrés. Parcours croisés, identités à recoudre.* Paris: Éditions Karthala (in French).
- Sypko, B.** (2018). Mizhrelhiinyi dialoh frantsuzkykh yudeiv i musulman na pochatku XXI st.:

⁵⁴ Interview de Mme Jeannette Bougrab, secrétaire d'Etat à la jeunesse et à la vie associative à RFI le 8 mars 2012, sur la campagne électorale de l'élection présidentielle d'avril 2012, notamment la polémique sur la viande hallal et la journée des femmes. URL: <https://www.vie-publique.fr/discours/184837-interview-de-mme-jeannette-bougrab-secretaire-detat-la-jeunesse-et>

⁵⁵ The Sarkozy Presidency. Breaking the Mould?... P. 148-149.

instytutsiyni riven [Interreligious dialogue between French Jews and Muslims in the early XXI century: institutional level]. *Narodoznavchi zoshyty*, 4 (142), 832-843 (in Ukrainian).

Супко, В. (2017) *Musulmanska Spilnota u gytti Frantsuzkoi Respubliky (1995-2007)* [Muslim community in the life of French Republic (1995-2007)]. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv (in Ukrainian).

Bohdana Sypko

(Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine)

e-mail: bogdanasytko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3136-9340>

Muslims in the Governments of Francois Fillon

The composition of three governments under President Nicolas Sarkozy (2007-2012) is analyzed in the paper and the role of Muslims in them is retraced on the basis of the official state press, speeches, interviews, and publicistic works of French politicians. It is found out that F. Fillon's three cabinets began to involve Muslim women of immigrant origin to illustrate the promotion of gender, ethnic and religious *diversity* of power. It is stated that four out of five politicians belonged to the pro-government Union for the Popular Movement, and the appointing of F. Amara was to show openness to all political forces. Four out of five politicians (except Rama Yade) were the representatives of Beur generation.

It is emphasized that a kind of consensus was formed, in which the *children* of Harkis (J. Bougrab and N. Berra) and labor immigrants, supporters of the National Liberation Front of Algeria (F. Amara), former ideological enemies, cooperated in one government. It is indicative that both present (F. Amara, N. Berra) and former (R. Dati, R. Yade, J. Bugrab) politicians being Muslims supported the principle of secularism and considered that religious affiliation is a private matter. Even N. Berra, who opposed the ban on the niqab, did not wear the hijab. In addition, despite all the top-level rhetoric, such appointments turned out to be something fundamentally new for the Republic, since politicians themselves often emphasized their immigrant origins, appealing to be the same citizens as others, that is, seeking self-affirmation.

In spite of the fact that in 2011 Nicolas Sarkozy said that in France the policy of multiculturalism had also failed, thus acknowledging the futility of his initiatives in the context of *diversity*, as neither before nor after his presidency, the Presidents of the Republic even in word never abandoned the assimilation doctrine, some his initiatives were subsequently continued. F. Hollande, although he did not promote the concept of *diversity*, involved Muslim women of immigrant origin into the government, the best known of which were Najat Vallaud-Belkacem and Myriam El Khomri.

Keywords: Islam, Muslim politicians, government, France, Nicolas Sarkozy

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94 (477-22) «18» : 330.8 (477-25)

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).422](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).422)

ПОРЕФОРМЕНЕ УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В АГРАРНИХ СТУДІЯХ НАУКОВЦІВ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ

Зінаїда Священко

Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (Умань, Україна)

e-mail: szv09@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

Проаналізовано науковий доробок представників Київської школи істориків-аграрників доби незалежності, присвячений висвітленню проблематики життєдіяльності пореформеного українського села. Здійснено історіографічний аналіз сучасної вітчизняної наукової літератури щодо розкриття малодосліджених аспектів аграрної історії другої половини XIX – початку XX ст. загалом та історії українського селянства, зокрема. Зроблено спробу систематизувати досягнення сучасної вітчизняної історіографії з даної проблематики.

Ключові слова: історіографічний аналіз, дослідження, наукова школа, аграрна історія, пореформене українське село

Проголошення незалежності України створило сприятливі умови для методологічної різноманітності, розширення тематики наукового дискурсу, активізації роботи наукових шкіл і студій. Важливою складовою сучасної історичної науки в Україні є селянознавство, тому дослідження історіографічних здобутків представників наукових шкіл з аграрної історії є необхідним чинником комплексного, інтегрованого, системного вивчення історії українського суспільства. Потужною науковою школою є саме Київська школа істориків-аграрників, селянознавчі студії представників якої спрямовані на реалізацію наукового потенціалу щодо вивчення історії українського селянства у різні періоди вітчизняної історії. Важливе місце при цьому відводиться вивченню пореформеного українського села. Історіографічний аналіз наукової літератури доби незалежності з історії українського селянства другої половини XIX – початку XX ст., для якої характерними є нові теоретико-методологічні підходи, концептуальні позиції, переоцінка історичних знань попередніх періодів, сприятиме більш повному комплексному та багатогранному відображенню суспільно-політичних і соціально-економічних аспектів життя селянства періоду розвитку товарно-грошових відносин.

Історіографія питання пов'язана з науково-дослідним пошуком сучасних вітчиз-

няних представників Київської школи істориків-аграрників, наскрізною рисою досліджень яких є історична об'єктивність і незаангажованість, чому сприяють основні принципи наукового середовища, в якому реалізують дослідницькі завдання представники аграрних студій Київської школи. Значний інтерес для комплексного історіографічного аналізу проблематики пореформеного українського села становлять наукові розвідки О. Реєнта, О. Крижанівської, С. Падалки, В. Молчанова, А. Морозова, І. Фаренія, Ю. Присяжнюка й ін.

Мета статті полягає у висвітленні проблемно-тематичних напрямків досліджень представників Київської школи істориків-аграрників доби незалежності щодо життєдіяльності пореформеного українського села.

Провідною науковою установою, яка займається дослідженням селянознавчої проблематики поряд з іншими суспільно-політичними та економічними процесами в українському суспільстві другої половини ХІХ ст., є Інститут історії України НАН України, у структурі якого діє відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст. Науковці відділу під керівництвом Реєнта Олександра Петровича, член-кореспондента НАН України досліджують соціально-економічні та суспільно-політичні процеси, які впливали на аграрний розвиток суспільства або визначали напрямки його розвитку. Для консолідації зусиль науковців у площині висвітлення життя України другої половини ХІХ ст. загалом, і проблематики пореформеного українського села зокрема, відділом ініційовано видання наукового збірника «Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.».

Консолідує навколо себе істориків-аграрників також Науково-дослідний інститут селянства на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, наскрізною тематикою тривалого науково-дослідного пошуку представників якого є історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної організації українського селянства.

Представники Київської школи істориків-аграрників доби незалежності значно розширили діапазон суджень і висновків щодо життєдіяльності пореформеного українського селянства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Селянознавчі студії сучасних вітчизняних представників Київської школи стосуються вивчення цілої низки питань, пов'язаних з життєдіяльністю українського селянського соціуму в пореформений період. Насамперед, значна кількість наукових розвідок торкається безпосередньо процесу підготовки і здійснення селянської реформи 1861 р. та її наслідків для українського селянства. Так, зокрема, це питання є предметом наукового пошуку вітчизняного історика О. Реєнта. Дослідник за допомогою значного масиву джерельного матеріалу дає детальну характеристику про зміст і характер реформ, про їх хід і проведення. Обґрунтованими є твердження О. Реєнта відносно двоякості впровадження реформи¹. У праці «Соціальне життя села в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.» науково важливим є трактування О. Реєнта щодо балансування уряду між власниками земель і колишніми кріпосними у ході реалізації селянської реформи 1860-х рр., адже, на його думку, при здійсненні реформи враховувалися інтереси, насамперед, поміщиків, а нововведення залишали селян у залежності від чиновників, також не відбулося зрівняння селян з іншими станами суспільства².

¹ Реєнт О.П. Підготовка і здійснення селянської реформи 1861 р. // Історія українського селянства. Нариси у 2-х томах. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2006. С. 362.

² Реєнт О.П. Соціальне життя села в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Історія українського селянства. Нариси у 2-х томах. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2006. С. 367.

Поза увагою дослідника не залишилися соціальні проблеми селян, серед яких чільне місце займала селянська міграція на заробітки на промислові об'єкти, характеристика сільських промислів, аналіз ефективності роботи земельних кредитних організацій, діяльності органів селянського самоврядування, заснування інституту земських начальників, волосних сходів.

Дослідницький інтерес викликає аналіз О. Реєнтом стану наукової розробки реформаторських процесів в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX ст. У даній публікації він аналізує науковий інструментарій істориків щодо висвітлення проблематики вирішення аграрного питання Російською імперією, звертає увагу на здобутки зарубіжної історіографії, а також робить висновки відносно того, що поряд з певними успіхами у дослідженні даної проблеми існує ще низка питань, які вимагають подальшої наукової розробки³.

У центрі дослідницької уваги істориків-аграрників Київської школи перебуває одне з ключових питань аграрної сфери – земельний ринок. Ця проблематика знайшла відображення у монографії В. Шевченка «Земельний ринок України (1861-1917 рр.)». Аналіз відповідних джерел і літератури дав можливість В. Шевченку стверджувати, що селянству до початку більшовицького перевороту належало в Україні майже 75% українського земельного фонду, чому сприяв земельний ринок. На думку автора, такі дані ставлять під сумнів необґрунтовані твердження радянського керівництва про те, що тільки за радянської влади селяни нарешті отримали від держави 150 млн. га колишніх поміщицьких, казенних і монастирських земель⁴.

Виваженим є дослідження О. Крижанівської «Селянське землекористування у пореформений період», в якому вона прослідковує ринкову еволюцію аграрних відносин після реформ. У ході розкриття теми автор аналізує земельну оренду в аграрній сфері, торкається причин селянської міграції, визначає ліквідацію кріпосного права як таку, що лише частково вирішила ті проблеми, які склалися в аграрному секторі⁵. Авторське бачення неефективного зміцнення селянського землеволодіння та землекористування полягало й у тому, що значна кількість селян, які залишилися працювати на землі, були консерваторами та дотримувалися прадідівських методів господарювання. Це, як зауважує дослідниця, зменшувало ефективність їх господарств, яка залишалася низькою, та створило перешкоди для поглиблення реформ в аграрному секторі⁶.

Об'єктом іншого дослідження О. Крижанівської стало селянське господарювання у пореформений період. Критично оцінюючи характер реформ, вона, проте, зазначає й їх позитивний момент, який полягав у тому, що скасування кріпосного права відкрило дорогу для розвитку капіталістичних відносин в аграрній сфері. Як наслідок – селянські господарства поступово стали втягуватися у сферу товарного виробництва⁷. Акцент дослідниця робить на тому, що істотну роль у веденні селянського господарства відігравали особисті якості господаря, його ставлення до праці. Таке тве-

³ Реєнт О.П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX століття (стан наукової розробки) // Український селянин. 2001. Вип. 2. С. 10.

⁴ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.): монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. С. 276.

⁵ Крижанівська О.О. Селянське землекористування у пореформений період // Історія українського селянства. Нариси у 2-х томах. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2006. С. 367.

⁶ Там само.

⁷ Крижанівська О.О. Селянське господарювання // Історія українського селянства. Нариси у 2-х томах. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2006. С. 380.

рдження О. Крижанівська обґрунтовано виводить у результаті аналізу змін у менталітеті селянства, які впливали на розвиток селянського господарювання⁸.

С. Падалка вважає, що скасування кріпацтва у 1861 р. стало поштовхом до соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії. У науковій розвідці, присвяченій даному питанню, він визначає чинники, які сприяли проведенню реформ, виокремлюючи найважливіші з них, а саме: прикріплення селянина до землі гальмувало приплив робочої сили на промислові підприємства, звужувало ринкові відносини; а примітивна техніка та відсутність зацікавленості в її вдосконаленні негативно відбивалося на подальшому розвитку сільського господарства⁹. Прослідковуючи механізм практичного впровадження реформаторських заходів, дослідник, критично оцінюючи реформи 1860-х рр., все ж робить висновки відносно того, що селянська реформа 1861 р., хоча й була неповною, проте стала важливою історичною подією іа мала значні політичні, економічні та соціальні наслідки, адже українські селяни, які становили переважну кількість населення України, отримали волю і стали активним чинником життя в Україні¹⁰.

Соціальні фактори життя пореформеного українського села – питання, розгляду яких присвячена публікація Л. Беренштейна «Соціальні аспекти аграрних відносин в Східній Україні в другій половині XIX століття». Комплексно проаналізувавши проведення реформи 1861 р., дослідник обґрунтовано доводить, що негативними наслідками реформ стало катастрофічне збільшення кількості малоземельних селянських господарств; окрім того, ліквідація кріпацтва, по суті, не зрівняла у правах селян з іншими групами населення: вони залишалися під особливим доглядом адміністрації¹¹. Серед позитивних наслідків Л. Беренштейн виокремлює наступні: набула поширення сільськогосподарська кооперація у вигляді хліборобських артілей і сільськогосподарських громад; впровадження реформ створило умови для розвитку товарного селянського господарства; посилилася робота щодо впровадження у сільськогосподарське виробництво нових технологій.

Питання, пов'язані з впливом селянської реформи на добробут населення України, з'ясував у науковій розвідці В. Молчанов. Оперуючи джерельною інформацією щодо малоземелля селян, становища державних селян, аналізу бюджету витрат селянської сім'ї на продукти харчування, В. Молчанов прослідковує вплив цих явищ на якість життя сільського населення. Проаналізовані факти дали підстави досліднику стверджувати, що істотне покращання добробуту селян в Україні після реформи 1861 р. не відбулося, оскільки уряд, декларуючи свою турботу про покращення життя сільського населення, через обмеження останнього у сфері землеволодіння фактично прирік його на ще більшу матеріальну скруту, ніж це було за часів кріпосництва¹². Проте все ж автор відзначає наступне: особиста свобода українських селян дала їм можливість самим сприяти покращенню власного добробуту. В. Молчанов відзначає активність селянства у таких напрямках: створення артілей, поживавлення торгівлі; поширення набуло промислове тваринництво, садівництво, городництво й

⁸ Ibid. С. 381.

⁹ Падалка С.С. Скасування кріпацтва (1861 р.) як засіб соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії // Український селянин. 2001. Вип. 2. С. 26.

¹⁰ Падалка С.С. Скасування кріпацтва (1861 р.) як засіб... С. 30.

¹¹ Беренштейн Л.Ю. Соціальні аспекти аграрних відносин в Східній Україні в другій половині XIX століття // Український селянин. 2001. Вип. 2. С. 63.

¹² Молчанов В.Б. Вплив селянської реформи 1861 р. на добробут населення України // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. Вип. 18. С. 100.

інші галузі сільськогосподарського комплексу.

Серед наукових здобутків представників Київської школи істориків-аграрників виокремлюємо значні напрацювання у вивченні української селянської кооперації, її першовитоків. Директор Науково-дослідного інституту селянства А. Морозов значну наукову увагу спрямовує на вивчення процесів становлення кооперативного руху в Україні. У науковій розвідці «Зародження кооперативного руху в Україні» він прослідковує діяльність перших кооперативних селянських організацій в Україні, систематизує їх суттєві риси. А. Морозов узагальнює економічні передумови повільного розвитку кооперативного руху в перші пореформені роки, виділяючи відсутність коштів, обмежене правове становище селян, постійні бюрократичні перепони урядовців. Політичними причинами, які гальмували кооперативний рух, на думку дослідника, було свідоме стримування царським урядом розвитку кооперативних об'єднань селянства через страх «соціалістичного духу» кооперації¹³.

Важливі аспекти селянського кооперативного руху в пореформеній період з'ясовує І. Фареній¹⁴. У дослідженні «Вплив селянської реформи 1861 року на поширення ідей кооперації» І. Фареній визначає причини невдач селянського кооперативного руху в перші пореформені роки у тому, що процес адаптації селянства до нових економічних умов капіталістичної трансформації аграрного сектору проходив складно та повільно в силу природного консерватизму більшості селян і напівнатурального характеру селянських господарств¹⁵. Однак, як зауважує дослідник, все ж на початок ХХ ст. кооперативний сектор економіки України був досить міцним, що було одним із об'єктивних соціально-економічних наслідків «Великої реформи 1861 року»¹⁶.

Важливим для цілісної картини життя українського селянства пореформеного періоду є вивчення питань податкової політики царського уряду в аграрному секторі економіки. У цій площині науковий інтерес представляють напрацювання А. Берестового, який у дисертаційній роботі «Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: історичний аспект» комплексно схарактеризував податки, грошові та натуральні повинності українського селянства Російської імперії, форми та методи їхнього стягнення, функціонування податкового апарату на селі. Автор приділяє увагу історіографічному аналізу трансформації податкової політики уряду Російської імперії в українському селі у пореформеній період; змінам у системі прямого оподаткування українського селянства (1860-1870-х рр.); податковій політиці, податковим платежам і недоїмці в оподаткуванні українського селянства Російської імперії другої половини ХІХ ст.; грошовим і натуральним повинностям українського селянства у другій половині ХІХ ст.¹⁷

У питаннях висвітлення життєдіяльності українського села науковий дискурс

¹³ Морозов А.Г. Зародження кооперативного руху в Україні // Український селянин. 2001. Вип. 2. С. 15.

¹⁴ Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. 144 с.

¹⁵ Фареній І.А. Вплив селянської реформи 1861 року на поширення ідей кооперації // Український селянин. Черкаси, 2001. Вип. 2. С. 107.

¹⁶ Ibid. С. 108.

¹⁷ Берестовий А.І. Податкова політика російського царату в українському селі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: історичний аспект: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2011. 24 с.

викликають зміни в ментальності, свідомості, соціальній поведінці селян у процесі трансформацій як в українському суспільстві загалом, так і аграрному секторі зокрема. У цій площині дана тематична лакуна наповнюється напрацюваннями представників Київської школи істориків-аграрників, серед яких провідні позиції займає Ю. Присяжнюк. Дослідник вивчає селянство як соціоментальну історичну спільноту в контексті історичних, соціальних та економічних змін другої половини XIX ст. Цьому присвячені його монографії «Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм»¹⁸ та «Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія др. пол. XIX – початку XX ст.»¹⁹. На основі системного аналізу ключових параметрів етнічної ментальності українців на етапі становлення модерністського суспільства, соціальної активності мешканців села крізь призму їхньої психології, духовних орієнтирів світобачення селян автор обґрунтовано доводить, що «фактично село було єдиним «масовим» соціальним носієм етнонаціональної ідентичності в епоху, що її досліджуємо»²⁰.

Загалом науковий доробок Ю. Присяжнюка характеризується вирішенням також наступних дослідницьких завдань: ментальні особливості соціальної активності українських хліборобів (60–90 рр. XIX ст.); вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у другій половині XIX ст.; вплив ринкової еволюції суспільства на ментальність українських хліборобів; роль селянства у збереженні національної ідентичності українців (XIX – початок XX ст.); ментальні мотиви релігійної та соціальної поведінки українських селян у посткріпосницьку добу; освіченість як атрибут етнокультури українського селянства; соціокультурні ритми трансформації історії українського селянства.

Серед науковців Київської школи, слід виокремити тих, які вибрали об'єктом наукових пошуків проблематику найманої праці у сільському господарстві. В цьому плані дослідницький інтерес викликають публікації І. Десятнікова, який з'ясовує передумови використання найманої праці, нормативно-правову базу найму сільськогосподарських робітників, формування контингенту робітників, характеристики якості та способу їх життя. Зміст наукового доробку І. Десятнікова наповнений дослідженнями становища українського селянства як передумови поширення найманої праці у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст.²¹; організації найманої праці у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст.²²; правового регулювання найму сільськогосподарських робітників на Україні в кінці XIX – на початку XX ст.²³ й ін.

¹⁸ Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм: Навч. посібник для студентів історичних факультетів. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. 120 с.

¹⁹ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія др. пол. XIX – початку XX ст. Черкаси: «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2007. 640 с.

²⁰ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія др. пол. XIX – початку XX ст. Черкаси: «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2007. С. 546.

²¹ Десятніков І.В. Становище українського селянства як передумова поширення найманої праці у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин. 2002. Вип. 5. С. 51–54.

²² Десятніков І.В. Організація найманої праці у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Динаміка наукових досліджень». Т. 18. Історія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2002. С. 9–10.

²³ Десятніков І.В. Правове регулювання найму сільськогосподарських робітників на Україні в кінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки, 2002. Вип. 33. С. 99–101.

У контексті теми, що розглядається, важливими є праці присвячені історіографії проблеми. Серед них варто виокремити напрацювання В. Бондаря. У дослідженні «Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні» він охарактеризував ті традиції, що склалися у процесі вивчення проблеми, рівень та основні етапи її наукової розробки²⁴.

В. Гоцуляк у публікації «Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти» виділяє дві основні проблеми, які необхідно вирішити для об'єктивного вивчення реформ 1861 року. Зміст першої проблеми, на думку дослідника, полягає у тому, що дослідження селянства має певні перешкоди, передусім психологічного характеру, в аспекті входження в інтелектуально-наукову сферу, особливо на її елітарному рівні²⁵. Друга проблема, як вважає В. Гоцуляк, полягає у відчутно слабій інтегрованості подібного типу досліджень у загальнонауковий контекст, і може бути вирішена лише при наявності прагнення та можливості перетворити дослідження реформи українського села цього періоду в своєрідну селянську резервацію у науці²⁶.

Таким чином, все вище зазначене дає нам підстави зробити висновки, що значна кількість наукових досліджень присвячена висвітленню питань, які або перебували поза увагою вітчизняних істориків, або потребують переосмислення їх змісту на основі нових концептуальних підходів до трактування історичних процесів. Життєдіяльність пореформеного українського села є складною, багатоаспектною науковою проблемою, розкриття якої знайшло відображення у монографіях, наукових розвідках, тезах конференцій тощо. Питання, які розкривають історики-аграрники Київської школи, дають можливість інтерпретувати відповідно до викликів часу події в українському суспільстві після реформи 1861 р. А саме це стосується змісту самої реформи, її суті, форм і методів впровадження, визначення її суперечливих наслідків для українського селянства, аналізу стратифікаційних процесів у селянському середовищі, майнового розшарування селян. Науково значимою є характеристика процесів входження в аграрний сектор нових ринкових відносин, включення селян у товарно-грошові відносини. Увагу привертають також аналіз витоків і становлення селянського підприємництва та кооперативного руху. Дослідники, окрім зазначеного, активно студіюють процеси трансформації української селянської ментальності у нових економічних умовах, зосереджуючи інтерес на побуті та повсякденному житті українського селянства.

REFERENCES

- Berenshtein, L.Yu.** (2001). *Sotsialni aspekty ahrarnykh vidnosyn v Skhidnii Ukraini v druii polovyni XIX stolittia* [Social Aspects of Agrarian Relations in Eastern Ukraine in the Second Half of the Nineteenth Century]. *Ukrainskyi selianyn*, 2, 60-65 [in Ukrainian].
- Berestovyi, A.I.** (2011). *Podatkova polityka rosiiskoho tsaratu v ukrainskomu seli u druii polovyni XIX – na pochatku XX st.: istorychnyi aspekt* [The tax policy of the Russian tsar in the Ukrainian village in the second half of the XIX and early XX centuries: the historical aspect] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Cherkasy [in Ukrainian].
- Bondar, V.V.** (2010). *Ahrarna i sotsialna istoriia poreformenoho selianstva v suchasnomu ukrainskomu*

²⁴ Бондар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 20 с.

²⁵ Гоцуляк В.В. Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти // Український селянин. 2001. Вип. 2. С. 18.

²⁶ Ibid. С. 19.

- istoriopysanni* [Agrarian and social history of the post-reform peasantry in contemporary Ukrainian historiography] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Desiatnikov, I.V.** (2002). Stanovyshche ukrainskoho selianstva yak peredumova poshyrennia naimanoi pratsi u silskomu hospodarstvi Ukrainy v kintsi XIX – na pochatku XX st. [The situation of the Ukrainian peasantry as a prerequisite for the spread of wage labor in Ukrainian agriculture in the late XIX and early XX centuries.]. *Ukrainskyi selianyn*, 5, 51-54 [in Ukrainian].
- Desiatnikov, I.V.** (2002). Orhanizatsiia naimanoi pratsi u silskomu hospodarstvi Ukrainy v kintsi XIX – na pochatku XX st. [Organization of wage labor in the agriculture of Ukraine in the late XIX – early XX century]. Abstracts of Papers: *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Dynamika naukovykh doslidzhen»* (Vol. 18: Istorii, pp. 9-10). Dnipropetrovsk: Nauka i osvita [in Ukrainian].
- Desiatnikov, I.V.** (2002). Pravove rehuliuвання naimu silskohospodarskykh robitnykiv na Ukraini v kintsi XIX – na pochatku XX st. [Legal regulation of hiring agricultural workers in Ukraine in the late XIX – early XX centuries]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia: Istorychni nauky*, 33, 99-101 [in Ukrainian].
- Farenii, I.A.** (2003). *Z istorii stanovlennia kooperatyvnoho rukhu v Naddnyprianskii Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* [From the history of formation of the cooperative movement in the Dnieper Ukraine (second half of XIX – beginning of XX century)]. Cherkasy: Vidlunnia-Plius [in Ukrainian].
- Hotsuliak, V.V.** (2001). Reforma 1861 roku v Ukraini: istoriosofskyi ta dzhereloznavchyi aspekty [The Reform of 1861 in Ukraine: Historio-philosophical and Source-Study Aspects]. *Ukrainskyi selianyn*, 2, 18-25 [in Ukrainian].
- Farenii, I.A.** (2001). Vplyv selianskoi reformy 1861 roku na poshyrennia idei kooperatsii [Influence of peasant reform of 1861 on the spread of ideas of cooperation]. *Ukrainskyi selianyn*, 2, 106-108 [in Ukrainian].
- Kryzhanivska, O.O.** (2006). Selianske zemlekorystuvannya u poreformenyi period [Peasant land use in the post-reform period]. *Istoriia ukrainskoho selianstva*. Vol. 1, (pp. 363-367). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kryzhanivska, O.O.** (2006). Selianske hospodariuvannya [Peasant farming]. *Istoriia ukrainskoho selianstva*. Vol. 1, (pp. 379-388). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Molchanov, V.B.** (2011). Vplyv selianskoi reformy 1861 r. na dobrobut naseleння Ukrainy [Impact of peasant reform of 1861 on the welfare of the population of Ukraine]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 18, 95-104 [in Ukrainian].
- Morozov, A.H.** (2001). Zarodzhennia kooperatyvnoho rukhu v Ukraini [The birth of the cooperative movement in Ukraine]. *Ukrainskyi selianyn*, 2, 15-18 [in Ukrainian].
- Padalka, S.S.** (2001). Skasuvannya kripatstva (1861 r.) yak zasib sotsialno-ekonomichnoi modernizatsii totalitarnoi Rosiiskoi imperii [The abolition of serfdom (1861) as a means of socio-economic modernization of the totalitarian Russian Empire]. *Ukrainskyi selianyn*, 2, 26-30 [in Ukrainian].
- Prysiazhniuk, Yu.P.** (2002). *Ukrainske selianstvo XIX-XX st.: evoliutsiia, mentalnist, tradytsionalizm* [Ukrainian peasantry of the XIX and XX centuries: evolution, mentality, traditionalism]. Cherkasy: Vidlunnia-Plius [in Ukrainian].
- Prysiazhniuk, Yu.** (2007). Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiementalna istoriia dr. pol. XIX – pochatku XX st. [The Ukrainian peasantry of the Dnieper Ukraine: the socio-historical history of second half of XIX – early XX centuries]. Cherkasy: «Vertikal», PP Kandych S.H. [in Ukrainian].
- Reient, O.P.** (2006). Pidhotovka i zdiisnennia selianskoi reformy 1861 r. [Preparation and implementation of peasant reform in 1861]. *Istoriia ukrainskoho selianstva*. Vol. 1, (pp. 357-363). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Reient, O.P.** (2006). Sotsialne zhyttia sela v Ukraini v druhi polovyni XIX – na pochatku XX st. [The social life of the village in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.]. *Istoriia ukrainskoho selianstva*. Vol. 1, (pp. 367-379). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Reient, O.P.** (2001). Reformatorski protsesy v ahrarnii sferi druhoi polovyni XIX – pochatku XX stolittia (stan naukovoї rozrobky) [Reform processes in the agrarian sphere of the second half of XIX – beginning of XX century (state of scientific development)]. *Ukrainskyi selianyn*, 2, 6-11 [in Ukrainian].
- Shevchenko, V.M.** (2010). *Zemnyi rynek Ukrainy (1861-1917 rr.)* [Land Market of Ukraine (1861-1917)]. Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf» [in Ukrainian].

Zinaida Svyaschenko

(Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine)

e-mail: szv09@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

Post-Reform Ukrainian Village in Agricultural Studies of Kyiv School Scholars

The scientific achievements of the representatives of Kyiv School of Agrarian Historians of the Independence Age, devoted to the problems of the post-reform Ukrainian village life, are analyzed because Kyiv School of Agrarian Historians is a powerful scholar school of peasant studies which representatives are aimed at realizing the scientific potential for studying the history of Ukrainian peasantry in different periods of national history.

A historiographical analysis of modern Ukrainian scientific literature devoted to the little-studied aspects of the agricultural history of the second half of the 19th – early 20th century in general and the history of Ukrainian peasantry in particular, is performed. An attempt to systematize the achievements of modern Ukrainian historiography on this issue is made.

It is emphasized that the historiographical analysis of the Independence Period scientific literature on the history of Ukrainian peasantry of the second half of the 19th – early 20th century, characterized by new theoretical and methodological approaches, conceptual positions, and the reassessment of historical knowledge of previous periods, will promote political as well as social and economic aspects of peasantry life development in the period of commodity-money relations.

The scientific studies of O. Reient, O. Kryzhanivska, S. Padalka, V. Molchanov, A. Morozov, I. Farenii, Yu. Prysiazhniuk and others are of great interest for a comprehensive historiographical analysis of the post-reform Ukrainian village problems.

The author believes that the issues studied by agrarian historians of Kyiv School make it possible to interpret the events in Ukrainian society after the reform of 1861 in accordance with the challenges of the time. It concerns in particular the content of the reform itself, its essence, forms and methods of implementation, defining of its controversial consequences for Ukrainian peasantry, analysis of stratification processes in the peasant environment, and property differentiation of peasants. Scientifically relevant is the characteristic of the processes of new market relations infiltration into the agricultural sector and involving peasants in commodity-money relations. Attention is also drawn to the analysis of the origins and formation of peasant entrepreneurship and the cooperative movement; description of Ukrainian village everyday life. Scientific discourse is caused by changes in the mentality, consciousness, social behavior of peasants in the process of transformation both in Ukrainian society in general and in the agricultural sector in particular.

It is concluded that a significant number of researches conducted by the representatives of Kyiv School of Agrarian Historians were devoted to the issues that were either out of the attention of Ukrainian historians or require a rethinking of their content taking into account new conceptual approaches to the interpretation of historical processes.

Keywords: historiographical analysis, research, scholar school, agrarian history, post-reform Ukrainian village

Надійшла до редакції / Received: 23.04.2020

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2020

УДК 94 : 930 (477) «1939»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).428](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).428)

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ АНТИПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ ОУН (серпень-вересень 1939 р.)

Василь Ухач

Тернопільський національний економічний університет (м. Тернопіль, Україна)

e-mail: v.ukhach@ukr.net; vasil.ukhach@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2106-5335>

У статті здійснено історіографічний аналіз напрацювань сучасними українськими істориками передумов, особливостей підготовки, суті акцій партизанських загонів, здобутків, результатів і наслідків для оунівського підпілля антипольських виступів у період серпня-вересня 1939 р. Проаналізовано позиції сучасних українських істориків у питаннях розробки концепції та плану антипольського повстання; масштабів конфлікту; дискусійних питань термінології, кількісного складу оунівських загонів. Зроблено висновок, що зорганізувати широкомасштабне антипольське повстання з метою відродження Української держави ОУН не вдалося. Виокремлено перспективний перелік питань, що потребують подальших дослідницьких зусиль.

Ключові слова: західноукраїнські землі, Провід українських націоналістів, Крайова екзекутива ОУН, антипольське повстання, сучасна історіографія

Міжвоєнна ідеологічна криза демократичних устоїв, гострі кути правового укладу міжвоєнної Європи, зростання популярності праворадикальних політичних течій та їх організаційне оформлення, все голосніше звучання реваншистських гасел з-поміж країн, інтересами яких Версальсько-Вашингтонська система знехтувала, «запах» війни в Європі тощо – вкотре вселяв надію у ті українські політичні сили й організації в еміграції та західноукраїнському краї, які стояли на самостійницькій платформі, – у можливість чергового історичного шансу підняти та зреалізувати ідею самостійної Української держави.

Утворена у 1929 р. Організація українських націоналістів (далі – ОУН), з її незмінною стратегічною метою – Українською Самостійною Соборною Державою, нелегальним характером функціонування у західноукраїнському регіоні, «брендовими» для галицької молоді ідеями Д. Донцова («Націоналізм», 1926 р.), радикальними, революційними методами боротьби в осягненні стратегічної цілі, молодечим запалом праці у т. зв. легальному секторі, на початок Другої світової війни стала однією із тих політичних одиниць організованого українства, що понесла знамено самостійної України не тільки у програмних постулатах, але й у повсякденному чині.

Слід наголосити на відсутності окремих історіографічних публікацій, які б системно висвітлювали спектр проблем з підготовки та проведення українськими націоналістами антипольського повстання. Прикметною особливістю останніх 10-15 років стала поява публікацій, які безпосередньо присвячувалися антипольському повстанню¹.

¹ Гривул Т. Протипольське повстання на Західній Україні у вересні 1939 р. // Наукові записки національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. 2003. Вип. 3. С. 230-237; Деркач О.В. Українсько-польське військове протистояння в період вересневої кампанії 1939 року // Грані. 2012. № 5. С. 45-49; Посівнич М. Антипольська діяльність ОУН в Західній Україні (лютий-

Метою наукової статті є історіографічний аналіз напрацювань сучасними вітчизняними істориками підготовки та проведення Організацією українських націоналістів антипольського повстання на західноукраїнських землях у період серпня-вересня 1939 р. Поставлена мета актуалізує перелік завдань, зокрема, проаналізувати напрацювання сучасних вітчизняних істориків у їх спробах комплексного підходу до висвітлення передумов, особливостей підготовки, суті акцій партизанських загонів, здобутків, результатів і наслідків для оунівського підпілля антипольських виступів в окреслений період.

У низці наукових публікацій сучасних авторів позиція ОУН в її планах організувати повстання у Галичині, розглядалися під кутом взаємин українських націоналістів з Німеччиною, що значно збіднювало повноту картини комплексного підходу, та й зрештою, слугувало базовим емпіричним матеріалом для політичних спекуляцій відповідних політичних сил. Незмінна стратегічна мета ОУН на здобуття незалежності Української держави, стимулювала її розглядати будь-яку сприятливу нагоду на міжнародній арені, яка б реанімувала українське питання. Звісно, наближення та початок німецько-польської війни українські націоналісти розглядали як добру можливість зреалізувати власні програмові цілі, а тому Крайова Екзекутива ОУН (далі – КЕ ОУН) на чолі В. Тимчієм повела відповідну підготовку у цьому напрямі².

У розрізі німецько-польської війни Провід українських націоналістів (далі – ПУН)–ОУН, сподівались, звісно за умови відсутності протидії з німецького боку, очолити державотворчі процеси в західноукраїнському регіоні. Акценти комуністичної інформаційно-пропагандистської машини на «тісну» співпрацю керівних кіл українських націоналістів з Німеччиною, «покірливе» виконання поставлених нацистською стороною «завдань» перед ОУН є безпідставними. Концепція антипольського повстання на західноукраїнських землях, його доцільності породила поліфонію підходів в провідних політичних колах українства як в еміграції, так і краю. З іншого боку, ця тема стала нецікавою для нацистських верховодів після підписання відповідних договорів з радянською стороною³. Можна погодитися з думкою львівської дослідниці М. Гавришко, що «...налагодження контактів з Третім Рейхом перед вибухом війни відіграло радше інструментальну роль і не було самоціллю ОУН»⁴. У сучасній українській історіографії усталеною видається позиція (праці Т. Гривула, О. Дарованця, І. Дерев'яного, А. Жив'юка, О. Зайцева, М. Посівнича⁵), що антипольські виступи ОУН були спричинені антиукраїнською політикою польських урядів і цілеспрямованими широкомасштабними репресіями, які особливо посилювалися у 1938-1939 роках.

серпень 1939 р.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2008. Вип. 17. С. 346-356; Руккас А. Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2002. С. 387-392 й ін.

² Гривул Т.Д. Військово-політична діяльність Організації українських націоналістів на території західних областей України (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис... канд. істор. наук: 20.02.22 – військова історія. Львів, 2010. С. 9.

³ Гавришко М. Проблема українського повстання у Галичині напередодні німецько-польської війни 1939 року // Український визвольний рух. 2010. Вип. 14. С. 88.

⁴ Ibid. С. 88.

⁵ Дарованець О.Я. Репресивна акція польської влади щодо Організації Українських Націоналістів на Волині в листопаді 1938 р. – вересні 1939 р. // Український визвольний рух. Львів: В-во «Коло», 2004. Зб. 3. С. 102-144; Жив'юк А. Початок Другої світової війни на Волині. Дерманське повстання. // Галичина. 2009. Ч. 15-16. С. 321-326 та ін.

У сучасній вітчизняній історіографії існують розбіжності у трактування активної фази українсько-польського конфлікту першої половини вересня 1939 року: «локальні виступи, які не переросли в загальне повстання» (В. В'ятрович)⁶, «локальні дії самозахисту українців від польського війська» (В. Косик)⁷, «перша спроба розгортання масового повстанського руху з боку ОУН, під час якого націоналісти набули початкового бойового досвіду» (І. Патриляк, О. Кучерук)⁸, «збройні виступи проти польської адміністрації» (Л. Зашкільняк, М. Крикун, А. Руккас)⁹, «втілення ОУН схваленого ПУН сценарію утворення Української держави» (Т. Гривул)¹⁰, «стихийним поривом українців до розправ з поляками» (В. Сергійчук)¹¹, «погроми й вбивства українців поляками і навпаки, збройні сутички» (Я. Грицак)¹².

Дискусійним є питання про наявність і схвалення плану антипольського повстання під проводом ОУН. Київський дослідник О. Кучерук припускає наявність наказу про початок повстання, оскільки логічним тоді виглядає наявність звітів про хід антипольських виступів¹³. Немаловажну роль, на нашу думку, тут відіграли наростаючі розбіжності між керівництвом ПУН і КЕ ОУН в краю, щодо питання побудови збройних сил, шляхів, форм і методів реалізації кінцевої мети повстання з урахуванням поточної внутрішньої ситуації в західноукраїнському регіоні та міжнародної дипломатичної гри напередодні війни. Поміркване керівництво ПУНу на чолі з А. Мельником, незважаючи на підписаний німецько-радянський пакт про ненапад, продовжувало сподіватися, що Західна Україна не буде відданою більшовикам, а при підтримці Німеччини, у випадку німецько-польської війни, розраховували очолити новоутворену Західноукраїнську державу. Водночас на Другому (Римському) Великому Зборі ОУН не було прийнято конкретних інструкцій щодо можливої німецько-польської війни¹⁴. За твердженнями Т. Гривула, І. Патриляка, В. Трофимовича, І. Саківського КЕ ОУН наприкінці серпня 1939 р. було прийнято низку важливих рішень: 1) набула чинності інструкція щодо повстанської роботи на час війни, яка зобов'язувала оунівців переходити на нелегальне становище, уникати призову до польської армії¹⁵; 2) провести мобілізацію членського активу і сконцентруватися у визначеній місцевості¹⁶; 3) продовжувати (розпочаті ще в липні 1939 р. – *Авт.*) інтенсивні військові вишколи¹⁷.

⁶ В'ятрович В.М. Друга польсько-українська війна. 1942-1947. Вид. 2-е, доп. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 67.

⁷ Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р. у тогочасній пресі та споминах очевидців // Український визвольний рух. 2003. Зошит 2. С. 76.

⁸ Патриляк І. Збройні виступи ОУН проти Польської держави на початку Другої світової війни. URL: http://warhistory.ukrlife.org/5_09_6.html

⁹ Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р.... С. 76.

¹⁰ Гривул Т.Д. Військово-політична діяльність Організації українських націоналістів... С. 10.

¹¹ Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р.... С. 76.

¹² Ibid. С. 76.

¹³ Кучерук О. Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні // Українське слово. 2000. Ч. 37. 14-20 вересня.

¹⁴ Деркач О.В. Українсько-польське військове протистояння в період вересневої кампанії 1939 року // Грані. 2012. № 5. С. 46.

¹⁵ Гривул Т.Д. Військово-політична діяльність Організації українських націоналістів... С. 9.

¹⁶ Патриляк І., Трофимович В. Український визвольний рух у роки Другої світової війни // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: У 2-х кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 2. С. 386-429.

¹⁷ Саківський І.Б. Діяльність ОУН у Тернопільському воєводстві у 1929-1939 рр.: дис... канд. істор. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2017. С. 164.

Подальших напрацювань вимагає і термінологічний апарат наукової проблеми. Так, І. Патриляк в окресленні вересневих подій 1939 р. послуговується поняттям «збройні виступи ОУН»¹⁸, водночас у монографії автора «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939-1960 роках» за 2012 рік, оперує поняттям «антипольське повстання ОУН»¹⁹. Про «протипольське повстання» у власних наукових публікаціях зазначають М. Гавришко²⁰, А. Жив'юк та І. Марчук²¹, О. Кучерук²², Т. Гривул²³. Про «українсько-польське протистояння» пишуть О. Дзюбан²⁴ та О. Деркач²⁵. Про «збройні сутички з поляками» у власному дисертаційному дослідженні пише львівський історик І. Гаврилів. На думку вченого «широкомасштабного повстання не відбулося...»²⁶. Про «збройні виступи членів ОУН» на теренах Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводств стверджує київський дослідник А. Руккас²⁷. «Локальними виступами» націоналістів, які так і не переросли у загальнонаціональне повстання, характеризує події В. В'ятрович²⁸.

Дискусійним є питання щодо кількісного складу оунівських партизанських загонів у регіональному розрізі. Здебільшого науковці послуговуються неповними даними підсумкового звіту КЕ ОУН на західноукраїнських землях «Результати повстань на Західній Україні у вересні 1939 року»²⁹. При цьому історики цитуючи дані підсумкового звіту теж оперують різними цифрами, скажімо говорячи то про 20, то про 22 повіти Західної України, охоплених антипольськими збройними виступами³⁰.

І. Патриляк, В. Трофимович у власних публікаціях вказують на невиявленість польських статистичних даних, які б окреслювали масштаби антипольських збройних виступів ОУН у вересні 1939 р.³¹ Водночас, І. Гаврилів одним з перших подає підрахунки польських дослідників: «Від 29 серпня до 23 вересня 1939 року в диверсійних акціях взяло участь 7229 членів ОУН. Обіймали вони 183 місцевості. Здобули 1 танк, 8 літаків, 7 гармат. Взяли в полон 3610 поляків, вбили 796, 37 поранили. Страли 160 вбитими, 53 пораненими. Спалили щонайменше 4 польські місцевості і

¹⁸ Патриляк І. Збройні виступи ОУН проти Польської держави...

¹⁹ Патриляк І. Антипольське повстання ОУН у вересні 1939 р. В кн.: «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939-1960 роках. Львів: Часопис, 2012. С. 25-35.

²⁰ Гавришко М. Проблема українського повстання у Галичині... С. 73-89.

²¹ Жив'юк А.А., Марчук І.В. Від «Германської республіки» до «Германської трагедії»: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. Рівне: ПП ДМ, 2011. 156 с.

²² Кучерук О. Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні // Пам'ять століть. 2000. № 5. С. 143-151.

²³ Гривул Т.Д. Протипольське повстання на Західній Україні у вересні 1939 р. // Наукові записки національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. 2003. Вип. 3. С. 230-237.

²⁴ Дзюбан О. Українсько-польське протистояння у вересні 1939 р... С. 74-86.

²⁵ Деркач О.В. Українсько-польське військове протистояння... С. 46.

²⁶ Гаврилів І.О. Військово-політична діяльність УВО-ОУН в боротьбі за Українську Державу (1920-1941 рр.): дис. ... докт. істор. наук: 07.00.01 – історія України / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. С. 333.

²⁷ Руккас А. Збройні виступи членів ОУН на початку Другої світової війни // Воєнна історія. 2008. № 5. С. 44-50.

²⁸ В'ятрович В.М. Друга польсько-українська війна. 1942-1947. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 67.

²⁹ Жив'юк А.А., Марчук І.В. Від «Германської республіки» до «Германської трагедії»: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині... С. 26-27.

³⁰ Патриляк І. Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух в 1939-1944 рр.: структура, чисельність, діяльність. URL: <https://old.uinp.gov.ua/page/dopovid-ivana-patryliaka>

³¹ Патриляк І., Трофимович В. Вказ. пр.

знищили 1 міст. В сумі вбито біля 2 тис. поляків у Східній Галичині і 1 тис. на Волині. У деяких місцевостях оунівцям допомагали петлюрівці»³². Опіраючись на підсумковий звіт поданий КЕ ОУН «Результати повстань...»³³ та спогади очевидців, які, як стверджує І. Патриляк, очевидно не є цілком коректними³⁴ «...повстанські акції охопили 183 населені пункти у 22 (за даними І. Патриляка, В. Трофимовича у 20³⁵) повітах Західної України. До повстанських відділів залучили 7729 осіб (членів ОУН) і тисячі селян, які симпатизували націоналістам...»³⁶. За даними І. Патриляка «...в ході польських каральних експедицій було повністю спалено 10 українських сіл, в інших селах знищено 280-300 українських господарств, будинків «Просвіти», кооперативів, церков. У відповідь бойовики ОУН цілком спалили 4 польські колонії, а в інших польських селах і колоніях знищили приблизно 120-150 господарств. Втрати партизанських відділів ОУН склали 160 осіб убитими і 57 пораненими. Польські втрати склали 796 убитими, 37 пораненими й 3610 полоненими. Українське цивільне населення втратило щонайменше 84 особи убитими, а польське цивільне населення щонайменше – 123 особи убитими»³⁷. Цілком очевидно є потреба подальших досліджень на основі нововіднайдених архівних даних, що дозволять верифікувати та удосконалити обопільні втрати як серед військових, так і цивільного українського та польського населення.

Проведений аналіз наукових досліджень сучасних вітчизняних істориків дозволяє виокремити низку характерних рис у протіканні вересневих антипольських локальних повстань організованих ОУН.

По-перше, усталеною є позиція науковців, що попри спроби оунівських керівників максимально організувати та перевести у планове русло антипольські виступи, повстання розпочалося неодноразово, і не набуло масового характеру³⁸, що було зумовлено як організаційними недоопрацюваннями, так і особливостями протікання німецько-польської війни, конкретними реаліями розгортання подій у тій чи іншій місцевості.

По-друге, спостерігається поліфонія підходів у визначенні мети антипольських виступів вересня 1939 р. – від ідеї відновлення Української держави³⁹, намагань самоутвердження українців як суб'єкта великої європейської політики⁴⁰, створення підґрунтя для подальших визвольних змагань українства⁴¹, «до захоплення зброї і встановлення української влади»⁴², охорони українського населення від каральних акцій поляків щодо цивільного населення⁴³, що підігрівалося звинуваченнями у бік українців їх неефективної антинімецької боротьби в лавах польської армії.

По-третє, у силовому протистоянні поляків та українців після початку Другої сві-

---

³² Гаврилів І.О. Військово-політична діяльність УВО-ОУН в боротьбі за Українську Державу (1920-1941 рр.)... С. 334.

³³ Патриляк І. Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух в 1939-1944 рр....

³⁴ Ibid.

³⁵ Патриляк І., Трофимович В. Вказ. пр.

³⁶ Гаврилів І.О. Вказ. пр. С. 334.

³⁷ Патриляк І. Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух в 1939-1944 рр....

³⁸ Жив'юк А.А., Марчук І.В. Від «Германської республіки» до «Германської трагедії»... С. 26.

³⁹ Кучерук О. Українське повстання вересня 1939 року на Західній Україні... С. 13.

⁴⁰ Деркач О.В. Українсько-польське військове протистояння... С. 48.

⁴¹ Ibid. С. 48.

⁴² Патриляк І. Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух в 1939-1944 рр....

⁴³ Гривул Т. Польський терор проти українського населення в 1939 та в 1941 рр.... С. 89.

тової війни у місцях найбільшого розмаху антипольських виступів реалізовувалась «теорія побудови держави від першого села» відомого військового теоретика оунівського руху М. Колодзінського – «Гузара», що передбачала проголошення членами ОУН Української держави у підконтрольних українським націоналістами населених пунктах, організацією української влади⁴⁴. Обрана повстанська тактика дій збройними загонами проти невеликих відділів Війська Польського, в окремих регіонах (Стрийського, Миколаївського, Жидачівського, Дрогобицького й інших повітах), де були чисельні повстанські загонами, відбулися бої з регулярними польськими частинами. Т. Гривул вказує на доволі стриману оцінку військових результатів повстанських акцій, пояснюючи це тим, що повстання не набуло запланованої масштабності швидким просуванням частин Вермахту, а з 17 вересня Червоної армії, крахом надій на залучення в розгортанні антипольських дій вишколеного у військових структурах німецької армії українського легіону Р. Сушка⁴⁵.

Подальших наукових студій, враховуючи сучасне перманентне загострення українсько-польських стосунків, рішення польського сейму, потребує питання впливу збройного українсько-польського протистояння періоду початку Другої світової війни на репресивні акції щодо цивільного українського та польського населення. На жаль, в оцінці цього періоду українсько-польського протистояння, польські колеги у переважній більшості стверджують, що локальні вересневі повстання 1939 р. були початком протипольських акцій. В. В'ятрович спростовуючи цю тезу наголошує, що аналіз наявної документальної бази переконливо свідчить про виразну мету виступів – відродження Української держави⁴⁶. При цьому, знаний дослідник українського визвольного руху наголошує, що «повстання у вересні 1939 року стали прологом до війни між українцями і поляками... У ній також змішаються визвольна боротьба українських націоналістів, протистояння їй польських політичних сил, селянський бунт та радянські провокації»⁴⁷.

Аналіз напрацювань сучасних українських істориків у питанні результатів локальних антипольських виступів вересня 1939 р., дозволяє виокремити ряд узагальнюючих підходів в історіописанні наукової теми.

По-перше, історики єдині у висновку, що головної мети – здобути незалежність України (спочатку в рамках західноукраїнських земель – *Авт.*) українським націоналістам не вдалося⁴⁸. Широкомасштабного повстання не відбулося⁴⁹. На заваді цьому стали недостатня організаційна та військова підготовка, несприятливі зовнішні чинники⁵⁰. Чергову спробу українців самоствердитися як потенційного суб'єкта великої європейської політики було проігноровано її ключовими гравцями⁵¹.

По-друге, наявність німецького чинника, зацікавленість окремих нацистських верховодів у використанні українських націоналістів у власних інтересах у переддень німецько-польської війни, на нашу думку, не підлягає запереченню. Очевидно, що у керівництва нацистської Німеччини не було одностайного бачення вирішення

⁴⁴ Український рух опору. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/resistance-movement/>.

⁴⁵ Гривул Т.Д. Військово-політична діяльність Організації українських націоналістів... С. 9.

⁴⁶ В'ятрович В.М. Друга польсько-українська війна. 1942-1947... С. 67.

⁴⁷ Ibid. С. 68.

⁴⁸ Гривул Т.Д. Військово-політична діяльність Організації українських націоналістів... С. 9-10.

⁴⁹ Гаврилів І.О. Українці-поляки: історія конфліктів та порозумінь. Львів: Добрий друк, 2015. С. 39.

⁵⁰ Жив'юк А.А., Марчук І.В. Від «Германської республіки» до «Германської трагедії»... С. 32.

⁵¹ Деркач О.В. Українсько-польське військово протистояння... С. 48.

українського питання в майбутніх геополітичних змінах, але у військовій компанії з Польщею окремі очільники Третього рейху вбачали роль організаційних структур українських націоналістів у підривній, диверсійній роботі проти Польської держави. Водночас, вважаємо дискусійними однозначні твердження окремих істориків, що «ідея повстання в Галичині не належала українцям, вона була інспірована зовні, а саме – Третім Рейхом...»⁵². Не має підстав сумніватися, що особливо радикально налаштоване крило ОУН, розраховувало на ефект несподіванки, прагнуло використати момент німецько-польської війни, сподівалося використати шанс і зреалізувати свої цілі. Зрештою кінцевий результат антипольського повстання, що за задумом політичного проводу оунівської організації міг покликати до життя Українську державу, спочатку в межах її західноукраїнських теренів, аж ніяк не відповідав ні політичним, а ні військовим планам нацистської Німеччини.

По-третє, є підстави говорити про переоцінку, особливо молодими, революційно налаштованими крайовиками, готовності західноукраїнського населення підтримати ініційоване ОУН антипольське повстання. Тут давалася взнаки недовіра особливо політично свідомої частини українства щодо можливості підтримки Німеччиною державницьких прагнень українців, гіркий досвід Карпатської України, міжнародне унормування відносин очільниками Третього рейху з основним ворогом українського визвольного руху – СРСР. Немаловажну роль зіграла і чергова роз'єднаність сил політично зорганізованого українства. Водночас, збройний чин націоналістів, на тлі лояльних заяв українських партійних лідерів⁵³, переважно позитивно був сприйнятий у молодіжному середовищі, сприяв самоутвердженню націоналістичного руху⁵⁴ та зростанню його електоральних симпатій. Зрештою, було здійснено фактично першу спробу зреалізувати на практиці окремі програмові постулати руху українських націоналістів направлені на досягнення його стратегічної мети – Української самостійної соборної держави.

По-четверте, вересневі 1939 р. українсько-польські збройні сутички, на жаль, втягували у взаємне поборювання на міжнаціональному рівні обидва сусідні народи, які у цей період не набули масового характеру, проте загострили та посилили взаємну недовіру, а в недалекому майбутньому здетонують увесь клубок суперечностей і виллються у криваве міжетнічне взаємопоборювання.

Водночас, подальшої системної археографічної праці потребує питання пошуку нових даних і верифікації існуючих даних щодо кількості як учасників протиборствуючих сторін, так і обопільних втрат під час антипольського повстання. Детального вивчення потребує питання діяльності Комісії Державного Планування створеної з ініціативи ПУН (діяла впродовж 1939-1941 рр.), яка підготували кілька блоків законодавчих актів, які б мали бути реалізовані при організації державного життя у випадку відродження Української держави. На дослідницьку увагу заслуговує відповідальність дій тодішнього Варшавського керівництва, щодо представників національних меншин, нормам тодішнього міжнародного права. Важливо продовжити наукові студії, які б деталізували питання початків, перших проявів українсько-польського поборювання та винищення цивільного населення.

⁵² Гавришко М. Проблема українського повстання у Галичині... С. 88-89.

⁵³ Гривул Т.Д. Військово-політична діяльність Організації українських націоналістів... С. 9.

⁵⁴ Деркач О.В. Українсько-польське військове протистояння... С. 48.

REFERENCES

- Darovanets, O.Ya.** (2004). Represyvnna aktsiia polskoi vlady shchodo Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv na Volyni v lystopadi 1938 r. – veresni 1939 r. [Repressive actions of the Polish authorities against Organization of Ukrainian Nationalists in Volynia in November of 1938 – September of 1939]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 3, 102-144 [in Ukrainian].
- Derkach, O.V.** (2012). Ukrainsko-polske viiskove protystoiannia v period veresnevoi kampanii 1939 roku [Ukrainian-Polish military confrontation during the September campaign in 1939]. *Hrani*, 5, 45-49 [in Ukrainian].
- Dziuban, O.** (2003). Ukrainsko-polske protystoiannia u veresni 1939 r. u tohochasni presi ta spomy-nakh ochevydtsiv [Ukrainian-Polish confrontation in September of 1939 in the press of the time and memories of eyewitnesses]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 2, 74-85 [in Ukrainian].
- Havryliv, I.O.** (2016). *Viiskovo-politychna diialnist UVO-OUN v borotbi za Ukrainku Derzhavu (1920-1941 rr.)* [Military-political activity of the UVO-OUN in the struggle for Ukrainian State (1920-1941)] (Doctor's thesis). Lviv [in Ukrainian].
- Havryliv, I.O.** (2015). *Ukraintsi-poliaky: istoriia konfliktiv ta porozumin* [Ukrainian and Polish people: history of conflicts and agreements]. Lviv [in Ukrainian].
- Havryshko, M.** (2010). Problema ukrainskoho povstannia u Halychyni naperedodni nimetsko-polskoi viiny 1939 roku [The problem of the Ukrainian rebellion in Galicia before the German-Polish War of 1939]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 14, 73-89 [in Ukrainian].
- Hryvul, T.** (2003). Polskyi teror proty ukrainskoho naseleennia v 1939 ta v 1941 rr. [Polish terror against Ukrainian population in 1939 and in 1941]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 2, 86-93 [in Ukrainian].
- Hryvul, T.** (2003). Protypolske povstannia na Zakhidni Ukraini u veresni 1939 r. [Anti-Polish rebellion in Western Ukraine in September, 1939]. *Naukovi zapysky natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*, 3, 230-237 [in Ukrainian].
- Hryvul, T.D.** (2010). *Viiskovo-politychna diialnist Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv na terytorii zakhidnykh oblastei Ukrainy (veresen 1939 – cherven 1941 rr.)* [Military-political activity of the Organization of Ukrainian Nationalists in the Western regions of Ukraine (September 1939 – June 1941)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Lviv [in Ukrainian].
- Kucheruk, O.** (2000). Ukrainske povstannia veresnia 1939 roku na Zakhidni Ukraini [The Ukrainian rebellion of September, 1939 in Western Ukraine]. *Ukrainske slovo*, 37, 14-20 veresnia [in Ukrainian].
- Patryliak, I.** (2009). Zbroini vystupy OUN proty Polskoi derzhavy na pochatku Druhoi svitovoi viiny [OUN armed protests against the Polish state at the start of World War II]. *Voienno istoria*, 5 (47). Retrieved from http://warhistory.ukrlife.org/5_09_6.html [in Ukrainian].
- Patryliak, I. & Trofymovych, V.** (2011). Ukrainskyi vyzvolnyi rukh u roky Druhoi svitovoi viiny [Ukrainian liberation movement during the Second World War]. In *Ukraina u Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Istorychni narysy* (Vol. 2, pp. 386-429). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Patryliak, I.** (2012). Antypolske povstannia OUN u veresni 1939 r. [OUN anti-Polish rebellion in September of 1939] In «*Peremoha abo smert»: ukrainskyi vyzvolnyi rukh u 1939-1960 rokakh*. Lviv [in Ukrainian].
- Patryliak, I.** (2016). *Ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh v 1939-1944 rr.: struktura, chyselnist, diialnist* [Ukrainian nationalistic underground and insurgent movement in 1939-1944: structure, size, activities]. Retrieved from <https://old.uinp.gov.ua/page/dopovid-ivana-patryliaka> [in Ukrainian].
- Posivnych, M.** (2008). Antypolska diialnist OUN v Zakhidni Ukraini (liutyi-serpen 1939 r.) [OUN anti-Polish movement in Western Ukraine (February-August 1939)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 17, 346-356 [in Ukrainian].
- Posivnych, M.** (2010). *Voienno-politychna diialnist OUN v 1929-1939 rokakh* [OUN military-political activity in 1929 - 1939 and others]. Lviv [in Ukrainian].
- Rukkas, A.** (2002). Boiovi dii zahoniv OUN u veresni 1939 r. [OUN units combat activities in September, 1939]. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk*, 2, 387-392 [in Ukrainian].
- Rukkas, A.** (2008). Zbroini vystupy chleniv OUN na pochatku Druhoi svitovoi viiny [Armed protests of OUN members in beginning of World War II]. *Voienno istoriia*, 5, 44-50 [in Ukrainian].
- Sakivskiy, I.B.** (2017). *Diialnist OUN u Ternopil'skomu voievodstvi u 1929-1939 rr.* [OUN activities in Ternopil voivodeship in 1929-1939] (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Viatrovych, V.M.** (2012). *Druha polsko-ukrainska viina. 1942-1947* [The Second Polish-Ukrainian War. 1942-1947]. Kyiv [in Ukrainian].
- Zhyviuk, A.A. & Marchuk, I.V.** (2011). *Vid «Hermanskoj respubliky» do «Hermanskoj trahedii»: narysy*

istorii ukrainskoho vyzvolnoho rukhu v Dermani na Volyni [From the «German Republic» to the «German Tragedy»: Essays on the history of the Ukrainian liberation movement in Derman in Volyn']. Rivne [in Ukrainian].

Zhyviuk, A. (2009). Pochatok Druhoi svitovoi viiny na Volyni. Dermanske povstannia [The beginning of the Second World War in Volynia. Rebellion in Derman']. *Halychyna*, 15-16, 321-326 [in Ukrainian].

Vasyl Ukhach

(Ternopil National Economic University, Ternopil, Ukraine)

e-mail: v.ukhach@ukr.net; vasil.ukhach@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2106-5335>

Contemporary Ukrainian Historiography of the OUN Anti-Polish Uprising (August-September 1939)

In modern Ukrainian historiography, there are no separate historiographical publications, which would systematically take up the range of issues devoted to the preparation and conducting of Ukrainian Nationalists anti-Polish uprising in Western Ukraine in the period of August-September 1939.

The goal of the paper is to make a historiographical analysis of the modern historians' findings on certain aspects of preparation and conducting of the anti-Polish uprising by the Organization of Ukrainian Nationalists. Based on the goal, the objective of the paper is a comprehensive approach to modern historians' analysis of the preconditions, features of training, the description of the partyzan detachments operations, achievements, results, and consequences of anti-Polish actions for the OUN underground in the described period.

The standpoints of modern Ukrainian historians on the issues of development of the anti-Polish uprising concept and plan; the scale of the conflict; misunderstanding of terminology, and quantitative composition of the OUN detachments are analyzed.

It is concluded that a large-scale uprising did not take place. The major impediments for that were insufficient organizational and military training, unfavorable external factors, and an overestimation by the OUN underground leadership of the willingness of Western Ukraine population to support the anti-Polish uprising.

It is promising for researchers to further study the impact of the armed Ukrainian-Polish confrontation at the beginning of World War II concerning the repressive actions against the civilian Ukrainian and Polish population. The search for recent information and verification of existing facts regarding both sides' losses during the anti-Polish uprising is of great importance as well.

Keywords: Western Ukraine lands, leadership of Ukrainian Nationalists, Territorial Executive OUN, anti-Polish uprising, modern historiography

УДК 904 : 008 (091)

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).429](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).429)

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН

Леонид Гриффен¹, Надежда Рыжева²

¹ Национальный историко-архитектурный музей «Киевская крепость» (Киев, Украина)

e-mail: lagrif@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3020-9636>

² Николаевский национальный ун-тет имени В.А. Сухомлинского (Николаев, Украина)

e-mail: ryzheva.nadiya@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8379-4325>

У статті представлено дослідження соціальної природи історико-культурної спадщини. Показано, що воно характеризує об'єкти матеріальної культури минулого, які втратили своє первісне утилітарне призначення та перетворилися у матеріальні свідчення минулих культурних та історичних процесів. Сьогодні такі пам'ятники історії і культури є носіями семантичної й аксіологічної інформації про дані процеси і тому, коли вони включені до сучасного культурного контексту, сприяють соціалізації індивідів.

***Ключові слова:** пам'яткознавство, історико-культурну спадщину, пам'ятники історії і культури, соціалізація індивіда, семантична інформація, аксіологічна інформація*

Постановка проблеми. В наше время целый ряд социальных процессов значительно активизировал интерес различных слоев украинского общества к изучению и сохранению историко-культурного наследия, благодаря которому возможно осуществление адекватной реконструкции объективной картины исторического бытия народа¹. Важной составной частью национального историко-культурного наследия являются памятники истории и культуры – как движимые, так и недвижимые. Поэтому возникает необходимость не только интенсификации практической деятельности в сфере охраны и использования памятников истории и культуры, но и разработки соответствующих теоретических основ, на которых основывалась бы такая деятельность, то есть исследований в области памятниковедения.

В наше время проблемы, связанные с материальным наследием прошлого, находят в ведении особой науки – памятниковедения. В качестве отдельной науки оно оформилось только в последней трети XX ст. (хотя положения, касающиеся памятниковедческих проблем, высказывались достаточно давно). Памятниковедение быстро развивается, успешно завоевывает позиции среди других наук и имеет определенные результаты в решении как теоретических, так и практических задач, которые касаются нашего культурного достояния. Востребованность соответствующих знаний способствовала значительным успехам в обеспечении научных основ практической деятельности в области выявления, хранения и использования памятников истории и культуры. Однако результативность исследований теоретических основ данной науки требует активизации. Появление публикаций, посвященных

¹ Культурна спадщина як складова державної освітньо-виховної політики в Україні: Монографія / За заг. ред.: Н.М. Сенченко, М.О. Титової. Ніжин, 2019. 294 с.

данным вопросам – П. Боярского², О. Дулова³, С. Зарембы⁴, С. Кот⁵, С. Руденко⁶, не позволяет считать, что памятниковедение вполне четко определило свой научный статус и характерные особенности сравнительно с другими научными дисциплинами, в частности, с источниковедением⁷. Памятниковедение как наука определило объект исследования – культурное наследие, но оно еще не достигло полной определенности относительно наиболее существенных характеристик как социального явления.

Наиболее актуальным представляется необходимость четкого понимания самого феномена культурно-исторического наследия, которое должно базироваться на выявлении его функций и особого места в социальных процессах.

Цель работы – раскрыть значение историко-культурного наследия как социального феномена, показав его специфическую роль в социализации индивида.

Изложение основного материала. Общей тенденцией современных мировых цивилизаций становится спонтанный рост энтропии, которая характеризуется постоянным и неуклонным снижением уровня организации и девальвации энергий, присущих любым материальным образованиям, включая биологические. Поэтому каждое живое существо, стремясь сохраниться (а тем более развиваться), должно избавляться от энтропии⁸. Осуществление такого процесса предполагает взаимодействие с внешней средой. Австрийский физик-теоретик, один из создателей квантовой механики, лауреат Нобелевской премии Э. Шредингер считал, что живое существо получает от взаимодействия с внешней средой «отрицательную» энтропию – за счет выноса в нее же собственной «положительной» энтропии⁹.

Отметим, что любое живое существо, чтобы «выносить» свою энтропию наружу, должно использовать как свойства определенной среды, так и иметь средства активного взаимодействия с ней. Для этого в структуре живых существ зафиксированы: с одной стороны, важные для них свойства среды, а с другой, существуют материальные средства взаимодействия с ней. С целью иллюстрации данного тезиса обратимся за примером к животному миру. Так, в центральной нервной системе хищника представлены соответствующие морфологические признаки (крепкие челюсти и быстрые ноги позволяют защититься от врагов и добыть пищу) и рефлексы, полученные частично генетически в наследство от предков, а частично приобретенные собственным опытом. В разных формах последнее касается всех живых существ, кроме человека.

В отличие от животных, человек приходит в мир «вооруженным» только незначительным количеством основных безусловных рефлексов, на основе которых решить задачу активного взаимодействия с внешней средой невозможно. Человек,

---

² Боярский П.В. Введение в памятниковедение. Москва: Центр «Культура и Мировой океан», 1990. 218 с.

³ Дулов О. Пам'яткознавство як наука. *Пам'ятки України*. 1993. № 1-6. С. 139, 203-204.

⁴ Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. Київ, 1995. 289 с.

⁵ Кот С. Теоретичні проблеми пам'яткознавства. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. Київ, 2007. С. 7-64.

⁶ Руденко С.П. Про фундаментальні засади пам'яткознавства. *Праці Центру пам'яткознавства*. Вип. 14. Київ, 2008. С. 18-40.

⁷ Антонович В. Лекції з джерелознавства / ред. М. Ковальський. Київ: Нац. ун-т «Острозька академія», 2003. 382 с.

⁸ Костюк В.Н. Изменяющиеся системы. Москва: Наука, 1993. 344 с.

⁹ Шредингер Э. Что такое жизнь с точки зрения физика. Москва: Атомиздат, 1972. 62 с.

сформированный как существо социальное, все остальное получает через общество. Это не только многоплановый комплекс знаний и навыков, выработанных обществом в процессе развития, но и сложный комплекс материально-технических средств, необходимых для взаимодействия с окружающей природой. Все новые поколения, каждый человек в отдельности получают от поколений предыдущих материальное и нематериальное наследие. В исторически последовательно сменяющихся периодах это становится для всех социальных образований той культурой, которая обеспечивает их существование и представляет собой все то, что характерно именно на данном конкретном этапе развития¹⁰. Следовательно, комплексное понимание культуры в ее идеальных и материальных проявлениях возможно только через все формы общественного сознания и общественную деятельность.

В данном контексте вполне закономерной и чрезвычайно актуальной становится задача определения, что представляет собой то культурное наследие, использованием, сохранением и хранением которого сегодня все больше озабочена общественность. Найти алгоритм решения данной задачи представляется возможным посредством выставления акцентов на особенностях и характерных чертах *историко-культурного наследия* как особого общественного явления, не тождественного всей имеющейся культуре, то есть на явлениях культуры, сохранившихся сегодня в том состоянии, которое они имели в *свое* исторически конкретное время.

В этом случае следует говорить только об относительной сохранности, поскольку течение времени отражается на всех памятниках истории и культуры, которые в более или менее аутентичном виде выдержали его воздействие. Что касается степени хронологической «удаленности», то в каждом конкретном случае она определяется самим обществом. Однако в любом случае речь идет о такой «удаленности» от современных реалий, когда сохранившиеся материальные предметы – результаты человеческой деятельности – уже не выполняют тех функции, ради которых общество их создавало.

Сохранившееся материальное наследие чрезвычайно актуально в процессе понимания социально-культурного развития. Такие материальные памятники, даже потеряв частично или полностью основные функции, продолжают представлять культуру определенного времени. Следовательно, они являются как свидетелями конкретных исторических событий, так и материальными носителями соответствующей информации о создавшем их обществе.

В этом плане все объекты историко-культурного наследия могут рассматриваться нами или как памятники культуры, или как памятники истории (хотя различие это весьма условно и ситуативно). Каждый объект, как памятник культуры, воспринимается закономерным звеном в процессе эволюции определенного направления в культуре. Он совершенствует предыдущие и предваряет его последующие этапы развития. В то же время, если памятник культуры синхронизируется с конкретными историческими событиями прошлого, мы воспринимаем его как памятник истории. Например, сабля Богдана Хмельницкого связывается нами с личностью знаменитого гетмана, но в случае выставления нами других акцентов эта же сабля позволяет охарактеризовать определенный этап развития конструкции холодного оружия.

---

¹⁰ Семенов Е.К. Дисциплинарный статус культурологии. *Наука и ее место в культуре*. Новосибирск, 1990. С. 99.

Исследуя материальные объекты прошлого, мы получаем сведения об уровне развития общества, которое их создавало. Особенно это важно в отношении дописьменного периода истории, относительно которого других способов получения объективной информации не существует (в частности, для такой науки, как археология)¹¹. В целом, методами получения и оценки знаний о прошлом обществе на основе созданных им артефактов занимается вспомогательная историческая наука – источниковедение. Оно рассматривает артефакты прошлых лет именно как источник исторических знаний. Это необходимый этап преобразования имеющихся артефактов в объекты культурного наследия, но памятниковедение этим не ограничивается. Памятниковедение, используя артефакты прошлого для получения научной информации, прежде всего, акцентирует внимание на включении их в современный культурный контекст. Именно в этом случае артефакты прошлого выступают в качестве объектов историко-культурного наследия и формируют уважительное отношение к результатам труда предыдущих поколений. Появляется возможность не просто понять, но и ощутить, что ты наследник прошлого, *внутренне принять*. Благодаря такому историко-культурному наследию, возможно создание будущего.

Использование указанных артефактов именно как объектов историко-культурного наследия позволяет решить одну из важнейших задач современного общества – социализацию индивидов¹². Происходит превращение индивида в активный составной элемент общества, который, благодаря своей социализации, обеспечивает существование общества как некоторой целостности. Важнейшей составляющей социализации является эмоциональное включение индивида в социум, что предусматривает определение им своих личностных социально-исторических координат в многомерном социально-историческом континууме. Происходит это не только за счет рационального знания, но и через эмоциональные ощущения. Человек не может существовать как изолированный индивид, ему мало даже наиболее полного набора сведений об условиях функционирования общества. Человек должен стремиться действовать в качестве активного элемента общества. Достижение данного результата возможно только посредством социализации личности, осуществление которой происходит благодаря некоторым особенностям процесса получения и усвоения индивидом информации.

Общепризнано, что социализация личности в основном достигает своих целей к периоду гражданской зрелости человека и в последующем продолжается всю жизнь. Зрелость как раз и означает, что человек усвоил основные социальные роли, которые он должен играть в обществе. Однако и в дальнейшем, фактически в течение всей жизни, человек осваивает новые роли, связанные с изменениями возрастного, профессионального и социального статуса (или вносит коррективы в имеющиеся).

Следовательно, чтобы стать и оставаться активным элементом общества, человеку не достаточно получать определенные знания. Накопленные знания должны превращаться в сознании индивида в прочные убеждения, диктующие ему поведение, отвечающее не только его личным, но и общественным вызовам. Наиболее мощным социальным инструментом для их формирования является искусство. Что

¹¹ Давня історія України: у 3-х томах / голова ред. кол. П.П. Толочко. Т. 1: Первісне суспільство / Відповід. ред. В.Н. Станко. Київ: Наукова думка, 1997. 560 с.

¹² Мудрик А.В. Социализация человека. Москва: Академия, 2004. 304 с.

касается непосредственной связи с прошлым, то в этом доминантную роль играют памятники истории и культуры. Отметим, что все указанные нами формы социализации предусматривают особый характер передаваемой в обществе информации.

Позитивная результативность совместных действий членов общества возможна только на основе взаимной информированности о целях, возможностях, планах действий, передаче сведений о свойствах предметов и явлений, на которые эти действия направлены. Такая информация, создавая основы для формирования программы действий, предусматривает и определенный импульс к ним. Такой импульс, побуждающий членов общества к действию, создают *эмоции*, основанные на другом типе информации. Соответственно, человек для формирования своего поведения пользуется, с одной стороны, информацией рационально-логического, а с другой – эмоционального характера.

Важность эмоциональной составляющей в жизни человека и, соответственно, в процессе восприятия материальных памятников позволяет нам обратиться к концептуальным акцентам на эту тему ученых прошлого. В XVIII ст. на роль эмоций в жизни человека обратил внимание французский литератор, философ-материалист утилитарного направления К. Гельвеций. Он считал, что даже рациональная умственная активность во многом зависит от эмоций: «...ум, – писал он, – остается бездействующим, пока страсти не приведут его в движение»¹³. Именно «Эмоция, – говорил И. Павлов, – это то, что направляет вашу деятельность, вашу жизнь»¹⁴. Представители философских школ достаточно давно выделяют два вида отношений человека к окружающему миру и рассматривают их как нечто обособленно существующее (*чистый разум*) и во взаимосвязи с ним (*эстетический вкус*)¹⁵. И. Кант считал различными по своей природе логические и эстетические суждения. Он утверждал, что «суждение вкуса не есть познавательное суждение; значит, оно не логическое, а эстетическое»¹⁶.

Таким образом, существование общественного организма обеспечивается, кроме рационально-логического отношения, еще и наличием у человека некоторых «социальных» эмоций, среди которых особое место занимают эмоции эстетические.

В XX в. в научных исследованиях выделено, в этом контексте, два различных вида информации. Доктор физики и философии, психолог А. Моль (возглавлял Институт социально-психологических проблем коммуникации в Страсбурге, 1920-1992 гг.) одним из первых установил и проанализировал связи между эстетикой и теорией информации. В работе «Теория информации и эстетическое восприятие» он осуществил разделение информации, полученной человеком, на два вида. А. Моль классифицирует информацию как семантическую и эстетическую с точки зрения наблюдателя – «источник-канал-приемник». На основе теоретического анализа делается вывод, что «семантическая информация, подчиняющаяся универсальной логике..., подготавливает действия», а эстетическая информация – это «персональная» информация, которая «не ставит целью подготовить принятие решения приемником...

¹³ Гельвеций К.А. Об уме. Москва: ОГИЗ, 1938. С. 263.

¹⁴ Павлов И.П. Павловские клинические среды: стенограммы заседаний в нервной и психиатрической клиниках: в 3 т.: 1931-1933. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1954. Т. 1. 644 с.

¹⁵ Батте Ш. Начальные правила словесности: в 4 т. / пер. Д. Облеухов. Москва, 1806. Т. 1. С. 35.

¹⁶ Кант И. Критика способности суждения / пер. Н.М. Соколова, Санкт-Петербург: Изд. М.В. Попова, 1898. С. 42.

Эстетическое ни в коей мере не носит утилитарного характера»¹⁷.

Эстетическое отношение к миру свойственно человеку как существу общественному, и, соответственно, утилитарно-полезное для общества воспринимается индивидом как нечто позитивное для него, доставляющее ему наслаждение. Эстетическое отношение, наряду с рационально-логическим мышлением являющееся высшей, сугубо человеческой формой отражения, позволяет эмоционально оценивать тот или иной предмет, явление, ситуацию с точки зрения их общественного значения.

Таким образом, применительно к информации, которую получает индивид, целесообразно рассматривать два ее вида, взаимодополняющих друг друга. Информация семантическая базируется на оценке прагматических свойств объектов и подчиняется законам формальной логики. Это чрезвычайно важная информация, ибо в результате ее рационально-логической обработки человеком формируется программа действий в тех или иных условиях.

В то же время, по словам академика А. Колмогорова, автора новаторских работ по истории, философии, методологии и преподаванию математики, одного из основоположников современной теории вероятностей, «в развитом сознании современного человека аппарат формального мышления не занимает центрального положения. Это скорее некоторое «вспомогательное вычислительное устройство», запускаемое по мере надобности»¹⁸. Данное «устройство» запускается посредством эмоций, отражающих ценностную ориентацию человека. Безусловно, к ним относятся и эмоции эстетические, однако они их не исчерпывают.

Необходимо в целом говорить о базирующейся на эмоциональном отношении к миру *аксиологической* (ценностной) информации¹⁹. Возможность эмоционально определить свои социально-исторические координаты, ощутить генетическую связь с прошлым дает только аксиологическая информация, которую несет памятник истории и культуры. Это, прежде всего, аутентичная вещь в своей «телесной» реальности, ибо только в таком контексте человек непосредственно воспринимает прошлое. Именно поэтому в отношении памятников истории и культуры без семантической составляющей информации, включающей данный объект в определенный исторический контекст, обойтись невозможно. Но здесь она подчинена главной цели – созданию и «внедрению» ощущения духовного единства современников с прошлым. В то же время для памятника главным является не столько научная информация, которую он может предоставить, сколько воплощение в нем духовной сути предков, конкретное материальное «опредмечивание» их социального и исторического бытия.

Психологически человек всегда сознательно или подсознательно чувствует себя находящимся в определенной системе пространственных, временных и социальных координат. Только это дает ему возможность считать себя конкретной личностью. Такая система координат отображает то, что сложилось в мозгу человека, в его памяти на основе внешних воздействий в течение всей жизни. Однако память, как свидетельствуют научные исследования, – система ограниченная и ненадежная. Поэтому априори существует стремление опереться на определенные материаль-

¹⁷ Моль А. Теория информации и эстетическое восприятие. Москва: Мир, 1966. С. 203-204.

¹⁸ Колмогоров А.Н. Автоматы и жизнь. Возможное и невозможное в кибернетике / под ред.: А.И. Берга, Э.Я. Кольмана. Москва: Наука, 1964. С. 26.

¹⁹ Ильин В.В. Аксиология. Москва: Изд-во МГУ, 2005. 216 с.

ные свидетельства, подтверждающие действительность принятых социально-исторических координат. Свообразными «реперными точками» траектории движения в том социально-временном континууме, в котором существует каждое новое поколение, и являются объекты историко-культурного наследия. Каждый индивид связывает себя эмоционально с реальностью через непосредственное восприятие аутентичных предметов, включенных в исторический контекст определенного времени.

Памятники истории и культуры следует признать одним из важнейших факторов социализации индивида путем как сознательного, так и подсознательного определения им своего места в целостном процессе социального развития. Памятники истории и культуры (как недвижимые, так и те, что находятся в собраниях музеев) играют специфическую роль. Главным является материальное «опредмечивание» прошлого социального и исторического бытия социума. Достижение этой цели – основная прерогатива музея как социального института, в реализации которой ни один другой социальный институт заменить его не может. Известный австрийский теоретик музейного дела Ф. Вайдахер подчеркивал: «Музеи... были созданы для того, чтобы помочь всем заинтересованным лучше понять себя и свое место в этом мире»²⁰.

Специфическая роль музея как социального института базируется именно на использовании аутентичных объектов историко-культурного наследия для комплексного и целенаправленного воздействия на индивида. «Знание и опыт, – считают специалисты музееведения, – можно передавать по-разному, но ни одно учреждение не сравнится с музеями, обладающими уникальной возможностью воздействовать на все многообразие человеческих чувств: зрение, слух, осязание, обоняние, даже вкус, ориентацию в пространстве». Именно музеи «сочетают передачу знаний с эстетическим и эмоциональным воспитанием, они пробуждают в человеке творческое начало, и в этом нет им равных»²¹. Известный музеевед С. Странский рассматривал современный музей как важную форму институционализации специфического отношения человека к действительности с целью объединить прошлое с настоящим. Эта специфика, считал он, «проявляется в стремлении к приобретению и сохранению, несмотря на естественные тенденции изменения и исчезновения, истинных ценностей, сохранение и использование которых создает и умножает гуманистический и культурный облик человека»²².

Музеи по роли и восприятию аксиологической информации близки к искусству. В научной литературе вполне обоснованно транслируются сопоставительные алгоритмы музейного дела с искусством. Напомним, что именно искусство как социальное явление и творческая деятельность в значительной мере обеспечивает социализацию индивида. Погружение в его различные сферы позволяет человеку ощутить себя составным элементом отдельных социальных образований. В конце XIX ст. на концептуальное значение искусства обратил внимание Л. Толстой: «Все, что теперь, независимо от страха насилия и наказания, делает возможным совокуп-

---

²⁰ Вайдахер Ф. Загальна музеологія: посібник / перекл. з нім. В. Лозинський, О. Лянґ, Х. Назаркевич. Львів: Літопис, 2005. С. 16.

²¹ Нильсон Б., Росен Б. Экология человека и культурно-исторические музеи. *Museum*. 1989. № 160. С. 50.

²² Странский С. Понимание музееведения. *Музееведение. Музеи мира*: Сб. науч. тр. НИИ культуры. Москва, 1991. С. 19.

ную жизнь людей... все это сделано искусством»²³. Аналогичные акценты закономерны и относительно музейного дела, поскольку оно также ставит целью социально-значимое влияние на индивида. И все же их социально-обусловленные цели разные. Если искусство способствует превращению нас в элементы социума как таковые, то музеи помогают нам осознать себя этими его элементами и определить свои социально-исторические координаты в нем. Музеи помогают индивиду связать свое существование с развитием определенных социальных образований во времени и пространстве – каждого в частности и социума как целого вообще. Следовательно, социальная роль музеев не может выполняться никакими другими институтами. А комплексная реализация музеями этой функции возможна только с помощью определенных музейных предметов, в качестве которых выступают памятники истории и культуры.

Таким образом, музейные артефакты, как и другие материальные памятники духовной культуры, решают важнейшие вопросы социализации человека как активного члена общества. Социализация в качестве одного из важнейших элементов «для эмоционального включения» в социум как раз и предполагает эмоциональное определение индивидом своих личностных координат, которые без «погружения» в прошлое для создания внутреннего ощущения родства с ним достичь невозможно.

Выводы. Таким образом, определенный артефакт, пришедший к нам из прошлого, становится своеобразным носителем двух «ипостасей». С одной стороны, он остается предметно-материальным образованием, созданным человеком с конкретной целью – для выполнения определенных технологических функций. Таких функций может быть две: взаимодействие с окружающей средой и передача материальных средств или информационных потоков внутри общества. С другой стороны, относительно современности данное материальное образование (артефакт) выступает носителем информационного потока и несет как рационально-логическую, так и аксиологическую (эмоциональную) информацию. Информацию о том обществе, которое создавало и использовало в утилитарных целях данное материальное образование. Дошедшие до нас из прошлого материальные результаты деятельности человека уже визуально воспринимаются как памятники его истории и культуры. Они не только предоставляют некоторые сведения, но и обеспечивают субъекту эмоциональную возможность «окунуться» в прошлое.

Указанное «погружение» возможно только тогда, когда субъект эмоционально связывает себя с прошлым, то есть за счет аксиологической информации. В силу специфики эта информация не может быть получена опосредованно – только в процессе непосредственного восприятия объекта в его телесности, то есть в виде аутентичного памятника. Достичь необходимого результата можно лишь связав данный материальный объект с контекстом определенного времени путем использования исторического тезауруса, созданного с помощью всех доступных исторических источников (чем, в частности, занимается источниковедение). Совместно эти процессы и создают феномен историко-культурного наследия.

REFERENCES

Antonovych, V.B. (2003). *Lektsii z dzhereloznavstva* [Lectures on Source Studies]. Kyiv: Nats. un-t Ostrozka akademiia [in Ukrainian].

²³ Толстой Л.Н. Что такое искусство? *Полное собрание сочинений в 90 томах*. Т. 30. Москва: Изд-во Худ. лит., 1951. С. 194-195.

- Battio, Sh. (Ed.)** (1806). *Nachalnye pravila slovesnosti* [The initial rules of literature]. (Vols. 1-4). Moskva [in Russian].
- Boiarskiy, P.V.** (1990). *Vvedenie v pamiatnikovedenie*. [Introduction to Monumental Science]. Kyiv [in Ukrainian].
- Dulov, O.** (1993). Pamiatkoznavstvo yak nauka [Monumental Science as a science]. *Pamiatky Ukrainy*, 1-6, 139, 203-204 [in Ukrainian].
- Helvetsyi, K.A.** (1938). *Ob ume* [About the Mind]. Moskva [in Russian].
- Il'in, V.V.** (2005). *Aksiolohiia* [Axiology]. Moskva [in Russian].
- Kant, I.** (1898). *Kritika sposobnosti suzhdeniia* [A Critique of the Capacity for Judgment]. Sankt-Peterburg: Izd. M.V. Popova [in Russian].
- Kolmohorov, A.N.** (1964). Avtomaty i zhizn [Machines and Life]. In **Berh, A.Y. & Kolman, E.Ya. (Eds.)**. *Vozmozhnoie i nevozmozhnoie v kibernetike* (p. 26). Moskva: Nauka [in Russian].
- Kostiuk, V.N.** (1993). *Izmeniaiushchiesia sistemy* [Changing Systems]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Kot, S.** (2007). Teoretychni problemy pamiatkoznavstva [Theoretical problems of Monument's Studies]. *Pamiatkoznavchi studii v Ukraini: teoriia i praktyka* (pp. 7-64). Kyiv [in Ukrainian].
- Mol', A.** (1966). *Teoriia informatsii i esteticheskoe vospriiatie* [Information Theory and Esthetic Perception]. Moskva: Mir [in Russian].
- Mudrik, A.V.** (2004). *Sotsializatsiia cheloveka* [Human socialization]. Moskva [in Russian].
- Nilson, B. & Rosen, B.** (1989). Ekolohiia cheloveka i kulturno-istoricheskie muzei [Human Ecology and Cultural History Museums]. *Museum*, 160, 50 [in Russian].
- Pavlov, Y.P.** (1954). *Pavlovskie klinicheskie sredy: stenohrammy zasedaniy v nervnoi i psikiatricheskoi klinikakh* [Pavlovian Clinical Environments: Transcripts of Sessions in Nursing and Psychiatric Clinics]. (Vol. 1-3) Moskva-Leninhrad: Izdatelstvo AN SSSR [in Russian].
- Rudenko, S.P.** (2008). Pro fundamentalni zasady pamiatkoznavstva [About the Fundamental Principles of Monuments Studies]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 14, 18-40 [in Ukrainian].
- Senchenko, N.M. & Titova, M.O. (Eds.)**. (2019). *Kulturna spadshchyna yak skladova derzhavnoi osvithno-vykhovnoi polityky v Ukraini* [Cultural heritage as a component of State educational policy in Ukraine]. Nizhyn [in Ukrainian].
- Semenov, E.K.** (1990). Distsyplinarnyi status kulturolohii [The Disciplinary Status of Culturology]. *Nauka i eio mesto v culture* (pp. 88-104). Novosibirsk [in Russian].
- Shredinher, E.** (1972). *Chto takoe zhizn' s tochki zreniia fizika?* [What is Life from the Point of View of a Physicist?]. Moskva [in Russian].
- Stranskiy, C.** (1991). Ponimanie muzeevedeniia [Understanding Museum Studies] *Muzeevedenie. Muzei mira* (pp. 8-26). Moskva [in Russian].
- Tolochko, P.P. (Ed.)** (1997). *Davnia istoriia Ukrainy* [Ancient History of Ukraine]. Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Tolstoi, L.N.** (1951). Chto takoe iskusstvo? [What is Art]. In *Polnoe sobranie sochineniy* (Vol. 30). Moskva: Izdatelstvo Khudozhestvennoi Literatury [in Ukrainian].
- Vaidakher, F.** (2005). *Zahalna muzeolohiia* [General Museology]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
- Zaremba, S.Z.** (1995). *Ukrainske pamiatkoznavstvo: istoriia, teoriia, suchasnist* [Ukrainian Monuments Studies: History, Theory, Modernity]. Kyiv [in Ukrainian].

Leonid Griffen

(National Historical and Architectural Museum «Kyiv Fortress», Kyiv, Ukraine)

e-mail: lagrif@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3020-9636>

Nadiia Ryzheva

(Mykolaiv national university by name of V.O. Sukhomlynskyi, Mykolaiv, Ukraine)

e-mail: ryzheva.nadiya@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8379-4325>

Historical and Cultural Heritage as Social Phenomenon

The study of the social nature of historical and cultural heritage, which is one of the most essential goals of a relatively young science – Monument Studies, is presented. It is shown that

it characterizes the objects of the material culture of the past which have lost their original utilitarian purpose and have turned into material evidence of elapsed cultural and historical processes. Today, such historical and cultural monuments are the bearers of semantic and axiological information about certain processes, and therefore, being included in the modern cultural context, they contribute to the socialization of the individuals. Because of the specific character of the axiological information, it cannot be obtained indirectly, but only in the process of direct perception of an object in its materiality, that is, in the form of an authentic monument. The key feature of the monument as a historical and cultural heritage is not so much the scientific information that it can give, but the embodiment of the spiritual essence of the ancestors in it, the certain material *objectification* of their social and historical existence. This provides a kind of *immersion* in the past, with which the individual connects himself emotionally through the direct perception of an authentic object included in the historical context of a certain time.

The paper draws attention to the fact that all of us, determining the trajectories of our movement in that socio-temporal continuum where we exist, consider the objects of our historical and cultural heritage as some kind of *reference points*. The monuments of history and culture (both immovable and those which are in museum collections) play a specific role in this process. The main thing is the material *perception* of the past of society's social and historical existence. The main prerogative of the museum as a social institution is in achieving this goal, in implementing of which no other social institution can replace it.

It is proved in the paper that to establish the relationship of the individual with the past, the knowledge got from historical sources in the process of analyzing scientific information about the object is not enough. Such information is sufficient if we speak only about the cognition of the past. But, if the task of forming a person as an active member of society is realized, it is impossible to succeed without the axiological information gained directly from the object of historical and cultural heritage, and this defines historical and cultural heritage as a particular social phenomenon.

Keywords: Monument Studies, historical and cultural heritage, historical and cultural monuments, socialization of an individual, semantic information, axiological information

УДК 930 [339.9.394] : 39 (100)

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).430](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).430)

ГЛОБАЛЬНИЙ КАПІТАЛІЗМ VS ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА: ГРОШІ У ДИСКУРСІ ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ*

*Тетяна Тхоржевська*¹, *Юлія Богуславська*²

Одеський національний політехнічний університет (м. Одеса, Україна)

¹ e-mail: tvchor@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4696-4636>

² e-mail: boguslav.yulia@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1360-9379>

У статті подано огляд теорій зарубіжних антропологів щодо місця праці та грошей у трансформаційних суспільних процесах. Простежено переважання уявлень про гроші як руйнівну силу, що нищить традиційні культури та ринкові відносини, які повністю змінюють ставлення до праці та грошей, підмінюючи моральні норми утилітарною користю. Зазначено наявність альтернативних точок зору на мотивацію праці та можливість мирного співіснування глобального та традиційного у ставленні до грошей. Підкреслюється, що у сучасних дослідженнях співіснують обидва підходи.

Ключові слова: економічна антропологія, антропологія грошей, традиційна культура, мотивація праці, зіткнення культур

Проблема співвідношення глобального та національного (локального) є сьогодні одною з пріоритетних у дослідженнях з культурної/соціальної антропології; «ця дихотомія має тенденцію представляти глобалізацію, зокрема працю, капітал та комунікацію, як таку, що нейтралізує важливість місця»¹. Саме антропологічний підхід, ґрунтований на польових дослідженнях, дозволяє вивчати, в який спосіб глобальні явища позначаються на житті окремої локальної спільноти. Важливим напрямом культурної антропології є економічна антропологія, яка впродовж ХХ-ХХІ ст. досліджує, у тому числі, зіткнення «глобального капіталізму» і «традиційної культури». Одним з символів ринкової економіки, яка усвідомлюється як прояв глобальності, є гроші. Отже, саме уявлення про гроші є одним з маркерів того, у який спосіб «традиційна культура» зустрічає «глобальний капіталізм».

Пропонована стаття є історіографічною, й отже, її джерельною базою є праці зарубіжних культурних антропологів у галузі означеної проблематики. Ми користувалися як англійськими текстами, так і тими, що є у російському перекладі. Текстів з цієї тематики в українському перекладі нам знайти не вдалося. Звісно, ми свідомі того, що оглянути весь загальний робіт такого плану неможливо, тому вибірковість тут неминуча.

Здійснювати вибір наукових розвідок нам допомогли роботи, присвячені огляду літератури в галузі економічної антропології або безпосередньо антропології грошей. Крім того, дослідники зазвичай на початку власних робіт аналізують попередні досягнення, що також стало у пригоді. Так Кейт Харт (Keith Hart), один з найвідоміших дослідників у галузі економічної антропології, зауважив, що «антропологи не люблять грошей», що виходить з солідарності антропологічного цеху з «незамож-

* Статтю підготовлено у ході роботи над проектом, що виконується за фінансової підтримки Канадського інституту українських студій.

¹ Holston J., Appadurai A. Cities and Citizenship // Public Culture. 1996. № 8. P. 190. URL: http://www.arjunappadurai.org/articles/Appadurai_Cities_and_Citizenship.pdf

ними проти нищення культурної різноманітності внаслідок глобалізації»; він також називає теорію Марселя Мосса «найвищою точкою обговорення грошей антропологами» й підкреслює, що антропологи вивчають сприйняття грошей іншими суспільствами, але не своїм². Американський антрополог Уільям М. Маурер (William M. Maurer) згадує класичні для субдисципліни праці Зіммеля, Мосса, Поланьї, Бохананна, Таусіга, яким антропологи «зберігають вірність», Пері й Блоха, які, всупереч заведеної практики, заперечували руйнівну силу грошей. Він зауважує, що коло проблем, які досліджує антропологія грошей, зазнало не так багато змін, хоча їх потребує; зокрема, антропологи продовжують сперечатися «про взаємозв'язок між «реальною» економічною вартістю та «несуттєвими» фікціями необов'язкових валют і фінансів», вивчати наслідки переходу від «справжніх» грошей до вексельних, перейматися «нав'язуванням капіталістичних валют колоніальним шляхом»³. Хайко Шрадер виділяє розуміння антропологами стадій виникнення грошей, теорій походження грошей, їхніх функцій. Підсумовуючи огляд теорій, автор стверджує, що «наявний значний антропологічний розділ про примітивні гроші та форми обміну й економічний розділ про сучасні теорії грошей і політики», а найбільш важливим, на його думку, є дослідження «грошей, їх використання та довіри»⁴.

Метою пропонованої статті є аналіз дискурсу уявлень про гроші як маркер ринкової економіки у зарубіжній культурній антропології. Конкретизуючи мету зазначимо, що завдання, які ми ставимо в цій роботі, полягають у тому, щоб по-перше, з'ясувати, в який спосіб дослідники осмислюють зіткнення «глобального капіталізму» і «традиційної культури»; по-друге – яке місце у цьому осмисленні займають гроші, праця та мотивація праці.

Розгляд варто почати з Броніслава Малиновського, якого справедливо вважають одним з фундаторів економічної антропології. Він досліджував, зокрема, феномен кула у папуасів Тробріанських островів. Перше, що варто відзначити – Малиновський заперечує в людській праці можливість суто економічних мотивів. Він каже, що тробріанець «працює, маючи для цього складні мотиви, які вкорінені у соціальну та традиційну природу, й прагне до тої мети, яка не конче спрямована на задоволення миттєвих бажань або утилітарної користі»⁵.

Малиновський звертає увагу на те, що робота виконується не за принципом найменшого зусилля, навпаки, багато часу та енергії спрямовані на дії, що не містять жодної утилітарної необхідності. Він вважає, що праця не є лише засобом досягнення мети, вона сама певною мірою є метою. Кількістю роботи тробріанець вимірює престиж. Велика площа добре обробленого городу дає можливість отримати титул токвайбагула (добрий землероб), який є підставою для гордості. Усі результати праці (урожай) викладаються на ділянках та усі мешканці селища уважно їх оглядають й вихваляють кращі.

² Hart K. Notes towards an anthropology of money // *Kriticos an international and interdisciplinary journal of postmodern cultural sound, text and image*. 2005. Vol. 2. URL: <https://intertheory.org/hart.htm>

³ Maurer B. Notes towards an anthropology of money // *The Annual Review of Anthropology* online. 2006. Vol. 35. P. 29. URL: <https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev.anthro.35.081705.123127>

⁴ Шрадер Х. Экономическая антропология. Санкт-Петербург: «Петербургское Востоковедение», 1999. С. 49. URL: http://anthro-economicus.narod.ru/files/Shrader_EA.pdf

⁵ Малиновский Б. Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана / Пер. с англ. Москва: РОССПЭН, 2004. С. 78.

Найважливішим, з погляду Броніслава Малиновського, доказом відсутності суто утилітарних мотивів праці є те, що «всі надлишки, які він може отримати завдяки додатковим зусиллям, належатимуть не йому, а родичам його дружини»⁶.

Загалом стимулом до роботи у тробріанців є не утилітарна користь (яка могла би бути означена у тому числі й категорією «гроші»), а слава й престиж. Малиновський каже, що тробріанцем, який працює, «керує не бажання задовольнити власні потреби, але складне поєднання вимог традиції, боргу та обов'язків, віри у магічну силу, а також суспільних прагнень і честолюбних сподівань»⁷.

Отже, Малиновський не позначає працю тробріанців як жертвування. Це важливо підкреслити, оскільки Зіммель у відомій праці, присвяченій філософії грошей, артикулює розуміння праці саме як жертви: «Оскільки є бажання... уникнути обтяжливих зусиль, будь-яка робота... є жертвуванням...». Разом з тим філософ не заперечує, що існує ще «деяка кількість прихованої енергії праці... вона виявляється завдяки прагненню до добровільної праці, яка не обумовлена ані потребами, ані етичними мотивами»⁸, чому відповідають висновки Малиновського.

Польові дослідження Б. Малиновського стали у пригоді багатьом дослідникам. Так, на них спирався Марсель Мосс, вивчаючи «економіку дару», яка діяла, створюючи ринкові відносини у не-ринкових, або до-ринкових суспільствах⁹.

На польові дослідження та висновки Броніслава Малиновського спирався також один з найвідоміших теоретиків у галузі економічної антропології Карл Поланьї, який значну увагу приділяє як грошам, так і праці. Він стверджує, що гроші є грошима тоді, коли вони використовуються або для оплати, або як міра вартості, або як засіб обміну¹⁰.

К. Поланьї аналізує домодерні суспільства і стверджує, що «у Стародавньому світі гроші мали цільовий характер [special-purpose money]. Для виконання ними різних ролей використовувалися різні об'єкти; більш того, кожен спосіб використання грошей був інституціонально оформлений незалежно від іншого. Це призвело до найсерйозніших наслідків. Наприклад, немає ніякого протиріччя в тому, щоб для здійснення «платежу» використовувати засіб, за допомогою якого не можна нічого купити; або ж у тому, щоб в якості «стандарту» служили об'єкти, які не використовуються як засіб обміну»¹¹. Продовжуючи цю думку, яка певною мірою перетинається з розумінням первісних грошей Моссом, Поланьї виокремлює багатофункціональні гроші та гроші спеціального призначення¹². Він вважає, що «сучасні гроші, на противагу примітивним, демонструють яскраву схожість як з мовою, так і з писемністю. Всі вони мають єдину граматику. Всі три знакові системи організовані відпові-

⁶ Ibid. С. 79.

⁷ Ibidem.

⁸ Зіммель Г. Філософія денег. 1978. С. 28. URL: www.srinest.com/book_897_chapter_13_Georg_Zimmel_FILOSOFIJA_DENEG.html

⁹ Мосс М. Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах // Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Москва: «Восточная литература» РАН, 1996. С. 1-2. URL: http://anthro-economics.narod.ru/files/Moss_Present.pdf

¹⁰ Поланьї К. Экономика как институционально оформленный процесс // «Великая трансформация» Карла Поланьї: прошлое, настоящее, будущее. Москва: ГУ-ВШЭ, 2007. С. 66. <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf>

¹¹ Ibid. С. 67.

¹² Поланьї К. Семантика использования денег // «Великая трансформация» Карла Поланьї: прошлое, настоящее, будущее. Москва: ГУ-ВШЭ, 2007. С. 127. <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf>

дно до складного зводу правил використання символів, причому загальні правила поширюються на всі ці символи»¹³. Тобто «сучасні гроші» є грошима багатofункціональними, грошима універсального призначення; водночас можуть бути використані для оплати, як міра вартості, як засіб обміну.

Архаїчні ж суспільства, на думку Поланьї, не знали грошей універсального призначення: «Архаїчне суспільство не знало грошей, придатних для «всіх цілей». Тут різні предмети можуть бути по-різному використані в якості грошей. Отже, не існує такої «граматики», якій повинні були б підкорятися всі способи використання грошей. Жоден вид предметів не «заслуговує» називатися грошима, скоріше, термін відноситься до невеликої групи предметів, кожен з яких міг би служити в якості грошей, але тільки одним – своїм особливим чином»¹⁴. Отже, йдеться про гроші «спеціального призначення», які могли мати одну з функцій сучасних грошей.

Важливим є виокремлення К. Поланьї також використання грошей для накопичування багатства. «Підґрунтям використання грошей як засобу накопичення багатства є необхідність здійснювати платежі»¹⁵.

Поланьї також зазначає, що «зберігання багатства в якості інституту примітивної економіки починається зі збору та зберігання продуктів першої необхідності;... зберігання продуктів (предметів) першої необхідності є накопиченням продуктів як засобів існування, які зазвичай використовуються потім як засіб для здійснення платежу»¹⁶.

Щодо праці, Карл Поланьї спочатку аналізує мотивацію праці у «первісних економіках», спираючись знову таки переважно на праці Малиновського. Він каже, що в цих економіках «...виробнича або економічна система організована у такий спосіб, що участь у виробництві ні для кого не є результатом страху перед голодом. Незалежно від того, бере людина участь або ні у виробничих процесах співтовариства, вона завжди має свою частку в спільних ресурсах їжі»¹⁷. Далі Поланьї зазначає спадковість між «примітивним суспільством» та «цивілізованими типами суспільств», під якими він розуміє «античне деспотичне суспільство, феодальне суспільство, місто-державу, середньовічне міське суспільство, меркантилістське суспільство або регуляційну систему, що існувала у XVIII столітті у Західній Європі»¹⁸. Він каже, що економічна система в усіх цих суспільствах існує в межах соціальної системи, а мотиви праці пов'язані з «громадським звичаєм або традицією, дотриманням релігійних настанов, політичною вірністю юридичними обов'язками або адміністративним регулюванням»¹⁹. Отже, підсумовує Поланьї, «не голод, не виграш, а гордість й престиж, ранг і статус, публічна шана або особиста репутація забезпечували стимули для індивідуальної участі у виробництві»²⁰.

Зовсім інакше Поланьї характеризує ринковий капіталізм, який, на його думку, поміняв місцями «статус» і «контракт». Це відбувалося внаслідок великої трансфор-

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibid. С. 132.

¹⁶ Ibid. С. 134.

¹⁷ Поланьї К. О вере в экономический детерминизм // «Великая трансформация» Карла Поланьї: прошлое, настоящее, будущее. Москва: ГУ-ВШЭ, 2007. С. 25. URL: <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf>

¹⁸ Ibid. С. 26.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

мації, яка призвела до того, що маргінальні до XIX ст. ринкові відносини почали вичначати економіку, а стимулами до праці стали або страх голоду (переважно для тих, хто продає працю за гроші), або бажання виграшу (для тих, хто має капітал)²¹.

Руйнівність ринкової економіки та інші аспекти теорії Поланьї стали підґрунтям для багатьох антропологів, які вивчали ті або інші аспекти економічної діяльності традиційних суспільств у другій половині XX – на початку XXI ст. й не втратили актуальності до сьогодні. Спираючись на його концепцію у другій половині XX ст. було проведено значну кількість антропологічних досліджень, зокрема присвячених економічному розвитку колоніальних та постколоніальних країн. Найвідомішим серед них є праця Пола Боханнана (Paul Bohannan), присвячена функціонуванню грошей у культурі народу Тів²².

Боханнан розглянув на прикладі «обмінного шлюбу» побутування грошей «спеціального (або окремого) призначення». До контактів з європейцями, – стверджує Боханнан, – у народу Тів існувала багатоцентрична економіка, тобто «економіка, в якій всі товари, що підлягають обміну, потрапляють у дві або більше взаємовиключних сфер, кожна з яких обмежена різними інститутами та різними моральними цінностями». Наприклад, до одної з сфер належали овочі, крупи, курки; до другої – велика рогата худоба, раби, медицина, магія. Обмінний шлюб належав, за Боханнаном, до «престижної сфери».

У своїй праці Боханнан також приділяє увагу тому, як саме вплинули на життєдіяльність Тів контакти з європейцями, внаслідок яких були впроваджені гроші загального призначення. Боханнан стверджує, що наслідком було знищення багатоцентричної економіки, коли різні товари мали різні сфери, де вони оберталися й не перетиналися між собою. Хоча металеві прутки грали значну роль у престижній сфері, ціннісна система Тів була ґрунтована на тому, що латунні прутки або крупна рогата худоба не є еквівалентом жінки. Еквівалентом жінки могла бути лише інша жінка. Впровадження універсальних грошей підважило цей принцип: «Тів висловлюють занепокоєння з приводу того, що від них вимагають «продати» своїх дочок і «придбати» дружин»²³. Отже, глобальний капіталізм осмислюється як руйнівний для народу Тів.

Майкл Таусіг (Michael T. Taussig) у своїй класичній праці 1980 р. подає приклади того, у який спосіб відбувається взаємодія ринкової економіки з традиційним суспільством; у фокусі його аналізу перебувають саме гроші та пов'язані з ними уявлення. Зазначимо, що Таусіг, критикуючи руйнівну силу ринкової економіки, говорить про те, наскільки важко було капіталу знайти робочу силу серед місцевого населення, що реакцією місцевого люду, який під примусом йшов працювати, була байдужість до грошової винагороди та тої раціональності, яка є спонукальною для homo economicus²⁴.

В антропологічних оглядах, пов'язаних з вивченням грошей, заведено вважати, що вперше тезу про руйнівну силу грошей під сумнів поставили Дж. Перрі (J. Parry)

²¹ Ibid. С. 26-29.

²² Bohannan P. The Impact of Money on an African Subsistence Economy Source // The Journal of Economic History. 1959. № 19.4. P. 491-503.

²³ Ibid. P. 503.

²⁴ Taussig M. The Devil and Commodity Fetishism in South America. The University of North Carolina Press. 2010. P. 41-45. URL: https://selforganizedseminar.files.wordpress.com/2011/07/taussig_devil_commodity.pdf

та (М. Блох) М. Bloch²⁵. Проте варто зазначити, що раніше візію мирного співіснування глобального з традиційним запропонувала Елізабет Хіршман (Elizabeth C. Hirschman) у статті «Примітивні аспекти споживання у сучасному американському суспільстві»²⁶. Розглядаючи споживчу поведінку у США на прикладі 4-х кейсів (темношкірі, італійці, англопротестанти, євреї), вона зауважує, що елементи етнічного або традиційного існують в межах економіки США: «На відміну від переважаючого погляду на американського споживача, як сучасного індивіда, я пропоную діалектичну і, ймовірно, суперечливу позицію. Я вважаю, що різноманітні архаїчні процеси, практики та настанови, які мають істотний вплив на поведінку та переконання споживачів, вбудовані в сучасне американське суспільство. Я припускаю, що традиція предків визначає багато актів споживання, що ідентичність етнічної групи може домінувати над особистими уподобаннями в кількох контекстах споживання. Означені архаїзми у сучасному суспільстві не є аномаліями, вони є важливими та тривалими аспектами життєдіяльності нашого суспільства»²⁷.

Дж. Перрі та М. Блох стверджували, що вся наша культурна традиція усвідомлює впровадження грошей як «неймовірно потужного агента глибоких соціальних і культурних перетворень», у тому числі у зв'язку з тим, що «руйнуючи громаду, гроші деперсонізують суспільні відносини»²⁸. Причому таке усвідомлення грошей існує незалежно від того, оцінюють дослідники цей процес позитивно чи негативно.

Автори кажуть про відсутність «будь-якого простого розмежування між типом містичної аури, що оточує об'єкти обміну в капіталістичній і докапіталістичній економіках»; і впевнені у тому, що розуміння грошей як революційної сили, що «неминуче підриває моральну економіку традиційних суспільств... стало некритичним для антропологів»²⁹. Для прикладу Пері й Блох аналізують наведену вище роботу Пола Боханнана і зауважують, що несприйняття втручання грошей у «престижну сферу», тобто сферу обміну жінок, було характерно для старійшин, які тримали цей процес під власним контролем. Разом з тим, Пері й Блох кажуть, що нема жодних доказів того, що впровадження грошей засуджувалося молодими людьми. Окрім того, вони стверджують, що перехід між різними сферами, а, отже, й побутування грошових функцій можна знайти в економіці Тів до контактів з європейцями.

Далі автори наводять декілька прикладів з різних етнографічних матеріалів, які демонструють інкорпорацію грошей у ритуальні практики й ціннісні системи традиційних суспільств, а те, що Боханнан визначав як сфери з різною мірою «престижності», Пері й Блох відносять до короткого та довгого обмінного циклів³⁰.

Загальний їх висновок полягає у тому, що гроші існують у межах культурної матриці, і тому вони не здатні її зруйнувати.

Цікавий підхід демонструє Хайко Шрадер. Передусім він характеризує ставлення до праці, накопичення й капіталу у так званих «замкнених спільнотах», стверджуючи, що там «отримання прибутку підлягає соціальному засудженню, а сам прибуток підлягає перерозподілу», побутують уявлення про працю як про фізичну роботу, а

²⁵ Parry J., Bloch M. Money and the morality of exchange. Cambridge University Press, 1989. 284 p.

²⁶ Hirschman E. Primitive Aspects of Consumption in Modern American Society // Journal of Consumer Research, 1985. Vol. 12. No. 2. P. 142-154.

²⁷ Ibid. P. 143.

²⁸ Parry J., Bloch M. Op. cit. P. 5.

²⁹ Ibid. P. 9.

³⁰ Ibid. P. 16.

про торговців та банкірів – що вони не працюють, а «роблять гроші поки сплять»³¹. Шрадер підкреслює, що те саме можна зауважити про середньовічну Європу.

Не заперечуючи руйнівного впливу ринку та грошей на «замкнені спільноти», він зауважує, що «модернізація – це шлях від традиції до сучасності, від домодерного суспільства до суспільства ринкового. Цей процес не завжди відбувається безперешкодно. Він потребує руйнації минулої соціальної структури, «розчарування» світу, секуляризації та раціоналізації життя»³². Важливу роль у цьому процесі відіграють грошові символи та еволюція довіри до них у суспільстві. Так, недовіра до грошей за часів середньовіччя полягала у тому, що гроші повинні були обов'язково мати еквівалент (переважно золото). Згодом подібна недовіра була замінена довірою. Довіра – це очікувана поведінка, довіра до системи грошового обміну. Внаслідок довіри до системи, людина впевнена, що отримавши гроші за певний товар, вона зможе скористатися ними для купівлі іншого товару.

Шрадер, таким чином, говорить про ту саму руйнацію культурної моделі у замкнених спільнотах, яку зауважує, наприклад, Боханнан та інші дослідники традиційних культур. Така руйнація відбувається, у тому числі, за рахунок еволюції довіри до грошових символів. Разом з тим він зауважує, що такі самі процеси характерні для європейського середньовіччя. Фактично, Х. Шрадер говорить про ті самі процеси, але на великому часовому відрізку й у контексті «західної культурної моделі».

Починаючи з 1990-х років у зв'язку з руйнацією економічної системи соціалізму, антропологи звернули увагу на постсоціалістичні трансформації, зокрема вплив ринкової економіки на зміну уявлень про гроші та працю. Варто підкреслити, що теорія Поланьї стала підґрунтям для багатьох подібних досліджень.

«Моя мета, – зазначає Кріс Хан, – розглянути постсоціалістичі перетворення після 1989 року у контексті аналізу драматичного впливу утопії саморегульованого ринку у попередньому столітті, який здійснив Поланьї». Хан вважає, що крах соціалізму призвів до руйнації «морального порядку» у тому сенсі, що «більшість людей вважає самоочевидним те розуміння світу, у якому вони жили», ілюструючи це прикладом трансформації поглядів сільськогосподарських працівників³³. В іншій роботі Хан вивчає «моральне розорення» та важке сприйняття впровадження ринкових відносин на прикладі Китаю, Росії, Болгарії, Угорщини³⁴.

Керолайн Хамфрі, аналізуючи пострадянські трансформації, наголошує на важливості колективів для радянських людей і на тому, що руйнація колективів у сільському господарстві на початку 1990-х років призвела до «зсунення радянської ієрархії соціальних осередків до великої кількості «розсіяних» мереж, де гонитва за прибутком перевищує будь-які стосунки»³⁵. Аналогічна ситуація простежувалася й у містах; важливе спостереження авторки стосується сприйняття пересічними людьми ринкових змін – свої власні негаразди й погіршення матеріального становища вони вважали наслідком «не економічного розрахунку, а чистієї особистої ворожості»³⁶.

³¹ Шрадер Х. Экономическая антропология. Санкт-Петербург: «Петербургское Востоковедение», 1999. С. 100.

³² Ibid. С. 148.

³³ Hann K. Moral Dispossession // Inter Disciplines. 2011. № 2. Р. 11-37.

³⁴ Ханн К. Отношения собственности в постсоциалистических обществах // Журнал исследования социальной политики. № 5. 2. С. 151-178.

³⁵ Хамфри К. Постсоветские трансформации в азиатской части России (антрополог. очерки). Москва: Наталис, 2010. С. 97.

³⁶ Ibid. С. 98.

Вартий уваги проведений Хамфрі аналіз уявлень, присвячених вибуху торгової активності 1990-х років, власне «торговцям» та їхнім способам отримувати гроші. Уявлення про торгівлю Хамфрі аналізує з погляду звички до існування у межах колективів: «Моя ідея полягає в тому, що існування останніх [торговців] є викликом лояльності, яка загострюється під час нової битви за виживання. Окрім того, що торговці не виправдовують свого існування продуктивною працею на тому чи іншому підприємстві; вони ще перетинають інституційні та просторові межі і роблять гроші на всіх тих аномаліях, з якими пострадянські люди змушені миритися. Їх діяльність йде врозріз з цінностями, які поділяються більшістю людей. В уявленнях людей вони забирають те, що по праву має належати вимушеним працювати без оплати «колективам»³⁷.

Далі авторка зауважує, що вже наприкінці 1990-х років ставлення до торгівлі змінилося – більшість усвідомила, що торгівля дозволяє заробити гроші, а гроші – це шлях до свободи. Разом із тим Хамфрі підкреслює, що задоволення від користування грошима можна відчутти лише у повністю монеторизованій економіці, а у Росії 1990-х років справжніми грошима можна було назвати лише долари, які надавали повну свободу та відчиняли двері світового ринку³⁸.

Концепт «моральна економіка» й надалі продовжує використовуватися антропологами для осмислення зіткнення глобального з традиційним. Так, Джейсон Хікель (Jason Hickel) у роботі «Ксенофобія» у Південній Африці: порядок, хаос та моральна економіка чаклунства» розповідає про скарги місцевих молодих чоловіків на те, що «іноземці крадуть нашу роботу» та акцентує увагу на тому, що цікавим є не сам факт впливу глобальної економіки на локальні спільноти й породжену ним кризу, а те, у який спосіб розуміють таку кризу представники локальної спільноти в контексті власних уявлень про моральну економіку та її протилежність³⁹.

Глобальний капіталізм, ринкові відносини знову осмислюються як зло, у боротьбі з яким люди використовують різні стратегії. Так, Сара Мьюр (Sarah Muir) у роботі «Невдала валюта: гроші та критика середнього класу у посткризовому Буенос-Айресі» аналізує сприйняття представниками аргентинського суспільства аргентинської валюти песо під час різкого падіння її курсу. Мешканці Аргентини, з якими співпрацює Мьюр, кажуть, що криза дозволила усвідомити абстрактну й вигадану природу грошей. Проте «усвідомлена вигаданість грошової вартості підсилила необхідність погодитися з її фактичністю»⁴⁰. Переконавшись, що гроші – то є фетиш, вони разом з тим готові й надалі грати в цю гру. Важливо, що усі поневіряння аргентинського середнього класу стосуються лише песо, але не долара: «Мої співрозмовники сприймали «провал» песо як провал конкретної форми грошей, а не як зразок провалу грошей в цілому. Вони наполягали на тому, що ринкові оцінки відображають реальні і неминучі відмінності між валютами тривалого користування (тобто долларом США) і їх фальшивими підробками (тобто аргентинським песо). Таким чином, обвал прив'язки підірвав довіру до песо, але не до долара, який продовжував в посткризовому середовищі середнього класу служити ідеальним типом грошової форми»⁴¹.

³⁷ Ibid. С. 127.

³⁸ Ibid. С. 135.

³⁹ Hickel J. «Xenophobia» in South Africa: Order, Chaos, and the Moral Economy of Witchcraft // Cultural Anthropology. 2014. № 1. P. 103-127. DOI: 10.14506/ca29.1.07

⁴⁰ Muir S. The Currency of Failure: Money and Middle-Class Critique in Post-Crisis Buenos Aires // Cultural Anthropology. 2015. Vol. 30. № 2. P. 328. DOI: 10.14506/ca30.2.10

⁴¹ Ibid. P. 329.

Подібна довіра до долара, про яку згадує Мьюр на прикладі Аргентини й Хамфрі на прикладі Росії, може бути усвідомлена як збереження (або навіть створення) довіри до глобального капіталізму, який просто зазнає невдачі в конкретному місці. І тут долар виконує роль символу недосяжного ідеалу. Щоправда варто підкреслити, що у згаданих роботах мова йде про середній клас, переважно торговців.

Вивчаючи бідніші прошарки населення, антропологи розповідають про способи співжиття з ринковою економікою, які тяжіють до ізоляції в межах певних груп. Такі спільноти з середини попри бідність виглядають привабливішими, ніж «великий світ». Про це йдеться, наприклад, у роботі Кетлін М. Міллар (Kathleen M. Millar) «Сумнівний подарунок: неоплачувана праця та зруйноване життя у Ріо-де-Жанейро, Бразилія», що розповідає про сміттєзвалище та спільноту навколо нього, яку не можуть полишити ті, хто відчуває себе тут вдома⁴². Брюс О'Нейл (Bruce O'Neill), описує низхідну соціальну мобільність та безхатченків у посткомуністичному Бухаресті; люди, що опинилися «на дні», звинувачують у цьому ринкові відносини, до яких вони не змогли адаптуватися. Гроші мають важливе значення у життєвих наративах безхатченків, адже саме через цю категорію відбувається усвідомлення себе «колись» і «зараз»⁴³.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що усвідомлення зіткнення глобального й традиційного більшістю антропологів трактується як руйнація, що виходить з традиції, започаткованої Поланьї й розвинутої Бохананном. Робота Пері й Блоха, в якій гроші не виглядають як руйнівна сила й пропонується можливість «мирного співіснування», стала важливим історіографічним фактом у цьому напрямку досліджень; разом з тим останні розвідки антропологів свідчать про переважання «лінії Поланьї», а, отже, про усвідомлення грошей та ринкової економіки як руйнівної сили для традиційних суспільств (або, за Шрадером, «замкнених суспільств»). Важливо також підкреслити, що антропологи зазвичай вивчають певні локальні спільноти, а не культуру загалом. Тому їхній погляд суттєво залежить від того, на якому щаблі соціальної ієрархії перебуває їхнє «поле».

REFERENCES

- Bohannan, P.** (1959). The Impact of Money on an African Subsistence Economy Source. *The Journal of Economic History*. Vol. 19. Issue 4. P. 491-503.
- Hann, K.** (2007). Otnosheniia sobstvennosti v postsocialisticheskikh obshchestvakh [Property Relations in Post-Socialist Societies]. *Zhurnal issledovaniï socialnoi politiki*, 5 (2), 151-178 [in Russian].
- Hann, K.** (2011). Moral Dispossession. *Inter Disciplines*, 2, 11-37.
- Hart, K.** (2005). Notes towards an anthropology of money. *Kriticos an international and interdisciplinary journal of postmodern cultural sound, text and image*. Vol. 2, June. Retrieved from <https://intertheory.org/hart.htm>
- Hickel, J.** (2014). «Xenophobia» in South Africa: Order, Chaos, and the Moral Economy of Witchcraft. *Cultural Anthropology*, 29.1, 103-127. DOI: <https://doi.org/10.14506/ca29.1.07>
- Hirschman, E.** (1985). Primitive Aspects of Consumption in Modern American Society. *Journal of Consumer Research*, 12.2, 142-154.
- Holston, J. & Appadurai, A.** (1996). Cities and Citizenship. *Public Culture*, 8, 187-204.
- Humphrey, K.** (2010). *Postsovetskie transformatsii v aziatskoi chasti Rossii* [Post-Soviet transformations in the Asian part of Russia]. Moskva [in Russian].
- Malinovskii, B.** (2004). *Izbrannoe: Argonavty zapadnoi chasti Tikhogo okeana* [The Selected: Argonauts of the Western Pacific]. Moskva [in Russian].

⁴² Millar K. The Precarious Present: Wageless Labor and Disrupted Life in Rio de Janeiro, Brazil // *Cultural Anthropology*. 2014. Vol. 29. 1. P. 32-53.

⁴³ O'Neill B. Cast Aside: Boredom, Downward Mobility, and Homelessness in Post-Communist Bucharest // *Cultural Anthropology*. 2014. Vol. 29. 1. P. 8-31.

- Maurer, B.** (2006). Notes towards an anthropology of money. *The Annual Review of Anthropology*, 35, 15-36. DOI: 10.1146/annurev.anthro.35.081705.123127
- Millar, K.** (2014). The Precarious Present: Wageless Labor and Disrupted Life in Rio de Janeiro, Brazil. *Cultural Anthropology*, 29, 1, P. 32-53. DOI: 10.14506/ca29.1.04
- Moss, M.** (1996). Oчерк о dare. Forma i osnovanie obmena v arkhaiskikh obshchestvakh. [Essay on the Gift. The Form and Basis of Exchange in Archaic Societies]. Moss M. *Obshchestva Obmen Lichnost*. Moskva. Retrieved from http://anthro-economicus.narod.ru/files/Moss_Present.pdf [in Russian].
- Muir, S.** (2015). The Currency of Failure: Money and Middle-Class Critique in Post-Crisis Buenos Aires. *Cultural Anthropology*, 30 (2), 311-335. DOI: 10.14506/ca30.2.10
- O'Neill, B.** (2014). Cast Aside: Boredom, Downward Mobility, and Homelessness in Post-Communist Bucharest. *Cultural Anthropology*, 29 (1), 8-31. DOI: 10.14506/ca29.1.03
- Parry, J. & Bloch, M.** (1989). Money and the morality of exchange. Cambridge University Press.
- Polan'i, K.** (2007). O vere v ekonomicheskii determinizm [On Belief in Economic Determinism]. In «*Velikaia transformaciia*» Karla Polan'i: *proshloe, nastoiashchee, budushchee*, (pp. 22-29). Moskva. Retrieved from <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf> [in Russian].
- Polan'i, K.** (2007). Ekonomika kak institutsionalno oformlennyi protsess [Economics as an institutionalized process]. In «*Velikaia transformaciia*» Karla Polan'i: *proshloe, nastoiashchee, budushchee*, (pp. 44-71). Moskva. Retrieved from <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf> [in Russian].
- Polan'i, K.** (2007). Semantika ispolzovaniia deneg [The Semantics of Money Uses] In «*Velikaia transformaciia*» Karla Polan'i: *proshloe, nastoiashchee, budushchee*, (pp. 125-137). Moskva. Retrieved from <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf> [in Russian].
- Schrader, H.** (1999). *Ekonomicheskaiia antropologiia* [Economic Anthropology]. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie [in Russian].
- Taussig, M.** (2010). *The Devil and Commodity Fetishism in South America*. The University of North Carolina Press.
- Zimmel, G.** (1978). *Filosofia deneg* [The Philosophy of Money]. Boston [in Russian].

Tetiana Tkhorzhevskia

(Odessa National Polytechnic University, Odessa, Ukraine)

e-mail: tvtchor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4696-4636>

Yulia Bohuslavskia

(Odessa National Polytechnic University, Odessa, Ukraine)

e-mail: boguslav.yulia@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1360-9379>

Global Capitalism vs Traditional Culture: Money in the Discourse of Foreign Cultural Anthropology

The impact of globalization on the existence of local cultures remains the focus of anthropological research. The concept of money is one of the markers of how *traditional culture* meets *global capitalism*.

A historiographical review of foreign cultural anthropologists' significant works on this issue is presented in the paper. The way in which scholars interpret the collision of *global capitalism* and *traditional culture* is analyzed. The focus is on the place of money, labor, and work motivation in this interpretation.

Many scholars emphasize the destructive nature of the impact of the global on local cultures, based on the tradition founded by Polanyi and developed by Bohannan. According to them, before the emergence of market relations, the need for labor was motivated not by economic but rather by social and moral norms. Global capitalism completely changed the attitude to labor and money, replacing moral norms with utilitarian benefits. Later anthropological studies (J. Parry and M. Bloch, E. Hirschman) are based on the possibility of coexistence of archaic features with modern economic systems in a single cultural matrix. In modern re-

search works, both approaches coexist including synthetic form as well. In the paper, it is noted that the views of the scholar mostly depend on the level of social ranking at which the object of study is located.

It is mentioned that the range of problems studied by the anthropology of money has changed insignificantly. Thus, for the modern anthropologist, there is a considerable area for studying social transformations and cultural features through the attitude to labor and money.

Keywords: economic anthropology, anthropology of money, traditional culture, work motivation, collision of cultures

Надійшла до редакції / Received: 20.04.2020

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2020

СТОРІНКА РЕЦЕНЗЕНТА

УДК 930.2

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).431](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).431)

ПРО ЩО ПРОМОВЛЯЄ СТАТИСТИЧНЕ ДЖЕРЕЛО?

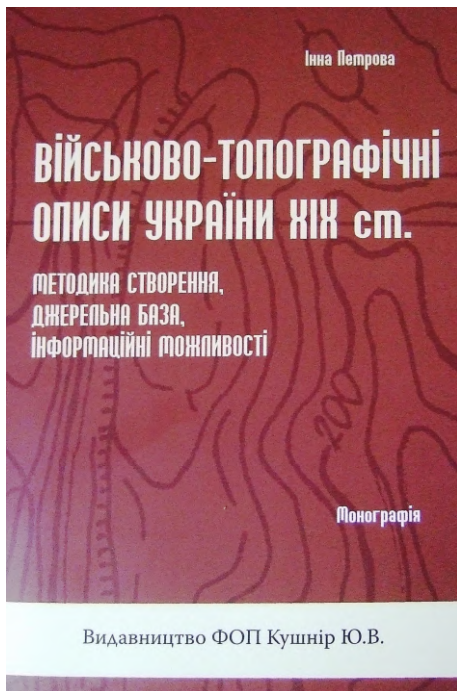
[рец.]: *Петрова І.В.* **Військово-топографічні описи України XIX ст. (методика створення, джерельна база, інформаційні можливості)**. Вінниця: Видавництво ФОП Кушнір Ю.В., 2019. 572 с.

Ірина Шандра

Харківська державна академія культури (м. Харків, Україна)

e-mail: irina_shandra@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

У сучасній науці актуалізується питання запровадження до наукового обігу нових комплексів історичних джерел та їх археографічне опрацювання, використання інформаційних технологій для роботи з масовими документами, оновлення категоріально-понятійного апарату сучасних історичних досліджень, залучення нових методологічних підходів. Серед найбільш затребуваних писемних джерел з історії України XIX ст. є військово-топографічні описи (далі – ВТО). Їхньому дослідженню приділено чимало уваги у вітчизняній історіографії. Йдеться, насамперед, про інформаційні можливості ВТО, визначення програмних документів, на основі яких вони впорядковувались. Утім, це поки лише окремі епізоди, які не дають можливості скласти комплексне уявлення про методіку впорядкування військово-топографічних описів, встановлення кола осіб, що залучалися до

їх створення, еволюцію формуляра ВТО, з огляду на що монографічне дослідження авторства І. Петрової має беззаперечну актуальність.

У вступі обґрунтовані об'єкт і предмет дослідження, його актуальність, мета й завдання. Визначаючи об'єкт дослідження, авторка виокремила основні групові ознаки військово-топографічних описів: наявність програми, анкети або формуляра –

нормативної підстави для створення військово-топографічних джерел; їхня цільова спрямованість, єдина методика збирання та систематизації первинної інформації, використання укладачами описів значної кількості першоджерел, залучення до упорядкування військово-топографічних пам'яток певної категорії військовослужбовців, високий ступінь інформативної репрезентативності військово-топографічних джерел з питань повсякденної культури. Надалі авторка поетапно дослідила еволюцію формуляра ВТО, зміни, що відбувались у колі укладачів документів і в інформативному навантаженні військово-топографічних описів, у системі їх функціонування в документальному середовищі в різні історичні часи.

Структура змістової частини монографії є ретельно продуманою та логічною, вона містить п'ять розділів. У них послідовно, повно та всебічно розкрито тему дослідження.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження» розглянуто історіографію проблеми, охарактеризовано джерела, на яких вона ґрунтується. Зі змісту монографії стає зрозумілим, що І. Петрова намагалася дослідити розвиток історичного студіювання цього питання на тлі становлення системи статистичного обліку в Російській імперії (історії Статистичного відділення Міністерства внутрішніх справ, Центрального статистичного комітету, відомчої статистики, земської статистики). Незважаючи на певну вузькість проблематики, що було обумовлено хронологічними межами дослідження, його предметом та об'єктом, авторка продемонструвала добре володіння засобами історіографічного аналізу. За час роботи над науковою розвідкою вона опрацювала достатню кількість історіографічних джерел, залучивши праці Д. Мілютіна, О. Макшеева, М. Андреєва, В. Єсакова, З. Новокшанової-Соколовської, О. Постнікова, П. Папковського, Ю. Абсальмова, О. Дружиніної, В. Кабузана, А. Бойка й ін. Це надало можливість простежити зміни у методологічних підходах до аналізу джерел; охарактеризувати стан затребуваності військово-топографічних описів серед науковців, визначити перспективні напрями подальшого дослідження ВТО (наприклад, було запропоновано детальніше простежити історію створення ВТО західноукраїнських земель XIX ст.)

У другому розділі «Військово-топографічна служба як один із фундаторів топогеодезичних та описових досліджень у Російській імперії» досліджено процес інституалізації та юридичного оформлення Військово-топографічної служби Російської імперії. З часом така установа як Депо карт не тільки запровадила єдину систему державного контролю за виробництвом, тиражуванням і зберіганням картографічних матеріалів, але стала фундаментом для формування Військово-топографічної служби Російської імперії як провідної наукової установи в галузі картографії та військово-топографічних досліджень. Наприкінці розділу авторка дійшла логічного висновку, що у першій третині XIX ст. в державі з'явилися дві групи описів: 1) військово-топографічні, створені внаслідок проведення топогеодезичних зйомок окремих територій Російської імперії (їхнє головне завдання – виконувати роль ілюстративного матеріалу до карт і планів, які були створені під час проведення топогеодезичних робіт); 2) описи, що створювалися здебільшого цивільними губернаторами окремих територій на замовлення військових під час укладання чергового розкладу розквартирування військ, або ВТО територій, на яких дислокувався той чи інший підрозділ з подальшим плануванням військових операцій. Упорядниками останніх були дивізійні чи обер-квартирмейстери. Серед першої групи військово-топографічних описів авторка в якості прикладу наводить «Военно-топографическое и статистическое

описание Кавказской губернии и соседствующих ей горских областей, сочиненное квартирмейстерской части подполковником Буцковским» 1813 р. («Военно-топографическая карта Кавказской губернии с определенными областями Горских народов подполковника Буцковского»); для другої – «Описание Екатеринославской губернии с приложением мнения гражданского губернатора и с описанием квартир. 1808 г.». Далі І. Петрова зазначає, що наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. ХІХ ст. були створені перші фундаментальні військово-топографічні описи всіх областей і губерній російської держави – «Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи». Їх упорядкування вона пов'язує з намаганням військового керівництва країни підготувати надійну інформаційну базу, яка стала у пригоді під час планування військових операцій.

Третій розділ присвячений особливостям розвитку формуляра, функціонування та зберігання військово-топографічних описів України кінця 40-х – початку 50-х рр. ХІХ ст. Джерелознавчий аналіз дозволив авторці висвітлити закономірності процесу створення цих документів, встановити рівень їхніх інформаційних можливостей і ступінь функціонування в інформаційному середовищі на сучасному етапі. Авторка зауважила, що ця група описів («Военно-статистических обозрений Российской империи») була більш наближена для задоволення інформаційних потреб військових, ніж попередні зразки ВТО. Саме за допомогою залучених відомостей військовослужбовці могли визначити прохідність місцевості для транспорту, артилерії, кавалерії, піхотних підрозділів; виявити захисні та маскувальні властивості території, характер природних схованок; визначити потайні підходи до об'єктів супротивника; з'ясувати стан водопостачання, забезпечення продуктами першої необхідності; дослідити основні засади розквартирування військ; виявити зміни рельєфу місцевості у порівнянні із зазначеними на карті.

У четвертому розділі «Матеріали для географії та статистики Росії (матеріали для військової географії та військової статистики Росії): зовнішня та внутрішня критика документів» І. Петрова вивчила процес становлення нового формуляра військово-топографічних описів. Також було досліджено історію укладання «Примерной подробной программы статистических описаний и военных обозрений губерний и областей Российской империи» та вплив на неї таких джерел як Програма 1847 р. О. Чернишова для військово-статистичних оглядів губерній та областей Російської імперії; Настанова про проведення статистичних робіт Генерального штабу від 8 листопада 1857 р. № 586; План статистичного опису губерній Київського навчального округу: Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської та Полтавської, автор Д. Журавський тощо. Також на сторінках цього розділу презентовано інформацію про використання Матеріалів для географії та статистики Росії (матеріали для військової географії та військової статистики Росії) для відновлення повсякденного життя українського народу.

У п'ятому розділі «Військово-топографічні огляди Київського (1869 р.), Харківського (1871 р.) та Одеського (1871 р.) військових округів» досліджено проблеми атрибуції й інформативного навантаження ВТО, створених у пореформений період. Як і в попередніх розділах, аналізується проблема подальшої еволюції формуляра документа, формування джерельної бази ВТО, застосування елементів внутрішньої критики документів укладачами ВТО під час формування джерельної основи своїх праць.

Суттєвим доповненням у книзі є біографії укладачів військово-топографічних

описів та їхні праці, програмні документи, що слугували нормативною основою для військово-топографічних описів.

Насамкінець слід підкреслити, що дослідження написане науковою мовою, має логічний і послідовний стиль викладу. Монографія І.Петрової «Військово-топографічні описи України ХІХ ст. (методика створення, джерельна база, інформаційні можливості)» становить теоретичний і практичний інтерес для наукової спільноти, студентів історичних факультетів, істориків-аматорів і робить суттєвий внесок у розвиток історичної науки.

Надійшла до редакції / Received: 22.04.2020

Схвалено до друку / Accepted: 01.06.2020

ЖУРНАЛ «ЕМІНАК»

індексується наступними міжнародними наукометричними базами та зберігається у бібліотечних і довідкових системах:

Фахові видання України (історичні науки, група «Б») (наказ МОН України від 17.03.2020)

Пошукова система і база даних наукових цитувань **Directory of Open Access Journals (DOAJ)** (з 2019 р.)

European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (**ERIH PLUS**)

BASE (Bielefeld Academic Search Engine) (з 2019 р.)

EuroPub database (з 2019 р.)

База метаданих і наукових цитувань **Crossref** (з 2019 р.)

ROAD: Довідник наукових ресурсів відкритого доступу (ЮНЕСКО & Міжнародний центр ISSN) (з 2020 р.)

Directory of Research Journals Indexing

Dimensions

Scilit

Information Matrix for the Analysis of Journals (**MIAR**)

Academic Research Index (**ResearchBib**)

Пошукова система і база даних наукових цитувань **Open Ukrainian Citation Index (OUCI)** (з 2019 р.)

Політематична база даних статей із періодичних видань **Національної парламентської бібліотеки України**

Наукометрична база **Index Copernicus International** (Республіка Польща) Impact Factor ICV 2018: 74.57 (з 2015 року)

Наукова електронна бібліотека **eLibrary** (Російський індекс наукового цитування – РІНЦ, з 2015 року)

Google Scholar (з 2016 року)

Архів журналу розміщується на платформі «**Наукова періодика України**» в National Library of Ukraine Vernadsky (з 2007 року)

Наукометрична база **Open Academic Journals Index (OAJI, Російська Федерація)**. Impact Factor OAJI 2020: 0.350 (з 2013 року)

Науковий щоквартальник «ЕМІНАК»

№ 2 (30) (квітень-червень) 2020

Комп'ютерний набір – Смирнов Л.І.
Комп'ютерна верстка та макетування – Смирнов О.І.

Оригінал-макет підготовлений у
«Творчій майстерні Науково-дослідного центру
"Лукомор'є"»
площа Адміралтейська, 1, м. Миколаїв, 54003

Здано до набору 15.06.2020 р. Підписано до друку 22.06.2020 р. Папір офсетний. Формат 70x108¹/₁₆. Гарнітура «Cambria». Друк лазерний. Обл.-вид. арк. 21,6. Наклад 100 прим.

Віддруковано з готового оригінал-макету
на власному обладнанні Науково-дослідницького центру
"Лукомор'є" «Державного підприємства «Науково-дослідний центр
"Охоронна археологічна служба України"»
Інституту археології НАН України